

AI Acta Histriae

20, 2012
1-2

UDK / UDC 94(05)

Acta Histriae, 20, 2012, 1-2, pp. 1-280

ISSN 1318-0185

UNIVERZITETNA
ZALOŽBA ANNALES

KOPER 2012

ISSN 1318-0185

UDK/UDC 94(05)

Letnik 20, leto 2012, številka 1–2

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniki/
Redattori/Editors:**

Jure Ramšak, Monica Rebeschini, Urška Železnik

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Aleksander Panjek, Egon Pelikan, Jože Pirjavec, Claudio Povoło (IT), Vida Rožac Darovec, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Lektorji/Supervisione/
Language Editor:**

Karolyn Close (angl.), Mojca Pipan (sl.), Monica Rebeschini (it.)

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Petra Berlot Kužner (sl./angl., sl./it., angl./it., it./angl., it./sl.), Tina Čok (sl./it., it./sl.), Maja Furlanič (sl./angl., sl./it., it./angl., angl./sl., it./sl.), Doris Sodja (sl./angl., angl./sl.)

**Oblikovalka/Progetto
grafico/Graphic Design:**

Mateja Oblak

**Stavek/Composizione/
Typesetting:**

Preprinta d.o.o.

**Izdajatelj/Editori/
Published by:**

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče © / Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche / University of Primorska, Science and Research Centre, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko © / Società storica del Litorale

Sedež/Sede/Address:

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, SI-6000 Koper-Capodistria, Garibaldijeva 1 / *Via Garibaldi 1*, tel.: +386 5 663-77-00; fax: +386 5 663-77-10; **E-mail:** acta.histriae@zrs.upr.si; **Internet:** http://www.zrs.upr.si/

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

**Naklada/Tiratura/
Copies:**

700 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za knjigo RS / *Agenzia slovena per il libro* / *Slovenian Book Agency*, Mestna občina Koper / *Comune città di Capodistria* / *Municipality of Koper*, Občina Izola / *Comune d'Isola* / *Municipality of Izola* / Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport / *Ministero dell'educazione, scienza, cultura e sport* / *Ministry of Education, Science, Culture and Sport*

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / *Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione* / *Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Thomson Reuters: Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); European Reference Index for the Humanities (ERIH); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Željko Cetina, Ante Teklić: Bratovština Presvetog Sakramenta u Rovinju: od sredine XV. do početka XIX. stoljeća	1
<i>The Confraternity of the Blessed Sacrament in Rovinj: from the Middle of the 15th to the Beginning of the 19th Centuries</i>	
<i>La confraternita del Santissimo Sacramento a Rovigno: dalla metà del '400 all'inizio dell'800</i>	
Zrinka Pešorda Vardić: 'Gospođe i čuvarice': O ženama iz dubrovačke bratovštine Svetog Antuna u kasnom srednjem vijeku	25
<i>'Donne e patrone': Women of the Ragusan Confraternity of St. Anthony in the Late Middle Ages</i>	
<i>'Donne e patrone': le donne della confraternita di Sant'Antonio a Ragusa nel basso medioevo</i>	
Lovorka Čoralić: Grobnica bratovštine hrvatskih pomoraca u južnoj Engleskoj (kasni srednji vijek)	49
<i>The Vault of the Confraternity of Croatian Mariners in Southern England (Late Middle Ages)</i>	
<i>La cripta della confraternita dei marittimi croati nel sud dell'Inghilterra (basso medioevo)</i>	
Vesna Kamin Kajfež: Štiri pomembnejša naročila piranske bratovščine Sv. Rešnjega telesa v 17. in v začetku 18. stoletja	63
<i>Four Major Commissions of the Piranese Confraternity of Corpus Christi in the 17th and Early 18th Centuries</i>	
<i>Quattro importanti commissioni di opere d'arte da parte della confraternita piranese del Santissimo Sacramento nel '600 e agli inizi del '700</i>	
Ines Beguš: Računovodska knjiga bratovščine Sv. Roka iz Landarja: prispevek k ekonomski zgodovini Nadiških dolin v 18. stoletju	81
<i>The Account Book of the Confraternity of Saint Roch From Antro: A Contribution to the Economic History of the Valleys of Natisone in the 18th Century</i>	
<i>Il registro contabile della confraternita di San Rocco di Antro: contributo alla storia economica delle Valli del Natisone nel '700</i>	
Marta Verginella: Zgodovinopisna in politična raba pričevalca	107
<i>Historiographic and Political Use of the Testifier</i>	
<i>Utilizzazione storiografica e politica del testimone</i>	

Marko Klavora: Intervju in ustna zgodovina: pričevanje ali pripoved?.....	121
<i>Interview and Oral History: Testimony or Narration?</i>	
<i>L'intervista e la storia orale: testimonianza o racconto?</i>	
Kaja Širok: Kolektivni spomin, pričevalec in zgodovina: diskurzivne konstrukcije preteklosti.....	137
<i>Collective Memory, the Testifier and History: Discursive Constructions of the Past</i>	
<i>La memoria collettiva, il testimone e la storia: costruzioni discorsive del passato</i>	
Alessandro Cattunar: Le fonti orali sulla frontiera italo-slovena: proposte per una ricerca sulle identità dei confini e sui confini fra le identità	151
<i>Ustni viri o slovensko-italijanski meji: predlogi za raziskavo o identitetah meja in mejah med identitetami</i>	
<i>Oral Sources on the Italian-Slovenian Border: Research Proposals on the Subject of Identities in the Border Area and on Borders Between Identities</i>	
Ana Bukvič: Le relazioni italo-croate: (ri)costruzione dell'immaginario culturale in 'Zora dalmatinska' (1844–1849)	175
<i>Hrvaško-italijanski odnosi: (re)konstrukcija kulturnega imaginarija v 'Zori dalmatinski' (1844–1849)</i>	
<i>Croatian-Italian Relations: (Re)Construction of the Cultural Imagery in 'Zora Dalmatinska' (1844–1849)</i>	
Štefan Čok: Slovensko-italijanski in hrvaško-italijanski odnosi preko poročanja tržaških časopisov 1866–1882	189
<i>Slovenian-Italian and Croatian-Italian Relations as Covered by Trieste Newspapers in the Period Between 1866 and 1882</i>	
<i>I giornali triestini sui rapporti italo-sloveni e italo-croati nel periodo 1866–1882</i>	
Meta Remec: „Viva!“ ali „Živijo!“? Slovensko in italijansko časopisje o mednacionalnih konfliktih v Istri v letih 1896 in 1897	213
<i>“Viva!” or “Živijo!”? Slovenian and Italian Press on the International Conflicts in Istria in 1896 and 1897</i>	
<i>„Viva!“ o „Živijo!“? La stampa slovena e italiana sui conflitti transnazionali in Istria negli anni 1896 e 1897</i>	
Barbara Riman: Delovanje slovensko-hrvaških društev v Pazinu	233
<i>The Activities of the Slovenian-Croatian Societies in Pazin</i>	
<i>L'attività delle associazioni croato-slovene a Pisino</i>	

OCENE
RECENSIONI
REVIEWS

<i>Claudio Povolo</i> : Il movente (Erik Toth)	257
<i>Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch (ur.)</i> : Die Habsburgermonarchie 1848–1918 (Dragica Čeč).....	260
<i>Jože Pirjevec et al.</i> : Fojbe (Urška Lampe).....	263
<i>Ilaria Porciani, Lutz Raphael (ur.)</i> : Atlas of European Historiography (Urška Železnik).....	266
Navodila avtorjem	269
<i>Istruzioni per gli autori</i>	273
<i>Instructions to authors</i>	277

BRATOVŠTINA PRESVETOG SAKRAMENTA U ROVINJU: OD SREDINE XV. DO POČETKA XIX. STOLJEĆA

Željko CETINA

Paduljski put 36, 52100 Pula, Hrvatska
e-mail: zeljko.cetina@gmail.com

Ante TEKLIĆ

Stjepana Radića 29a, 52210 Rovinj, Hrvatska
e-mail: ante.teklic@gmail.com

IZVLEČEK

Osrednji predmet preučavanja je Bratovščina najsvetejšega zakramenta u Rovinju. Izvirno gradivo iz arhiva semenišća u Trstu i arhiva Kaptol iz Rovinja podaje celovito podobo delovanja bratovščine u prvem obdobju, od njene ustanovitve do ukinitve leta 1807. Primarni cilj delovanja bratovščine je bil slaviti Boga. Skozi prispevek je prikazano, da je najuglednejša bratovščina u Rovinju najveći del sredstev namenjala za pobožnosti. Poleg verskega značaja in skrbi za nabožne vsebine je imela Bratovščina najsvetejšega zakramenta tudi socialno dimenzijo, saj je pomagala svojim članom u tiski in revščini in s pogrebnimi obredi skrbela zanje tudi po smrti. U prilogi članka je objavljen prepis bul o ustanovitvi bratovščine in seznam njenih predstojnikov (imenovanih gastaldi).

Ključne besede: cerkvena zgodovina, novi vek, Bratovščina najsvetejšega zakramenta, Rovinj, cerkev sv. Evfemije

LA CONFRATERNITA DEL SANTISSIMO SACRAMENTO A ROVIGNO: DALLA METÀ DEL '400 ALL'INIZIO DELL'800

SINTESI

L'oggetto centrale dello studio è la Confraternita del SS. Sacramento a Rovigno. Il materiale originale conservato negli archivi del seminario di Trieste e nell'Archivio Kaptol a Rovigno fornisce un quadro completo delle attività della confraternita nel primo periodo, dalla sua fondazione alla soppressione nel 1807. L'obiettivo primario dell'attività della confraternita era la venerazione di Dio con il servizio religioso. L'articolo mostra che la confraternita più notevole di Rovigno destinava gran parte dei suoi fondi alle devozioni. Oltre al carattere religioso e alla preoccupazione per i contenuti religiosi la Confraternita del Santissimo Sacramento manifestava anche una dimensione sociale, prendendosi cura dei propri membri quando erano in difficoltà o afflitti da miseria e anche dopo la loro morte con i riti funebri. Nell'allegato all'articolo sono pubblicati la

trascrizione delle bolle riguardanti la fondazione della confraternita e l'elenco dei suoi priori (chiamati gaštaldi).

Parole chiave: storia ecclesiastica, età moderna, Confraternita del SS. Sacramento, Rovigno, chiesa di Sant'Eufemia

UVOD

Bratovštine (lat. *fraternitas, confraternitas*) su udruge vjernika osnivane radi religioznih i socijalnih ciljeva. Bratovštine kao vjersko-laičke institucije utemeljene su uz određenu crkvu, oltar ili samostan te su imale vjerski i socijalni karakter. Svaka bratovština štuje neki od Kristovih i Marijinih atributa ili nekog sveca. Bratovštine nastoje odgovoriti životnim potrebama svojih članova: pomoć u bolesti i smrti, pomoć obitelji preminulog člana, pomoć u odgoju i školovanju pokojnikove djece. Javljaju se već u IV. st. u istočnoj Crkvi, a u zapadnoj Crkvi u ranom srednjem vijeku (ORL, 2002, 122, v. bratovština). Premda laičke udruge, bratovštine su osnivane i vođene u suglasnosti s crkvenim vlastima. Osim vjerske komponente, bratovštine su imale i socijalno-karitativni karakter. Pružale su svojim članovima duhovnu i materijalnu pomoć.

U Mletačkom dijelu Istre bratovštine su djelovale sukladno odredbama i ciljevima Venecije pa su bile podvrgnute njezinom nadzoru. Dva su osnovna razloga brige Venecije o bratovštinama. Prvi razlog je što je veliki broj stanovništva bio uključen u bratovštine, a drugi razlog su materijalna sredstva kojima su bratovštine raspolagale. Glavne odredbe za bratovštine u Mletačkoj Republici: svaka bratovština je trebala imati katastik pokretne i nepokretne imovine, knjige poslovanja, sređenu upravu i ustroj kao laička organizacija (Štoković, 1982, 174). Prema pisanju koparskog kapetana Lorenza Donata 1675. u Mletačkoj Istri djelovalo je 512 bratovština, a u drugoj polovici XVIII. st. koparski kapetan Paulo Condulmier bilježi 603 bratovštine (Kamin, 2009, 2). Bratovština Presvetog Sakramenta jedna je od najvažnijih bratovština koje su djelovale u Istri. Više od 50 naselja u mletačkom dijelu Istre imalo je istoimenu bratovštinu (Štoković, 1998, 13). Novigradski biskup Francesco Manin u svojoj petoj relaciji 1618. spominje samo Bratovštinu Presvetog Oltarskog Sakramenta koja je bila povezana s katedralom u Novigradu (Grah, 1985). Među četiri bratovštine koje se spominju u relaciji porečkog biskupa Pietra de Grassija (1711.–1731.) (Babudri, 1910, 271) upućenoj Svetoj Stolicu 1730., na prvom mjestu je navedena Bratovština Presvetog Oltarskog Sakramenta (Grah, 1983, 33).

U Rovinju se pojavljuju početkom XIV. stoljeća. Benardo Benussi smatra da je prva bratovština u Rovinju osnovana 1223. u kaštelu Rovinj i bila je povezana s crkvicom Gospe od polja (Benussi, 2004, 170). Taj podatak ne smatramo točnim budući da je rovinjski kanonik Tomaso Caenazzo, koristeći se statutom Bratovštine Gospe od polja (*Confraternita della B. V. di Campognana*) koji je bio zapisan u kožnom kodeksu iz XIV. stoljeća, našao podatak da je u Rovinju osnovana Bratovština ili *Scuola laica denominata Madonna di Campognana, poscia di campo* 1323. godine (Caenazzo, 1886, 183).

Prva bratovština osnovana je kako bi obnovila crkvu u polju i opskrbila ju s potrebnim predmetima za bogoslužje. Kasnije će se iz te Bratovštine razviti Bratovština siromašnih i bolesnih, Bratovština Oratorio te nekoliko karitativnih organizacija. Bratovštine su u Rovinju bile brojne. Kroz povijest su se neke gasile, neke spajale, neke obnavljale ili preimenovala što je na kraju dovelo do djelovanja 38 bratovština. Najduže je djelovala Bratovština Presvetog Sakramenta koja je imala dva razdoblja djelovanja. Posljednji podatak zabilježen o njenom djelovanju jest zapis tadašnjeg župnika Miroslava Milovana iz 31. prosinca 1974. prema kojem je sav novac Bratovštine predao za misnu nakanu njenih pokojnih članova (ACR-IEC).

Bratovštine su se željele što bolje predstaviti prilikom javnih pobožnosti. Jedna od najboljih prilika bila je u vrijeme održavanja procesija. Redoslijed je bio utvrđen te se nije mijenjao osim ako bi se koja bratovština ugasila. Kad bi procesija krenula iza procesijskog znaka određene bratovštine stajali su bratimi pojedinih bratovština. Osim predstavljanja, redoslijed bratovština u procesiji bio je važan jer se time pokazivala veća važnost i ugled. U Rovinju je na početku išla Bratovština Presvetog Sakramenta, a za njom bi slijedile: Bratovština od Krunice, Gospe Karmelske, Trpećeg Krista, sv. Franje, Presvetog Začeca, Gospe od Turnine (*Madonna della Torre*), Gospe od Žalosti, sv. Eufemije iz Salina, sv. Tome, sv. Petra, sv. Nikole, sv. Lovre, sv. Martina, sv. Sebastijana, sv. Roka, sv. Antuna Opata, sv. Mihovila i Oratorija. Posljednja je išla Bratovština Kršćanskog nauka (Kandler, 1852, 60). Važno je istaknuti kako materijalno bogastvo nije određivalo redoslijed u procesiji.

Bratovština Presvetog Sakramenta u rovinjskoj zbrojnoj župnoj crkvi osnovana je 1542. godine. Rovinjski kanonik Tommaso Caenazzo pišući o povijesti Rovinja bilježi 1537. kao godinu njena osnutka (Caenazzo, 1980–1981). Taj podatak ne možemo smatrati relevantnim budući da u Statutu Bratovštine stoji 1542. kao godina osnivanja (ACR-SNC). Bratovština je pripojena „*alla Venerabile Confraternita del Santissimo Corpo di Gesù Cristo sopra Minerva in Roma*“ (ACR-SNC, nenumirana str.). Bulu o osnivanju Bratovštine donio je papa Pavao III. posredstvom kardinala Alessandra de Cesarinija (vidi: Prilog 1) prema molbi upućenoj od porečkog biskupa Giovannija Campegija (18. svibnja 1537. – 6. ožujka 1553.) (Babudri, 1910, 264–265). Bratovština je djelovala prema Matrikuli (Matrikula iz 1579. sačuvana je u prijepisu) (BBS-AFC, 1/IX-9, 1–7).

Originalni dokumenti i prijepisi o prošlosti Bratovštine čuvaju se u Arhivu Rovinjskog kaptola i u Arhivu biblioteke biskupskog sjemeništa u Trstu. U istraživanju će biti naglasak na način trošenja sredstava Bratovštine budući da su dvije knjige prihoda i rashoda najbrojnije te se iz tih troškova najbolje vidi njezina svrha i cilj. Osim arhivske građe, u crkvi sv. Eufemije nailazimo na predmete koje je Bratovština nabavljala, a na kojima su utisnuti natpisi o naručiteljima. Ponekad u dokumentima za Bratovštinu Presvetog Sakramenta stoji naziv *Confraternita del Corpus Domin o del Santissimo Sacramento*.

Bratovština Presvetog Sakramenta djelovala je u dva razdoblja. Prvo razdoblje je od osnivanja 1542. do utruća 1807., dok drugo razdoblje počinje restitucijom 1860. te traje do 1974. godine. Predmet istraživanja je prvo razdoblje koje je trajalo do utruća za vrijeme francuske uprave Istom 20. svibnja 1807. godine (BBS-AFC, 1/IX-9, 23).

Nakon navedene godine Bratovština se ne okuplja na sjednicama, a bratimi su bili neaktivni. Više od pola stoljeća Bratovština nije bila aktivna iako joj je bilo dozvoljeno te za to razdoblje nemamo nikakvih zapisa. S pravom će drugo razdoblje započeti riječima zapisanim u Statutu „*ora a novella vita richiamata*“ (ACR-SNC, uvodna str.) 1860. pod pokroviteljstvom porečkog i pulskog biskupa Jurja Dobrile (12. listopada 1857. – 5. srpnja 1875.) (ACR-SNC, 284).

SVRHA I CILJ BRATOVŠTINE PRESVETOG SAKRAMENTA

Kao što smo već spomenuli, ciljevi bratovština u Rovinju bili su održavanje crkava s posebnim naglaskom na one u polju, slavljenje svetih misa za svoje bratime, javne molitve za žive i preminule članove bratovštine, briga za oltare u župnoj crkvi sv. Eufemije te utjecaj na društvena i gospodarska zbivanja u Rovinju (Benussi, 2004). Za razliku od ostalih bratovština koje su imale važnu ulogu u društvenom i ekonomskom razvoju Rovinja, Bratovština Presvetog Sakramenta bila je odraz religiozne, društvene i ekonomske situacije u Rovinju.

Prvotni cilj Bratovštine naveden je u uvodu matrikule gdje se navodi da je osnovana na slavu Božju i iz poštovanja prema Presvetom Sakramentu (BBS-AFC, 1/IX-9, 1). Primjer prvotnog cilja pobožnosti Bratovštine vidi se četiri desetljeća nakon osnivanja. Premda je postojao tabernakul na oltaru Presvetog, Bratovština izrađuje još jedno sveto-hranište koje je stajalo uz oltar Presvetog Sakramenta. Dana 27. srpnja 1596. isplaćeno je kamenorescu Tomasu Continu iz Venecije 167 lira za tabernakul nakon odobrenja povjerenika Bratovštine (BBS-AFC, 1/IX-9, 16). Javne svečanosti i privatne pobožnosti Bratovštine vezane su uz Presveti Oltarski Sakrament i sa svime što je s navedenim povezano kao što su oltar, kapelica, kor i liturgijski predmeti. Donosimo zanimljiv primjer koji pokazuje koliko je Bratovština skrbila za oltar Presvetog Sakramenta. Naime, bratimi su imali podijeljene uloge pri održavanju, jedna osoba bila je zadužena samo za prašinu, a druga za stepenice pred oltarom (ACR-SS, 36r). Posebno se plaćalo pranje oltarnika koji je pripadao menzi oltara Presvetog Sakramenta (ACR-SS, 43r). Pri nabavljanju liturgijskih predmeta nije se gledalo postoji li velika potreba za nekim predmetom. U prvom planu bila je pobožnost. Želeći što više uzveličati kult Presvetog Sakramenta, bratimi bi na kraju godine upotrijebili dio viška novca koji bi ostao u blagajni za troškove dodatnih svijeća „*kako bi dali primjer svojim nasljednicima*“ da se nije štedjelo u slavljenju Boga (ACR-CS, 99).

Osim navedenog prvotnog cilja i svrhe Bratovštine, sljedeći zadatak zbog kojeg je osnovana pobožna bratovština duhovna je pomoć bratimima i sestrimama za života, a u nemoći i smrti materijalna pomoć u pogrebnim obredima. Nakon pokopa bratima ili sestrima Bratovština je davala duhovnu utjehu obitelji preminulog i skrb za obitelji preminulog člana. Želeći poboljšati skrb o siromašnim, nemoćnim i umirućim bratimima i sestrimama Bratovština je osnovala posebno tijelo *Commisione* koje se sastojalo od jednog povjerenika, jednog bolničara i dvojice bratima čiji je zadatak bio da prilikom smrti svakog bratima ili sestrima, a za koje se smatralo da su siromašni, odlaze do obitelji pokojnika kod koje bi se raspitivali da li obitelj može financijski podnijeti troškove

ukopa (ACR-AVC, 30). Želeći pokazati još veću duhovnu skrb za umiruće, Bratovština je poslala procesijski znak umirućim 27. lipnja 1756. godine (ACR-SS, 62r). Bratovština se obvezala i na svakodnevne molitve za dušu pokojnih bratima i sestrima te su molili tako da su Rovinj molitveno podijelili u trideset jednu *contradu*. Svaki predio je bio zapisan u knjizi *Giorni delle contrade*. Svaki dan je podijeljen na dvadeset četiri dijela. Bratimi ili sestrima koji su se željeli moliti bili su upisani u određeni sat. U nekim predjelima bilo je više pobožnih te je u isti sat molitveno bdijelo i nekoliko vjernika (ACR-GC, 1).

BRATIMI I SESTRIME

Bratovština Presvetog Sakramenta bila je ugledna po svom nazivu te je željela imati i ugledne bratime i sestrima. Svaki bratim i sestrima prije stupanja u bratovštinu su promatrani. Svaki bratim i sestrima, osim ako su bili opravdano spriječeni, sudjelovali su u sprovednim obredima. Pokojne su pratili s upaljenim svijećama. Za dušu pokojnika molili su pet Oče naša i pet Zdravo Marija. U Bratovštini nije mogao biti onaj tko je bio preljubnik ili ako je živio u nevjenčanom braku. Bratovština je trebala pomagati siromasima i potrebitima. Odluku o onima kojima će se pružiti pomoć donosili su gaštald, povjerenici i *compagni* (drugovi). Ispovijed za Uskrs bila je uvjet postulantu za upis u Bratovštinu. Onaj tko je bio član Bratovštine, a nije bio na uskršnjoj ispovijedi, nije mogao obnašati nijednu službu. Isti nije mogao sudjelovati u procesijama s upaljenom svijećom. Kao pravi vjernik morao se ispovijediti da bi imao privilegije kao i ostali bratimi i sestrima. Svaki bratim i sestrima su se trebali ispovijedati i pričestiti barem dvaput godišnje za Uskrs i Božić. Kada bi koji bratim učinio kakvu pronevjeru trebao je platiti kaznu i učiniti dobro djelo. Bratimi ili sestrima koji su bili u sukobu trebali su se posredstvom gaštalda i povjerenika pomiriti, a ukoliko se netko nije želio pomiriti, nisu ga smatrali članom Bratovštine. Nije mogao sudjelovati u duhovnim aktivnostima niti je mogao primiti blagoslovljenu svijeću u ruku (BBS-AFC, 1/IX-9, 6–7).

Pristupom u Bratovštinu bratimi i sestrima imali su prava i obveze. Oni koji su čeznuli za upisom u Bratovštinu Presvetog Sakramenta najprije su trebali gledati slavu Božju. Sljedeća dužnost jest pružiti odgovarajuću javnu pobožnost Presvetom Sakramentu jer bi na taj način dobrobit činili sami sebi. Njihova dužnost bila je razlikovati se što više po svojoj pobožnosti i u svakodnevnim aktivnostima od ostalih vjernika. Prilikom obavljanja javnih pobožnosti bratimi i sestrima ispravnošću ispunjavanja dužnosti, skromnošću, ljubavlju, blagošću i poniznošću svjedočili su pripadnost Bratovštini. Svaki član bio je pozvan da u skladu sa svojim mogućnostima daje doprinos za potrebe Bratovštine. Bratimi su se sastajali u crkvi sv. Eufemije oko oltara Presvetog.

Osim prava i dužnosti bratimi i sestrima kao članovi ugledne Bratovštine imali su prednosti i blagodati. Svaki bratim ili sestrima koji bi bio teško bolestan i za kojeg je bila potrebna popudbina, imao je mogućnost da mu se donese Presveto koje se inače nosilo u procesiji. U pratnji su bili bratimi sa upaljenim svijećama. Osim sredstava koja su se trošila na nabavku liturgijskih predmeta, većina novca odlazila je za svijeće i blagoslovljeni vosak.

Katolička Crkva davala je potpune ili djelomične oprostne svim onim vjernicima koji su bili upisani u Bratovštinu Presvetog Sakramenta i koji su primali popudbinu kako je bilo zapisano u Buli Pavla III. izdanoj u Rimu 3. siječnja 1542. godine. Kasnije su ti oprosti potvrđeni, odobreni i prošireni od ostalih papa. Potpuni oprost dobili su oni koji su se ispovijedili i pričestili na dan ulaska u Bratovštinu, oni koji su se ispovijedili, pričestili i asistirali u procesiji u kojima je nošeno Presveto na Veliki četvrtak, Tijelovo ili koji drugi dan u tijelovskoj osmini te prve nedjelje svakog mjeseca. Također, potpuni oprost dobio je član Bratovštine na samrti ukoliko se nije mogao pričestiti ili ispovijediti, a dovoljno je bilo da pobožno i iskrena srca zazove ime Isusovo. Oprost od sto dana dobio je član Bratovštine koji bi posjetio Presveto prateći ga ili ukoliko je bio nazočan skupštini Bratovštine, posjećujući bolesne bratime ili sestrime, ali i čineći druga milosrdna djela. Pratitelji popudbine dobili su oprost i u nekim specifičnim situacijama. Oprost od sedam godina dobio je onaj koji je pratio Presveto sa fenjerom i svijećom. Onaj koji bi pratio Presveto bez fenjera i svijeće dobio je oprost od pet godina i četrdeset dana. U slučaju da je član bio spriječen pratiti Presveto, mogao je dobiti trogodišnji oprost na dva načina: u prvom slučaju ako bi poslao fenjer ili svijeću drugome ili bi ju izručio župi, a u drugom slučaju ako bi izmolio jedan Oče naš i jednu Zdravo Mariju kroz sto dana (Statut § 4, Indulgenze).

Bratimi i sestrime obnašali su dužnosti. Izbori kuglicama održavali su se do 1646. u crkvi sv. Eufemije, a od 1647. izbori su se odvijali u Pretorskoj palači u načelnikovoj prisutnosti (BBS-AFC, 1/IX-9, 8). Oni bratimi koji su dobrovoljno prihvatili dužnost u Bratovštini Presvetog Sakramenta bili su dužni obnašati *con fedeltà* sve dužnosti i trajno pokazivati primjerom svoju vjeru te na taj način biti primjer drugoj subraći. Ako se koji bratim s vremenom zasiti obnašanja službe služenja Bogu i ispunjavanju svojih dužnosti, bio je dužan uputiti Bratovštini službeno pojašnjenje zasićenosti i nadoknaditi učinjenu štetu. Ako bi se netko odrekao službe, bratimi i sestrime koji su se angažirali na nekim poslovima dobivali su nadoknadu. Tako su pet drugova za pola godine služenja u bratovštini dobili 100 lira (ACR-SS, 97r). Također, naknade su se isplaćivale za nošenje procesijskog znaka do crkve Gospe od Turnine (ACR-SS, 7r). U spisima se navodi da je u osmini kad se slavilo Tijelovo Iseppu Sponzi, Zorzu Dandolu, Bortolu Zaratinu i Andrei Aquilanteu isplaćena naknada za služenje Bratovštini (ACR-SS, 10r). Francesco Spongia dobio je naknadu 12. ožujka 1741. jer je pomagao u obredima za nedjelju Muke Gospodnje.

BRATOVŠTINA PRESVETOG SAKRAMENTA I NAČIN TROŠENJA SREDSTAVA U SVRHU JAVNOG ŠTOVANJA PRESVETOG SAKRAMENTA

Bratovština Presvetog Sakramenta bila je najuglednija Bratovština u Rovinju. Navesti ćemo glavne razloge zbog čega se s pravom smatra najuglednijom bratovštinom. Prvi razlog je što se u Katoličkoj Crkvi najvažnije relikvije i oni blagdani koji su povezani s Isusom Kristom, a Bratovština je bila Presvetog Oltarskog Sakramenta te je to za vjernike svetinja nad svetinjama. Drugi razlog su mjesta koja su imali bratimi u župnoj crkvi. Privilegij sjedenja na istaknutim mjestima imao je načelnik, kanonici i bratimi koji

*Sl. 1: Oltar Presvetog Sakramenta, župna crkva sv. Eufemije u Rovinju (foto: A. Teklić).
Fig. 1: The altar of the Blessed Sacrament in the parish church of St Euphemia in Rovinj (photo: A. Teklić).*

su imali kapelicu iza oltara Presvetog iza koje je bila grobnica dvojice gaštalda. Prema odredbi članka XII. sinode održane u Poreču 1650. klerici su morali biti što udaljeniji od laika te su trebali biti pokopani što bliže oltaru. Samo su ta dvojica laika imali taj privilegij jer su bili gaštaldi najvažnije bratovštine pri crkvi sv. Jurja i sv. Eufemije. Treći razlog je što je bila jedna od triju materijalno najimućnijih. Svjedoci su nam sačuvana srebrnina i oltar Presvetog. Četvrti razlog je važnost blagdana Tijela i Krvi Kristove. Na Tijelovo, blagdan Bratovštine, u svečanoj procesiji baldahin su nosili predstavnici Komune, a prepozit je nosio Presveto. Dana 3. lipnja 1731. na sastanku Gradskog vijeća raspravljalo se o Tijelovskoj procesiji i problemu nenošenja baldahina pa je odlučeno da će ubuduće općinski kancelar voditi računa o tome. Prvenstvo nošenja imali su najvažniji obnašatelji dužnosti u mjestu: suci, sindik, kancelar, čuvar zakona, advokat, kamerlengo ili drugi niži službenici. Ukoliko nošenje baldahina ne bi bilo uredno obavljeno, općinski kancelar trebao je izgubiti službu. Kasnije će bratimi preuzeti nošenje baldahina u procesiji što je najveća čast za vjernike laike (ACR-XX, 190r–190v; Teklić, 2010, 114–115). Peti razlog je činjenica što je Bratovština „preživjela“ ukinuće od francuske vlasti te je nakon obnove zaživjela i djelovala u XX. stoljeću. Bratovštine B. D. M. od Turnine i B. D. M. od Milosti imale su 1741. veće prihode od Bratovštine Presvetog Sakramenta koja je imala prihode od godišnje zakupnine 69:10 lira te od ostalih prihoda 107:12 lira (Erceg, 1983, 114). Nakon navedene godine Bratovština Presvetog Sakramenta, iako materijalno ne najbogatija, počela je s velikom nabavkom liturgijskih i crkvenih predmeta. Premda će do kraja XVIII. st. trošiti velika sredstva, ipak će s prihodima od 3.121:12 lira biti iza Bratovštine B. D. M. od Milosti po materijalnom bogatstvu (Cigui, Visintin, 2001, 112). Takav način trošenja sredstava zahtijevao je pažljiv i štedljiv odnos prema sredstvima. Bratovština je imala svoju škabicu, no sredstva nisu bila velika pa se novac prikupljao i prilikom izlaganja Presvetog (ACR-SS, 1v) kao i milostinjom prilikom izlaganja relikvija drva Svetog križa (ACR-SS, 6v). Bratovština je plaćala one koji su prikupili srdele kao milostinju (ACR-SS, 6r) kao i osobe koje su sakupljale milostinju od maslinova ulja (ACR-SS, 39r).

Kroz svoje djelovanje nije se pretjerano štedjelo na izdacima koji su pridonosili veličanju Presvetog Sakramenta što će nam pokazati ovi izdaci. Dana 19. travnja 1740. kupljen je za 24 lire križ postavljen iznad tabernakula (ACR-SS, 2r). Srebrna piksida je napravljena 22. prosinca 1740. godine (ACR-SS, 5r). Dana 22. ožujka 1741. naloženo je da se dva crvena pluvijala i vela podstave za potrebe bratovštine (ACR-SS, 11r). Dana 17. listopada 1741. kupljena je štola za potrebe bratovštine (ACR-SS, 10r). Dva pilastra za velike svijećnjake kupljena 11. prosinca 1741. godine (ACR-SS, 10r). Bijeli pluvijal napravio je Nicolò Ferrarese 10. prosinca 1742. godine (ACR-SS, 14r). Na oltaru sv. Jurja Vincenzo Campitelli izradio je četiri stepenice koje će služiti za izlaganje Presvetog. Dana 20. veljače 1743. i 26. veljače 1743. nabavljeno je šest velikih brončanih svijećnjaka na oltaru Presvetog i četrnaest malih za vrijeme izlaganja Presvetog (ACR-SS, 15r). Posebna štola za procesije i za nošenje Presvetog nemoćnima nabavljena je 17. lipnja 1748. godine (ACR-SS, 33r). Posebna štola za klerika koji je obavljao službe na oltaru Presvetog Sakramenta nabavljena je 24. ožujka 1750. godine (ACR-SS, 39r). Dana 14. veljače 1750. za oltar je kupljeno brončano zvonce (ACR-SS, 39r). Dvije

ključanice u sakristiji napravljene su 30. travnja 1751. godine (ACR-SS, 43). Dana 6. Lipnja 1751. pristupilo se bojanju i pozlati starog procesijskog znaka (ACR-SS, 43.r). Dana 31. prosinca 1751. dan je novac za restauraciju dviju nebnice u koru Presvetog (ACR-SS, 45.r). Godine 1753. kupljen je za 2.017,53 lira novi pozlaćeni procesijski znak koji se nosio oko crkve svaki mjesec (ACR-SS, 51r). Ključ za vratašća tabernakula na oltaru Presvetog izrađen je 20. travnja 1754. godine (ACR-SS, 54r). Dana 22. travnja 1754. načinjen je ormarić u kojem se čuvaju sveta ulja (ACR-SS, 54r). Dana 8. veljače 1757. odlučeno je pribavljanje posebnog vela za nošenje Presvetog umirućim (ACR-SS, 65r). Dana 25. lipnja 1767. naručen je pluvijal koji je trebao pokrivati piksidu kad se Presveto nosi umirućima (ACR-SS, 97r). Dana 20. listopada 1759. nabavljen je baldahin sa finom vrpcom, velom i štolom te je istog dana plaćen iznos od 5.932,16 lira za četiri srebrna štapa koja su služila za nošenje samog baldahina. Gaštald Zuffichi nabavio je 1764. prvu kanonsku ploču za oltar Presvetog, a 15. veljače 1765. dvije srebrne kanonske ploče *principio* i *lavabo* koje su plaćene 3.489,7 lira (ACR-SS, 90r). Godine 1768. nabavljeno je deset vaza. Lorenzo Contameto iz Venecije 31. studenog 1769. Primio je 7.643, 12 lira za mramornu oltarnu ogradu i mjedene šarke (BBS-AFC, 1/IX-9, 21). Dana 18. studenog 1772. Bratovština je dala 4.529 lira za djelomično pozlaćeni ostensorij s lunetom od zlata (ACR-SS, 112r). Dana 14. veljače 1790. za 280 lira kupljena je još jedna pokaznica koja se koristila za obične dane. Dvije godine kasnije, 20. veljače, nabavljena je srebrna kutija za nošenje hostije bolesnicima (BBS-AFC, 1/IX-9, 23). Najvrijedniji predmet, antependij, nabavljen je 1777. godine. Bratovština je novac čuvala u škrinji uzidanoj u zidu crkve sv. Jurja i sv. Eufemije koja je imala tri ključa. Jedan je imao gaštald, a druga dva imala su dva najstarija povjerenika. Ključ vrata koja su bila na zidu u kojem je čuvana škrinja bio je kod drugova.

BRATOVŠTINA PRESVETOG SAKRAMENTA; JAVNI LITURGIJSKI PROSTORI I JAVNE LITURGIJSKE SVEČANOSTI

Bratovština je u nazivu objasnila koji su aspekti života i djelovanja prioritet u njenom djelovanju. Sve što je bilo povezano s Presvetim Sakramentom imalo je prioritet. Veći financijski izdaci ticali su se oltara Presvetog i prostora oko oltara. Godine 1624. pozlatili su oltar Presvetog sprijeda i straga (BBS-AFC, 1/IX-9, 16). Za svaki blagdan na oltaru Presvetog slavila se jedna tiha sveta misa. Svake treće nedjelje slavili su svetu misu kojoj je prethodila procesija. Sljedećeg dana slavila se pjevana sveta misa za pokojne bratime i sestrime (BBS-AFC, 1/IX-9, 5). Izgradnjom nove crkve Bratovština nastavlja sa skrbi za oltar Presvetog. Na općoj skupštini Bratovštine 11. listopada 1736. na prijedlog gaštalda Bratovštine Zuane Cibibina, Biasija Costantinija, povjerenika Michielea Zuffichija i Antonija Ferraresea, upravitelja Bratovštine Francesca de Carlija i Francesca Maraspina odlučeno je da se u novoj crkvi sv. Jurja i sv. Eufemije načini novi oltar Presvetog Sakramenta. Prethodno je mletački kamenorezac Girolamo Laureato pokazao nacrt novog oltara predstavnicima Bratovštine u mletačkoj crkvi sv. Leonarda. Oltar je dovršen i postavljen u pokrajnjoj sjevernoj lađi 16. lipnja 1737. godine. Tog dana je slavljena sveta misa na oltaru Presvetog. U spomenutoj crkvi sv. Leonarda Girolamu

Sl. 2: Srebrni antependij koji je financirala Bratovština Presvetog Sakramenta, detalj (foto: A. Teklić).

Fig. 2: The silver antependium which was financed by the Confraternity of the Blessed Sacrament (photo: A. Teklić).

Laureatu 6. prosinca 1738. isplaćena je prva rata u iznosu od 3.100 lira, 1739. druga rata od 3.100 lira i 1741. zadnja rata od 3.100 lira (BBS-AFC, 1/IX-9, 17).

Početak opskrbe vrijednim liturgijskim predmetima crkve sv. Jurja i sv. Eufemije, a posebno oltara Presvetog Sakramenta, počinje kada su Bratovštinu vodila dvojica gaštalda u XVIII. stoljeću. Prvi gaštald je Zuane Cibibin prema kojem se srebrnina nabavljena u razdoblju od 1735.–1756. naziva „nucleo Cibibin“, a drugi gaštald je Michiele Zuffichi te se predmeti nabavljeni u razdoblju 1757.–1787. naziva „nucleo Zuffichi“ (Crusvar, 1997; Santangelo, 1935). Navedeno razdoblje započinje na općoj skupštini 3. studenoga 1735. kada su bratimi, želeći otkloniti loše stanje srebrnine, odredili da se tri gotovo uništene svjetiljke otpreme u Veneciju kako bi se popravile, a istodobno su naručene dvije nove. Također je odlučeno da se nabavi novi baldahin te sve što je još potrebno za javna slavlja na kojima je bivala nazočna Bratovština. Bogata kolekcija srebrnine započela je 28. siječnja 1736. kada su tri stara svijećnjaka pretopljena da bi se napravilo jedan lampinjon. Uskoro, 14. ožujka 1736., kolekcija se povećava nabavkom još jednog lampinjona plaćenog 2.270:2 lira (BBS-AFC, 1/IX-9, 18). Bratovština se brinula da bi u lampinjonu uvijek bilo ulja. Dana 29. rujna 1739. ostijar Mattio Pellizzer dobio je novac za nabavku ulja i skrb oko lampinjona ispred oltara Presvetog (ACR-SS, 4r). U godini 1736. načinjeno je 6 srebrnih svijećnjaka za oltar Presveog (BBS-AFC, 1/IX-9, 17).

Bratovština je ukrašavala liturgijske prostore i slavlja povezana s Presvetim. Baldahin je u pobožnosti i iskazivanju časti crkvenim velikodostojnicima imao veliko značenje. Prilikom dolaska vizitatora u pastoralni pohod u župu, predstavnici grada i

župe dočekali bi biskupa s baldahinom te bi se u svečanoj procesiji uputili na poklon Presvetom u župnu crkvu (APB-PV, 9r) Prvi baldahin kupljen je u Veneciji 16. ožujka 1629., a napravljen je od satena i za njega je plaćeno 312.10 lira. Četiri palice s čvorovima na vrhu i četiri zasuna i prstenje za baldahin plaćeni su 50 lira. Da iskažu veće poštovanje prema Presvetom koje će se nositi pod baldahinom, bratimi su platili Anzolu Galinazzu pozlatu palica 47 lira (BBS-AFC, 1/IX-9, 40). Do 1771. u Rovinju se upotrebljavao jedan težak baldahin za procesije. Baldahin na tim procesijama nosili su sadašnji i bivši suci. Samo ako njih nije bilo tada su baldahin smjeli preuzeti drugi službenici (ACR-XX, 190v). Problem se pojavio između rovinjskih sudaca i Bratovštine. Na *insinuazione* sudaca gaštald Zuffichi nabavlja 30. svibnja 1771. jedan lagani baldahin sa pozlaćenim šiljcima plaćen 630 lira (ACR-SS, 108r). Trojica sudaca i gradski nadzornik nosila su ga prvi put iste godine za blagdan Tijelova. Drugi baldahin, teški, dragocjeni, protkan zlatnim i srebrnim nitima, služio je djeci koja su bila obučena u bijelo kao anđeli da ih štiti od sunca jer su procesije dugo trajale (BBS-AFC, 1/IX-9, 22). Osim dva velika baldahina, Bratovština je 23. travnja 1740. nabavila i manje baldahine (*l'ombrella*) za potrebe nošenja Presvetog nemoćnim (ACR-SS, 2r). Procesije su se obavljale i prilikom odlaska po pokojnika te dolaska s istim do crkve gdje je bio pokopan (APB-SD, 31).

VODSTVO BRATOVŠTINE PRESVETOG SAKRAMENTA

Bratovština Presvetog Sakramenta djelovala je prema pravilnicima. Prva pravila su zapisana u matrikuli (BBS-AFC, 1/IX-9, 1–7) Bratovštine odobreno 18. lipnja 1579. od porečkog biskupa Cesarea de Noresa (11. veljača 1573. /12. prosinac 1597.) (Babudri, 1910, 266). Na prestavljanju matrikule u crkvi sv. Eufemije bili su nazočni: prepozit Zandomenego Zuchatto, kanonici Domenego Bichiachi i Bernardino, Francesco Zaratini, Zuan Sponza, Nicollo i njegov sin Gabriel, Francesco Sponza pok. Antonija, Micalin di Vescovi pok. Righa, Nicollo de Perholi pok. Zuanea, Thomasino pok. Pasqualina i njegov sin Domenego, kirurg Domenego Ferarese, Zuane Fachinetto, Pollo *charer*, Domenego *spongino*, Zuane pok. Francesca, Gregor *sartor*, Gusto Fasanino, Piero Sponza de Christoforo, Antonio Spongia pok. Blasija i Antonio *di quarenghi*. Osim navedenih istaknutih bratima, sjednici u crkvi nazočilo je još 108 bratima.

Na čelu Bratovštine bio je gaštald kao rektor. Biran je većinom glasova bratima na način da su u predizborima izabrana četvorica kandidata, a u sljedećem krugu biran je jedan novi koji nije plaćao doprinose dok je na dužnosti. Ako je bio dužan novac Bratovštini nije mogao biti izabran za gaštalda. Inventar Bratovštine je trebao prenositi bivši na novog gaštalda. Za vrijeme primopredaje nazočni su bili: prepozit, povjerenik (*commissario*), drugovi (*compagni*) i načelnik (*podesta*) Rovinja. U užem vodstvu su bila i četvorica drugova. Dvojica su bila na raspolaganju bivšem, a dvojica drugova novom gaštaldu. Drugovi nisu trebali plaćati doprinose u Bratovštini. Ukoliko bi bratimi ocijenili da svoj posao obavljaju dobro mogli su ostatu na dužnosti i nadalje. Bratovština je imala četiri povjerenika s doživotnim mandatom. Novi gaštaldi koji još nisu preuzeli dužnost u potpunosti nisu mogli potrošiti novac (osim nabavka svijeća i ulja) bez odobrenja bar

dvojice povjerenika. Ukoliko bi došlo do nepoštivanja takve odredbe gaštald je odmah bio smijenjen. Povjerenik nije mogao biti gaštald, a ako se koji povjerenik prijavio na izbor, na njegovo mjesto bio je biran drugi povjerenik (BBS-AFC, 1/IX-9, 4).

Jedan od dvojice najvažnijih gaštalda bio je Zuanne Cibibin. Osim što je nabavljao velike količine srebrnine, upravljao je s Bratovštinom s ljubavlju, milosrđem i odgovorno tako da je njegova *impareggiabile diligenza* pridonijela nabavci oltara Presvetog, šest velikih srebrnih svijećnjaka, dva pokretna lampiona, veći broj većih i manjih svijećnjaka od mesinga, baldahina, oltarnika, veluma, vaza, ormara za liturgijsko posuđe, svijeća u velikim količinama, srebrnih piksida, obnovu i restauriranje ostalog liturgijskog posuđa. Svaki predmet koji je došao u crkvu prethodno je bio provjeravan od gaštalda Cibibina. U znak trajne zahvalnosti i sjećanja na tako velikog bratima bio je sahranjen u koru Presvetog. Da bi se još više istaknula njegova važnost pogrebna ploča se nalazila u sredini kora točno iza tabernakula (BBS-AFC, 1/IX-9, 19–20). Drugi važan gaštald Bratovštine Presvetog Sakramenta bio je nasljednik Zuanne Cibibina, Michiel Zuffichi (1757–1787). U to vrijeme nabavljena je posljednja velika količina srebrnine i liturgijskih predmeta. Dana 5. rujna 1787. pokopan je Michiel Zuffichi. Njegov nasljednik na mjestu gaštalda Carlo Zuffichi dobio je dozvolu od magistrature *alla sanità* da premjesti kosti pokojnika u novu grobnicu. Nadgledanje je obavljao niži službenik zdravstva (ACR-SS, 191v).

Promjene u nazivu čelnika dogodile su se nakon što je Bratovština 20. svibnja 1807. ukinuta. Posljednji gaštald bio je na dužnosti do 1814. godine. Nakon toga Bratovština nije imala na čelu gaštalda. Bratovština počinje ponovno djelovati od 1860. kada je ponovno organizirana Bratovština Presvetog na starim temeljima, ali sasvim novim načinom organizacije, no drugo razdoblje djelovanja nije predmet ove radnje.

ZAKLJUČAK

Bratovštine su u Rovinju kroz prošlost, a naročito od XVII. do početka XIX. st. bile djelatne i ugledne organizacije. Društvene, ekonomske i vjerske prilike uvjetuju nastajanje i organiziranje Bratovštine Presvetog Sakramenta u Rovinju. Svrha i cilj osnivanja i djelovanja Bratovštine bila je slava Božja i poštovanje Presvetog Sakramenta. Javne svečanosti i privatne pobožnosti Bratovštine Presvetog bile su povezane s oltarom Presvetog. Javni obredi imali su za cilj iskazivanje pobožnosti, ali i isticanje članova bratovštine koji su imali mjesto oko oltara Presvetog Sakramenta te su samo oni mogli imati ormare, grobnice i sjediti na klupama u kapelici Presvetog. Propisi o osnivanju i djelovanju Bratovštine bili su usklađeni s prohtjevima Mletačke Republike. U radu je predstavljeno djelovanje Bratovštine u prvom razdoblju do 1807. godine. Posebna pažnja posvećena je prikazivanju liturgijskih predmeta i popratnih sredstava koji su služili iskazivanju časti Presvetom Sakramentu.

PRILOG I: Prijepis Bule o osnivanju Bratovštine Presvetog Sakramenta
(ACR-AVC, str. 1.–9.)

IN NOMINE CHRISTI. AMEN.

NOS ALEXANDER Miseratione divina Episcopus sanctae Romana Ecclesia Cardinalis de Cesarinis nuncupatus, ac piae Societatis, seu Confraternitatis Sacratissimi Corporis Dni Nostri Jesu Christi, in sacra Ecclesia supra Minervam, Ordinis Praedicatorum de Urbe, noviter instituta, universalis Protector.

Universis et singulis praesens publicum transumptum instrumentum inspecturis visuris, pariter et audituris salutem in Domino sempiternam. Fidem facimus et attestamur, qualiter nuper Sanctissimus in Christo Pater et Dominus noster Dnus Paulus divina providentia Papa Tertius volens dictae Confraternitatis Confratres aliquibus spiritualibus prosequi muneribus quosdam eis concessit literas tenorem qui sequitur, continentes.

PAULUS EPISCOPUS Servus Servorum Dei.

Ad perpetuam rei memoriam.

Dominus Noster Jesus Christus transiturus de hoc mundo ad Patrem, in ultima caena, quam cum discipulis suis mandavit, admirabile sacramentum pretiosissimi Corporis et Sanguinis sui instituit, per quod universi Christocolae memoriam suae charitatis eximiae, quam in suae passionis hora ejus appropinquante ostendit, recolent. Unde nos illius vices, licet immeriti gerentes in terris, debitum censemus, ut ea, quae in hujus sacrosancti sacramenti honorem et venerationem ex qua Christifidelium devotione digne ordinata comperimus, ut perpetuis futuris temporibus permaneant, prompta devotione, prout decet, apostolico praesidio solidemus et, ut ad id fidelium eorumdem vota facilis concurrant, fideles ipsos spiritualibus muneribus prosequamur, et eorum pia suffragia donis caelestibus confoveamus, ut exinde divinae gratiae aptiores reddantur, et sacramentum ipsum in die peregrinationis extremae sibi fore viatum salutare mereantur. Sane pero parte dilectorum filiosum universorum Confratrum Confraternitatis sub invocatione Sacratissimi Corporis Christi in Ecclesia domus Beata Maria supra Minervam de Urbe, Ordinis Fratrum Praedicatorum institutae, nobis nuper exhibitae petitis continebat. Quod nuper nonnulli cives Romani et Curiales Christifideles, pie confiderantes sacratissimum Eucharistiae Sacramentum praedictum, in parochialibus ecclesiis dictae Urbis minus honorifice, et in locis objectis sine ulla veneratione conservari, et cum per ipsam Urbem pro comunione infirmorum defendum erat, ab uno tantum capellano, sine ullis decore et reverentia solitum deferri, et singulari devotione ducti cupientes praemissis, et ut eidem Sacramento honor, cultus et veneratio debita exhiberentur, quantum in eis erat providere unam Societatem seu Confraternitatem utriusque sexus sub invocatione ejusdem Sacratissimi Corporis Christi in dicta Ecclesia de Minerva, ordinarunt, et instituerunt. Ac per ejus salubri directione et incremento, inter alia quod Confratres Confraternitatis hujusmodi pro tempore existentes, seu ab eis per singulas regiones Urbis praedictae deputati, aut deputandi, diligenter, ac omni cura et studio facerent et procurarent, ut Sacramentum hujusmodi tam in dicta Minerva, quam singulis aliis parochialibus

Ecclesiis Urbis hujusmodi, ea qua decet veneratione in loco honorifico et honesto, lampadibus accensis, die noctuque conservaretur et custadiretur. Et si earumdem Ecclesiarum redditus ad id non sufficerent, ipsi Confratres illis de necessariis ad hujusmodi opus, necnon ad emendum unum pallium pro singulis Ecclesiis praedictis, cum quo Sacramentum ipsum, quotiescumque illud pro Communionem infirmorum extra ecclesiam deferendum esset, deferri deberet, providerent. Ac quum Rector cujuslibet ex Ecclesiis praedictis, seu illius locum tenens, quotiescumque esset necessarium Sacramentum hujusmodi alicui infirmo ministrari, et ad illius domum deferri, campanam suae Ecclesiae certis ictibus pulsari facere teneretur, ad hoc, ut Confratres vicini parochia illius Ecclesiae, se moneri et convocari ad sociandum Sacramentum ipsum cognoscerent, et per se ipsos associare, si legitimo impedimento detenti non forent, alioquin per unum de suis dignioribus familiaribus Sacramentum praedictum ad domum dicti infirmi facibus accensis associari et comitari facere tenerentur, ac quum utriusque sexus personae Confraternitatis hujusmodi confratres pro tempore existentes tertia quaque die Dominica cujuslibet mensis totius anni in dicta Ecclesia de Minerva congregati, et inibi unam Missam in cantu, vel aliter celebrari facere, ac in elevatione praefati Sacramenti faces accensas habere deberent; nec non prima die Veneris statim post festum Corporis Christi immediate sequenti, solemnum processionem extra et circum praefatam Ecclesiam de Minerva Sacramentum praedictum honorifice, facibus accensis deferendo, annuatim facere; et si aliquum ex Confratribus Confraternitatis hujusmodi aegrotare contingeret, Rector, aut electus nominatus Ecclesiae, cujus dictus infirmus parochianus excitaret, una cum alio Confratre ejusdem Confraternitatis per Rectorem, seu electum nominatum hujusmodi, pro tempore eligendo, dictum infirmum visitare, et ad confitendum peccata sua, ipsumque Sacramentum suscipiendum pie adhortari et commonere; nec non singulis hebdomadis totius anni, ipsi utriusque sexus Confratres quinquies Orationem Dominicam, et totius Salutationem Angelicam in commemorationem dicti Sacramenti, devote recitare et commemorare tenerentur. Ac mulieribus Confratribus dictae Confraternitatis, quibus indecens esset per dictam Urbem vagari ad sociandum dictum Sacramentum, ut quotiens signum campanae audirent, flexis genibus, Orationem Dominicam et Salutationem Angelicam hujusmodi quinquies ut praefertur, recitando, omnes et singulas gratias et indulgentias Confratribus Confraternitatis hujusmodi pro tempore concessas consequerentur, per nos concedi procurare statuerunt, et ordinarunt, prout in instrumentis, seu aliis documentis desuper confectis plenius contineri dicitur. Ac dilectum filium nostrum Alexandrum Sanctae Mariae in via lata Diaconum Cardinalem de Cesarinis nuncupatum in Protectorem dictae Confraternitatis elegerunt. Quare pro parte eorumdem Confratrum nobis fuit humiliter supplicatum, ut institutioni Confraternitatis, ac statutis, et ordinationibus hujusmodi pro illorum subsistentia firmiori, robur Apostolicum confirmationis adjicere, ac alias in praemissis opportune providere de benignitate Apostolica dignaremur. Nos igitur tantum Sacramentum omni laude et veneratione dignum accendis fidelibus, ut per hoc desideratum salutem consequi valeant, honorari, laudari, magnificari, sinceris desideriis exoptantes, ac omnipotenti Deo, quod tam saluberrima, tamque necessaria et utilia spera nostro tempore exerceri inceperint, gratias agentes, et ut illa perpetuo frequententur, ac Christifideles praefati eis frequentius insistant, quo Noj

erga eos amplioribus et specialioribus gratiis liberaliores, seque per hoc majori caelestis gratiae devotione refici posse cognoverint, quantum cum Deo possumus providere volentes; hujusmodi supplicationibus inclinati, institutionem Confraternitalis hujusmodi, necnon praedicta, ac omnia et singula alia per eosdem Confratres curia (?) praemissa statuta, et ordinata, ac prout illa concernunt, omnia, et singula in istrumentis, seu documentis desuper confectis praedictis contenta et inde secunda, quaecumque ex certa nostra scientia Auctoritate Apostolica tenore praesentium approbamus et confirmamus, ac omnes et singulos juris et facti defectus, si qui forsitan intervenerint in eisdem supplemus; illisque perpetuae firmitatis robur adjicimus, et ea per ipsarum parochialium Ecclesiarum Rectores, seu eorum locatenendes pro tempore existentes, et alios ad quos spectat, firmiter observari debere decernimus. Et nihilominus pro potiori cautela, praemissa omnia et singula alia per eosdem Confratres, ut praefertur statuta et ordinata de novo, auctoritate et tenore praedictis, perpetuo statuimus et ordinamus. Ac Confratribus Confraternitatis hujusmodi nunc, et pro tempore existentibus, ac eorum singulis, q omnibus et singulis privilegiis, indultis, exemptionibus, libertatibus, immunitatibus, indulgentiis etiam plenariis, et peccatorum remissionibus, ac aliis gratiis spiritualibus et temporalibus Confratribus Imaginis Salvatoris ad Sancta Sanctorum, necnon Charitatis et Archihospitalis Sancti Iacobi in Augusta, et Sancti Ioannis Baptae, necnon Sanctorum Cosmae et Damiani nationis florentinorum, ac hospitalis nostri Sancti Spiritus in Saxia, ordinis Sancti Augustini, et Campi Sancti, Confraternitatum ejusdem Urbis, pro tempore existentibus, illorumque, ac Beatae Marie de Populo, etiam de Urbe Ecclesiis et Christifidelibus illas visitantibus, per quoscumque Romanes Pontifices praedecessores nostros, et successores comessis et comedendis, et quibus illi utuntur, potiuntur, et gaudent; ac uti, potiri, et gaudere poterunt quomodolibet in futuram. Quorum tenores, ac si de verbo ad verbum insererentur praesentibus pro expressis haberi volumus, ex nunc, et in perpetuum utantur, potiantur et gaudeant, ac uti, potiri, et gaudere libere et licite possint et valeant in omnibus, et per omnia perinde ac si illa eis specialiter et expresse concessa fuissent, et in futurum concederentur, concedimus et indulgemus. Ipsaque privilegia, indulta, exemptiones, libertates, immunitates, indulgentias etiam plenarias, et peccatorum remissiones, et alias gratias ad Confratres Confraternitatis Sacratissimi Corporis Christi hujusmodi, ac illius capellanos ministros et personas pro tempore existentes eisdem auctoritate, et tenore extendimus, et eis communicamus. Necnon Christifidelibus praefatis, qui dictam Confraternitatem Sacratissimi Corporis Christi ingredientur, die illorum ingressus hujusmodi, plenariam ad instar Jubilaei, in eorum peccatis prius confessis, et Sacramento hujusmodi per eos devote recepto, ter in vita, similiter plenariam omnium peccatorum suorum. Ipsi Confratribus, qui praefatum Sacramentum eisdem infirmis ministrandum associaverint, seu impediti assoniari, ut praefertur, fuerint; ac eisdem processionibus et divinis officiis, quae per eosdem Confratres, ut praefertur, celebrari facere contigerit interfuerint, quoties id fecerint centum, qui vero dictam Ecclesiam de Minerva diebus Veneris, cujuslibet hebdomadae totius anni devote visitaverint, decem annorum et totidem quadragenarum injunctarum eis paenitentiarum indulgentias et remissiones quoties id fecerint, misericorditer in Domino concedimus et elargimur. Nec non mulieribus Confraternitatis ejusdem, quibus propter honestatem non licet per Urbem

ipsam passim vagari, quoties signum Campanae huiusmodi audierint, semel Orationem Dominiam, et totidem Salutationem Angelicam flexis genibus devore recitaverint, ut omnes et singulas indulgentias, concessionones et gratias aliis Confratribus interessentibus concessas, consequantur et consequi valeant. Ac eisdem utriusque sexus Confratribus et eorum singulis, ut quemcumque Praesybiterum saecularem, vel cujusvis Ordinis regularem, etiam in mortis articulo, etiamsi mors tunc non subsequatur, in suum possint eligere confessorem, qui confessionibus eorum diligenter auditis, eos et eorum singulos ab omnibus et singulis eorum peccatis, criminibus, excessibus et delictis quantumcumque gravibus et enormibus, per eos et eorum singulos pro tempore perpetuatis, etiam Sedi Apostolicae et eorum Ordinariis reservatis, praeterquam a contentis in liberis in de Caena Domini legi solitis, ter in vita absolvere, et eis paenitentiam salutarem injungere. Nec non ejusdem Confraternitatis administratoribus et Confratribus pro tempore existentibus, pro illius statu salubriori dirigendo, ut quaecumque licita et honesta statuta et ordinationes felix reginem, et prosperum statum et gubernationem illorum, et aliarum quarumcumque rerum spiritualium et temporalium eos quomodolibet concernentia condere et facere, eaque quotiens videbitur mutare, et alterare, limitare, corrigere, declarare, modificare et in melius reformare, quae postquam edita, mutata, alterata, limitata, correcta, declarata, modificata et in melius reformata fuerint, eo ipso per sedem eandem confirmata sint, et esse censeantur, auctoritate et tenore supradictis, indulgemus, ac plenam et liberam desuper facultatem concedimus. Et nihilominus, ut Christifidelium devotio ad tam salubre Sacramentum ferventius invalescat, ac Christifideles ad illius venerationem, et familia charitatis opera exercenda, peramplius excitentur, quod omnes et singulae aliae Confraternitates sub eadem invocatione Sacratissimi Corporis Christi ubilibet institutae instituendae, eisdem privilegiis, concessionibus, indulgentiis, facultatibus, gratiis ed indultis Confraternitati in Ecclesia de Minerva institutae huiusmodi per Nos concessis et concedendis utantur, potiantur et gaudeant; ac uti, potiri et gaudere possint et debeant praefata Auctoritate etiam praesentium tenore statuimus et ordinamus. Decernentes praesentes literas, et in eis contentas indulgentias et peccatorum remissiones, sub quibuscumque revocationibus, suspensionibus et modificationibus similium vel dissimilium indulgentiarum et literarum, etiam per Nos et succesores nostras, ac Cancellariae Apostolicae regulis pro tempore editis, etiam in favore fabricae Basilicae Principis Apostolorum de eadem Urbe, ac Cruciatuae sanctae, nullatenus comprehensas, sed ab illis omnino exceptas esse et censi. Et sic per quoscumque Iudices quacumque auctoritate fungentes sublata eis et eorum cuilibet quamvis aliter judicandi et interpretandi facultate et auctoritate judicari et definiri debere, ac quidquid secus attentare contigerit, irritum et inane. Necnon praesentium transumptis manu Notarii publici subscriptis, et sigillo alicujus Curiae Ecclesiasticae, seu personae in dignitate ecclesiastica constitutae munitis, eandem prorsus fidem in iudicio et extra adhibendam fore, quae eisdem praesentibus adhiberetur si forent exhibitae, vel estensae. Quocirca Ven^{bus} fratribus nostris Universis, Patriarchis, Archiepiscopis. Episcopis, ac dilectis filiis Abbatibus, et aliis personis in dignitate ecclesiastica constitutis, necnon Metropolitanarum et aliarum Cathedralium Ecclesiarum Canonicis ac eorundem Patriarcharum, Archiepiscoporum et Episcoporum Vicariis in spiritualibus et officialibus generalibus ubilibet constitutis, per

Apostolica scripta mandamus, quatenus ipsi, vel duo, aut unus eorum per se, vel alium, seu alios, praesentes literas, et in eis contenta quaecumque ubi et quando opus fuerit, ac quotiens pro parte Confratrum Confraternitatis Sacratissimi Corporis Christi in Ecclesia de Minerva institutae, huiusmodi pro tempore existentium, desuper fuerint requisiti solemniter publicantes, eisque in praemissis efficacis defensionis praefidio assisten faciant praesentes literas, et in eis contenta huiusmodi firmiter observari, ipsosque Confratres illis pacifice gaudere. Non permittentes eos desuper per quoscumque contra praesentium tenorem quomodolibet molestari. Contradictores quoslibet, et rebelles, per censuras ecclesiasticae, appellatione postposita, compescendo. Ac quoscumque sua interesse putantes, etiam per edictum publicum locis publicis affigendum, constituto summarie de non tuto ad eos accessu, citando, ac illis, necnon aliis, quibus et quoties opus fuerit, inhibendo, ac censuras et paenas ipsas etiam iteratis vicibus aggravando, invocato etiam ad hoc, si opus fuerit, auxilio brachii saecularis. Non obstant felicitis recordationis Bonifacii Papae Octavi praedecessoris nostri, qua cavetur, ne quis extra suam civitatem vel dioecesim ad iudicium evocetur, seu ne Iudices a sede praedicta deputati extra civitatem, vel dioecesim in quibus deputati fuerint, contra quoscumque procedere, aut aliis vices suas committere praesumant, ac de duabus dictis in Concilio generali edita, dummodo ultra tres dietas aliquis auctoritate praesentium ad iudicium non trahatur, et quibuscumque aliis Apostolicis, ac in provincialibus et synodalibus edita, generalibus, vel specialibus constitutionibus et ordinationibus, necnon privilegiis et indultis apostolicis supradictis, et quibuscumque aliis Ecclesiis, confraternitatibus et personis, sub quibuscumque tenoribus, et formis, ac cum quibusvis etiam derogatoriis derogatoriis clausulis, necnon irritantibus, et aliis decretis concessis, approbatis et innovatis, quorum omnibus illorum tenores, ac si de verbo ad verbum, nihil penitus omisso, et forma illis tradita, observata insererentur, praesentibus pro sufficienter expressis habentibus, illi alias in suo robore permansuris, hac vice dumtaxat specialiter, et expresse derogamus, contrariis quibuscumque. Aut si aliquibus comuniter, vel divisim ab eadem sit Sede indultum quod interdici, suspendi, vel excommunicari, aut extra, vel ultra certa loca ad iudicium evocari non possint, per literas Apostolicas non facientes plenam et expressam, ac de verbo ad verbum de indulto huiusmodi mentionem. Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam Nostrae approbationis, confirmationis, suppletionis, adiectionis, decreti, statuti, ordinationis, concessionis, indulti, voluntatis, extensionis, communicationis, elargitionis mandati et derogationis infringere, vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attentare praesumpserit indignationem Omnipotentis Dei, ac beatorum Petri et Pauli Apostolorum ejus se noverit incursurum. – Datum Romae apud Sanctum Petrum anno Incarnationis Dominicae Millesimo quingentesimo trigesimo nono, Pridie Kalendas Decembris, Pontificatus nostri anno sexto. PAULUS III. PONTIFEX MAXIMUS

Cum huiusmodi praedictas literas ipsius plibati Domini nostri Papae ejus vera Bulla plumbea cum cordula subsericeae rubeae croceae colorum more Romanae Curiae pendente, bullatas ac sanas, illaesas et integras ac prorsus omni vitio et suspicione carere vidissemus; pro parte Reverendi in Christo Patris et Domini Domini Ioannis Campegii Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopi Parentini, ac Venerabilium et honorabilium Confratrum et Venerabilis Confraternitatis Sacratissimi Corporis Christi erectae, seu erigendae

in venerabili Collegiata Ecclesia Sanctae Eufemiae castri Rubini Parentinae Dioecesis requiristi per infrascriptum Notarium dictaeque Confraternitatis Secretarium gratis et amore Dei in hanc publicam transumpti formam exemplari ac redigi et subscribi mandavimus. – In quorum fidem praesens publicum transumpti instrumentum fieri et per secretarium praefatum subscribi sigillique nostri appensione muniri fecimus. – Datum Romae in adibus nostris sub anno a Nativitate Domini Millesimo quingentesimo quadragésimo secundo Indictione Decima quinta, die vero tertia mensis Januarii Pontificatus Sanctissimo in Christo Patris et Domini nostri Domini Pauli Divina Providentia Papae Tertii anno octavo, Praesentibus ibidem Dominis Domenico de Montebona et Hieronymo Poreis civibus Romanis testibus ad praemissa vocatis atque rogatis. Et ego Gabriel de Vallatis civis romanus publicus imperiali auctoritate Notarius, supradictaeque Confraternitatis Secretarius auctoritate mihi ut supra injuncta subscripsi et publicatis nomine cognomine signumque meum solitum apposui et consuetum.

Gratis in omnibus amore Dei
Gabriel de Vallatis Secretarius

PRILOG II: Popis gaštalda Bratovštine Presvetog Sakramenta u Rovinju (Za izradu popisa korištena su dva izvorna dokumenta i prijepis koji je napravio Tomaso Caenazzo: BBS-AFC, 1/IX-9)

- 1542. Pasqualin Malusà
- 1543. Francesco Ferrarese
- 1544. Zuanin Rota
- 1545.–1552. *Ignoti*
- 1553. Francesco Ferrarese
- 1554. Bernardin Barzelogna
- 1555. Francesco Zaratin
- 1556. Francesco Caligar
- 1557. Girolamo Burla
- 1558. Biasio Sponza
- 1559. Bernardin Barzelogna
- 1560. Francesco Sponza qm. Matio
- 1561. Francesco Caleger qm. Domenego
- 1562. Biasio Sponza
- 1563.–1564. Francesco Sponza qm. Antonio
- 1565. Tomasin Malusà
- 1566. Zuanne Jotta
- 1567. Nicoletto Caleger qm. Francesco
- 1568. Tomasin Malusà qm. Pasqualin
- 1569. Francesco Spongia qm. Antonio
- 1570. Domenego Barbier

1571. Tomasin Malusà qm. Pasqualin
1572. Francesco Spongia qm. Antonio
1573. Biasio Sponza qm. Antonio
1574. Nicolò di Francesco Barbirotto
1575. Biasio Sponza qm. Antonio
1576. Francesco Sponza
1577. Gabriel Sponza
1578. Biasio Sponza qm. Antonio
1579. Antonio di Quarengis (Fachinetti)
1580. Francesco Sponza
1581. Tomasin Malusà qm. Pasqualin
1582. Andrea Sponza qm. Beneto
1583. Bortolo Gazzoto
1584. Tomasin Caenazzo qm. Piero
1585. Pelegrin Visintin
1586. Antonio Sponza qm. Biasio
1587. Batista Bazalisco
1588. Tomasin Caenazzo qm. Piero
1589. Domenego Moscarda
1590. Antonio Ferrarese
1591. Iseppo di Vescovi qm. Mattio
1592. Zuane Marangon
1593. Domenego Moscarda
1594. Dorligo qm. Pasqualin da Vegia
1595. Domenego Caenazzo de Domenego
1596. Tomasin Caenazzo qm. Piero
1597. Zuane Milia
1598. Domenego Moscarda
1599. Zuane Jota qm. Andrea
1600. Iseppo di Vescovi qm. Matio
1601. Bortolo Sponza qm. Zuane
1602. Zuane Albanese
1603. Dorligo qm. Pasqualin da Vegia
1604. Zuane Jota qm. Andrea
1605. Nicolò Travaglim
1606. Cesare Vidotto
1607. Domenego Marangon qm. Francesco
1608. Domenego Malusà qm. Nicolo detto Venier
1609. Pasqualin Malusà qm. Tomasin
1610. Domenego Pavan qm. Zuane
1611. Piero Furlan
1612. Francesco Zaratin qm. Jacomo
1613. Domenego Marangon qm. Francesco

1614. Pasqualin Malusà qm. Tomasin
1615. Gregon Tentor di Marco
1616. Francesco Zaratin qm. Jacomo
1617. Luca Zaratin
1618. Domenego Pavan qm. Zuane
1619. Zuane Perduzan
1620. Antonio de Lonardis qm. Francesco
1621. Grigor Tentor qm. Marco
1622. Bernardin da S. Vicenti
1623. Zuane Perduzam
1624. Antonio de Lonardis
1625. Grigor qm. Marco da Venezia
1626. Francesco Marangon qm. Domenego
1627. Durligo qm. Pasqualin da Vegia
1628. Batista Travagin
1629. Grigor qm. Marco da Venezia
1630. Francesco Marangon qm. Domenego
1631. Mathio de Vescovi qm. Iseppo
1632. Durligo qm. Pasqualin da Vegia
1633. Bartolo Caenazzo qm. Tomasin
1634. Iseppo qm. Francesco da Vegia
1635. Francesco Marangon qm. Domenego
1636. Gregorio qm. Marco da Venezia
1637. Matio Pelizer qm. Iseppo
1638. Nicolò Pelizer qm. Bortolo
1639. Antonio Aquilante Grego
1640. Francesco Marangon qm. Domenego
1641. Isepo Bartoli qm. Francesco
1642. Beneto Sbisà qm. Valerio
1643. Nicolò Pelizer qm. Bartolo
1644. Giovanni Battista Basilisco qm. Piero
1645. Zorzi Dandolo
1646. Domenego Ferrarese qm. Zanetto
1647. Mattio Tamburin
1648. Andrea Giota qm. Zuane
1649. Andrea Tamburin
1649. Iseppo Bartoli qm. Francesco
1650. Domenego Bevilacqua
1651. Raffael Taliffi
1652. Zuane Spaolaro
1653. Domenego Ferrarese
1654. Zuane Barzelogna qm. Zanetto
1655. Marco da Zara qm. Grigor

1656. Mattio Ive qm. Grigor
1657. Raffael Califfi qm. Girolamo
1658. Zuane Barzelogna
1659. Zuane Pavan qm. Bartolo
1660. Mattio Ive qm. Grigor
1661. Raffael Califfi qm. Girolamo
1662. Battista Basilisco qm. Antonio
1663. Girolamo Ive qm. Piero
1664. Mattio Ive qm. Grigor
1665. Alvisè Bureleni
1666. Andrea Bevilacqua qm. Anzolo
1667. Gierolamo Ive qm. Piero
1668. Zuane da Zara qm. Marco
1669. Zuane di Amadi
1670. Liberal di Amadi
1671. Antonio Tamburin fu Andrea
1672. Valerio Sbisà qm. Benetto
1673. Simon Aquilanto qm. Antonio
1674. Bartolo Zaratini
1675. Liberal di Amadi
1676. Lunardo Rocho qm. Francesco
1677. Lorenzo d'Albona
1678. Zuane da Zara qm. Marco
1679. Zuane di Amadi
1680. Liberal di Amadi
1681. Zuane Verzo
1682. Matio Sponza qm. Antonio
1683. Costantin Costantini qm. Francesco
1684. Domenico Rota qm. Piero
1685. Iseppo Ghira
1686. Bortolo Tamburin qm. Vincenzo
1687. Vincenzo Tamburin
1688. Mattio Sponza qm. Antonio
1689. Antonio Sponza
1690. Iseppo Ghira
1691. Giovanni Maria Ghira
1692. Zorzi Appollonio
1693. Nicolò Merlo qm. Nicolò
1694. Giacomo Masato qm. Piero
1695. Francesco Rocco fu Nardo
1696. Zan Astolfo Moscarda qm. Domenego
1697. Francesco Natori
1698. Matio Sponza fu Antonio

- 1699. Antonio Sponza di Matio
- 1700. Zuanne Aquilante qm. Antonio
- 1701. Vido Zucherichio fu Giacomo
- 1702. Francesco Costantini del Iseppo
- 1703. Costantin qm. Francesco Costantini
- 1704. Pollo Zuffichi qm. Michiel
- 1705. Astolfo Moscarda de Bortolo
- 1706.–1707. Vido Zucherichio qm. Giacomo
- 1708. Antonio Sponza qm. Mattio
- 1709.–1710. Gregorio Calucci
- 1711.–1715. Bernardo Bognolo
- 1716.–1717. Astolfo Moscarda qm. Bartolo
- 1718. Piero Masato del Giacomo
- 1719.–1721. Iseppo Costantini qm. Domenico
- 1722.–1723. Astolfo Moscarda qm. Bortolo
- 1724.–1726. Iseppo Tamburin qm. Matteo
- 1727. Bortolo Tamburin qm. Matteo
- 1728.–1729. Domenico Quarantaotto qm. Iseppo
- 1730.–1731. Piero Quarantaotto qm. Domenico
- 1732.–1733. Christoforo di Vescovi qm. Domenico
- 1734.–1756. Zuane Cibibin di Piero
- 1757.–1787. Michiel Zuffichi qm. Paolo
- 1788.–1797. Carlo Zuffichi qm. Michiele
- 1798.–1803. Christoforo Zuffichi qm. Carlo
- 1804. Paolo Zuffichi qm. Carlo
- 1805.–1814. Christoforo Zuffichi qm. Carlo

THE CONFRATERNITY OF THE BLESSED SACRAMENT IN ROVINJ:
FROM THE MIDDLE OF THE 15TH TO THE BEGINNING OF THE 19TH
CENTURIES

Željko CETINA

Paduljski put 36, 52100 Pula, Croatia

e-mail: zeljko.cetina@gmail.com

Ante TEKLIĆ

Stjepana Radića 29a, 52210 Rovinj, Croatia

e-mail: ante.teklic@gmail.com

SUMMARY

Throughout the history, but especially between the 17th and the beginning of the 19th centuries, the Rovinj confraternities were active and prominent organisations. The social, economic and religious circumstances of the period also dictated the establishment and organisation of the Confraternity of the Blessed Sacrament. The purpose and objective of the establishment and operation of the confraternity was to worship God and to have reverence for the Blessed Sacrament. Public ceremonies and private devotions of the confraternity were related to the altar of the Blessed Sacrament. Public ceremonies were intended to express devotion, but also to give prominence to the members of the confraternity, who held their places around the altar of the Blessed Sacrament and were exclusively allowed to have cabinets and crypts and to sit on the benches of the chapel of the Blessed Sacrament. The regulations on the establishment and operation of the confraternity were harmonised with the desires of the Venetian Republic. This paper presents the activities of the confraternity in its first period up to 1807. Special attention is dedicated to the presentation of liturgical objects and the paraphernalia used for honouring the Blessed Sacrament.

Key words: ecclesiastical history, modern era, Confraternity of the Blessed Sacrament, Rovinj, church of St Euphemia

IZVORI I LITERATURA

ACR-AVC – Arhiv Kaptola u Rovinju (ACR), Atti della veneranda Confraternita del Santissimo Sacramento in Rovigno 1860–1895 (AVC).

ACR-CS – ACR, Capitolare sesto (CS) 1852–1899.

ACR-GC – ACR, Giorni delle contrade (GC).

ACR-IEC – ACR, Introito ed esito della Confraternita del Santissimo Sacramento in Rovigno dal 1860 (IEC).

ACR-SNC – ACR, Statuto normale per la Confraternita del Santissimo Sacramento in Rovigno (SNC).

- ACR-SS** – ACR, Rouigno, Santissimo Sacramento (SS), 1739–1806.
ACR-XX – ACR, Acta Capitularia XX, Miscellanea I ab anno 1400 usque 1770.
APB-PV – Arhiv Porečke biskupije (APB), Primae Visitationis (PV) gnalis Illmi et Reu. Mi D. D. Archiepi Mazzoleni Epi Parent: Com: ac Dni Ursare. Decreta. 1732–1733.
APB-SD – APB, Sinodo diocesana (SD) di monsignor Illustris., e reveredis. Alessandro Adelasio per la Iddio gratia, e della S. Sede Apostolica vescovo di Parenzo, Conte. & sig. d’Orsera, Venetia 1675.
BBS-AFC – Biblioteca biskupskog sjemeništa u Trstu (BBS), Arhivski fond Caenazzo (AFC), 1/IX-9, Confraternita del SS.mo Sacramento o del Corpus Domini.

- Babudri, B. (1910):** I Vescovi di Parenzo e la loro cronologia. Atti e memorie della società Istriana di archeologia e storia patria (AMSI), 25, 1–2, 170–278.
Benussi, B. (2004): Storia documentata di Rovigno. Trieste.
Caenazzo, T. (1886): Origine e progresso di alcuni Istituti di beneficenza in Rovigno. AMSI, 2, 3–4, 184–198.
Caenazzo, T. (1980–1981): Cinque secoli di dominazione Veneta a Rovigno. Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno (ACRSR), 11, 401–470.
Cigui, R., Visintin, D. (2001): Condizioni economico-patrimoniali delle confraternite Istriane alla caduta della Repubblica di Venezia. ACRSR, 31, 75–135.
Crusvar, L. (1997): Il tesoro della chiesa di S. Eufemia: aspetti, problemi, opere. Rovigno d’ Istria. Trieste.
Erceg, I. (1983): Broj i finansijsko stanje bratovština u Istri (1741). Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, 26, 103–123.
Grah, I. (1983): Izvještaji porečkih biskupa Svetoj Stolici (1588.–1775.). Croatica christiana periodica, 7, 12, 1–47.
Grah, I. (1985): Izvještaji novigradskih biskupa Svetoj Stolici (1588–1808). Croatica christiana periodica, 9, 16, 113–147.
Kandler, P. (1852): L’Istria, 7, br. 15.
Kamin, V. (2009): Piranska Bratovščina sv. Rešnjega Telesa in njena umetnostna naročila v Benetkah. Annales - Series historia et sociologia, 19, 2009, 1, 31–38.
ORL (2002): Opći Religijski Leksikon. Zagreb.
Santangelo, A. (1935): Inventario degli Oggetti d’Arte d’Italia. V: Provincia di Pola. Roma.
Štoković, A. (1982): Odnos Venecije prema bratovštinama u Istri od XV. do XVIII. stoljeća. Problemi Sjevernog Jadrana, 4, 163–180.
Štoković, A. (1998): Statut Bratovštine Presvetog Sakramenta iz Umaga (1555. g.). Vjesnik istarskog arhiva, 4–5, 129–151.
Teklić, E. (2010): Odnosi između Komune i Kaptola u prvoj polovici XVIII. stoljeća (magistarski rad). Zagreb, Sveučilište u Zagrebu.

‘GOSPOĐE I ČUVARICE’: O ŽENAMA IZ DUBROVAČKE BRATOVŠTINE SVETOG ANTUNA U KASNOM SREDNJEM VIJEKU

Zrinka PEŠORDA VARDIĆ

Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: zrinka.pesorda@zg.t-com.hr

IZVLEČEK

Članek prikazuje položaj žensk v bratovščini sv. Antona v Dubrovniku. Na podlagi vpisnega registra (matrikule) in drugih virov avtorica analizira vključenost žensk v bratovščino. Obravnava tudi vprašanje, v kolikšni meri so slednje sploh sodelovale v življenju organizacije, ki je poleg opravljanja verske in dobrodelne dejavnosti predstavljala tudi institucionalno združbo elitnega dubrovniškega meščanstva. Članek tako poleg verskega vidika govori tudi o stanovski identiteti bratovščine in izpostavlja pomembno vlogo, ki jo je v tem pogledu odigral ženski del antuninov oziroma članov bratovščine sv. Antona. Na podlagi oporočnih zapisov, ženitnih pogodb in pogodb o dotah prikaže položaj antuninskih žensk pri ustvarjanju in krepitvi antuninskega družbenega sloja.

Ključne besede: Dubrovnik, bratovščina sv. Antona, ženske, pozni srednji vek, meščanstvo, antunini

'DONNE E PATRONE': LE DONNE DELLA CONFRATERNITA DI SANT'ANTONIO A RAGUSA NEL BASSO MEDIOEVO

SINTESI

L'articolo presenta la posizione delle donne nella Confraternita di Sant'Antonio a Ragusa in Dalmazia. Basandosi sulla matricola e altre fonti l'autrice analizza la presenza delle donne nella confraternita, esaminando anche il loro grado di partecipazione nella vita di questa organizzazione, che oltre a svolgere un'attività religioso-caritativa rappresentava anche un'associazione istituzionale dell'élite borghese di Ragusa. Pertanto, oltre all'aspetto religioso l'articolo parla anche dell'identità di classe della confraternita, evidenziando l'importanza della parte femminile degli 'antunini' ossia i membri della Confraternita di Sant'Antonio. In base a lasciti, contratti matrimoniali e carte di dote viene presentata la posizione delle donne antunine nell'instaurare e consolidare il ceto degli antunini.

Parole chiave: Ragusa di Dalmazia, Confraternita di Sant'Antonio, donne, basso medio evo, borghesia, 'antunini'

DUBROVAČKA BRATOVŠTINA SVETOG ANTUNA – SEKUNDARNA ELITA GRADA DUBROVNIKA

Zbivanja s kraja 12. i tijekom 13. stoljeća, snažan razvoj urbanog života te njime uvjetovane gospodarske i društvene promjene odražavale su se i na vjerski život ljudi. Srednjovjekovna su društva širom Europe obilovala bratovštinama (*fraternitas, confraternitas, fratiglia, scuola* ...), koje su se ubrajale među najstarije duhovne udruge. U Italiji su se počele razvijati u 12. i 13. stoljeću, a koncem tog perioda tragovi njihova postojanja nalaze se i u dalmatinskim gradovima.¹ Članstvo u bratovštinama podrazumijevalo je ostvarenje zajedničke pobožnosti za one koji nisu mogli ili nisu htjeli prisegnuti na redovničke zavjete. Bratimi su njegovali sjećanje na umrlu braću i sestre, molili zajedno za njihove duše, te duboko vjerovali da će im dioništvo u bratovštini omogućiti dobru smrt i osigurati vječni život. Na taj su način bratovštine bile svojevrсна svjetovna prilagodba redovničkog života i važna poveznica između živih i mrtvih u svjetovnom okruženju (Weissman, 1982, 46–50; Terpstra, 1995, 69–82, 104; Black, 2000, 9).

U skladu s europskim trendom, i u Dubrovniku se najstarijom bratovštinom smatra bratovština bičevalaca (flagelanata), spomenuta prvi put 1225. godine. Flagelantske su

1 O bratovštinama širom Europe literatura dosiže sve nepregledniji opseg, te ovom prilikom izdvajam tek neka kapitalnija djela: Pullan, 1971; Weissman, 1982; Black, 1989; Eisenbichler, 1997, 567–580; Terpstra, 1995; Terpstra, 2000. Općenito o bratovštinama na istočnojadranskoj obali vidi: Gelcich, 1885; Čoralić, 1991, 88–96; Šanjek, 1993, 370–376; Raukar, 1997, 236–237; Benyovsky, 1998, 137–160; Benyovsky, 2003, 430–436; Pešorda Vardić, 2006, 427–442; Benyovsky Latin, 2007, 25–61; Bonin, Darovec, 2011, 461–560.

bratovštine postale zametkom ostalih laičkih bratovština koje su se u vrlo velikom broju pojavile širom srednjovjekovnih urbanih zajednica. Tako je, primjerice, na koncu 15. stoljeća Firenca imala preko 100 bratovština, vrlo veliki broj je bio i u Veneciji i drugim talijanskim gradovima, a na području srednjovjekovnog Dubrovnika spominje se oko 37 bratovština (Black, 1989, 52; Pullan, 1971, 39–40; Foretić, 2001, 151; Benyovsky, 2003, 430; Prlender, 1998, 111–122).

Korijeni dubrovačke bratovštine sv. Antuna, koja će se kroz stoljeća razviti u najugledniju dubrovačku bratovštinu, potječu iz godine 1348. i tadašnjeg osnutka bratovštine Sv. Duha i Sv. Spasitelja Svijeta. Odredbe (*capituli*) bratovštine sv. Duha iz godine 1348. zabilježene su na početku matrikule bratovštine sv. Antuna koja je sastavljena sredinom 15. stoljeća (DADU-MA, 1r; Vojnović, 1900, XI–XII; Marinović, 1952, 235; Ćosić, 1998, 63; Foretić, 2001, 160; Harris, 2003, 191–192; Pešorda Vardić, 2006, 431–432). Statuti ili matrikule bratovština sadržavali su pravila i obveze kojih su se svi članovi morali držati. Utvrđivali su dužnosti i prava, vjerska i karitativna načela, te su bili temelj bratovštine. Statut bratovštine sv. Duha najvećim dijelom upućuje na njezin religiozni i karitativni karakter. Ni matrikula ni ostala vrela ne donose vijesti o bilo kojem drugom aspektu djelovanja bratovštine u tom periodu. Bratovština se ne spominje u zaključcima vlasteoskih vijeća tijekom druge polovice 14. stoljeća, a tek se rijetko mogu pronaći i neki oporučni zapisi o njoj. Dakako, pri tome treba imati u vidu vrste sačuvanih izvora, kao i činjenicu da su podaci o utemeljenju bratovštine sredinom 14. stoljeća ostali zapisani u prijepisu matrikule koja je nastala kasnije, gotovo stotinu godina nakon osnutka bratovštine.

Godine 1432. bratovština Sv. Duha se ujedinila s drugom bratovštinom, onom svetog Antuna i svetog Petra, postavši potom najuglednijom i najvažnijom dubrovačkom *fratigliom*.² Čini se da je religiozna aktivnost obiju bratovština velikim dijelom zamrla u odnosu na vrijeme kada su osnovane u 14. stoljeću, jer su bratimi prilikom ujedinjenja zaključili da je “*pobožnost opadala*”, te da su duše umrlih “*primale sve slabiju skrb*”. Stoga su odlučili da moraju ispraviti takvu “*opasnu pogrešku*”.³ Time se donekle može objasniti i rijetko spominjanje bratovština u vrelima s konca 14. stoljeća.

Antuninska je bratovština, dakle, od osnutka sredinom 14. stoljeća godine imala uobičajeno religiozno i karitativno obilježje. U počecima je njezino članstvo bilo različitog društvenog statusa, ali je ipak pretežnim dijelom okupljala dubrovačke trgovce. S

2 O najranijoj povijesti bratovštine Sv. Antuna i Sv. Petra zna se vrlo malo. Jedini podatak koji govori o osnutku, i to samo bratovštine sv. Petra, jest bilješka iz znatno kasnijeg vremena (krajem 17. st.) na margini matrikule sv. Antuna, u kojoj se spominje izgradnja samostana sv. Katarine na mjestu samostana Sv. Apostola izgorjelog u požaru 1667. godine, a koji je izgrađen 1505. godine uz crkvu sv. Petra i Pavla (Sv. Petar Veliki). U bilješci stoji da je u toj crkvi sv. Petra 1363. godine osnovana bratovština sv. Petra (DADU-MA, 20r; Beritić, 1956, 61). Više o počecima antuninske bratovštine u: Pešorda Vardić, 2006, 427–442.

3 “*E che per tempi pasadi le ditte confraternitate erano gouernade per man d algun senestramente per la qual cosa la deuotione de li ditti fradelli descreueua e lor anime poca consolatione receueua. E uolendo occorrere e remediare a questo errore che qualle cose le quale se ponno fare destramente con meno indarno e inuano se fa per piu. Considerato adoncha lo ditto errore pericli e superfluitade uacue e inane. Açoche le anime de li fradelli passadi habia manço consolatione e li fradelli receua mançor deuotione.*” (DADU-MA, 17; DADU-CM, 5, 109r).

vremenom se pojam antuninske bratovštine gotovo izjednačio s pojmom „bratovštine trgovaca“. Tako i u sačuvanim vrelima nalazimo poistovjećivanja ta dva pojma, primjerice u slučaju uglednog antunina Dobrića Nale koji je godine 1421. oporučno ostavio legat izričito *“alla scuola delli mercadanti”*, misleći pri tome na bratovštinu sv. Antuna (DADU-TN, 11, 58r). Isto je učinio i njegov sin Tonko 1454. godine, također navodeći da novac ostavlja *“alle scuole de mercadanti”* (DADU-TN, 15, 130r). U odluci Malog vijeća iz svibnja 1500. godine o inventaru crkve svetog Antuna na Pločama navodi se da ona pripada *„ad fraternitatem mercatorum“* i da služi za bogoslužje te bratovštine (DADU-MA, II).

No, slično mletačkim *scuolama grandi*, koje su omogućavale neke oblike političkog i društvenog djelovanja stanovništva prikraćenog za sudjelovanje u vlasti,⁴ i antuninska bratovština imala je i druge, ne samo vjerske funkcije i sadržaje. Presudni čimbenik u procesu razvoja antuninske bratovštine jest to da je upravo ona postala institucionalnom podlogom staleškog izdvajanja najbogatijeg sloja dubrovačkih pučana. Naime, bratovština se razvila u formalni okvir one skupine ljudi čija se imena javljaju već u prvim popisima bratima,⁵ a koji će činiti poseban sloj dubrovačkog društva, onoga koji će se kasnije identificirati pojmom *“cittadini”*.⁶ On je okupljao elitno dubrovačko građanstvo, vrlo imućne trgovce, javne službenike (notare, kancelare, liječnike, učitelje) i pučke ogranke vlasteoskih rodova (Pešorda Vardić, 2007, 215–237).

Na hijerarhijskoj ljestvici, taj se sloj nalazio tik ispod plemstva, postajući sekundarnom elitom grada. Po mnogim obilježjima, od obiteljske strukture, preko način bogaćenja do izgradnje simbolično-vizualnog staleškog identiteta ti ljudi, okupljeni u bratovštini antunina, bili su gotovo istovjetni vladajućem dubrovačkom plemstvu (Pešorda Vardić, 2006a; Pešorda Vardić, 2011, 187–207). Od njega ih je razdvajao jedino kriterij prava sudjelovanja u vlasti, koji je od zatvaranja dubrovačkog velikog vijeća 1332. godine ostao rezerviran isključivo za zakonite pripadnike vlasteoskog kruga (Janeković Römer, 1999, 61–63; Vekarić, 2011, 225–226). Proces oblikovanja i izgradnje sloja dubrovačkih *cittadina* trajao je tijekom čitavog kasnog srednjeg vijeka, od sredine 14. stoljeća pa do početka 16. stoljeća, kroz nekoliko desetljeća, pa i stoljeća, slikovito prateći završno diferenciranje dubrovačkog srednjovjekovnog društva (Pešorda Vardić, 2006). Konačni rezultat toga jest da je bratovština Sv. Antuna postala nekom vrstom supstituta za sekundarnu elitu grada, odnosno, kako je istaknuo Nenad Vekarić, postala je izvjesni oblik formalnog okupljališta „rezervnog plemstva“ (Vekarić, 2011, 21).

4 O mletačkim *scuolama grandi* vidi Pullan, 1971, 33–193; Lane, 1973, 152, 213, 273, 318, 332; Muir, 1981, 39–40; Romano, 1987, 7–8, 107–109, 144; Chambers, Pullan, 2001, 209–217; Bellavitis, 2001, 105–137, kao i tamo navedenu literaturu. Slična se pojava može pratiti i u Zadru: Klaić, Petricioli, 1976, 480–484; Raukar, 1977, 61; Fabijanec, 2004, 74–77.

5 Popisi se protežu kroz brojne stranice matrikule bratovštine.

6 Najvažnije vrlo za istraživanje tog sloja, a koje se danas čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku, jest zbirka rodoslovlja građanskih rodova, mahom okupljenih u bratovštinu antunina, i nosi naslov: *Descrizione delle Origini e Genealogie dei cittadini Ragusei*. Njezin alternativni naslov, kojeg ću koristiti i ovdje u referencama, je *Vlajkijeva genealogija antunina*, prema sastavljaču Krsti Vlajkiju (DADU-VGA).

ŽENE U ANTUNINSKOJ BRATOVŠTINI – SAMO NA PAPIRU ILI VIŠE OD TOGA?

U okviru toga, svaki osvrt na bratovštinu Sv. Antuna neminovno u sebi isprepliće dvije komponente. Po samoj definiciji bratovštine, on uključuje njezin religiozno-karitativni vid, ali podjednako tako, ako ne i u većoj mjeri, on obuhvaća njezino staleško obilježje i sve što ide u tom „paketu“. Na tom tragu sam u ovom članku željela promotriti i problematiku bratovštinskih žena.⁷ S obzirom na religiozno-karitativno obilježje bratovštine, postavlja se pitanje koliko su antuninske žene bile dionici bratimskog življenja? Budući da se očito radilo o staleški izrazito obojenoj instituciji, može li se govoriti o ženama u **bratovštini** ili više o ženama **iz bratovštine** Svetog Antuna? Nadalje, u kontekstu staleškog identiteta bratovštine, javlja se pitanje o ženskoj ulozi u oblikovanju antuninskog, građanskog sloja. I, konačno, koliko je položaj antuninskih žena usporediv s položajem plemićkih žena, čije su vlasteoske obrasce ponašanja antuninski *cittadini* tako rado preuzimali u oblikovanju svog staleškog identiteta?

Statuti antuninske bratovštine nisu posvećivali posebnu pozornost ženskom sudjelovanju u njoj. Nigdje nema odredbi koje su posebno regulirale njihov primitak. Na stranicama matrikule nema niti jednog članka koji bi se bavio ženskim temama u njoj. Za razliku od šutljivih antuninskih vrela, matrikula bratovštine sv. Jakova iz Zadra, svojevrsnog pandana dubrovačkim antuninima, posvetila je znatan prostor uređenju položaja žena u bratovštini. U devet zadnjih poglavlja u matrikuli regulira se primitak žena u bratovštinu, cijena njihove ulaznine i godišnjeg davanja, te obveze članica na častan život i molitvu za umrle članove (Novak-Sambrailo, 1972, 30–31; Pezelj, 2010, 159).⁸ Takvih specifičnih zaključaka i odredbi za antuninske žene nema nigdje. I u odredbama u kojima se spominje članstvo u bratovštini, u antuninskoj matrikuli rabi se isključivo pojam „bratima“ (*fratelli*), za razliku od nekih primjera iz Italije, Dalmacije, pa i Dubrovnika gdje se među članstvom izričito navode muškarci i žene. Tako se, primjerice, u statutu dubrovačke svećeničke bratovštine Sv. Petra *in cathedra*, na više mjesta spominju svjetovni muškarci i žene (*confratres et sorores saecularium*) kao dionici duhovnih dobara bratovštine. Braća i sestre (*fratelli over sorelle*) spominju se i u statutu bratovštine Sv. Stjepana iz Rijeke Dubrovačke, kao i u nekim drugim bratovštinama (Vojnović, 1899, IX, 27, 89, 132; Vojnović, 1900, III, XXIII, bilješka 4, 99; Usporedi i Casagrande, 2000, 52; Guzzetti, Ziemann, 2002, 1158; Pezelj, 2010). Dakako, zasebno spominjanje muškaraca i žena u normativnim spisima ne mora nužno značiti da je žena u tim

7 Dobre preglede položaja žena u talijanskim bratovštinama vidi u: Casagrande, 1994, 3–13; Casagrande, 2000 i Guzzetti, Ziemann, 2002.

8 S obzirom da je bratovština sv. Jakova također okupljala imućne zadarske trgovce te s vremenom sve više postajala uporištem elitnog zadarskog građanstva, još je zanimljiviji taj kontrast u ophođenju prema ženskim članovima u odnosu na dubrovački primjer antuninske bratovštine. O statutarnim odredbama koje reguliraju žensku prisutnost u nekim talijanskim bratovštinama vidi pregled u Casagrande, 2000, 49–50.

bratovštinama doista bilo, kao što niti izostavljanje žena iz terminologije nije moralo upućivati na isključivu mušku udrugu.⁹

Ovo potonje potvrđuje i antuninski primjer. Naime, unatoč činjenici što se kroz statute uvijek spominju samo bratimi (*fratelli*), na stranicama antuninske matrikule, među imenskim popisima tijekom 14., 15. i 16. stoljeća, sasvim su uredno upisivane i žene (DADU-MA, 9v, 31r, 31v, 41r, 43r, 45v, 47r, 48r, 49r, 50r, 50v, 53v, 59v). Sve su navedene u izričitoj afilijaciji prema mužu ili ocu. Tako su, primjerice, u 14. stoljeću, zabilježene Jakuša, žena Lone de Dersa (*Jacussa, uxor de Lone de Dersa*) (DADU-MA, 9v),¹⁰ Maruša, žena Džore Bokše protovestijara (*Marussa, uxor de Gore protobistiar*) (DADU-MA, 9v; DADU-VGA, 296r)¹¹ ili Anica, žena Rajnalda Stambertija (*Aniça, uxor de Rinaldo Stamberti*) (DADU-MA, 9v).¹² Kasnije se nižu imena poput Stanule Đurkove, Paskuše Vlahotine, Maruše Nikšine, Katarine Cvijetove, Anukle Đivkove, Jeluše Mišljenove, Katarine Martolove ili Jeluše Natalove za koje se genealoškim istraživanjima može utvrditi da su bile supruge uglednih antunina iz obitelji Držić, Nalješković, Vodopija, Fifa, Mišljenović ili Turčinović (DADU-MA, 31r; DADU-VGA, *passim*). Prema tome, žena u bratovštini, barem upisanih u nju, je bilo. No, što je to samo po sebi značilo? Nedvojbeno je da su te žene bile primljene u bratovštinu, ali, kao što je u talijanskim primjerima istaknula Giovanna Casagrande, sva poglavlja o administrativnoj praksi, vjerskim, karitativnim i pobožnim dužnostima članova naprosto prešućuju te žene (Casagrande, 2000, 51). U tom se pogledu one sasvim uklapaju u koncept o ženskoj „prisutnosti“ (*esserci*), ali bez punine njihove „vrijednosti“ (*valere*) (Casagrande, 2000, 51).

Stoga se s priličnom sigurnošću može pretpostaviti da su žene participirale isključivo u duhovnom vidu bratovštine. To i ne čudi, prije svega zbog socijalnih, ali i političkih konotacija koja je bratovština sv. Antuna nosila sa sobom. U bratovštini koja je više od vjerske udruge bila staleškim uporištem elitnog građanstva, gotovo bi iluzorno bilo očekivati žensko ime na sastancima kapitula ili u upravi. Takva snažna staleška obojenost izdvajala je antuninsku bratovštinu od svih ostalih s dubrovačkog područja. Nažalost, od brojnih drugih dubrovačkih bratovština, tek su rijetke matrikule ostale sačuvane u cijelosti (Vojnović, 1899, II–III). Stoga je vrlo teško napraviti širu analizu spolne strukture njihova članstva koja bi se potom mogla usporediti s članstvom antuninske bratovštine. Još je teže, pa i nemoguće, naći vrela koja bi svjedočila o stvarnom, svakodnevnom

9 Guzzetti i Ziemann donose primjere iz Venecije gdje se žene ne spominju zasebno samo zato jer sastavljači statuta „nisu htjeli multiplicirati riječi (*per non multiplicar troppe parole*), ali su sva pravila vrijedila podjednako za muške i ženske članove“ („... *tutti li ordinamenti sia così comuni alle sorelle come alle fratelli*“ (Guzzetti i Ziemann, 2002, 1156, bilješka 26).

10 Jakušin suprug Lone Dersa, nezakoniti sin plemića Vala Derse, bio je ugledni antunin i jedan od najaktivnijih dubrovačkih diplomata druge polovice 14. stoljeća (MR, 1879–1897, III, 96, 98, 168; MR, 1879–1897, IV, 20, 22–23, 40, 124; Tadić, 1935, 54, 57, 60, 129, 150, 182, 225).

11 Džore Bokša bio je jedan od najimućnijih i najpoduzentijih dubrovačkih građana koncem 14. stoljeća, koji je dosegao i položaj protovestijara (svjevernog „ministra financija“) na dvoru bosanskog kralja Stjepana Dabiše. Više o njemu u: Kovačević, 1963, 289–310.

12 Rajnaldo Stamberti († c. 1383.), sin dubrovačkog kancelara Pone Stambertija (1318.–1341.), razvio je široku mrežu trgovačkih aktivnosti, a nekoliko je puta bio i dubrovačkim poslanikom u trgovačkim misijama (MR, 1879–1897, IV, 13, 19, 170, 178; Dinić, 1951, 78, 115, 151, 205).

životu bratovština. O tome koliko su statutarne propisi doista živjeli u praksi i koliko je bratovština igrala ulogu u svakidašnjici žena, pa tako i antuninskih, možemo samo pretpostavljati. Primjerice, premda su žene bile upisane u bratovštinu, gotovo da se ne može naći niti jedan spomen bratovštine u njihovim oporučnim zapisima. Među brojnim legatima koje su antuninske žene oporučno ostavljale, njihova matična bratovština uopće nije bila zastupljena. Na putu prema vječnom spasenju, u distribuciji oporučne ostavštine ipak su im puno draže bile crkvene institucije, a posebice mendikantski redovi.¹³

Pri tome se nameće usporedba s Venecijom i tamošnjim *scuolama*. Kako su pokazale Guzzetti i Ziemann u svojoj studiji, mletačke *scuole piccole* pružale su puno više prava i mogućnosti za snažniju prisutnost žena u bratovštinskom životu od elitnih *scuola grandi*. Dok su neke *scuole piccole* čak nudile mogućnosti aktivnog sudjelovanja u upravljačkim strukturama bratovštine, u *scuola grandi* to je bilo nezamislivo.¹⁴ Sličan obrazac može se pronaći i u Dubrovniku. Sudeći po odredbama nekih dubrovačkih matrikula, može pretpostaviti da su žene u bratovštinama bile zastupljene, iako, bar prema sačuvanim podacima, ne u dužnosničkim ulogama. Neki statuti bratovština iz dubrovačke okolice, poput one već spomenute bratovštine Sv. Stjepana iz Rijeke Dubrovačke, izričito naglašavaju da su članovi oba spola trebali aktivno sudjelovati u molitvama i drugim crkvenim slavljenjima, te da su i bratimi i sestre obavezno trebali sudjelovati na posmrtnom ispraćaju preminulih članova. Čak je obveza davanja godišnjeg „vinskog dankā“ (određene svote novca po vjedrici vina koju su bratovštini prinosili svi koji su posjedovali vinograd ili njegov dio) vrijedila podjednako i za muške i ženske članove (Vojnović, 1899, 89, 91).

I dok dubrovačke „manje“ bratovštine još čekaju iscrpniju studiju u tom smjeru, već sami pogled na strukturu i odredbe antuninske bratovštine, tog dubrovačkog pandana mletačkim *scuola grandi*, nedvojbeno pokazuje da su žene u njima bile isključivo dionici njezinih duhovnih dobara. Kao članice mogle su se i one uzdati u pomoć bratovštine, bez obzira radilo se o bolesti, pomoći pri udaji ili o ispraćaju u grob. Osim toga, upisivanjem svojih supruga i kćeri bratimi su jačali rodbinski čimbenik bratovštine, a time i njezino izdvajanje od ostatka pučanstva, o čemu će još biti riječi. S druge strane, članstvo u bratovštini ženama je hipotetski pružalo mogućnost društvenog okupljanja i povezivanja izvan najužih obiteljskih okvira (Black, 1989, 34–38). Sudjelovanje na misama, svetkovinama i u karitativnom radu otvaralo je vrata druženjima, ženskim razgovorima i mogućim prijateljstvima. Ipak, s obzirom da nemamo ama baš nikakvih vijesti o tome jesu li i u kojoj mjeri antuninske žene doista i sudjelovale u tim religioznim okupljanjima, ta teza ovdje ostaje tek naznačena. Pa ipak, rekla bih da ženska imena

13 Podaci prema arhivskim serijama *Testamenta Notariae*, svesci koji obuhvaćaju 14. i 15. stoljeće (DADU-TN).

14 Među mletačkim bratovštinama, čak 29 ih je imalo upraviteljicu (gastaldu), a ostalih ženskih službenica (degane) zabilježeno je u 25 bratovština. Gastalda i degane bile su zadužene za upravu i skrb nad ženama u bratovštini, a sve su bile podređene glavnom upravitelju, koji je, dakako, bio muškarac (Guzzetti, Ziemann, 2002, 1163–1171). Zanimljiv je primjer kojeg autorice ističu iz bratovštine S. Gregorio, gdje se u uvodu statuta naglašava da je bratovština skoro izumrla zbog nedostojnih muškaraca koji su je osnovali, te da su ostali samo njezini ženski članovi koji su je sačuvali i spasili (Guzzetti, Ziemann, 2002, 1181). O isključenosti žena iz *scuola grandi* vidi: Guzzetti, Ziemann, 2002, 1159–1161.

na stranicama matrikule, makar bez drugih vidljivih potvrda o aktivnom sudjelovanju u životu bratovštine, svjedoče o ipak nešto emancipiranijem položaju građanskih supruga u odnosu na vlasteoske sugrađanke. Ako ništa drugo, antuninske su žene, barem neke od njih, na papiru ostale zapisane ravnopravno i na istom mjestu sa svojim muževima. U imenskim registrima plemićkih vijeća, tim statusnim simbolima vladajućeg staleža, ženskih imena nije bilo.¹⁵

ANTUNINSKE BRAČNE VEZE – STAZE USPONA BRATIMÂ I BRATOVŠTINE

Pozornica na kojoj su žene, pa tako i antuninske, imale znatno važniju ulogu bio je brak. Time, uz religioznu, dolazimo do one druge, staleške komponente kroz koju se može promatrati uloga žena u bratovštini Sv. Antuna. Spadajući među temeljne poluge strukturiranja društva,¹⁶ bračne su veze imale veliku ulogu u oblikovanju antuninskog, građanskog kruga. Doduše, zbog čvrste zatvorenosti plemićkog staleža, antunini nisu mogli koristiti brak kao sredstvo promjene staleškog statusa. Po tome se Dubrovnik bitno razlikovao od Venecije, koja je inače u mnogim stvarima bila uzor po kojem su dubrovački vlastodršci oblikovali svoje političke i ideološke modele. Premda je bila preferirana, plemićka endogamija u Veneciji nije bila toliko čvrsta kao u Dubrovniku. Unatoč postupnom i sve jačem nastojanju da se očuva "čistoća aristokratske krvi", u Mlecima nikad nije donesen zakon poput dubrovačkog iz 1462. godine¹⁷ kojim bi potomcima bračnih veza između plemstva i građanstva bilo uskraćeno mjesto u vijeću i time pravo na plemićki status. Stoga ženidbene veze između mletačkog plemstva i bogatih *cittadini* nisu bile rijetkost, osobito kada se radilo o braku između plemića i imućne građanke. Na taj je način mletačko plemstvo unosilo svježi kapital u svoje obitelji, dok se istovremeno građanskim obiteljima otvarao put u najprestižnije dijelove društva (Grubb, 2000, 350–352; vidi i Chojnacki, 2000, 365, bilješka 69.; Romano, 1987, 50–56).

U Dubrovniku takvo što nije bilo moguće. Građanstvu okupljenom u antuninsku bratovštinu bio je onemogućen uspon u vladajuću političku elitu preko bračnih veza. No, zbog toga one nisu bile manje važne. Dapače, njihova je uloga bila presudna, jer su se brakovima uspostavljale veze s drugim imućnim i uglednim obiteljima. Preko njih su se gradili temelji trgovačkim društvima, donosio kapital u obliku miraza, te osiguravalo bolje mjesto u društvu. To je bilo osobito važno mladim građanskim rodovima okupljenima u bratovštini, čija materijalna baza još nije bila potpuno učvršćena. U vremenu oblikovanja rodova podrška rodbine, kako agnatske tako i kognatske, bila je itekako bitna. Stoga je čitava antuninska ženidbena strategija bila prilagođena jačanju obitelji i njezinom gospodarskom te društvenom prosperitetu (usp. Owen Hughes,

¹⁵ O položaju dubrovačkih plemkinja u kasnom srednjem vidi: Janeković Römer, 1993–1996, 141–170.

¹⁶ O braku i njegovoj ulozi u srednjovjekovnom društvu vidi izvrsnu studiju: Janeković Römer, 2007, 121–176. Vidi i: Klapisch-Zuber, 1985d, 178–212; Janeković Römer, 1994, 55–76; Nikolić, 1996, 77–80; Chojnacki, 2000c, 53–75; Chojnacki, 2000d, 153–168; Nikolić, 2003, 45–60; Nikolić, 2004, 43.

¹⁷ Godine 1462. u Velikom je vijeću donesena odredba *Ordo de Matrimoniis Nobilium* prema kojoj se vlastela nisu smjela ženiti pučankama "da se ne bi kvarila plemićka krv pučanskom". (Liber croceus, 1997, c. 18; Janeković Römer, 1999, 69–70; Vekarić, 2011, 149.

1975, 16; Klapisch-Zuber, 1985c, 70, 74, 80–81). Benedikt Kotrulj (c. 1416–1469), ugledni antunin, trgovac i diplomat iz 15. stoljeća, čiju se *Knjigu o umijeću trgovanja*, pored njezinih drugih atributa, može smatrati i svojevrsnim „glasnogovorničkim šti-vom“ antuninskog kruga,¹⁸ pohvalio je napredak trgovaca koji „*stalno privređuju i idu na bolje, orodujući se uvijek na više*“ (Kotrulj, 2009, 435). Neki su drugi antuninski očevi, poput Paska Pace, išli tako daleko da su izričito zabranjivali kćerima udaju za nezakonito rođene mladiće, jer su očito smatrali da takvi brakovi ugrožavaju obiteljski ugled i društveni položaj.¹⁹

Mediteranski model braka, karakterističan za vlastelu, obilježavao je i antuninske bračne veze. Očevi su već vrlo rano bili aktivni u traženju partnera za svoju djecu i u sklapanju bračnih saveza koji će donijeti probitak čitavoj obitelji. Djevojke su zaručivane u adolescentskoj dobi i najčešće su stupale u brak sa 17–18 godina.²⁰ Istovremeno, njihovi bračni partneri imali su tridesetak, pa i više godina (usporedi: Herlihy, 1972, 147–148). I spomenuti Benedikt Kotrulj je također zagovarao takav ženidbeni model, ističući da je najbolja dob za udaju kod djevojaka 16 godina, a kod mladića 28 godina. Prema njegovom mišljenju, ako muž uzme ženu u toj dobi „*učinit će je kakvom je bude htio i imat će je takvu kakvu je učini*“ (Kotrulj, 2009, 484–485; Nikolić, 1996, 80).

Sačuvani bračni ugovori među antuninima ipak svjedoče da su najvećim dijelom djevojke pri sklapanju sporazuma bile zakonski punoljetne, odnosno starije od dvanaest godina. Od oko 120 antuninskih bračnih ugovora za razdoblje od 1447. do 1464. i od 1495. do 1500. godine, njih oko 70 % izričito navodi da je nevjesta punoljetna, 10 % ističu da je maloljetna, a 20 % ne navode precizniju dob (DADU-MA, PM, vol. 1, 2, 3 *passim*). No, bilo je primjera da su ugovoreni brakovi za vrlo mlade djevojčice. Tako je 1452. godine Nikola Antunov Butko (DADU-MA, 30r) s Franom Stanovim Ilićem ugovorio brak za svoju kći Margaretu uz napomenu da je vrijeme za konzumaciju braka iznosilo čak deset godina od ugovora. Međutim, niti nakon isteka tog roka Frano nije doveo Margaretu kući. To je prisililo djevojčinog oca da zatraži Franovu izjavu pred svjedocima. U njoj mu on potvrđuje da će najkasnije za šest mjeseci odvesti svoju suprugu doma „*pro consumatione matrimonii*“. To je urodilo plodom, te su od 1464. godine Frano i Margareta počeli živjeti pod jednim krovom (DADU-PM, 1, 65r–65v; DADU-LD, 7, 45r).

Zanimljiv je i slučaj antuninke Nikolette Gozze Fifa, za koju je djed Tomo Martolov (DADU-MA, 28r) 1453. godine ugovorio brak s Džorom Marinovim Dersa. U sporazumu je navedeno da je Nikoleta imala „*oko devet godina*“ (*etatis annorum novem vel circa*), što znači da je bila maloljetna. To nije spriječilo djeda Tomu da s budućim zetom Džorom ugovori brak i uz njega mu obeća miraz od 2.200 perpera. Doduše, navedeno

18 Benedikt Kotrulj postao je članom bratovštine Sv. Antuna 1435. godine, u dobi od oko 20 godina (DADU-MA, 39v). O Benediktu Kotrulju opširnije vidi studiju: Janeković Römer, 2009, 29–93.

19 Pasko je na smrtnoj je postelji naredio: „*Item voglio et ordeno che nessuna delle mie fiole non se possa maridar per bastardo. Se per qualche caso fossa maridada per bastardo che non habia niente del mio, ne dota ne altro niente*“ (DADU-TN, 15, 99r–99v).

20 Ta je dob, posebice kod vlastelinki, bila i niža. Usporedi: De Diversis, 2004, 123; Janeković Römer, 1994, 65; Janeković Römer, 1999, 197; Herlihy, 1972, 146; Herlihy, Klapisch-Zuber, 1985, 203–211.

je da će Nikoleta svoj pristanak dati kad dosegne punoljetnost, ali to se ionako smatralo samo formalnošću nakon sklopljenog ugovora. Džore je, pak, dobio rok od šest godina da dovede Nikoletu u svoj dom i konzumira brak. Potom mu je, kako je bio običaj, tijekom iduće dvije godine u tri rate isplaćen miraz (DADU-PM, 1, 80r–80v). Međutim, točno nakon šest godina, kad se sasvim približio rok za konzumaciju, Džore je odjednom osjetio duhovni zov. Umjesto braka, odlučio se za redovništvo i postao fra Jeronim. U oporuci koju je sastavio opraštajući se od svjetovnog života, naložio je svojim oporučnim izvršiteljima da vrate miraz koji je dobio, a nesuđenoj supruzi "*iz ljubavi i poradi savjesti*" ostavio je sto zlatnih dukata. (DADU-TN, 17, f. 38v).²¹ Poznata je i sudbina pjesnika Nikole Nalješkovića (oko 1500.–1587.) čija je zaručnica Lukrecija Zuzorić također s oltara pobjegla u samostan (Jireček, 1899, 481; Bogišić, 1971, 20, 23; Janeković Römer, 2005, 49, 53). Sličnih je primjera bilo znatno više u vlasteoskim obiteljima, gdje staleški okviri i obiteljska stega nisu dopuštali nikakve osobne izbore (Nikolić, 1996, 82; Janeković Römer, 1999, 199–202; Janeković Römer, 2005, 49). Među antuninima takvi su slučajevi ipak bili rijetki, unatoč tome što su i kod njih obiteljski interesi zauzimali visoko mjesto pri izboru bračnih drugova, potiskujući ljubav i osobne želje u drugi plan.

Kao posljedica sve izraženije endogamije, koncem 15. stoljeća počinje se uočavati pojava koja je već duže bila raširena među vlastelom – ženidba sa srodnici (kod vlastele vidi: Janeković Römer, 1999, 73; Rheubottom, 2000, 82–83). Prvi takav slučaj bio je brak između Marina Ivanovog Bisanti (DADU-MA, 33v) i Maruše Martinove Nale. Zaručnici su bili u četvrtom stupnju srodstva, te je u bračnom ugovoru iz 1462. godine stajala klauzula da će sadržaj ugovora vrijediti ukoliko pristigne papinska dozvola za brak (DADU-PM, 2, 137v).²² Sličnih je primjera bilo još više kako se približavao konac 15. stoljeća (DADU-PM, 3, 54v–55r, 90r–91r). Ponekad se čak isticalo da se radi o dvostrukom srodstvu – krvnom i afinalnom, što očito nije smatrano preprekom za brak, pod uvjetom da se dobije papinska dispensa (DADU-PM, 3, 50r–50v). Ipak, valja naglasiti da je broj antuninskih brakova za koje se tražila dispensa još uvijek bio daleko manji nego što je bio slučaj kod vlastele u isto vrijeme.²³ Antuninski su rodovi bili mlađi, a i proces staleškog zatvaranja građanstva tada još nije bio definiran do kraja. Osim toga, endogamija među građanstvom nikad nije zakonski formalizirana, tako da je ipak postojala mogućnost ženidbe izvan tog kruga. Povrh svega, vlasteoskih brakova je naprosto bilo više od antuninskih, pa je i ukupan broj potencijalnih srodničkih brakova također mogao biti veći nego kod antunina.

Ostali brakovi, formalno izvan antuninskog kruga, vrlo su često sklapani s drugim trgovcima, kako domaćim tako i stranim, te sa salarijatima (DADU-LD, 2, 105v, 137v; 3, 89r; 4, 9v, 44v, 51v; 5, 11r, 21r, 86v, 133r, 154r, 155r, 175v; 6, 13r, 38v, 66v, 113r;

21 Nikoleta nakon takvog epiloga ipak nije ostala neudana, jer je već iduće godine (1460.) sklopljen bračni ugovor s novim izabranikom Nikolom Gabrom, s kojim je provela 20 godina zajedničkog života, sve do njegove smrti 1480. godine (DADU-PM, 2, 112v; DADU-LD, 7, 24v; DADU-TN, 24, 12r–13r).

22 Glede pitanja dubrovačkih endogamnih brakova i papinskih dispensi skrenula bih pozornost na rad Ane Marinković (Marinković, 2005, 135–156).

23 U vremenu od 1448. do 1460. godine od 130 vlasteoskih brakova četvrtina je trebala dobiti dispensu. (Rheubottom, 2000, 82, bilješka 6.)

7, 25r, 38r, 116r; 8, 1v, 18v, 21v, 49r, 73v, 82r; 10, 10v; DADU-PM, 1, 1v, 41r, 94v; 2, 22v; 42r, 75r, 96v, 160r–160v; 3, 12v–13r, 48v–49r). Posebice su bile brojne bračne veze s kancelarima, apotekarima i liječnicima (DADU-LD, 2, 130v; 3, 22r; 4, 42v; 5, 14r; 6, 80v, 112r; 7, 51r, 88r, 91v; 8, 120r, 121r; DADU-PM, 1, 3v, 9v, 53r, 66v–67v; 2, 44r–44v, 72v, 169r). Najpoznatiji je primjer kancelara i sekretara Bartolomeja Sfondratija, kremoneškog plemića koji je pola stoljeća bio u "vjernoj službi" Dubrovačke Republike (Jireček, 1904, 195–196). U dva braka s dvjema antuninkama, Marušom Ivanovom Kotrulj²⁴ i Magdalenom Paskovom Pace, Bartolomej je dobio ni manje ni više nego dvadeset i osmoro djece (!), te utro put pravoj kancelarskoj dinastiji (DADU-LD, 5, 120v–121r; DADU-PM, 2, 44r–44v; DADU-VGA, 352r–352v; Jireček, 1904, 196). Pored njega, i notari Delfin Tajabon iz Cremona te Ksenofont Filelfo oženili su se djevojkama iz antuninskih obitelji Nalješković i Turčinović (DADU-LD, 5, 175v; DADU-PM, 2, 111r–111v; Crijević, 1980, 200). Margarita, kći dugogodišnjeg kancelara Andrije iz Bolonje, također je ušla u antuninsku obitelj udajom za Marina Martolovog Gozze Fifa, baš kao i Anuhla, kći kancelara Jakova Ivanovog Ugodoniceis, udajom za Nalka Dobrićevog Nale (DADU-LD, 2, 130v; 5, 21r; Jireček, 1904, 190).

ANTUNINKE I NJIHOVI MIRAZI – ZALOZI SNAGE ANTUNINSKIH OBITELJI

Antuninske su obitelji, kao i vlasteoske, nastojale poštivati načelo po kojem su se najprije trebale udati kćeri (DADU-LD, 5, 42v, 175v; 6, 31v, 75r).²⁵ Premda nije bilo zabranjeno da se sinovi ožene ranije, i u statutu je istaknuto da otac "može prije udati kćeri nego ženiti sinove" (SGD, 2002, IV: XIII). Takva je praksa bila posljedicom miraznog sustava, jer je ugovoreni brak također značio i isplatu miraza, odnosno priljev novca u ženikovu kuću. Upravo je običaj isplaćivanja miraza prije stvarnog odlaska nevjestice u suprugovu kuću uzrokovao mnoštvo problema (Janeković Römer, 2007, 133–136).²⁶ Budući su muževi aktivno poslovali s primljenim kapitalom i uključivali ga u obiteljsko poduzetništvo, izbjegavajući pri tome dovođenje supruge i konzumaciju braka. Vlasti su stoga tome nastojale doskočiti različitim odredbama koje su trebale prisiliti mladoženje da u dogovoreno vrijeme dovedu suprugu, uz nastojanje da se miraz isplati tek tjedan dana prije ženidbe (Nedeljković, 1984, c. 371, c. 478; Liber croceus, 1997, c. 77; Janeković Römer, 1994, 62–63; Nikolić, 1996, 81–82; usp. Klapisch-Zuber, 1985b, 219). Očevi su, isplaćujući miraz, izvršili i obvezu dotiranja kćeri. Nakon toga, više nije imala pravo na ostatak očeva imetka (SGD, 2002, IV: XLVII; Owen Hughes, 1978, 277–280; Klapisch-Zuber, 1985b, 213–218; Nikolić, 2004, 183–185). Ako bi otac umro prije nego što je stigao udati sve kćeri, ta je obveza prelazila na djevočinu braću i rođake (DADU-TN, 12, 114v–115v, 134r–134v; DADU-TN, 15, 130r; Čučković, 1983, 279–280).

24 Maruša je u matrikulu bratovštine upisana 1462. godine kao *donna Marussa*, žena ser Bartolomeja notara (DADU-MA, 33v).

25 Za ostale primjere vidi: DADU-VGA, *passim*. Načelo da se sestre udaju prije braće najbolje je istražio D. Rheubottom. Vidi: Rheubottom, 1988, 359–376; Rheubottom, 2000, 89–95.

26 Miraz je također u velikoj mjeri u središtu nesretne antuninske bračno-ljubavne zavrzlake o kojoj u citiranom djelu piše Z. Janeković Römer.

Od prve četvrtine 15. stoljeća i građanski su mirazi, kao i vlasteoski, sve više rasli. Na uzorku od 216 antuninskih miraznih ugovora registriranih od 1380. do 1500. godine može se zaključiti da je prosječni miraz iznosio oko 1.000 perpera uz opremu i nakit.²⁷ Među tim mirazima bilo je čak 114 (53 %) većih od tisuću perpera. Nerijetko su iznosili 1.600 perpera, što je bio zakonski limit utvrđen 1423. godine (Nedeljković, 1984, c. 180; DADU-LD, 5, 175v; 6, 31v, 39r, 54r, 75r, 95r–95v, 113r; 7, 43, 117v; 8, 7r, 58r, 90v, 123v; 9, 56v, 65r, 84r, 87v, 88v, 90r, 100v; 10, 9v, 11r). Pri tome valja dodati da su u miraznim ugovorima navedeni iznosi uglavnom usklađeni s propisima, kako isplata-telj i primatelj ne bi bili kažnjeni za kršenje zakona. Stoga su stvarni iznosi vješto skrivani u okviru djevojčine opreme, nakita i odjeće. Prave ugovorene svote pokazivali su bračni sporazumi. Tako je od ukupno 122 antuninska bračna ugovora, njih 49 (40 %) sadržavalo ugovoreni mirazni iznos iznad 2.000 perpera. Pri tome se najčešće točno navodilo koliki je dio trebao biti isplaćen u novcu, a koliki za opremu.²⁸ Među mirazima višim od dvije tisuće perpera četvrtina je dosegala limit od 2.600 perpera, a registriran je i jedan ugovor s iznosom od 3.600 perpera (DADU-PM, 1, 1v, 87v, 71v–72r; 2, 22v, 27v, 33v, 44r–44v, 69r–69v, 81r, 89v; 3, 50r–50v, 75v).

S obzirom na sve višu ljestvicu miraznih iznosa, izvjestan je broj djevojaka umjesto u braku završavao u redovničkim haljinama. Teško je precizno odrediti koliko je antuninskih kćeri otišlo u samostane zbog vlastitog duhovnog poziva, a koliko ih je bilo prisiljeno na taj čin. Vjerojatnost da će se bar jedna djevojka zarediti rasla je proporcionalno s brojem djece, osobito ženske, naprosto zato što je bilo teško osigurati jednake miraze svima. Primjerice, antuninski bratim Vlaho Kranković osjetio je čari očinstva čak 12 puta, od toga pet puta za kćeri (DADU-MA, 27v; DADU-VGA, 72v). Stoga nije neuobičajeno da je jedna kći završila u samostanu, doduše u jednom od elitnijih, opremljena nužnom opremom (DADU-TN, 12, 114v; Tošić, 1988, 99). Roditelji, braća i rodbina nisu zaboravljali na svoje kćeri i sestre iza samostanskih zidina. Sjećali su ih se najčešće u oporučnim legatima, ostavljajući im sitni novac ili redovnički habit (DADU-TN, 12, 134r–134v; 14, 180v–181r; 190r–190v; 16, 144v–145r; 23, 9v–10r; 24, f. 26v–27; 26, 19r–20r, 45r–45v; 27, 46v–47r). Među zaređenim antuninskim djevojkama nije postojao preferirani samostan. Moglo ih se pronaći u svim ženskim gradskim samostanima, od sv. Marije od Kaštela, sv. Andrije, sv. Mihajla, sv. Marka, sv. Tome i sv. Šimuna. Ipak, čini se da se može zaključiti da pojava zaređivanja kćeri, iako prisutna i među građanstvom, nije bila u tolikoj mjeri raširena kao kod vlastele. Jedan od mogućih razloga leži možda u demografskim čimbenicima. Broj zaređenih građanki možda je bio manji naprosto zato što je građanstvo bilo manje brojno od vlastele. Treba također imati na umu da su antuninski očevi u vrijeme gospodarske konjunktore Dubrovnika tijekom 15. stoljeća doista raspolagali velikim kapitalom. Stoga se može pretpostaviti da su često mogli priskrbiti kćerima potrebne miraze. Konačno, ne treba zaboraviti da,

27 Vrijednosti su izračunate na temelju podataka iz arhivske serije *Liber Dotium*, vol. 1–10. Premda se u dokumentima povremeno spominje i dukat, kao novčana jedinica, radi ujednačenosti, uzet je obračunski novac perper. On je vrijedio 12 groša (denara), a dukat je sadržavao 40 groša (oko 3 perpera).

28 Prema arhivskoj seriji *Pacta Matrimonialia*, vol. 1–3.

unatoč velikoj statusnoj ulozi braka, izbor supružnika ipak nije bio strogo formalno omeđen kao kod vlastelinki. Stoga je uvijek postojala mogućnost da se djevojka uda za nekog izvan antuninskog kruga, pa makar uz manji miraz. Prethodna je analiza pokazala da to nije bio čest slučaj, ali je ipak taj izlaz antuninkama bio barem teoretski otvoren, za razliku od plemkinja.

Pravo antuninske supruge na nasljedstvo sadržano je u prvom redu u plodouživanju nakon muževljeve smrti, pod uvjetom da je "čuvala postelju". Dakako, miraz je bio njezino vlasništvo. Međutim, prema statutu oporučno je mogla raspolagati samo njegovom četvrtinom. Ostatak je pripadao djeci. Ako njih nije bilo, mogla je raspolagati s polovicom, a ostatak se vraćao njezinoj natalnoj obitelji. U trenutku muževe smrti, od pokojnog je supruga povrh miraza mogla dobiti samo dar koji je on mogao, ali i nije morao ostaviti (SGD, 2002, IV: VII, IV: VIII, IV: XIV, IV: XXIV, IV: XXX, IV: XXXI, IV: XXXII, IV: XXXXIII, IV: XXXVIII, IV: XXXIX, IV: XL, IV: XLI, IV: XLII, IV: XLIII; Janeković Römer, 1994, 84–92, 133–135; Margetić, 1996, 170–184; usp. Klapisch-Zuber, 1985a, 117–131; Bellavitis, 1995, 58; Chojnacki, 2000a, 95–111). Tako je barem bilo propisano zakonom. Stvarnu sliku davale su oporuke. Antuninske su se supruge najvećim dijelom uklapale u zakonske okvire. To je značilo da su muževi najčešće ostavljali svojim bračnim družicama pravo na dosmrtno uživanje dobara, ali nerijetko uz izričit uvjet čuvanja udovičke postelje (DADU-TN, 18, 116v; 25, 103r–103v). Ispunjavajući taj zahtjev, supruge su ujedno udovoljavale poželjnoj društvenoj ulozi dobre majke koja je ostajala uz djecu, skrbila za njih i čuvala uspomenu, ali i dobra svoga muža (Klapisch-Zuber, 1985a, 128–129). Bojko Nenковиć velikodušno je na samrtni obdario suprugu Dražulu s čak 800 perpera dara, ali tek ako "*ne bude tražila dotu*". U protivnom, imala je pravo tek na polovicu tog iznosa (DADU-TN, 12, 174v). Cvijeto Turčinović supruzi je ostavio čak tri kuće, ali s molbom da za života "*ne dira u svoj miraz*".²⁹ Ipak, nisu svi muževi postavljali takva ograničenja. Bilo je i onih koji su svoje supruge obdарили određenim iznosom čak i ako bi se preudale. Tako je Nikola Đivolinov Stanišić svojoj supruzi Raduli, u slučaju ponovne udaje, ostavio ne samo svu opremu (za koju je naglasio da ju je on dao izraditi) i dotu, nego i šesto perpera povrh toga (DADU-TN, 12, 123r–124v; slično: DADU-TN, 13, 171r–172v; 23, 56r–57r). Mogu li se u tome nazrijeti osjećaji istinske ljubavi prema supruzi ili samo patronizirajuća skrb, teško je sa sigurnošću utvrditi.

Žene koje su stjecajem okolnosti ostale bez djece uglavnom su u oporukama naglašavale da se njihov miraz vrati njihovom ocu ili braći (DADU-TN, 15, 7r; 27, 71r–72r). Neke su čak bile toliko eksplicitne da su izrijeком rekle da se miraz vrati "*tamo odakle je došao*".³⁰ No, bilo je i drugačijih primjera koji su se udaljavali od uobičajene prakse. Bilo je slučajeva kada su supruge, budući da nisu imale djece, za glavne baštinike svojih dobara imenovalе svoje muževe. Katarina Grade sav je imetak, sve pokretnine i nekretnine, ostavila suprugu Jeronimu, da ih ima "*kako za života, tako i nakon smrti*"

29 "*... non possa tor la sua dota in vita sua...et non schodando in vita sua la sua dota in li mei beni.*" (DADU-TN, 14, 47v).

30 "*... voio che li detti beni retornano donde sono ussiti zoe ali fratelli mei*" (DADU-TN, 15, 55r).

(DADU-TN, 26, 57r). Anuhla Radulinović mužu je Ivanu, inače nezakonitom sinu vrlo imućnog antunina Pribislava Radulinovića, ostavila čitav miraz *per amor*. Za oca je odvojila svega deset dukata (DADU-TN, 22, 17v–18r; Sivrić, 1999, 142). Izdašnom se pokazala i Dekuša Nenković. Svom je trećem suprugu ostavila brojne posjede u dubrovačkoj okolini, te na koncu dodala da u stvari sav svoj miraz ostavlja mužu i njegovim sinovima iz prvog braka (DADU-TN, 21, 162v–163v). Možda je takvoj Dekušinoj odluci pridonijela činjenica da njezina braća vrlo vjerojatno u trenutku oporučivanja više nisu bili među živima, a ni muških nećaka nije bilo baš u izobilju. Stoga joj se učinilo najprimjerenijim svoj imetak ostaviti zadnjem suprugu, koji je k tome pripadao krugu antuninskih obitelji, za razliku od prethodna dva muža koji su bili samo "obični" trgovci (DADU-VGA, 207r). Ovih nekoliko oporučnih odredbi, osim što svjedoče o naklonosti žena prema muževima, zapravo su derogirale spomenuti statutarni propis da žene bez djece mogu raspolagati samo polovicom miraza. To ujedno potvrđuje da su zakoni, a osobito statuti, počesto predstavljali tek teoretski ideal, a svakodnevna je stvarnost bila nerijetko drugačija.

"MIA CARA UXOR"- U OKRILJU DOMA DUBROVAČKE ANTUNINKE

Premda su i antuninski *cittadini* preuzeli višestruku obiteljsku strukturu, jedna ih je činjenica bitno razlikovala od vlasteoskih sugrađana. Bili su oslobođeni formalnih okova i zahtjeva koji su stajali pred vlastelom kada je riječ o neraskidivim sponama obitelji, roda i staleža. Brak, koliko god bio bitan za uspostavljanje poslovnih i rodbinskih veza, i koliko god pridonosio boljem statusnom položaju, kod građanstva kasnog srednjeg vijeka još nije dosegnuo onu krucijalnu točku kojom je definirao stalež. Moglo bi se reći da je išao tim smjerom, ali još uvijek ne do kraja. Stoga su se i unutarobiteljski odnosi mogli slobodnije oblikovati.

Tako se već kod supružničkih odnosa mogu primijetiti ponešto drugačije i, rekla bih, prisnije veze. Osjeća se u to i riječima jednog od najpoznatijih pripadnika antuninskog kruga, spomenutog Benedikta Kotrulja. U svom osvrtu na bračne odnose, pored mnogih općih mjesta na tragu ideala autoritativnog muža i poslušne žene,³¹ Kotrulj je ipak, povrh svega, naglašavao da bi brak trebao biti i drugarstvo. Izrijeком je napisao, prenoseći Homera, da "*nema ničeg boljeg na svijetu nego kada muž i žena složno i jednodušno upravljaju kućom*" (Kotrulj, 2009, 487). Izričito je bio protiv zlostavljanja supruge, jer, kako doslovno piše, "*kad podigneš ruku na nju zapleo si se*". Ukoliko bi neki, kako piše, "*udes*" ipak nagnao muža u krajnost da se "*poigra sa štapom*", njegov je savjet bio da to ostane tajnom, jer navodi da "*nema teže optužbe za ugledna čovjeka nego da tuče ženu*" (Kotrulj, 2009, 482–483). Pišući sigurno i iz vlastitog iskustva, kao čovjek koji je dobar dio života proveo na putovanjima i odsutan od kuće, svojim je kolegama trgovcima čak sugerirao da povjeravaju novac, pa i sav imetak svojim ženama, jer će onda i one biti odanije i vjernije (Kotrulj, 2009, 485).

31 Detaljnije o pogledima na obiteljski život u djelu Benedikta Kotrulja vidi: Janeković, 1996, 123–133; Janeković Römer, 2009, 80–85.

Vrela pokazuju da su Kotruljeve riječi doista ponekad živjele u dubrovačkoj stvarnosti. Antunin Džore Bokša i supruga mu Maruša ponajbolji su primjer uspješnog bračnog i poslovnog partnerstva. Antuninka Maruša (DADU-MA, 9v) koncem 14. stoljeća razvila je pravu karijeru kao prokuratorica muževljevih dobara, obavljajući brojne transakcije u vrijeme dok je Džore bio na putu. O Džorinom poštivanju supruge svjedočila je i njegova oporuka, u kojoj je Marušu imenovao jedinim oporučnim izvršiteljem. Osim toga, ostavio joj je čak 10.000 dukata s kojima je mogla raspolagati prema potrebama, uz obvezu udaje nećakinja. Na koncu, da bi još jače naglasio velike ovlasti koje joj je na smrti predao, imenovao ju je "gospodom i čuvaricom" (*donna e patrona*) svih svojih dobara (DADU-TN, 8, 135v; Kovačević, 1963, 307–308; Dinić-Knežević, 1974, 32–34). Takva je titula suprugama davala znatno veća prava u obitelji nakon muževe smrti i omogućavala im gospodarenje nad imovinom i nad djecom (Janeković Römer, 1994, 133).

Zanimljivo je da se u antuninskim obiteljima taj naslov "gospode i gospodarice" izrazito često susretao. Muževi su svoje supruge doista mnogo puta opunomoćili tim pravom. Primjetno je također da je učestalost bilo sve veća prema koncu 15. stoljeća (DADU-TN, 10, 55r–56v; 12, 114r–115v, 145v; 16, 94r; 20, 154r; 24, 96v; 26, 162v–163r; 27, 47r–48v, 85r–86r; 28, 6v, 18r–19r, 42r–42v). Vrlo je često uz taj naslov išla i izričita očinska naredba djeci da moraju slušati majku. Majke su tada, prema suprugovoj posljednjoj zapovijedi, imale puno pravo izbaciti neposlušnike iz kuće, pa čak i razbaštiniti ih ako očevu volju ne bi poštivali (DADU-TN, 12, 124v; 14, 190r; 16, 94r; 22, 6v). Neki su se očevi doista jako brinuli oko obiteljske sloge. Miho Cicer (Cicerović), jedan od najpoduzetnijih dubrovačkih trgovaca sredinom 15. stoljeća,³² gotovo da moli sina Marina da živi u miru i slozi s majkom, da stalno iskazuju ljubav i poštovanje jedno prema drugome.³³ Ipak, svjestan mogućnosti da se njegove želje možda neće ispuniti, pobrinuo se za raspodjelu dobara. Supruga je tako dobila kat kuće s vrtom u Stonu, isto tako i u Dubrovniku, a sin joj je, prema očevoj želji, godišnje trebao za njezine potrebe davati dvjesto perpera, te određenu količinu vina i žita (DADU-TN, 24, 89r).

Dakako, ne treba smetnuti s uma da su odnosi među supružnicima kod antunina znatnim dijelom također bili određeni razlikom u godinama, kao i činjenicom da su brakovi sklapani voljom roditelja, a ne zaručnika. Međutim, to nije uvijek nužno značilo da se među njima nisu mogli razviti iskrena odanost, partnerstvo, intimnost i ljubav. U godinama nakon vjenčanja bračni su drugovi, unatoč okolnostima u kojima su ušli u brak, mogli izgraditi i oblikovati vezu na svoj način, sa svojim karakteristikama i emocijama. Stoga se, kako je istaknuo Stanley Chojnacki, ne može govoriti o "tipičnoj" ženi (Chojnacki, 2000d, 155). Neke su imale puno djece (DADU-TN, 20, 159bis; 21, 56r–56v), neke malo ili niti jedno (DADU-TN, 13, f. 99r; 21, 162r). Većinom su njegovale jake veze s natalnom obitelji (DADU-TN, 15, 47r–47v; 16, 144v–145r; 24, 26v–2r; 25, 136v–13r; 26, 10v–11r, 40v–41v), no neke su uspostavile i tople afinalne veze. Neke su izgradile

32 Poslovnu aktivnost Mihe Cicera vidi u Ćuk, 2007, 64–69.

33 "Marino, fiolo mio, vi prego carissimamente che debiati vivere in caxa cum vostra madre pacifica e humanamente, sempre portando amore uno ad altro in tuto in ogni cosa fatili honore." (DADU-TN, 24, 89r).

pravo bračno partnerstvo sa suprugom, a neke su vjerojatno patile cijeli život. Neke su umrle mlade, a neke su duboko nadživjele muževe (DADU-TN, 18, 139r–139v; 19, 74v). Sve je to vrijedilo za dubrovačku antuninsku, građansku obitelj. Neki su zaručnici, poput spomenutog Džore Dersa, radije pobjegli među redovnike nego da ispune bračnu dužnost (DADU-TN, 17, 38v). Neki su drugi, poput Petra Nenkovića, na umoru izricali ljubav riječima da su sa suprugom živjeli „*u ljubavi i privrženosti kako nalaže Gospodin Bog*.”³⁴ Neki su se, poput Natalina Nale, nakon obiteljskih tragedija, smrti žene i oboje djece, povukli u tišinu samostana (DADU-TN, 17, 34r; DADU-VGA, 32v). Neki drugi su se, pak, vrlo brzo ponovo oženili, gotovo ne dočekavši kraj vremena žalovanja (DADU-TN, 20, 47r–47v; DADU-LD, sv. 7, f. 88v–89r).

No, ono što držim važnim jest da vrela ipak svjedoče o većoj intimnosti unutar antuninske kuće nego što je to bio slučaj kod vlastele. Potvrđuju to i riječi Benedikta Kotrulja, unatoč tome što su zaogrute u povremeno docirajući plašt. Njegova se idealna žena, doduše, uklapa u opću predodžbu o ženi koju treba mladu uzeti, oblikovati i nadzirati. No, s druge strane, njegove riječi jednako tako snažno zagovaraju bračnu odanost, vjernost, poštivanje, zajedništvo i razumijevanje. Prema Kotrulju, brak je „*sveta, besprijeikorna i potpuna povezanost*“, a preljubom se ženi oduzimala čast, djeci činila nepravda, a mužu je iz toga slijedila sramota (Kotrulj, 2009, 486). Naravno, takvo se gledište može pripisati širem kršćanskom svjetonazoru i modelu ponašanja kojem bi svaki vrli čovjek trebao težiti. No, ne treba zaboraviti da je Kotrulj svoje djelo pisao iz pozicije građanskog supruga i oca, kao i iz osobnog iskustva. Kada uspoređuje Odisejevu vjernost Penelopi, koji se „*nije ogriješio o nju kada je bio daleko od nje*“ (Kotrulj, 2009, 486) sigurno je na umu imao i brojna vlastita mediteranska putovanja i odvojenost od supruge mu Nikolette. Stoga, bez obzira na idealistički ton njegovih savjeta, držim da se u njima mogu tražiti i odrazi životne stvarnosti jedne građanske obitelji.

I iz drugih vrela krajem 15. stoljeća nazire se naglašenija osjećajnost i prisnost. Sve se učestalije nalaze nježni pridjevi poput „*mio marito dilectissimo*“ (DADU-TN, 26, 40v), „*mia carissima*“ (DADU-TN, 25, 4r), ili „*mia cara uxor*“ (DADU-TN, 28, 6v). Dakako, razlozi tome mogu se tražiti u sve razvijenijoj renesansnoj literarnosti ili u sve boljoj elokventnosti sastavljača oporuka. Međutim, isto je tako legitimno pretpostaviti da se nije radilo samo o klišeiziranim formulacijama, nego o doista snažnije razvijenoj emotivnosti humanističkog vremena, koja je odražavala stvarne privatne odnose (Chojnacki, 2000d, 161–165). Ta nova osjećajnost, usmjerenost prema bračnom partnerstvu i ukućanima, neizbježno se mora promatrati u kontekstu širih društvenih gibanja i okolnosti. Građanska, antuninska obitelj u prvom je redu trgovačka. Premda je i ona pripadala sloju koji je radio na staleškom oblikovanju i izdvajanju, iznova valja istaknuti da još uvijek nije bila toliko statusno sputana kao vlasteoska. Trgovački poduzetnički duh koji je vladao u gotovo svim antuninskim kućama nije se mogao do kraja zauzdati staleškim načelima.

34 „*Et perche ho la mia moglier Maria com la qual ho vivesto in amore e carita secondo el commandamento de misser domene Dio...*“ (DADU-TN, 25, 146v).

ZAKLJUČAK

Na koncu, zaključna razmatranja ukazuju na nekoliko stvari. Kao prvo, bez obzira što se u statutarnim odredbama bratovštine o ženama nigdje izravno ne govori, očito je bratovština Sv. Antuna, barem nominalno, bila otvorena i ženama. Imenski popisi u matrikuli svjedoče o članstvu žena u njoj. No, prilično je jasno da su one mogle biti baštinice isključivo duhovnih dobara bratovštine. Unatoč formalnom upisu, u svakodnevnom životu bratovštine, uloga žena, barem prema dosad poznatim podacima, bila je gotovo nevidljiva. Razlozi tome velikim dijelom počivaju u činjenici da je antuninska bratovština, osim religiozne udruge, prije svega bila staleškom udrugom dubrovačkog elitnog građanstva. Promatrano u tom kontekstu, jasno je da je takva bratovština bila muška domena, statusno i politički obojena. Samim time, iluzorno bi bilo očekivati bilo kakvu značajniju ulogu žena u instituciji koja je očito postajala nadomjestak vlasti eliti bez vlasti. Tu dubrovački primjer sliči na mletački obrazac, gdje su također tamošnje *scuole grandi* s vremenom razvile u, kako su istaknule Guzzetti i Ziemann, okupljališta i arene javnog djelovanja muškim građanima koji nakon zatvaranja Velikog vijeća nisu imali više mogućnosti ući u vladajuću stalež (Guzzetti, Ziemann, 2002, 1183).

S druge strane, baš taj staleški vid bratovštine davao je važnost njezinim ženskim članicama. Premda nisu aktivno sudjelovale u životu bratovštine, bile su njezin itekako bitan čimbenik. Bračne veze, mirazi, nasljedstva i rodbinski odnosi bili su temelji na kojima je rastao bratimski, građanski, antuninski stalež. Ma kako šutljiva vrela u bratimskim statutima bila, bez antuninskih žena i kćeri, tih temelja nikad ne bi bilo. Makar nisu sudjelovale u raspravama i vijećanjima na kapitulima bratovštine, antuninske su žene doista bile gospodarice i čuvarice svojih obitelji, ali također, na izvjestan način, i svoje bratovštine i staleža u cjelini.

'DONNE E PATRONE': WOMEN OF THE RAGUSAN CONFRATERNITY OF ST. ANTHONY IN THE LATE MIDDLE AGES

Zrinka PEŠORDA VARDIĆ

Croatian Institute of History, Opatička 10, 10000 Zagreb, Croatia

e-mail: zrinka.pesorda@zg.t-com.hr

SUMMARY

The confraternity of St. Anthony, founded in the mid-14th century, was the most famous and most prestigious confraternity in Dubrovnik. It gathered mostly the wealthy merchants, officials such as public notaries, doctors, pharmacists, teachers and illicit offspring of Dubrovnik aristocracy.

Over the time, the confraternity transformed into a formal association of Dubrovnik's "secondary elite". It became an institutionalized form of substitutional power to the elite part of the citizenry that, due to the closure of the aristocratic ruling class, could not participate in the city government.

*The confraternity St. Anthony was opened to women, although the confraternity's statutory provisions never speak directly about women as confraternity's members. In the membership list, one can find numerous female names. Nevertheless, these women were seen solely as the beneficiaries of the confraternity's spiritual goods. The reasons for this largely lies in the fact that St. Anthony's fraternity, besides being religious organization, was, most of all, the association of Dubrovnik's class of elite citizens (or the so-called *cittadini*). Seen in this context, it is clear that such confraternity was a male domain. Therefore, there could not be any significant role of women in an institution that was so politically coloured. There the Dubrovnik' example of St. Anthony's confraternity resembles the Venetian pattern, where the Scuole Grandi developed into gathering places for public activities of male citizens excluded from the ruling class after the serrata of the Great Council.*

This aspect of the confraternity, related to class and social hierarchy, gave the importance to its female members. Although not actively participating in the life of the confraternity, women were its important factor. Marital relationship, dowry, inheritance and kinship relations were foundations on which the class of the antunini (members of the St. Anthony's confraternity) grew. The antunini were imitating many of these elements from the Ragusan nobility. They followed the principle of early marriage for girls and later age of marriage for men. Over the time, they increasingly practiced endogamy (e.g. marrying within their own social group). Their daughters received very high dowries, and the prearranged marriages were usually seen as means of strengthening family's status and business connections. Some of the girls, instead of the marriage, ended behind the monastery walls.

Despite all this, the sources also provide many testimonies about warm relations between married couples, as well as about loyal marital partnerships and genuine respect between spouses. The antunini women were quite often, in the full meaning of the

words, donne and patrone, not only of their families but, in some form, of the confraternity, and of the cittadini class as well.

Key words: Dubrovnik/Ragusa, confraternity of St. Anthony, women, Late Middle Ages, commoners, cittadini, antunini

IZVORI I LITERATURA

- DADU-CM** – Državni arhiv u Dubrovniku (DADU), Fond *Consilium Minus* (CM) (Malo vijeće).
- DADU-LD** – DADU, Fond *Libri dotium* (LD) (Knjige miraznih ugovora).
- DADU-MA** – DADU, Fond Fratrie, *Matrikula bratovštine Sv. Antuna* (MA).
- DADU-PM** – DADU, Fond *Pacta matrimonialia* (PM).
- DADU-TN** – DADU, Fond *Testamenta Notariae* (TN) (Oporuke).
- DADU-VGA** – DADU, Fond Ostavština Čingrija, RO 161, *Vlajkijeva genealogija antunina* (VGA).
- MR (1879–1897)** – Gelcich, J. (ur.): *Libri Reformationum. Monumenta Ragusina I–V. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*. Zagreb, JAZU.

- Bellavitis, A. (1995):** La famiglia “cittadina” veneziana nel XVI secolo: dote e successione. *Studi veneziani*, 30, 55–68.
- Bellavitis, A. (2001):** Identité, mariage, mobilité sociale: citoyennes et citoyens à Venise au XVIe siècle. Rome, Ecole française de Rome.
- Benyovsky, I. (1998):** Bratovštine u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima. *Croatia christiana periodica*, 22, 41, 137–160.
- Benyovsky, I. (2003):** Bratovštine na hrvatskom prostoru. V: Šanjek, F. (ur.): *Povijest Hrvata. Vol. I - Srednji vijek*. Zagreb, Školska knjiga, 430–436.
- Benyovsky Latin, I. (2007):** Uloga bratovštine Sv. Duha u Trogiru u srednjem i ranom novom vijeku. *Povijesni prilozi*, 32, 25–61.
- Beritić, L. (1956):** Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 10, 15–83.
- Black, C. F. (1989):** *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Black, C. F. (2000):** The Development of Confraternity Studies over the Past Thirty Years. V: Terpstra, N. (ur.): *The Politics of Ritual Kinship: Confraternities and Social Order in Early Modern Italy*. Cambridge, Cambridge University Press, 9–29.
- Bogišić, R. (1971):** Nikola Nalješković. *Rad JAZU*, 357, 5–162.
- Bonin, Z., Darovec, D. (2011):** The financial operations of urban and rural confraternities in the Koper area as revealed by reports from church and state officials between the 16th and 18th centuries. *Annales – Series historia et sociologia*, 21, 2, 461–500.

- Casagrande, G. (1994):** Women in Confraternities between the Middle Ages and the Modern Age, *Research in Umbria. Confraternitas: the newsletter of the Society for Confraternity Studies*, 5, 2, 3–13.
- Casagrande, G. (2000):** Confraternities and Lay Female Religiosity in Late Medieval and Renaissance Umbria. V: Terpstra, N. (ur.): *The Politics of Ritual Kinship. Confraternities and Social Order in Early Modern Italy*. Cambridge, Cambridge University Press, 48–66.
- Chambers, D., Pullan, B., (ur.) (2001):** Venice: A Documentary History, 1450–1630. Toronto - London, University of Toronto Press - Renaissance Society of America.
- Chojnacki, S. (2000a):** Getting Back the Dowry. V: Chojnacki, S. (ur.): *Women and Man in Renaissance Venice: Twelve Essays on Patrician Society*. Baltimore - London, The John Hopkins University Press, 95–111.
- Chojnacki, S. (2000b):** Kinship Ties and Young Patricians. V: Chojnacki, S. (ur.): *Women and Man in Renaissance Venice: Twelve Essays on Patrician Society*. Baltimore - London, The John Hopkins University Press, 206–226.
- Chojnacki, S. (2000c):** Marriage Regulation in Venice, 1420–1535. V: Chojnacki, S. (ur.): *Women and Man in Renaissance Venice: Twelve Essays on Patrician Society*. Baltimore - London, The John Hopkins University Press, 53–75.
- Chojnacki, S. (2000d):** The Power of Love: Wives and Husband. V: Chojnacki, S. (ur.): *Women and Man in Renaissance Venice: Twelve Essays on Patrician Society*. Baltimore - London, The John Hopkins University Press, 153–168.
- Crijević, S. M., Krasić, S. (ur.) (1980):** *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*. Zagreb, JAZU.
- Čoralić, L. (1991):** Izvori i literatura o bratovštinama u Dalmaciji od srednjega vijeka do pada Mletačke republike. *Croatica Christiana periodica*, 27, 15, 88–96.
- Čučković, V. (1983):** Porodica i porodični odnosi u srednjovjekovnom Dubrovniku. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 31, 267–281.
- Ćosić, S. (1998):** Dubrovački plemićki i građanski rodovi konavoskog podrijetla. V: Stipetić, V. (ur.): *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, održanog u Cavtatu od 25. do 27. studenog 1996. godine*. Dubrovnik, 47–75.
- Ćuk, R. (2007):** Dubrovačka porodica Cicerović u srednjem veku. *Istorijski časopis*, 55, 63–71.
- De Diversis, F. (2004):** Opis slavnog grada Dubrovnika. Zagreb, Dom i svijet.
- Dinić-Knežević, D. (1974):** Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku. Beograd, SANU.
- Dinić, M. (1951):** Odluke veća Dubrovačke Republike. Vol. I. Beograd, SANU.
- Eisenbichler, K. (1997):** Italian Scholarship on Pre-Modern Confraternities in Italy. *Renaissance Quarterly*, 50, 2, 567–580.
- Fabijanec, S. F. (2004):** Društvena i kulturna uloga zadarskog trgovca u XIV. i XV. stoljeću. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 22. Zagreb, 55–120.

- Foretić, V. (2001):** Dubrovačke bratovštine. V: Foretić, V. (ur.): Studije i rasprave iz hrvatske povijesti. Split - Dubrovnik, Književni krug - Matica Hrvatska, 151–165.
- Gelcich, G. (1885):** Le confraternite laiche in Dalmazia e specialmente Quelle dei Marinari. Memorie e Documenti. Dubrovnik, Pretner.
- Grubb, J. S. (2000):** Elite Citizens. V: Martin, J., Romano, D. (ur.): Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State 1297–1797. Baltimore - London, The John Hopkins University Press, 339–364.
- Guzzetti, L., Ziemann, A. (2002):** Women in the Fourteenth-Century Venetian “Scuole”. *Renaissance Quarterly*, 55, 4, 1151–1195.
- Harris, R. (2003):** Dubrovnik: a History. London, Saqi.
- Herlihy, D. (1972):** Some Psychological and Social Roots of Violence in the Tuscan Cities. V: Martines, L. (ur.): Violence and Civil Disorder in Italian Cities, 1200–1500. Berkeley, University of California Press, 129–154.
- Herlihy, D., Klapisch-Zuber, C. (1985):** Tuscans and their families: A study of the Florentine Catasto of 1427. New Haven - London, Yale University Press.
- Janeković Römer, Z. (1993–1996):** Noble Women in Fifteenth-Century Ragusa. *East Central Europe*, 20–23, 1, 141–170.
- Janeković Römer, Z. (1994):** Rod i grad: dubrovačka obitelj od XIII. do XV. stoljeća. Dubrovnik, HAZU.
- Janeković Römer, Z. (1999):** Okvir slobode: Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma. Zagreb - Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Janeković Römer, Z. (2005):** Pučka krv i plemstvo duha: Život renesansnog Dubrovnika u djelu Nikole Nalješkovića. V: Dukić, D. (ur.): Pučka krv, plemstvo duha. Zbornik radova o Nikoli Nalješkoviću. Zagreb, Disput, 43–58.
- Janeković Römer, Z. (2007):** Maruša ili suđenje ljubavi: bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika. Zagreb, Algoritam.
- Janeković Römer, Z. (2009):** Benedikt Kotrulj: U potrazi za savršenim trgovcem. V: Janeković Römer, Z. (ur.): Libro del arte dela mercatura = Knjiga o vještini trgovanja. Dubrovnik - Zagreb, Zavod za povijesne znanosti HAZU - Hrvatski računovođa, 15–111.
- Janeković, Z. (1996):** Obitelj u Dubrovniku u kasnom srednjem vijeku i njezin odraz u djelu Benedikta Kotruljevića. V: Stipetić, V. (ur.): Dubrovčanin Benedikt Kotruljević: hrvatski i svjetski ekonomist XV. stoljeća. Zagreb, HAZU - Hrvatski računovođa, 123–133.
- Jireček, C. (1899):** Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte. *Archiv für slavische Philologie*, 21, 399–542.
- Jireček, K. (1904):** Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner II. *Archiv für slavische Philologie* 26, 161–214.
- Klaić, N., Petricioli, I. (1976):** Zadar u srednjem vijeku do 1409. Zadar, Filozofski fakultet u Zadru.
- Klapisch-Zuber, C. (1985a):** The “Cruel Mother”: Maternity, Widowhood, and Dowry in Florence in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. V: Klapisch-Zuber, C.: Women,

- Family, and Ritual in Renaissance Italy. Chicago - London, The Chicago University Press, 117–131.
- Klapisch-Zuber, C. (1985b):** The Griselda Complex: Dowry and Marriage Gifts in the Quattrocento. V: Klapisch-Zuber, C.: Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy. Chicago - London, The Chicago University Press, 213–246.
- Klapisch-Zuber, C. (1985c):** Kin, Friends, and Neighbors: The Urban Territory of a Merchant Family in 1400. V: Klapisch-Zuber, C.: Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy. Chicago - London, The Chicago University Press, 68–93.
- Klapisch-Zuber, C. (1985d):** Zacharias, or the Ousted Father: Nuptial Rites in Tuscany between Giotto and the Council of Trent. V: Klapisch-Zuber, C.: Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy. Chicago - London, The Chicago University Press, 178–212.
- Kotrulj, B. (2009):** Libro del arte dela mercatura = Knjiga o vještini trgovanja. Dubrovnik. Zagreb, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku i Hrvatski računovođa.
- Kovačević, D. (1963):** Žore Bokšić – dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva. Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, 13. Sarajevo, 289–310.
- Lane, F. C. (1973):** Venice, A Maritime Republic. Baltimore - London, John Hopkins University Press.
- Liber croceus (1997):** Liber croceus. V: Nedeljković, B. M. (ur.): Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, III. odeljenje, knjiga 24. Beograd, SANU.
- Margetić, L. (1996):** Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo. Zagreb, Narodne novine.
- Marinković, A. (2005):** Social and Territorial Endogamy in the Ragusan Republic: Matrimonial Dispenses during the Pontificates of Paul II and Sixtus IV (1464–1484). V: Jaritz, G., Jørgensen, T. B., Salonen, K. (ur.): The Long Arm of Papal Authority: Late Medieval Christian Peripheries and Their Communication with the Holy See. Bergen - Budapest - Krems, CEU Press - Medium Aevum Quotidianum, 135–156.
- Marinović, A. (1952):** Prilog poznavanju dubrovačkih bratovština. Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, 3. Dubrovnik, 233–245.
- Muir, E. (1981):** Civic Ritual in Renaissance Venice. Princeton, University Press.
- Nedeljković, B. M. (ur.) (1984):** Liber viridis. Beograd, SANU.
- Nikolić, Z. (1996):** Zaruke i vjenčanja u srednjovjekovnom Dubrovniku. Otivm, 4, 1–2, 77–84.
- Nikolić, Z. (2003):** Rođaci i bližnji: Dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku. Zagreb, Matica hrvatska.
- Nikolić, Z. (2004):** The Formation of Dalmatian Urban Nobility: Examples of Split, Trogir and Zadar [doctoral thesis]. Central European University.
- Nikolić, Z. (2004):** Između vremenitih i vječnih dobara: Žene u dalmatinskim gradovima u ranom srednjem vijeku. V: Feldman, A. (ur.): Žene u Hrvatskoj: Ženska i kulturna povijest. Zagreb, Institut "Vlado Gotovac" - Ženska infoteka, 33–56.
- Novak-Sambrailo, M. (1972):** Matrikula bratovštine Svetog jakova iz Galicije u Zadru. Radovi Arhiva JAZU, 1, 5–31.

- Owen Hughes, D. (1975):** Urban growth and family structure in medieval Genoa. Past and Present, 66, 3–28.
- Owen Hughes, D. (1978):** From brideprice to dowry in Mediterranean Europe. Journal of Family History, 3, 3, 262–296.
- Pešorda Vardić, Z. (2006):** Bratimska elita: o počecima dubrovačke bratovštine Sv. Antuna. V: Jerše, S., Mihelič, D., Štih, P. (ur.): Med Srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik. Ljubljana, Založba ZRC - ZRC SAZU, 427–442.
- Pešorda Vardić, Z. (2006a):** Dubrovački Antunini u kasnom srednjem vijeku. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu - Filozofski fakultet.
- Pešorda Vardić, Z. (2007):** Pučka vlastela: Društvena struktura dubrovačke bratovštine Sv. Antuna u kasnom srednjem vijeku. Povijesni prilozi, 32, 215–237.
- Pešorda Vardić, Z. (2011):** Cittadini Ragusei: građanska elita kasnosrednjovjekovnog Dubrovnika. V: Mlinar, J., Balkovec, B. (ur.): Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 187–207.
- Pezelj, V. (2010):** Žene u bratovštinama srednjovjekovnih dalmatinskih gradova. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, 47, 1, 155–173.
- Prlender, I. (1998):** Bratovštine Slanske knežije Dubrovačke Republike: nakane i postignuća. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 31, 111–122.
- Pullan, B. (1971):** Rich and Poor in Renaissance Venice: The Social Institutions of a Catholic State, to 1620. Cambridge (MA), Harvard University Press.
- Raukar, T. (1977):** Zadar u XV. stoljeću: Ekonomski i društveni razvoj. Zagreb, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu.
- Raukar, T. (1997):** Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje. Zagreb, Školska knjiga i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta.
- Rheubottom, D. (1988):** "Sisters First": Betrothal Order and Age at Marriage in Fifteenth-Century Ragusa. Journal of Family History, 13, 359–376.
- Rheubottom, D. (2000):** Age, marriage, and politics in fifteenth-century Ragusa. Oxford, Oxford University Press.
- Romano, D. (1987):** Patricians and Popolani: the Social Foundations of the Venetian Renaissance State. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Sivrić, M. (1999):** Nešto o obitelji Radulinović: prilog poznavanju starih stolačkih rodova. Stolac u povijesti i kulturi Hrvata. Zagreb, 137–151.
- SGD (2002):** Statut grada Dubrovnika: sastavljen godine 1272. Dubrovnik, Državni arhiv.
- Šanjek, F. (1993):** Crkva i kršćanstvo u Hrvata: srednji vijek. Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Tadić, J. (1935):** Pisma i uputstva Dubrovačke Republike I. Beograd, SKA.
- Terpstra, N. (1995):** Lay confraternities and civic religion in Renaissance Bologna. Cambridge, Cambridge University Press.
- Terpstra, N. (ur.) (2000):** The Politics of Ritual Kinship: Confraternities and Social Order in Early Modern Italy. Cambridge, Cambridge University Press.

- Tošić, Đ. (1988):** Dubrovačka porodica Hranković. Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku, 26, 87–102.
- Vekarić, N. (2011):** Vlastela grada Dubrovnika. Svezak 1: Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva. Zagreb - Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Vojnović, K. (1899):** Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj od XIII. do konca XVIII. vijeka I. V: Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium. Zagreb, JAZU.
- Vojnović, K. (1900):** Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj od XIII. do konca XVIII. vijeka II. V: Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium. Zagreb, JAZU.
- Weissman, R. F. E. (1982):** Ritual Brotherhood in Renaissance Florence. London, Academic Press.

GROBNICA BRATOVŠTINE HRVATSKIH POMORACA U JUŽNOJ ENGLESKOJ (KASNI SREDNJI VIJEK)

Lovorka ČORALIĆ

Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: lovorka@isp.hr

IZVLEČEK

V uvodu so prikazani hrvaško-angleški politični in kulturni stiki v srednjem veku (stiki med “pionirjem hrvaške in evropske znanosti” Hermanom Dalmatinom in Robertom iz Kettona; sporni prihod kralja Riharda Levjesrčnega v Dalmacijo itd.). V stoletjih, ki so sledila, so bila potovanja in bivanja Hrvatov v angleških krajih vse pogostejša in pestrejša. Prvo intenzivnejše obdobje hrvaško-angleških stikov, predvsem pa prisotnosti Hrvatov v tamkajšnjih mestih, je povezano s služenjem slednjih v beneški trgovski mornarici oziroma s plutjem t. i. ‘flandrijskih galej’ v pristanišča južne Anglije. Od druge polovice 15. do srede 16. stoletja je bil Southampton vodilno pristanišče italijanskih trgovcev v Angliji, zato je takrat v njem delalo več trgovcev in pomorcev s širšega področja vzhodnega Jadrana. V southamptonski cerkvi sv. Marije je bila nekoč celo grobnica hrvaških pomorcev, zaposlenih na beneških ladjah. Nagrobna plošča se danes nahaja v cerkvi sv. Miklavža v bližnjem North Stonehamu, napis na njej iz leta 1491 pa priča, da so jo postavili člani bratovščine Scuola degli Schiavoni, ustanovljene v Benetkah sredi 15. stoletja.

Ključne besede: hrvaško-angleški stiki, Southampton, Benetke, trgovina, pomorstvo, pozni srednji vek

LA CRIPTA DELLA CONFRATERNITA DEI MARITTIMI CROATI NEL SUD DELL’INGHILTERRA (BASSO MEDIOEVO)

SINTESI

La parte introduttiva del contributo presenta i contatti politici e culturali croato-inglesi nel medioevo (i rapporti tra il “pioniere della scienza croata ed europea” Ermanno di Carinzia e Roberto di Ketton; l’arrivo discutibile del re Riccardo Cuor di Leone in Dalmazia, ecc.). Nei secoli successivi i viaggi e i soggiorni dei croati nelle città inglesi si fecero sempre più frequenti e variegati. La prima fase dei contatti croato-inglesi più intensi e soprattutto di maggiore presenza dei croati nelle città inglesi è legata all’impiego di questi nella marina mercantile della Repubblica di Venezia ossia alla navigazione delle cosiddette “galee di Fiandra” verso i porti dell’Inghilterra del Sud. Southampton, che dalla seconda parte del ‘400 fino alla metà del ‘500 rappresentò il porto più importante per i commercianti italiani in Inghilterra, vide operarvi in questo periodo diversi

commercianti e marittimi originari della più vasta area dell'Adriatico orientale. Nella chiesa di Santa Maria a Southampton c'era persino una cripta dei marittimi croati che lavoravano sulle navi veneziane. Oggi la lapide funeraria si trova nella chiesa di San Nicola nella vicina città di North Stoneham e l'iscrizione del 1491 incisavi attesta che fu eretta dalla Confraternita della Scuola degli Schiavoni, fondata a Venezia intorno alla metà del '400.

Parole chiave: contatti croato-inglesi, Southampton, Venezia, commercio, nautica, basso medioevo

ZNANSTVENICI, POMORCI, HODOČASNICI I TRGOVCI – NOSITELJI HRVATSKO-ENGLESKIH SREDNJOVJEKOVNIH DOTICAJA

Hrvatsko-engleske povijesne veze događanjima su plodonosne i datiraju još od razdoblja ranoga srednjega vijeka. Tijek tih komunikacija, prožimanja i međusobnih uzdarivanja, potrebno je objasniti i predstaviti u nešto opsežnijem uvodu kako bi središnja problematika ovoga rada – bratovština hrvatskih pomoraca i njihova grobnica u Southamptonu (danas smještena u mjestu North Stoneham) – bila stavljena u odgovarajući povijesni kontekst.

Prve doticaje između britanskoga otoka i hrvatskoga prostora prenosili su i širili srednjovjekovni putnici - hodočasnici i trgovci. Zarana se bilježe i različite kulturne, znanstvene i crkvene veze, uspostavljane posredstvom znamenitih osoba. Tako je primjerice, “pionir hrvatske i europske znanosti” – Istranin Herman Dalmatin (oko 1110.–1154.) – niz godina prijateljevao sa Englezom Robertom iz Kettona, sa kojim je proputovao zemlje sjevernoga Sredozemlja i ostvario plodonosnu znanstvenu i prevodilačku suradnju. Potkraj XII. stoljeća (oko 1192. godine) vjerojatno se zbilo putovanje kralja Rikarda I. Lavljeg Srca kroz Dalmaciju. Ondje je – prema pisanju kroničara i putopisaca – doživio brodolom, te se sklonio u jedan grad (pretpostavlja se u Zadar ili u Dubrovnik). Osamdesetih godina XIV. stoljeća u Splitu je boravio Gvalterije – učenik vjerskoga reformatora Johna Wycliffa – te svojim propovijedima poticao otpor puka protiv vlasti i crkve (Mardešić, 1995, 10–20; Dadić, 1996; Lučić, 1991; Brandt, 1955).

Tijekom idućih stoljeća putovanja i boravak Hrvata u engleskim gradovima biti će sve učestaliji i događanjima raznovrsniji. Prva intenzivnija etapa hrvatsko-engleskih odnosa i poglavito prisutstva Hrvata u tamošnjim gradovima vezuje se uz njihovu službu u mletačkoj trgovačkoj mornarici. Poznato je da su već od početka XIII. stoljeća konvoji mletačkih trgovačkih brodova – zvanih flandrijske galije (*galere di Fiandra*) – bili vodeći posrednici u trgovačkoj razmjeni između istočne i zapadne Europe (Rudock, 1951; Lane, 1991, 141–184). Konvoji, sastavljeni od više velikih galija, polazili su iz Mletaka na zapad natovareni istočnjačkim začинима, grčkim vinima, luksuznom robom i mletačkim tkaninama. Sa zapada su uvozili flandrijsku manufakturnu robu i

englesku vunu potrebnu za razvijenu mletačku tkalačku industriju. Konvoji su polazili na plovību početkom mjeseca ožujka. Plovili su duž jadranske obale prema Grčkoj. Na Krfu, Kreti i Zakintu tovarili su slatka grčka vina i suho grožđe, a odatle su skretali na zapad prema Siciliji i pristajali u Messini i Palermu. Put je dalje tekao prema luci Aigues Mortes u Provansi i prema Balearskom otočju, gdje su se radi obnove zaliha hrane i vode zaustavljali na Palma De Mallorci ili Ibizi. Kroz Gibraltar su dospjevali u Atlantik te u luci Cadiz vršili pripreme za posljednji i najopasniji dio putovanja. Ruta je dalje tekla pored rta sv. Vincenta u Portugalu, uz pristajanje u Lisabonu te prolaz rta Finisterre na sjeverozapadnom dijelu španjolske obale. U La Mancheu se flota razdvajala: veći dio (redovito sa kapetanovom galijom) je plovio u flandrijske luke (Antwerpen, Amsterdam, Brugge), a ostatak u južnoengleske gradove (poglavito u Southampton). Putovanja su trajala više mjeseci, a “engleski” dio flote ostajao je u tamošnjim lukama i do dvadesetak dana. U početnoj povijesti plovidbe flandrijskih galija u engleske luke, najčešće mjesto konačnog pristajanja brodova bio je London. Ploveći uz ušće Temze brodovi su pristajali nedaleko od Towera, gdje se – nazvano prema mletačkome brodovlju – nalazio *Galley Key*. Od pristaništa su vodile ulice u trgovačke četvrti grada, ponajprije u *Lombard Street* u kojoj su živjeli i poslovali trgovci i novčari iz sredozemnih gradova. Poslovne aktivnosti stranaca često je ometalo lokalno žiteljstvo, ponajprije domaći trgovci, koji su željeli spriječiti premoćno suparništvo poslovnih ljudi sa mletačkih galija. Nakon teških izgreda 1456. i 1457. godine – kada su napadnuti talijanski trgovci u Lombardijskoj ulici – mletačka je vlada odlučila premjestiti središte trgovačke djelatnosti u Southampton, koji je i do tada bio korišten kao usputna luka, ali i kao završna točka putovanja engleskoga dijela konvoja. Stoga od druge polovice XV. stoljeća Southampton postaje vodeća luka stranih (ponajprije talijanskih) trgovaca u Engleskoj. Takav položaj imat će Southampton čitavo jedno stoljeće, da bi od sredine XVI. stoljeća primat bio ponovo vraćen Londonu. Iz Southamptona su trgovci poduzimali putovanja rijekama ili kopnenim putovima do Winchestera, Londona i drugih južnoengleskih trgovačkih gradova. Tijekom boravka galije u luci kapetani su ostajali na brodovima, dok su mornari i veslači tražili smještaj u privatnim kućama u gradu. Takav je propis odredila gradska uprava nastojeći nadzirati boravak i ponašanje stranih pomoraca. Gradska uprava donosila je niz drugih propisa kojima se određivao položaj stranaca, ograničavala njihova trgovina te propisivali carinski nameti na uvezenu i izvezenu robu. Popisi članova posada flandrijskih galija koji su plaćali lokalne namete na robu važan su izvor za poznavanje narodnosne strukture posada mletačkih galija te nepobitno svjedočanstvo o velikom broju pomoraca sa istočnojadranske obale.

Jedan od prvih hrvatskih pomoraca koji se u izvorima spominje u Southamptonu je Blaž Zadranić (*Blasius de Jar*'), član posade galije mletačkoga plemića Pietra Balbija 1396. godine. Blaž tada u svoje ime još 25 sudrugova sa galije prijavljuje carinskim službenicima raznu robu (začini, ulje, staklo, sapun, platno, svila, suho grožđe, šljive, vosak i dr.) u vrijednosti od preko 500 funti odnosno oko 3.000 mletačkih dukata (Kostić, 1975, 56; Mardešić, 1995, 35). U XV. stoljeću broj pomoraca sa istočnoga Jadrana spomenutih u southamptonskim carinskim knjigama mnogo je veći. Godine

1436. spominje se Zadrani Lucijan (*Lucyen de Jarre*), a 1458. zabilježeno je na više mletačkih galija više pomoraca zavičajem sa istočnoga Jadrana: Kotorani Andrija, Ivan, Nikola, Pavao i Rado; Zagrepčani Andrija, Juraj i Toma; Mihovil i Stjepan iz Šibenika; Petar Splićanin; Juraj i Marko iz Dubrovnika; Petar sa Lopuda i drugi. Godine 1463. na galiji Lodovica Gradeniga zabilježeni su Juraj i Ivan iz Kotora, a na brodu Domenica Trevisana Braćanin Jakov, Šibenčanin Pavao, Juraj iz Dubrovnika i Alegreto iz Budve. Galija Marca Trevisana se 1471. godine kraće vrijeme zadržala u Southamptonu, a na njoj su bila petorica pomoraca iz Bara (Juraj, Nikola, Petar, Rado i Stjepan), četiri Kotorana (Božidar, Mihovil, Nikola i Rado) te dva skadarska mornara (Kostić, 1975, 56–60). Posebno je vrijedan popis članova posada na mletačkim galijama iz 1504. i 1505. godine, prema kojem je vidljivo da su velik dio posade galija činili Dalmatinci i Bokelji.¹

Pomorci su tijekom boravka u luci provodili vrijeme na različite načine. Neki su malim brodićima sa galije plovili rijekom Itchen do Winchestera te na tamošnjem sajmu prodavali vlastitu i kupovali englesku robu. U tim su ih pokušajima nerijetko spriječavali drumski razbojnici (u prepadu 1499. godine ubijena su dva pomorca koja su trgovala u selima južne Engleske). Neki su mornari koristili višednevno zadržavanje galija za posjet hodočasničkim svetištima u Canterburyu. Nevoljko gledajući na takva izbjivanja svojih pomoraca, mletačka je vlast još 1398. zabranila odlazak u hodočašća tijekom boravka galija u engleskim lukama. Poneki član posade bavio se u Southamptonu manjim obrtnim djelatnostima. Tako su 1484. godine gradske vlasti – potaknute tužbom udruge (ceha) tamošnjih krojača – zabranile Zdraninu Ivanu, Baraninu Nikoli i Mihovilu iz Dubrovnika da izradbom odjeće konkuriraju tamošnjim obrtnicima te im je naređeno da izrađuju samo tkanine potrebne za posade galija. Naposljetku, dobar dio vremena mornari su provodili u southamptonskim krčmama, gdje je nerijetko dolazilo do sukoba sa lokalnim pučanstvom.²

Cvat southamptonske luke trajao je do sredine XVI. stoljeća. Kasnije, kada se razvija i osamostaljuje engleska trgovačka flota, a kralj Henrik VIII. donosi odredbe o ograničavanju izvoza engleske vune (zbog narastajućih potreba sve snažnije domaće tekstilne industrije), središte trgovačko-novčarskog poslovanja ponovo se vraća u London. Mijenjaju se i plovidbeni pravci te gradovi Winchester i Southampton sve više ostaju izvan dohvata stranih brodova. U isto vrijeme mletački primat u trgovačkoj razmjeni s Engleskom preuzima Dubrovnik, čiji poduzetnici već krajem XV. i posebno početkom XVI. stoljeća imaju u london-skom poslovnom životu zapaženu ulogu (Mitić, 1966; Partridge, 1969; Kostić, 1970; Baras, 1996). Dubrovčani u Englesku izvoze vina (grčka, španjolska), sapun, vosak, začine, sagove, suho grožđe i manje količine egzotičnih proizvoda

1 Izrijekom se spominju Kotorani Blaž, Damjan, Ivan, Božo, Pavao, Petar i Stjepan; Budvani Juraj i Nikola; Zadrani Grgur, Ivan, Juraj i Šimun; Splićani Nikola i Pavao te Šibenčanin Petar (Kostić, 1975, 467–484).

2 Izvode iz knjiga gradske riznice u Southamptonu o kaznama za izgrede u kojima su sudjelovali naši pomorci (pretežito Dubrovčani) u razdoblju od 1491. do 1554. godine, objavio je Veselin Kostić (Kostić, 1975, 485–486).

iz afričkih luka, a izvoze (u zemlje Osmanskoga Carstva i na Balkan) gotove domaće tekstilne proizvode, što je posebno odgovaralo engleskoj vanjskotrgovačkoj politici koja je nastojala iskoristiti jak zamah domaće tekstilne industrije. Važno svjedočanstvo o dubrovačkom proboju na londonsko tržište zabilježeno je 1512. godine, kada trgovci Nikola Sorkočević i Federik Menčetić stječu od kralja Henrika VIII. dozvolu za izvoz oko 150.000 metara vunene tkanine, s time da isporučenu robu plate u roku od tri godine. U isto vrijeme djeluju u Londonu dvije dubrovačke trgovačke kuće koje se bave uvozno-izvoznim poslovima te čine nemale smetnje dotada neprijepornom mletačkom monopolu. Tada se među najuspješnije dubrovačke trgovačke obitelji djelatne u Londonu smatraju rodovi Brailović, Bunić, Gradić, Gučetić, Gundulić, Menčetić, Restić i Sorkočević. U Londonu Dubrovčani obitavaju u uskom prostoru omeđenom Ulicom Temze, Towerom i Lombardijskom ulicom. Riječ je o četvrti naseljenoj trgovcima iz Sredozemlja i poznatoj po prostranim kućama i velikim vrtovima. Neki Dubrovčani ostajali su u gradu na Temzi veći dio života, a nakon smrti sahranjeni su u tamošnjim crkvama.³ Zlatno doba dubrovačke trgovine s Engleskom potrajat će do sredine XVI. stoljeća i pripada vremenu vladavine kralja Henrika VIII. (1509.–1547.), koji je iznimno poticao englesku privrednu razmjenu sa Dubrovačkom Republikom. Trajni spomen dubrovačke nazočnosti u engleskim lukama zabilježen je u nazivu za velike jedrenjake (karakе), koje su Englezi upravo prema Dubrovniku (*Arragouse, Aragouse, Aragusa*) prozvali *argosyi*.⁴

“MLETAČKA VEZA” – OKOLNOSTI DOLASKA HRVATSKIH POMORACA U SOUTHAMPTON

Jedno od istraživačkih pitanja ovoga rada odnosi se na podrijetlo, nastanak i obilježja hrvatske bratovštine u Southamptonu. Neosporno je – kako se može vidjeti iz prethodne cjeline – da je Southampton bio tijekom više od jednoga stoljeća važna ili (neko vrijeme) vodeća luka za pristajanje mletačkih trgovačkih brodova u južnoj Engleskoj. Isto tako, neupitno je da su velik dio brodskih posada činili pomorci zavičajem od dalmatinskoga sjevera do Boke. Većina njih je prije isplovljavanja na “flandrijskim galijama” neko vrijeme stanovala u Mlecima i bavila se različitim, pretežno pomorskim i obrtničkim poslovima (drvodjelsko-tesarski obrti u mletačkome arsenalu). Ondje su – u srcu mletačkog predjela Castello – useljenici zavičajem sa šireg poteza istočnoga Jadrana osnovali 1451. godine svoju bratovštinu sv. Jurja i Tripuna (*Scuola degli Schiavoni*) (usp.: Perocco,

3 U crkvi sv. Olafa u Hart Streetu u londonskom Cityju je pokopan Matija Bobaljević, a nadgrobni natpis je postavio 1567. godine Nikola Gučetić (*Mattheo Babalio Nobili Ragusino, pietate ac probitate insigni, immaturaque morte vita defuncto. Anno aetatis suae 27, Domini vero 1567, mense Iunio*). Drugi natpis u crkvi sv. Andrije u Leadenhall u Cityju glasi: *Nicholai de Nale Ragusini, caro in hoc tumultu repulverescit, spiritus ad coelum reversus reassumptionem carnis expectat. Obiit die 1 Ianuar 1566, a nativitate vixit annos 50, menses 7, dies 29. Augustinus amantissimo fratri moerens ponere curavit* (Filipović, 1972, 321).

4 Dubrovačke karake spominje pod tim imenom i William Shakespeare u djelima *Ukročena goropadnica* i *Mletački trgovac* (Luetić, 1984, 215).

1964; Perocco, 1984; Čoralić, 1994a; Čoralić, 1994b; Čoralić, 2003, 159–210). Najveći broj članova činili su pomorci u službi mletačke mornarice, ponajviše sa područja Boke kotorske te iz dalmatinskih gradova Zadra, Šibenika, Splita i sa otoka Brača i Hvara. Izravno svjedočanstvo o uključenosti pomoraca djelatnih u mletačkoj službi u tamošnju bratovštinu sv. Jurja i Tripuna sadržano je u njihovim oporukama, često pisanim upravo uoči odlaska na dugotrajno i neizvjesno putovanje na zapad. U razdoblju od sredine XV. do kraja šezdesetih godina XVI. stoljeća sačuvano je niz oporuka u kojima osobe – izravno ili neizravno (supruge pomoraca) povezane sa mletačkom trgovačkom flotom – spominju svoje članstvo ili vezu sa *Scuola degli Schiavoni* (ASV-NT, b. 44, br. 422, 6. IX. 1531; b. 127, br. 738, 7. IX. 1518; b. 191, br. 664, 13. XI. 1531; b. 651, br. 143, 25. VII. 1483; b. 734, br. 226, 16. XII. 1454; b. 846, br. 181, 5. VIII. 1567; b. 968, br. 322, 12. VII. 1508; b. 1084, br. 181, 5. VIII. 1534). Upravo zbog brojnih pomoraca koji su odlazili na dugotrajna, višemjesečna putovanja izvan matične luke, doneseno je u statutu (*Mariegola*) bratovštine iz 1455. godine nekoliko odredbi. Tako u članu 44 stoji da ukoliko se neki član udruge razboli izvan Mletaka, tada se njegov subrat mora za njega brinuti, nabavljati lijekove i plaćati liječničku skrb. Ukoliko bolesnik premine, bratim se mora pobrinuti za njegovu sahranu. Na povratku u Mletke podnosi upravi bratovštine troškovnik koji je imao tijekom skrbi za preminulog bratima, te mu se svi troškovi nadoknađuju iz zajedničke blagajne. U svezi sa čestim putovanjima pomoraca – članova bratovštine – donesena je i odredba (član 45) da se svi bratimi koji se nalaze u Mlecima moraju redovito moliti za svu svoju braću koja su *fuora de Venexia in mar et in merchadantia*, kako bi ih Bog doveo u sigurne luke i spasio od gusara i razbojnika te na kraju sretno vratio domu (Vallery, 1978, 8). Slične odredbe, iako ponešto drugačije u svezi sa pokopom bratima preminulih izvan matičnoga grada, sadržane su i u statutima pomorskih bratovština bokeljskih i dalmatinskih gradova Kotora, Splita i Zadra.⁵ Takvi nam podaci, poglavito kada je riječ o bratovštini sv. Jurja i Tripuna u Mlecima, pokazuju kako je briga za posmrtnu ostatke pokojnih bratima preminulih izvan matične luke, bila uobičajena praksa u nizu karitativnih dužnosti udruge. Natpis na grobnici hrvatskih pomoraca u mjestu North Stoneham (udaljenog od Southamptona oko šest kilometara), o kojemu će biti više riječi u sljedećem poglavlju, podosta podsjeća na najčešće korišten naziv za udruhu istočnojadranskih pomoraca u Mlecima (*Scuola degli Schiavoni*). Kako je – u odnosu na hrvatske bratovštine u nekim drugim talijanskim gradovima (Fermo, Recanati, Ancona) – mletačka udruga bila daleko najbrojnija, može se pretpostaviti vrlo bliska veza između Southamptona, northstonehamskoga natpisa i bratovštine sv. Jurja i Tripuna u Mlecima. Dokaz tome je i činjenica da su u to vrijeme (XV. stoljeće) pomorci sa hrvatskoga uzmorja dospjevali u južnoengleske luke gotovo isključivo kao pomorci u službi mletačkih galija.

5 Primjerice, statut bratovštine kotorskih pomoraca iz 1463. godine propisuje u članu 15 da se – ukoliko je moguće – zapovjednik broda pobrine za prijevoz posmrtnih ostataka pokojnog bratima u Kotor. Za obavljeni trud dobiva tri dukata ako se radi o prijenosu iz mjesta koje je odaljenije od Hvara s jedne i Drača s druge strane. Ako je mjesto unutar tih granica dobiva 1,5 dukat (Milošević, Antović, 2009, 18–19).

SVJEDOČANSTVO PRISUTNOSTI – GROBNICA HRVATSKIH POMORACA U NORTH STONEHAMU

Jedno od važnih svjedočanstava nazočnosti hrvatskih pomoraca u srednjovjekovnoj Engleskoj sačuvano je u spomenutom mjestu North Stoneham.⁶ U tamošnjoj (sada anglikanskoj) crkvi sv. Nikole nalazi se nadgrobna ploča od crnog mramora (duga oko 2 m, široka 1,25 m). Na rubu, okružen crtama, sačuvan je natpis pisan latinskim i talijanskim jezikom: *ANNO DOMINI M.CCCC.LXXXXI. SEPVLTVRA DE LA SCHOLA DE SCLAVONI*. U četiri ugla ploče nalaze se simboli četiri evanđelista: anđeo sv. Mateja (gornji desni ugao), krilati vol sv. Luke (donji desni ugao), orač sv. Ivana (gornji lijevi ugao) i lav sv. Marka (donji lijevi ugao). Središnji ornament je izrađen u obliku štita sa simbolom dvoglavog orla i sa cvjetnom dekoracijom uokolo štita. Činjenica da se nadgrobna ploča bratovštine danas nalazi u prilično izoliranom selu North Stoneham – nekada mjestu na važnom trgovačkom putu od Southamptona prema Winchesteru – još je od XIX. stoljeća pobuđivala zanimanje lokalnih proučavatelja povijesne baštine.⁷ U engleskoj su se literaturi njome prvi ozbiljnije pozabavili članovi hampshirskog i londonskog društva za proučavanje i zaštitu starina (*Hampshire Field Club, Society of Antiquaries of London*). Tako su George William Minns i George William Kitchin (dekan Winchestera i predsjednik *Society of Antiquaries*) u svojim raspravama, isprva izloženim na godišnjim sastancima njihovih društava, dali podroban opis izgleda i tadašnjega stanja nadgrobne ploče te pokušali razjasniti razloge njezina postavljanja u North Stonehamu (Minns, 1894; Kitchin, 1895). Važnost tih rasprava u tome je što su upozorile na postojanje hrvatske grobnice i potaknule kasnija istraživanja, iako je Kitchin polazio od pogrešne pretpostavke da se ploča oduvijek nalazila u North Stonehamu.⁸ Oba autora ispravno povezuju brojnu nazočnost hrvatskih pomoraca sa mletačkih galija u Southamptonu tijekom XV. stoljeća i vrijeme nastanka njihove grobnice. Jednako tako, upućivanje na postojanje bratovštine istočnojadranskih useljenika u Mlecima – na koje upozoravaju obojica autora – također je ispravan trag koji upućuje na vjerojatno podrijetlo pomoraca koji su podigli grobnicu. Preuzimajući navode G. W. Minnsa i drugih povjesnika s kraja XIX. i početkom XX. stoljeća, brojni drugi proučavatelji prošlosti toga kraja upozoravali su i u svojim djelima spominjali nadgrobni natpis u North Stonehamu, sve više ga povezujući s djelovanjem nekoć primjetne kolonije dalmatinskih i bokeljskih pomoraca i trgovaca u Southamptonu (Bolingbroke Woodward et al., 1862–1869, 114; Shranz, 1881, 125; Shore, 1892,

6 O problematici hrvatsko-engleskih veza u kontekstu postojanja nadgrobne ploče hrvatskih pomoraca u North Stonehamu pisala sam u radu pod naslovom Tragom grobnice hrvatske bratovštine u North Stonehamu kraj Southamptona u Engleskoj (Čoralić, 1997). Za ovu prigodu rad je proširen i dopunjen novim saznanjima iz historiografije i arhivskih izvora.

7 Jedan od prvih spomena nadgrobne ploče u North Stonehamu zabilježen je u davno napisanim djelima Johna Duthya (Duthy, 1840, 396) i Rawdona Browna (Brown, 1865, 151).

8 Kitchin smatra da su zbog negostoljubivosti i netrpeljivosti građana Southamptona prema strancima (takvo ponašanje svojih sunarodnjaka winchesterski dekan žestoko osuđuje) članovi bratovštine grobnicu podigli u North Stonehamu, koji se tada ionako nalazio na važnom prometnom putu prema Winchesteru.

Sl. 1: Župna crkva u North Stonehamu u kojoj se nalazi nadgrobna ploča hrvatskih pomoraca (foto: B. Tempest), ljubaznošću župe u North Stonehamu.

Fig. 1: Parish church in North Stoneham in which the tombstone of Croatian mariners is to be found (photo: B. Tempest), with courtesy of the North Stoneham Parish.

214; Ruddock, 1951, 132–133; Pevsner, Lloyd, 1967, 357–358). Od novijih stranih radova posvećenih nadgrobnoj ploči u North Stonehamu izdvaja se još i prilog Marzie Passerini Glazel, objavljen u časopisu današnje bratovštine *Scuola Dalmata dei SS Giorgio e Trifone* u Veneciji, kao i napomene Veselina Kostića (Passerini Glazel, 1983; Kostić, 1975, 89–91). Naposljetku, potrebno je kazati kako je u hrvatskoj znanstvenoj literaturi spomen bratovštine hrvatskih pomoraca i njihov nadgrobni natpis u North Stonehamu još uvijek u velikoj mjeri nepoznanica.⁹

Na osnovi prethodnih historiografskih uradaka, ponajprije onih engleskoga podrijetla, moguće je rekonstruirati nekoliko ključnih događaja koji se odnose na povijest nadgrobnog natpisa u North Stonehamu. Gotovo je sigurno da se ploča isprva nalazila u Southamptonu u kapelici sv. Nikole, smještenoj neposredno uz crkvu sv. Marije izvan srednjovjekovnih gradskih zidina. Crkva sv. Marije bila je najstarija gradska crkva, podignuta u ranom srednjem vijeku na mjestu saksonskoga grada Hamwica. Zadržala je

⁹ Kraće navode o tome zabilježili su: Luković, 1956, 106; Šanjek, 1993, 375; Šanjek, 1996, 261; Mardešić, 1995, 154. Pomorcima sahranjenim u North Stonehamu posvetio je jednu pjesmu (*Grob hrvatskih mornara*) hrvatski književnik Drago Štambuk (Štambuk, 1991, 147); usporedi i: Čoralić, 1997.

svoju važnost i u kasnom srednjem vijeku te predstavljala glavnu gradsku zbornu crkvu. Bila je ujedno i najveća grobišna crkva u gradu, a poznato je da su u nju zalazili trgovci i pomorci sa mletačkih galija. Sredinom XVI. stoljeća crkva i kapelica su porušene,¹⁰ a veći dio umjetnina i građevnog materijala prenesen je u druge crkve ili upotrebljen za javne radove. Vjerojatno je tada nadgrobna ploča bratovštine premještena u crkvu sv. Nikole u North Stonehamu – najbližem mjestu u kojem se nalazila crkva s istim titulatom – zaštitnikom pomoraca.¹¹ Isprva je ploča smještena u sjeverni dio crkvene lađe,¹² a zatim je premještena na mjesto ispred glavnoga oltara. Godine 1893. na poticaj i uz troškove hampshirskoga Field Cluba te ljubaznošću rektora crkve Edwarda Kenworthyja Browna, kameni pod koji je prekrivao ploču je preuređen te je postala dostupna svim posjetiteljima.¹³ Danas je tek djelomično prekrivena sagovima i klupama, ali je – bez većih poteškoća – lako dostupna za razgledavanje. Osim nadgrobne ploče, iz southamptonske crkve sv. Marije nisu u North Stoneham premješteni drugi predmeti koji su pripadali bratovštini (primjerice oltar i oltarne slike) te je ploča danas jedini svjedok postojanja udruge hrvatskih pomoraca u južnoj Engleskoj.

Pitanje koje se postavljalo odnosi se i na stvarnu namjenu nadgrobne ploče. Manje je vjerojatna mogućnost da je ploča podignuta samo za jednoga pokojnog člana bratovštine ili za manju skupinu pomoraca koji su – iz nepoznatih razloga (bolest, nesreća na moru, razbojstvo) – preminuli u isto vrijeme. Vjerojatnije je ipak riječ o grobnici koju su u Southamptonu podigli hrvatski članovi posada mletačkih galija kako bi – ukoliko nekog subrata zadesi smrt – bio sahranjen dostojno i u skladu sa statutarnim odredbama udruge. Prijenos posmrtnih ostataka u matičnu luku bio je neizvediv. Stoga je brojna i imućno zasigurno dobrostojeća hrvatska kolonija u gradovima južne Engleske željela – poput ostalih skupina prisutnih u engleskim gradovima – trajno osigurati svoje grobišno mjesto. Odabrana je prikladna, pomorcima sa mletačkoga područja dobro poznata crkva sv. Marije. Okolnostima je pogodovala i činjenica da je titular tamošnje kapelice (sv. Nikola) također potpuno odgovarao potrebama hrvatskih pomoraca. Na osnovu prethodnog može se smatrati da *Schola de Sclavoni* u Southamptonu vjerojatno nikada nije djelovala kao potpuno samostalna bratimska udruga sa svim pripadajućim obilježjima (statut, sjedište u crkvi, upravna tijela, godišnje skupštine, vođenje bratimskih knjiga i slično). Za tako nešto je broj ondje prisutnih pomoraca i trgovaca sa istočnoga Jadrana ipak bio premalen, a ujedno je bila riječ i o njihovoj tek privremenoj nazočnosti. Stoga je grobišno mjesto u

10 Crkva je obnovljena tek u XVIII. stoljeću, a proširena je u XIX. stoljeću. Uništena je tijekom bombardiranja u Drugom svjetskom ratu te ponovo sagrađena pedesetih godina XX. stoljeća (Pevsner, Lloyd, 1967, 518–519).

11 Crkva sv. Nikole je trobrodna građevina s tornjem na zapadnome dijelu. Pregrađena je (1590.–1610.) u stilu zakašnjele gotike, ali je zadržala i elemente prvotne gradnje. U vrijeme pregradnje donesen je i ugrađen na zapadni zid prozor iz neke veće crkve (iz XIII. stoljeća). Crkva je ponovo pregrađena 1826. godine, a u Drugom svjetskom ratu oštećena je u bombardiranjima (Pevsner, Lloyd, 1967, 357–358).

12 Još 1819. godine ploča se nalazila u sjevernom krilu crkve (Minns, 1894, 363).

13 Preuređenje poda na kojem se nalazila ploča zabilježeno je u *Proceedings of the Society of Antiquaries of London, Second Series*, vol. XIV (20 April 1893), 324.

kapelici sv. Nikole vjerojatnije pripadalo matičnoj mletačkoj bratovštini useljenika sa istočne obale Jadrana koji su na ovaj način obilježili svoju nazočnost daleko od svojih matičnih krajeva. Na osnovu navedenoga možemo smatrati da je su pomorci iz Dalmacije i Boke u Southamptonu bili udruženi u svojevrsnu podružnicu svoje, mnogo poznatije i štovanije bratimske udruge u Mlecima. Bez obzira na tu mogućnost (nepostojanje čvrsto organizirane bratovštine), činjenica je da su u tamošnjoj crkvi posjedovali vlastitu grobnicu te da se – iako ne u pravom smislu riječi – može govoriti o djelovanju (makar i kratkotrajnom i institucionalno nepotpunom) njihove bratovštine na engleskome jugu.

Sporno pitanje na koje se malo tko od spomenutih istraživača podrobnije osvrće – odnosi se na grb urezan u štitu. Dvoglavi orao znak je austrijskih vladara i Svetoga Rimskoga Carstva i teško ga je u prvi tren dovesti u svezu sa useljenicima u glavnome gradu Republike Svetoga Marka. Ipak, potrebno je uzeti u obzir vrijeme iz kojega potječe natpis (1491. godina) i uklopiti ga u šira onodobna povijesna zbivanja na hrvatskom prostoru. Upravo tijekom druge polovice XV. stoljeća odvijaju se najučestalija hrvatska prekojadranska iseljavanja, a nemalen dio useljeničkih skupina čine žitelji iz nemletačkih krajeva koja se tada nalaze pod osmanskom vlašću (useljenici iz Slavonije, Like, Krbave, Bosne i dr.). Nemalen broj pristupa bratovštini sv. Jurja i Tripuna, a mnogi se – u potrazi za sigurnijom egzistencijom – upuštaju na opasne plovidbe prema zapadu. Uglavnom je riječ o prvoj useljeničkoj generaciji koja još u cjelosti zadržava svijest o domovinskom podrijetlu te je moguće da su znamenja (grb) države iz koje potječu – zadržali kao posljednju vezu sa starim krajem. Dvoglavi orao toga vremena heraldički je simbol kojega unosi habsburški vladar Maksimilijan I. (1486.–1519.), koji u Požunskom miru 1491. godine obnavlja nasljedni ugovor sa češkim i hrvatsko-ugarskim kraljem Vladislavom II. Jagelovićem (nasljedni ugovor sklopio je njegov otac Friedrich III. sa hrvatsko-ugarskim kraljem Matijom Korvinom 1463. godine). Maksimilijan je modificirao varijantu dinastičkoga grba iz vremena Albrehta II. (1330.–1358.) i uveo znak dvoglavog orla kao bazičnog simbola njemačkoga carstva (Braković, 1995, 112–113; Zmajić, 1996, 38). Moguće je stoga da su hrvatski pomorci, koji su se u političkom smislu i dalje osjećali vezanima za matičnu domovinu, a stjecajem okolnosti se zatekli daleko od zavičaja i druge domovine – Mletaka – u dalekom južnoengleskom gradu željeli izraziti pripadnost zemljama uz koje ih je vezala životna sudbina. Dvoglavim orlom odredili su povezanost sa habsburškim vladarima, talijansko-latinskim natpisom upozorili na matičnu bratimsku udruhu u Mlecima, a nazivljem (*Schola de Sclavoni*) pružili neoborivo svjedočanstvo kako je riječ o pomorcima sa širega područja istočnojadranske obale.

ZAKLJUČAK

Grobница hrvatske bratovštine u Southamptonu nije poslije postavljanja korištena tijekom dužega razdoblja. Već početkom idućega stoljeća izrazito opada mletačka trgovina sa Flandrijom i južnoengleskim lukama, a tamošnji gradovi Southampton i Winchester gube dotadašnji značaj. Posade mletačkih galija koje su činili istočnojadranski pomorci

ondje su manje prisutne, a oblici hrvatsko-engleskih veza višestruko se mijenjaju. Primat tada preuzimaju dubrovački trgovci i poduzetnici, ali središte njihova djelovanja nije Southampton već London. Tragovi njihove nazočnosti u Southamptonu se postupno gube, a nakon premještanja nadgrobne ploče u North Stoneham je sjećanje na hrvatske pomorce utonulo u zaborav. Danas su mramorna nadgrobna ploča i drevna arhivska vrela jedini svjedoci nekada žive hrvatske nazočnosti u južnoj Engleskoj.

THE VAULT OF THE CONFRATERNITY OF CROATIAN MARINERS IN SOUTHERN ENGLAND (LATE MIDDLE AGES)

Lovorka ČORALIĆ

Croatian Institute of History, Opatička 10, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: lovorka@isp.hr

SUMMARY

The introductory part of the paper deals with Croatian-English political and cultural contacts in the Middle Ages (the link between “the pioneer of Croatian and European science” Herman Dalmatin and Robert of Ketton; the disputable arrival of King Richard the Lionheart in Dalmatia, etc.). In the following centuries, the Croatians’ journeys to and stays in English towns became increasingly frequent and varied. The first, more intensive phase of Croatian-English contacts and the increased presence of Croatians in England is related to the employment of the latter in the Venetian merchant marine, i.e. with the voyages of the so called “galleys of Flanders” to the ports of Southern England. Southampton, which was the leading port for Italian merchants in England from mid-15th century to mid-16th century, saw at that time many merchants and mariners from the wider Eastern Adriatic region operate in this area. In the Church of Saint Mary in Southampton there was even a vault of Croatian mariners working on Venetian ships. Today, the gravestone lies in the Church of St. Nicolas in the nearby town of North Stoneham, and its inscription dating from 1491 bears witness that it was erected by the members of the Confraternity Scuola degli Schiavoni, founded in Venice in mid-15th century.

Key words: Croatian-English contacts, Southampton, Venice, commerce, seafaring, Late Middle Ages

IZVORI I LITERATURA

ASV-NT – Archivio di Stato di Venezia (ASV), Notarile testamenti (NT).

Baras, F. (1996): Dioklecijan i Hrvati na Temzi. Srićno pojde u Angliju. Večernji list, 15. rujan. Zagreb, 18.

Bolingbroke Woodward, B., Wilks, T. C., Lockhart, C. (1862–1869): A General History of Hampshire. Vol. 2. Southampton and Alresford and the adjacent Country. London, Vitruve & Co, City Road and Ivy Lane.

Brajković, V. (1995): Grbovi, grbovnice, rodoslovlja. Katalog zbirke grbova, grbovnica i rodoslovlja. Zagreb, Hrvatski povijesni muzej.

Brandt, M. (1955): Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem 14. stoljeća. Zagreb, Kultura.

- Brown, R. (1865):** L'Archivio di Venezia con riguardo speciale alla storia inglese. Venezia - Torino, G. Antonelli - L. Basadonna.
- Čoralić, L. (1994a):** Bratovština slavenskih doseljenika sv. Jurja i Tripuna u Veneciji. Izvori, historiografija i mogućnosti istraživanja. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 27, 43–57.
- Čoralić, L. (1994b):** Bratovština sv. Jurja i Tripuna u Mlecima u oporukama hrvatskih iseljenika. Croatica Christiana periodica, XVIII, 34. Zagreb, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 79–98.
- Čoralić, L. (1997):** Tragom grobnice hrvatske bratovštine u North Stonehamu kraj Southampton u Engleskoj. Croatica Christiana periodica, XXI, 40. Zagreb, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 27–37.
- Čoralić, L. (2003):** Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi: odabrane teme. Zagreb, Dom i svijet.
- Dadić, Ž. (1996):** Herman Dalmatin / Hermann of Dalmatia / Hermannus Dalmata. Zagreb, Školska knjiga.
- Duthy, J. (1840):** Sketches of Hampshire. Winchester (s. e.).
- Filipović, R. (1972):** Englesko-hrvatske književne veze. Zagreb, Liber - Mladost.
- Kitchin, G. W. (1895):** The Burial-place of the Slavonians in North Stoneham Church. Archeologia or Miscellaneous Tracts relating to Antiquity published by Society of Antiquaries of London. Second Series, vol. IV. London, 131–138.
- Kostić, V. (1970):** Iz života Dubrovčana u Londonu u prvoj polovici XVI. veka. Anali Filozofskog fakulteta u Beogradu, 10. Beograd, Filozofski fakultet, 163–185.
- Kostić, V. (1975):** Dubrovnik i Engleska 1300–1650. Beograd, SANU.
- Lane, F. C. (1991):** Storia di Venezia. Torino, Einaudi.
- Lučić, J. (1991):** O najranijim vezama Dubrovnika s Engleskom i Španjolskom. V: Lučić, J.: Dubrovačke teme. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 474–499.
- Luetić, J. (1984):** Pomorci i jedrenjaci Republike Dubrovačke. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Luković, N. (1956):** Prčanjско brodarstvo XVIII. vijeka. Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, 5. Kotor, Pomorski muzej u Kotoru, 103–109.
- Mardešić, I. (1995):** Hrvatska - Velika Britanija: povijest kulturnih i književnih odnosa / Croatia - Great Britain: the history of cultural and literary relations. Zagreb, Društvo hrvatskih književnika.
- Milošević, M., Antović, J. (2009):** Statut Bratovštine svetog Nikole mornara u Kotoru iz 1463. sa alegatima do 1807. godine. Kotor, Bokeljska mornarica Kotor.
- Minns, G. W. (1894):** The Slavonian Tombstone at North Stoneham. A Chapter in the History of the ancient Commerce of Southampton. Papers and Proceedings of the Hampshire Field Club, vol. II, part III (for the year 1893). Southampton, 356–364.
- Mitić, I. (1966):** Brodovi Dubrovačke Republike u lukama Sjeverne Evrope. Naše more, XIII, 1–2, 32–33.
- Partridge, M. (1969):** Odnosi Dubrovnika s Londonom u vrijeme Marina Držića (1508–1567). V: Ravlić, J. (ur.): Marin Držić: zbornik radova. Zagreb, Matica hrvatska, 28–32.

- Passerini Glazel, M. (1983):** Sulla pietra tombale di Northstoneham. Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, 16. Venezia, 25–29.
- Perooco, G. (1964):** Carpaccio nella Scuola di S. Giorgio degli Schiavoni. Venezia, Ongania.
- Perooco, G. (1984):** Guida alla Scuola Dalmata dei Santi Giorgio e Trifone (detta San Giorgio degli Schiavoni). Venezia, Scuola Dalmata.
- Pevsner, N., Lloyd, D. (1967):** The Buildings of England - Hampshire and the Isle of Wight. Harmondsworth, Penguin books.
- Proceedings of the Society of Antiquaries of London.** London, Society of Antiquaries of London, 1849–1920.
- Ruddock, A. A. (1951):** Italian Merchants and Shipping in Southampton 1270–1600. Southampton, University college.
- Shore, T. W. (1892):** A History of Hampshire, including the Isle of Wight. Vol. 1. London, Elliot Stock.
- Shranz, G. von (1881):** Englische Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters. Vol. 1. Leipzig (s. e.).
- Šanjek, F. (1993²):** Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek. Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Šanjek, F. (1996³):** Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7–20. s.). Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Štambuk, D. (1991):** Croatia aeternam. Zagreb, DMD.
- Vallery, T. (1978):** “La Fraternitade overo la Scuola in honore de Missier San Zorzi et Missier San Trifon”. Il primo statuto. Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone, 11. Venezia, 3–9.
- Zmajić, B. (1996²):** Heraldika, sfragistika, genealogija, veksilologija. Rječnik heraldičkog nazivlja. Zagreb, Golden marketnig.

ŠTIRI POMEMBNEJŠA NAROČILA PIRANSKE BRATOVŠČINE SV. REŠNJEGA TELESA V 17. IN V ZAČETKU 18. STOLETJA

Vesna KAMIN KAJFEŽ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: vesna.kaminkajfez@zrs.upr.si

IZVLEČEK

V kapiteljskem, danes župnijskem, arhivu sv. Jurija v Piranu je mogoče najti veliko podatkov o delovanju piranskih cerkvenih bratovščin od 17. stoletja dalje. V članku je natančneje predstavljena bratovščina sv. Rešnjega telesa (Santissimo Sacramento) in njene aktivnosti ob naročanju opreme za župnijsko cerkev sv. Jurija v Piranu. Pomembni posredniki pri prenosu slikarskih idej med Benetkami in Piranom v 17. in 18. stoletju so bili prav člani bratovščine sv. Rešnjega telesa. Ti so bili zaslužni za velika umetnostna naročila za župnijsko cerkev sv. Jurija. Med največjimi stroški, ki so navedeni v dveh ohranjenih bratovščinskih knjigah za obdobje med leti 1620 in 1718 ter 1720 in 1785, so bili stroški za bogoslužje, nakup voska in olja za razsvetljavo ter vzdrževanje bratovščinske nepremičnine, vendar pa med vrsticami najdemo tudi marsikatero notico o umetnostno pomembnih naročilih.

Ključne besede: Piran, bratovščina sv. Rešnjega telesa, Benetke, Bonfante Torre, Stefano in Hieronimo Bonfante, brata Lumi, Matteo Ponzoni, Angelo de Coster

QUATTRO IMPORTANTI COMMISSIONI DI OPERE D'ARTE DA PARTE DELLA CONFRATERNITA PIRANESE DEL SANTISSIMO SACRAMENTO NEL '600 E AGLI INIZI DEL '700

SINTESI

L'archivio capitolare, oggi parrocchiale di San Giorgio a Pirano conserva tantissime informazioni sull'attività delle confraternite ecclesiastiche di Pirano dal XVII secolo in poi. L'articolo presenta più dettagliatamente la Confraternita del Santissimo Sacramento e le sue attività relative alle commissioni dell'arredo per la chiesa parrocchiale di San Giorgio a Pirano. I membri della Confraternita del Santissimo Sacramento erano, infatti, mediatori importanti nella propagazione delle idee pittoriche tra Venezia e Pirano nel '600 e '700, in quanto committenti di grandi lavori artistici per la chiesa parrocchiale di San Giorgio. Tra le spese maggiori elencate nei due registri della confraternita che si sono conservati e che contengono rispettivamente annotazioni risalenti al periodo dal

1620 al 1718 e dal 1720 al 1785, c'erano quelle per i servizi e materiali liturgici, per l'acquisto di cera e olio per l'illuminazione della chiesa, e per le spese di manutenzione degli immobili della confraternita, ma tra le righe si possono trovare anche tantissime note relative a importanti commissioni di opere d'arte.

Parole chiave: Pirano, Confraternita del Santissimo Sacramento, Venezia, Bonfante Torre, Stefano e Hieronimo Bonfante, i fratelli Lumi, Matteo Ponzoni, Angelo de Coster

Med naročniki cerkvene opreme beneške provenience so v 17. in 18. stoletju posebno pomembno – a doslej v Piranu, Izoli in Kopru premalo raziskano – vlogo igrale bratovščine oziroma njihovi posamezni vidnejši člani. Mednje so sodili tudi pripadniki uglednih piranskih družin Furegon in Visintin, ki sta bili zaslužni za večino pomembnejših umetnostnih naročil za župnijsko cerkev sv. Jurija.

Piran je bil v drugi polovici 17. in prvi polovici 18. stoletja dobro poseljen in se je lahko pohvalil z daleč najvišjimi dohodki med istrskimi komuni, saj je imel poleg podestatove kot edino istrsko mesto še dvojno zunanjo nadzorno kontrolo: kapitana Rašporja, ki je moral v svojem mandatu vsaj enkrat pregledati delovanje komunskih finančnih ustanov, v pristojnosti koprskega podestata in kapitana pa je bil nadzor nad kmečko podeželsko vojsko, lokalno mestno vojaško enoto (*bombardieri*), nad denarjem (*Inquisitione degli Ogli*) in proizvodnjo ter distribucijo soli (*et per l'affare de Sali*) (Darovec, 2004, 176).¹ Piranske bratovščine so poslovale z visokimi letnimi prihodki; leta 1741 je obstajalo na teritoriju beneške Istre 606 bratovščin, ki so razpolagale s premoženjem 127.079 lir letno. Leta 1799 se je letni dohodek še povišal na 178.636 lir (Darovec, 2004, 196–197).²

V nekdanjem kapiteljskem, današnjem župnijskem, arhivu sv. Jurija v Piranu je mogoče najti veliko podatkov o delovanju piranskih cerkvenih bratovščin od 16. stoletja dalje. Med drugim v tem fondu najdemo statute (*mariegole*), spiske članov in bilance poslovanja bratovščin, ki so delovale v sklopu te takrat kapiteljske cerkve in so imele v njej tudi svoje oltarje. S piranskim kapiteljskim arhivom sta se podrobneje ukvarjala Antonio Alisi in Darja Mihelič (Alisi, 1954, 107–108, 119–120; Mihelič, 1992, 259–261; Mihelič, 1995, 7–14; Mihelič, 1996, 4–9). Miheličeva je leta 1992 in 1996 v svojih objavah na podlagi dela arhivskih dokumentov rekonstruirala potek gradnje cerkve sv. Jurija (Mihelič, 1992, 259–261; Mihelič, 1996, 4–9). Alisi je nekaj desetletij prej objavil še danes temeljno delo za kronologijo cerkve sv. Jurija *Pirano: La sua Chiesa: La sua Storia* (Alisi, 1954).

V članku bo podrobneje predstavljena piranska bratovščina sv. Rešnjega telesa (*Santissimo Sacramento*) in njene aktivnosti ob naročanju opreme za župnijsko cerkev sv. Jurija v Piranu. Pomembni posredniki pri prenosu slikarskih idej med Benetkami in

1 Pirančani so dobro živeli, kar dokazuje zbrana vsota komuna tudi do 11.000 ducatov letnih prihodkov. Pirančani so Benetkam dajali redne dohodke od soli, olja in ribolova.

2 Piran je imel takrat kar 45 bratovščin (gl. npr. Bonin, 2011).

Piranom v 17. in 18. stoletju so bili prav člani bratovščine sv. Rešnjega telesa. Ti so bili zaslužni za velika umetnostna naročila za župnijsko cerkev sv. Jurija; pri tem pa se omenjajo predvsem člani družine Furegon/Furigon in Visintin (Kamin, 2009, 31–38). Od leta 1651 dalje se je namreč število piranskih plemiških družin intenzivno zmanjševalo; izumrle ali odselile so se rodbine Petrogna, Petidona, Marchesi in Cavazza. V istem obdobju, od sredine 17. stoletja dalje, pa so se začela pojavljati nova imena, kot so Petronio, Caldana, Colomban, Furegon/Furigon, Visintin in Dapretto (Pahor, 1972, 186).

Pri preučevanju piranske bratovščine sv. Rešnjega telesa se seveda lahko opremo na primerjavo s sorodnimi bratovščinami v Benetkah. V prvih letih 16. stoletja so začeli po vseh župnijskih cerkvah v Benetkah ustanavljati bratovščine sv. Rešnjega telesa (*scuole de Santissimo Sacramento*) ali, kot so jih tudi imenovali, *Venerabile*. Prvo bratovščino sv. Rešnjega telesa so v Benetkah ustanovili člani Sveta deseterice (*Consiglio di Dieci*) 2. junija 1395 in je bila dostopna tako moškim kot ženskam (Radminič Bonin, 2009, 38).³ Bogati meščani, ki so se vpisali v bratovščine zaradi lastne vdanosti, so pripadali posebni kategoriji znotraj bratovščine, imenovane "nobiliorum". Plačevali so višje prispevke kot drugi, vendar niso imeli svojega glasu pri odločitvah kapitlja in niso mogli biti izvoljeni za funkcije znotraj bratovščine (Gastone, 2004, 20–21).⁴

Po drugi strani pa lahko piransko bratovščino sv. Rešnjega telesa primerjamo tudi s sorodno bratovščino v bližnjem regionalnem središču beneške Istre, Kopru, ki se omenja že leta 1517, vendar jo je leta 1550 koprski škof Tomaso Stella ukinil in leta 1558 ustanovil novo (Bonin, 2001, 366, 371).⁵

Istrski škofi so bili namreč v stalnih nesoglasjih s člani bratovščin, ki so skrbeli za svoje cerkve in oltarje, saj ordinarijem niso dopuščali nadzora nad upravljanjem svojega premoženja, čeprav so bili škofi upravičeni do tega. Beneška republika je od leta 1579 iz različnih vzrokov poskušala in tudi uspela podvreči bratovščine in drugo cerkveno premoženje državi, tako da je postavljala laične upravitelje in s tem vzela nadzor škofom (Lavrič, 2007, 88–89, 92, 98–99).

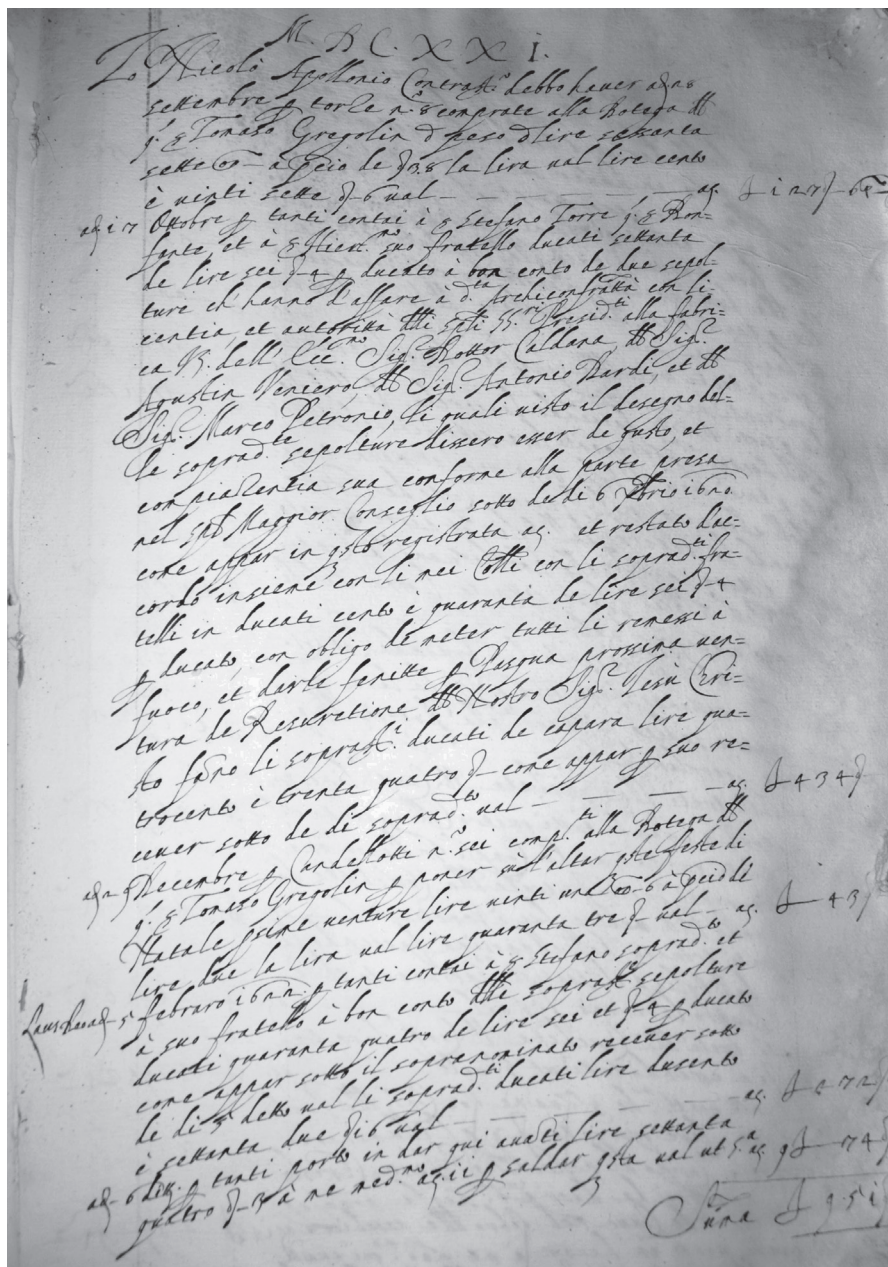
Ko je koprsko škofijo med 4. in 22. februarjem 1580 kot vizitator obiskal veronski škof Agostino Valier, je v mestu naštel 20 bratovščin, med njimi tudi prenovljeno koprsko bratovščino sv. Rešnjega telesa (Lavrič, 1986, 195–196; Bonin, 2001, 366–371).⁶

3 Kdor je v Benetkah želel ustanoviti bratovščino, je moral prositi Svet deseterice za predhodno dovoljenje (*previa licenza*), kasneje pa je moral za dokončno potrditev predložiti še bratovščinska pravila oziroma statut. Če je bratovščina želela imeti sedež v župnijski cerkvi, se je morala sporazumeti s cerkvenim kapitljem; če je bil sedež v redovni cerkvi, pa z redovniki oziroma redovnicami samostana. Ta dogovor je moral biti potrjen z notarskim aktom, kjer so bile med drugim zabeležene tudi vse pravice in obveznosti članov bratovščine (lastništvo oziroma uporaba oltarja, organizacija maš, uporaba grobnic ...).

4 Zgolj v župniji sv. Marka (*Parrocchia di San Marco*) ni bilo bratovščine sv. Rešnjega telesa, v drugih 70-ih župnijah pa naj bi obstajala vsaj po ena takšna bratovščina sv. Rešnjega telesa.

5 Omenja se dokument z dne 20. novembra 1517, ko je menih Georgius reda sv. Marije prodal Marinu iz Tinjana vinograd na Markovcu, ki je na vzhodu mejil na vinograd bratovščine sv. Rešnjega telesa. Zdenka Bonin je objavila tabelo s prikazom članov bratovščine sv. Zakramenta oziroma sv. Rešnjega telesa, ki so v obdobju 1669–1692 plačevali članarino. Iz nje lahko razberemo, da so bili v bratovščino vključeni tako moški kot ženske, število članov se je gibalo med 112 in 201.

6 V istem času Valier našteje 6 bratovščin v Izoli in 20 v Piranu.

66

Ekonomska moč bratovščin vsekakor ni mogla ostati neopažena, saj je njihovo denarno premoženje samo v Kopru znašalo kar 40 odstotkov občinskega proračuna (Bonin, 2001, 364). Zgleden primer, kako je odmevala apostolska vizitacija kot posledica Tridentinskega koncila pri umetnostnih naročilih, je ravno Valierjeva vizitacija v letih 1579 in 1580, saj so po njegovem obisku zamenjali kar nekaj oltarjev in slik.⁷ Na slednje je med prvimi opozoril Edvilijo Gardina v razstavnem katalogu *Zorzi Ventura Brajković: Manierizem v Istri okrog leta 1600*. Po njegovem mnenju naj bi prav Valierov prihod spremenil “anemičnost lokalnega slikarstva pred letom 1580” in odločno posegel v “nemotivirana naročniška okolja” (Gardina, 2003, 27).

Dobro stoletje pozneje koprski škof Paolo Naldini (1686–1713) v svoji *Corografia* omenja piransko bratovščino sv. Rešnjega telesa z besedami: “*S'intitola la prima dell'Augustissimo Sacramento con Cappa Rossa, degna liurea di quel Signore, che grondante di Sangue imporporò de'suoi Candidazi le sacre Stole; erisiede nella Collegiata copiosissima de'Confratelli*” (Naldini, 1700, 320; Darovec, 2001, 233).

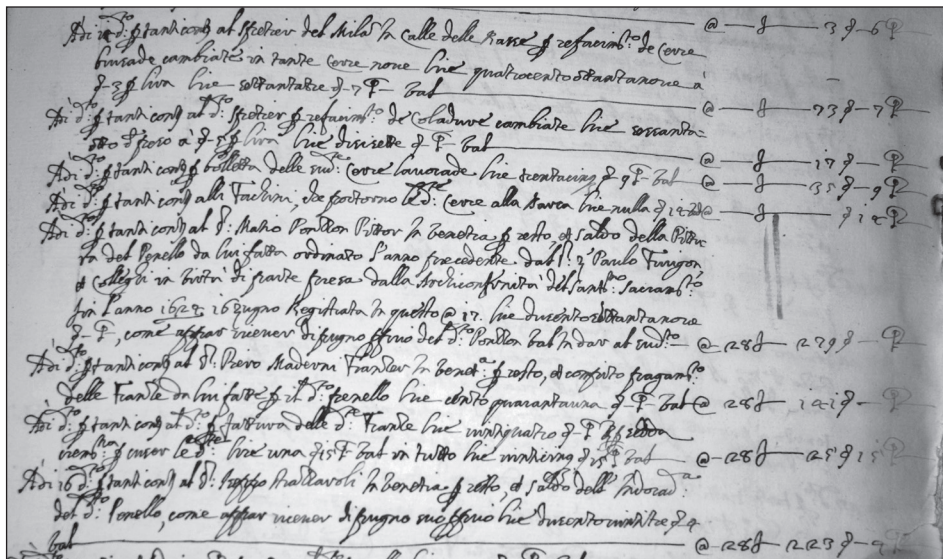
Pri Naldiniju najdemo omembo tudi istoimenske koprške bratovščine: “*Anteriore ad ogni altra nel lustro dell'Oratorio sarebbe la Confraterna del Augustissimo Sacramento se intorno al mille cinque cento cinquanta per inganno diabolico, di falsi riti sinistramente inbeuuta, non sifosse poi da Tomaso Stella suppressa, ed estinta. La moderna però, che nel susseguente cinquantotto dallo stesso Prelato, s'institui, come non mai degenerare da se medesima, consincera, ed indefelsa pietà assiste alle goutidiane funtioni del divinissimo Sacramento; così ricorrendo di questo la solenne Festività suole condecorare colla Santa Messa la propria Sala, che è il suo divoto Oratorio*” (Naldini, 1700, 247–248; Darovec, 2001, 180).

V kapiteljskem arhivu sv. Jurija se je ohranil med drugim tudi statut bratovščine sv. Rešnjega telesa s konca 19. stoletja “*Statuto della Veneranda Confraternita del S.mo Sacramento nella Chiesa Parrocchiale ed Insigne Collegiata di S. Giorgio M. in Pirano*” in navodila za člane te iste bratovščine “*Istruzione doveri e diritti dei confratelli ascritti alla Confraternita del S.mo Sacramento Pirano*”.⁸ Kot beremo v prvem členu njenega statuta, je bila piranska bratovščina ustanovljena predvsem zaradi čaščenja svetega Rešnjega telesa: “*La Confraternita si propone anzi tutto di promuovere la devozione verso Il S.mo Sacramento dell'Eucarestia, e la pubblica adorazione della medesima nelle diverse forme liturgiche prescritte o sancite da un uso lodevole*” (KAJ-SVC, art. 1).

Glavne naloge članov so bile seveda čaščenje evharistije, udeleževanje in sodelovanje pri mašah in procesijah, delovanje v skladu s statutom: “*I membri della Confraternita*

7 Kapiteljska cerkev je imela v času Valierjeve vizitacije štirinajst oltarjev. Glavni oltar je bil posvečen sv. Juriju, ki je imel veličastno oltarno sliko (*palam honorificam*). Pri njem je mašo opravljala tudi bratovščina sv. Jurija. V cerkvi sta goreli dve “večni” luči v čast bratovščine sv. Rešnjega telesa. Med drugim je ta bratovščina upravljala tudi piranski špital, ki je bil ustanovljen 14. decembra 1222 (Radminič Bonin, 2009, 72–74).

8 V tistem času je bil piranski župnik Felice Sikich. Statut je predvideval, da bratovščino v organizacijskem in upravnem smislu vodijo laiki, duhovnik pa se je lahko sicer vključil v bratovščino, če je opravljal neko dejavnost (kot glasbenik), vendar ni imel aktivne ne pasivne volilne pravice. Vodja bratovščine je bil vsako leto voljeni gastald, ki je skupaj s pisarjem, blagajnikom in drugimi sestavljal vodstvo bratovščine, t. i. *banco* (Radminič Bonin, 2009, 34).

Sl. 2: Bratovščinska knjiga sv. Rešnjega telesa (Kapiteljski arhiv sv. Jurija, Piran, f. 35).

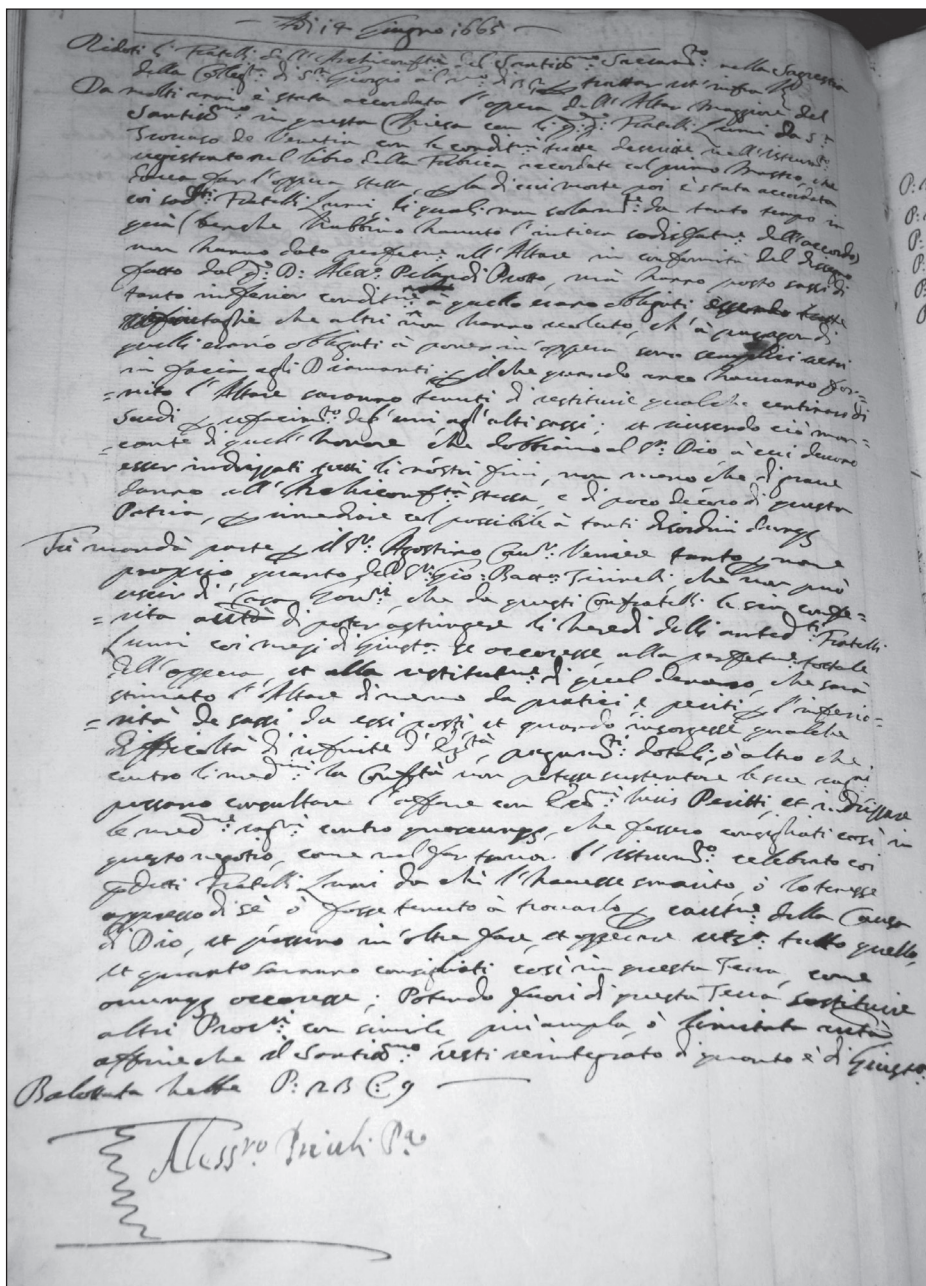
Fig. 2: Confraternity book of the Corpus Christi (St George's Parish Archives, Piran, f. 35).

oltrechè darsi premura di osservare i divini comandamenti, i precetti della Chiesa, di frequentare i Ss. Sacramenti, e di osservare i doveri del proprio stato, devono studiarsi:

- a) d'intervenire possibilmente alle sacre funzioni parrocchiali anti e pomeridiane nelle Domeniche e Feste, segnatamente nella 3.^a Domenica del mese alla processione teoforica nell'interno della Chiesa;
- b) pubblica solenne del Corpus Domini;
- c) all'adorazione del S.mo Sacramento durante l'esposizione in forma quaranta ore, – nell' ora e coi devoti della contrada che verrà loro indicata;
- d) Compito dei confratelli si è pure l'accompagnamento del S.mo Viatico, d'agevolarsi mediante opportuno regolamento” (KAJ-SVC, art. 3).

Med največjimi stroški, ki jih najdemo navedene v dveh ohranjenih bratovščinskih knjigah piranske bratovščine sv. Rešnjega telesa za obdobje 1620–1718 in 1720–1785 so bili stroški za bogoslužje, nakup voska in olja za “večno luč” ter vzdrževanje bratovščinskega premoženja in nepremičnin (vinogradi, oljčni nasadi, hiše).⁹ Člani bratovščine so bili namreč dolžni skrbeti za svoj oltar v cerkvi, druge člane, bolne, otroke in redne

9 V blagajniških knjigah so bili ločeno vodeni prihodki in odhodki bratovščine za obdobje opravljanja funkcije posameznega gastalda. Čeprav so o večjih nakupih oziroma izdatkih razpravljali na kapitljih, so imeli gastaldi v času opravljanja funkcije vendarle veliko svobodo pri vodenju in upravljanju bratovščinskega premoženja. Knjige so bile v skladu z navodili centralne oblasti vodene po principu izravnave stroškov in prihodkov. V primeru primanjkljaja je vsoto pokrili novoizvoljeni gastald, enaka vsota pa je bila nato v času njegovega poslovanja prikazana kot strošek.

Sl. 3: Bratovščinska knjiga sv. Rešnjega telesa (Kapiteljski arhiv sv. Jurija, Piran, f. 112).

Fig. 3: Confraternity book of the Corpus Christi (St George's Parish Archives, Piran, f. 112).

letne procesije (Bonin, 2001, 362, 370). Vendar pa se med vrsticami “skriva” tudi marsikatera notica o umetnostnih naročilih, ne nazadnje pa tudi naročilo bratovščinske bandere (*penel*), ki so jo člani bratovščine nosili v procesijah ob prazniku sv. Rešnjega telesa na veliki četrtek deset dni po binkoštni nedelji oziroma na praznik sv. Jurija (23. aprila).

Poslikavo bratovščinske bandere ali *penel* so člani bratovščine naročili na pobudo “predsedujočega” (*gastaldo*) Paula Furigona pri beneškem slikarju Matteu Ponzoniju (1583–1663/1675) v Benetkah (Priloga II; Kamin, 2009a, 31–38; Kamin, 2009b, 122–123).¹⁰ 3. marca 1628 so “*al Sig. [Signor] Matio Ponzon Pitor in Venetia*” izplačali predujem v višini 62 lir za izdelavo bandere. Istega dne so naročili še preostala dela v zvezi z bratovščinsko bandero, od izdelave res do barve in pozlate. Pri tem zasledimo zanimiv podatek o najemu barke izključno za potrebe tega posamičnega naročila. Tako beremo, da je *gastaldo* Paulo Furigon skupaj s prijatelji, člani bratovščine, najel barko za prevoz do Benetk pri nekemu Lorenzu in plačal 16 lir in 16 soldov (KAJ-CSS, f. 26, 3. 3. 1628; Priloga II).

Preostala plačila za izdelavo bandere so Ponzoniju izplačali marca in maja leta 1628 v njegovi hiši v Benetkah (*in casa sua in Venetia*), kamor so prišli zaključit naročilo Paulo Furigon in dva člana bratovščine, Antonio Tizana in Andrea Visintin (KAJ-CSS, f. 27, 6. 3. 1628; Priloga II). Zadnjo pot v Benetke zaradi *penela* in drugih zadev so zabeležili maja 1629. Poleg opravka v zvezi z bandero so pot v Benetke izkoristili tudi za menjavo starih sveč (*barattar cerre vecchie*) in druge opravke (KAJ-CSS, f. 35, 11. 5. 1629; KAJ-CSS, f. 36; Priloga II).

Skoraj sočasno zasledimo v isti knjigi prihodkov in odhodkov naročilo in izvedbo dveh bratovščinskih grobnic pri kamnosekih bratih Torre, Stefanu in Hieronimu/Girolamu (Priloga I). Stefano in Girolamo Torre sta v umetnostnozgodovinski literaturi poznana kot sinova mojstra Bonfanteja, ki je bil skupaj z drugimi mojstri zadolžen za obnovo cerkve sv. Jurija. To je bil morda razlog, zakaj se je mojster Bonfante Torre podal iz Benetk v Piran, kjer se prvič omenja leta 1600, ko je s še dvema zidarjema sodeloval pri gradnji podpornega zidu na brežini. Že tedaj je v pogodbi mojster Bonfante skupaj z zidarjema omenjen kot prebivalec Pirana. V naslednjem letu je gradbeno predsedstvo sklenilo z mojstrom pogodbo za izdelavo cerkvene fasade, ki je obrnjena proti Punti (Mihelič, 1992, 259–261; Kovač, 2009). Zagotovo je v piranski cerkvi zapustil svoj življenjski opus, saj je tam delal do smrti, do leta 1621, ko sta njegovo delo nadaljevala sinova Stefano in Girolamo. Skupaj s sinovoma je imel delavnico, ki je izdelala za novo piransko cerkev štiri stranske oltarje, prižnico in morda tudi stenski edikuli (Alisi, 1989, 6; Kovač, 2009). Tako nam novi arhivski dokumenti razkrivajo še eno dejavnost bratov Torre – izvedba bratovščinske grobnice za bratovščino sv. Rešnjega telesa: “*Ad [17 Ottobre 1621] per tanti contai à Ser Stefano Torre quondam Bonfante, et à Ser Hieronimo suo fratello ducati settanta de lire sei soldi 4 per ducato a bon conto de due sepulture ch'hanno d'affare à detta Archiconfraternità con licentia, et autorità delli spettabili SS. presidenti alla fabrica dell'eccelesissimo Sig.r [Signor] Dottor Caldana, del Sig.r*

10 *Penèlo de le scole e compagnie*, Pennone; Segno; Paliotto, cioè l'Insegna delle Compagnie e Confraternite religiose (Boerio, 1829, 422).

[Signor] *Agustin Veniero, del Sig.r* [Signor] *Antonio Dardi, et del Sig.* [Signor] *Marco Petronio*” (KAJ-CSS, f. 10, 17. 10. 1621; Priloga I).

Stefano in Girolamo Torre sta članom predložila tudi skico obeh grobnic (*il disegno delle sopra dette sepulture*), na podlagi katere so se člani odločili, da zaupajo delo bratoma (KAJ-CSS, f. 10, 17. 10. 1621; Priloga I). Brata Torre sta za svoje delo prejela znesek 867 lir in 20 soldov.

Naslednje večje naročilo so člani bratovščine sv. Rešnjega telesa izvedli pri uveljavljenem beneškem slikarju, nizozemskega rodu, Angelu de Costerju v prvih letih 18. stoletja (Kamin, 2008, 41–48; Kamin, 2009c, 29; Priloga IV). Tudi o tem so se ohranili zapisi, tako beremo, da je leta 1705 omenjena bratovščina pri slikarju naročila sliko s prizorom *Maše v Bolseni* in ne bratovščina sv. Jurija, kot je do sedaj zmotno veljalo med umetnostni zgodovinarji (Alisi, 1954, 129–130; Brejc, 1983, 149). Dokončno plačilo so člani izvedli leta 1707 in slikarju plačali 124 lir: “*Adi 15 giugno 1707 Per tanti contati al S.r [Signor] Angelo de Coster per resto del Quadro L. [Lire] 124:-*” (KAJ-CSS, f. 250, 15.6.1707; Priloga IV).

Postopek naročanja slikarskih in kamnoseških del bratovščine sv. Rešnjega telesa v Benetkah v prvih desetletjih 17. stoletja posebno zgovorno ilustrirajo na tem mestu prvič objavljeni arhivski zapisi, povezani z naročilom bratovščinskega oltarja. Naročilo so zaupali bratoma Lumi, kamnosekoma iz Benetk, kar nam razkrije ohranjena pogodba (Priloga III). Že 6. avgusta 1646 sta brata Lumi, kamnoseka iz Benetk, prejela 620 lir za izdelavo oltarja (*alli Mistri Zuane et fratelli Lumi tagliapietri a Venetia a conto del Altar del Santissimo*) (KAJ-CSS, f. 77, 6. 8. 1646). Naslednjega leta, 10. junija 1647, sta mojstra prejela še znesek 581 lir in 8 soldov (KAJ-CSS, f. 81, 10. 6. 1647). Med drugim sta pri izdelavi oltarja sodelovala tudi že omenjena brata Torre, saj sta prejela 200 lir za izdelavo “*la Cupola et Balconi del Medesimo*” (KAJ-CSS, f. 82, 10. 5. 1647). Z dne 14. junija 1665 se je ohranila pogodba med “*Fratelli Lumi da San Trovaso de Venetia*” in člani bratovščine. Brata Lumi sta prevzela delo po smrti prvega mojstra; natančna navodila za izdelavo oltarja pa so bila zapisana v *Libro della Fabrica*. V nadaljevanju izvemo, da člani bratovščine niso bili zadovoljni z njunim delom: “*li quali non solamente da tanto tempo in qua (benchè habbino havuto l'antiera sodisfatione dell'accordo) non hanno dato perfezione al altare in conformità del disegno fatto dal qoundam D. Alessandro Pelandi Protto, mà hanno posto sassi di tanto inferior condizione*” (KAJ-CSS, f. 112, 14. 6. 1665).

V drugi bratovščinski knjigi za obdobje med letoma 1720 in 1785 razberemo bolj dosledno vodenje bratovščinskih prihodkov in odhodkov ter doslednejše popise inventarja in nepremičnin v lasti bratovščine sv. Rešnjega telesa.

Ob padcu Beneške republike leta 1797 in v času prve avstrijske vladavine (1797–1805) so v Piranu izumrle nekatere stare plemiške družine, med njimi tudi Petronio-Caldana, katere člani so bili še nekaj let poprej zaslužni za največja umetnostna naročila. V začetku 19. stoletja se je v Piranu izoblikoval nov sloj premožnega meščanstva, sestavljen iz lastnikov posestev na komunskem ozemlju in v solinah, ki je prevzel vlogo nekdanjih patricijskih družin. Korenite spremembe tako na cerkvenem kot tudi na socialnem področju je prineslo šele kratko napoleonsko obdobje, ki ga v Istri zaznamuje najprej

Sl. 4: Angelo de Coster: Maša v Bolseni, župnijska cerkev sv. Jurija, Piran (foto: M. Klemenčič).
Fig. 4: Angelo de Coster: Mass in Bolsena, the parish church of St George, Piran (photo: M. Klemenčič).

obdobje Italijanskega kraljestva (1806–1809) in zatem Ilirskih provinc (1809–1813). Že leta 1805 je Napoleon v skladu s konkordatom s papežem Pijem VII. dobil pravico imenovati škofe na območju Italijanskega kraljestva; takrat so bile v Istri začasno ukinjene škofije v Pulju, Poreču in Novigradu, ostala je le še koprška škofija. Ob samostanih je odredba 26. maja 1808 predvidela tudi razpustitev vseh bratovščin, razen bratovščin sv. Rešnjega telesa. Lokalnim bratovščinam sv. Rešnjega telesa so francoske oblasti pripisale napol uradni značaj ter jih celo na novo ustanavljale. Praznik “Corpus Domini” je postal in seveda tudi v habsburški monarhiji vse do leta 1918 ostal – poleg božiča in velike noči – najpomembnejši praznik, ki so ga z velikim slavljem praznovali v mestih in trgih še v 19. stoletju (Žitko, 2001, 52–54).

ZAHVALA

Za pomoč pri transkripciji arhivskih dokumentov se hvaležno zahvaljujem Danieli Milotti Bertoni z Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Piran.

PRILOGA I:¹¹ Stefano in Hieronimo Torre in izdelava bratovščinske grobnice, župnijska cerkev sv. Jurija, Piran¹²

“Per tanti contai à Ser Stefano Torre quondam Bonfante, et à Ser Hieronimo suo fratello ducati settanta de lire sei soldi 4 per ducato a bon conto de due sepulture ch'hanno d'affare à detta Archiconfraternità con licentia, et autorità delli spettabili SS. presidenti alla fabrica dell'eccellentissimo Sig.r [Signor] Dottor Caldana, del Sig.r [Signor] Agustin Veniero, del Sig.r [Signor] Antonio Dardi, et del Sig. [Signor] Marco Petronio, li quali visto il disegno delle sopra dette sepulture dissero esser de gusto, et compiacentia sua conforme alla parte presa nel spettabile Maggior Consiglio sotto de li sei dicembre 1620, come appar in questo registrata et restato d'accordo insieme con li mei colleghi con li sopra detti fratelli in ducati cento e quaranta de lire sei soldi 4 per ducato, con obbligo de meter tutti li remessi à fuoco et darle fenitte per Pasqua prossima ventura de Resurectione dell Nostro Sig.r [Signor] Jesù Christo fano li soprascritti ducati de capara lire quatrocento e trenta quatro come appar per suo recever sotto de di sopradetto Val. L. [Lire] 434:-” (KAJ-CSS, f. 10, 17. 10. 1621).

“Laus deo Ad 5 febraio 1622 per tanti contai à suo fratello à bon conto delle sopra-dette sepulture ducati quarantaquattro de lire sei soldi 4 per ducato come appar sotto il sopranominato recever sotto de di 5 detto valore li sopradetti ducati lire dusento è settanta due soldi 16 Val. L. [Lire] 272:16” (KAJ-CSS, f. 10, 5. 2. 1622).

“Per tanti contai à Ser Stefano Torre quondam Ser Bonfante, et à Ser Hieronimo suo fratello ducati vinti sei di lire sei soldi 4 per ducato, et questi per resto et saldo delle due sepulture ch'hanno fatto li sopradetti ducati lire cento e sessanta una soldi 4 Val. [Valore] L. [Lire] 161:4” (KAJ-CSS, f. 14, 16. 10. 1622).

11 Prepis arhivskih dokumentov je enak originalu, vključno z vsemi napakami.

12 Izplačila v zvezi z bratovščinsko grobnico so na tem mestu prvič objavljena.

PRILOGA II: Matteo Ponzoni in naročilo bandere, župnijska cerkev sv. Jurija, Piran¹³

“*Per tanti datti al Sig. [Signor] Matio Ponzon Pitor in Venetia ducati dieci di lire 6 soldi 4 datti questi per capara della Pitura del Penelo inviate [...] con D. Antonio Tisana e Andrea Visintin miei coleghi in [lacordo?] del detto in Venetia L. [Lire] 62:-*” (KAJ-CSS, f. 26, 3. 3. 1628).

“*Per tanti datti al Sig. [Signor] [...] Indorador Lire sesantadoi per capara della Indoradura del Penelo come apar in questo Val. L. [Lire] 62:-*” (KAJ-CSS, f. 26, 3. 3. 1628).

“*Per tanti contadi al Sig.r [Signor] Lire 44 [...] per capara delle franze come apar [a carte] 28 L. [Lire] 44:-*” (KAJ-CSS, f. 26, 3. 3. 1628).

“*Adi detto spesi in cenda cremesin lire 49 soldi 10 bрази n. II per far il detto Penelo come apar [a carte] 28 L. [Lire] 49:10*” (KAJ-CSS, f. 26, 3. 3. 1628).

“*Per tanti contadi a Ser Lorenzo fraiacomo quondam H.v. con barcha àposta menato Io con li coleghi a Venetia che andasimo per ordenar il detto Penelo et per comprar le sudette Robbe lire dodise per zornade n. 8 à Lire 1 soldi 10 L. [Lire] 12:-*” (KAJ-CSS, f. 26, 3. 3. 1628).

“*Per spesi in zornade di Barcha n. 8 à Lire 12 al zorno, sono lire 4 soldi 16 L. [Lire] 4:16*” (KAJ-CSS, f. 26, 3. 3. 1628).

“*Al Signor Pietro Maderni Franzer in Venetia dd alla sudetta Arzi Confraternita lire quaranta quattro soldi 0 e questi fu datti da noi sudeti a per capara delle franze del sudeto penelo come apar in questo L. [Lire] 44:-*” (KAJ-CSS, f. 27, 6. 3. 1628).

“*Sig. [Signor] Iseppo che sta a San Lio Indorador à Venetia alla sudeta Arzi Confraternita ducati dieci da lire 6 soldi 4 e questi fu contati da noi sudeti per capara del Indoradura del sudeto Penelo quando Restasimo Dacordo del sudeto Sig. [Signor] Zuane L. [Lire] 62:-*” (KAJ-CSS, f. 27, 6. 3. 1628).

“*Il Signor Matio Punzoni Indorador à Venetia dd Alla Veneranda Arci Confraternita del Sant.mo [Santissimo] Corpo del Nostro Redentore meser Jesu Cristo lire sesanta doi che sono ducati 10 di lire 6 e soldi 4, et questi ghe desimo a Venetia per capara della Pitura dell' Penelo insieme con D. Antonio Tizana et Andrea Visintin miei Coleghi quando Restasimo Dacordo dal detto a Venetia, et Restasimo L. [Lire] 62:-*” (KAJ-CSS, f. 27).

“*Per tanti gli contadi in casa sua in Venetia per resto, et saldo del contrato et credito, come appar ricever di suo pugno lire dusento settanta nove L. [Lire] 279:-*” (KAJ-CSS, f. 27, 14. 5. 1629).

“*Per tanti gli contai nella sua Bottega in Venetia per resto et integro pagamento del contratto suo credito, come appar ricever di mano propria lire cento sessantasie e soldi 15 L. [Lire] 166:15*” (KAJ-CSS, f. 27, 14. 5. 1629).

“*Per tanti contadi al sudeto in casa sua in Venetia per resto, et saldo del contratto suo credito, come appar ricever del detto di pugno proprio lire dusento vintitre soldi 4 L. [Lire] 223:4*” (KAJ-CSS, f. 27, 16. 5. 1629).

¹³ Delno objavljeno v Kamin, 2009a, 31–38.

“Per tanti gli contai al Sig. [Signor] Zuan Antonio Busini in qual dise haverli contati altrettanti al sopradeto in Venetia a bon conto delle dette franze come appar in questo lire sessantadoi L. [Lire] 62:-” (KAJ-CSS, f. 27, 21. 12.).

“Per tanti contadi al Sig. [Signor] Matio Ponzzon Pittor in Venetia per resto, et saldo della Pittura del Penello da lui fatta ordinato l’anno precedente dal Sig. [Signor] Ser Paulo Furigon, et colleghi in virtù di parte presa dalla Archiconfraternita del S. [Santissimo] Sacramento fin l’anno 1624 16 Giugno registrato in questo [a carte] 17 lire dusento settantanove soldi 0, come appar ricever di pugno proprio del detto Ponzzon L. [Lire] 279:- ” (KAJ-CSS, f. 35, 11. 5. 1629).

“Per tanti contadi al Sig. [Signor] Piero Maderni Franzer in Venetia per resto, et compito pagamento delle Franze da lui fatte per il detto Penello lire cento quarantauna L. [Lire] 141:- “ (KAJ-CSS, f. 35, 11. 5. 1629).

“Per tanti contadi al Sig. [Signor] Iseppo Strazzaroli in Venetia per resto, et saldo dell’indoradura del detto penello, come appar ricever di pugno suo proprio lire dusento vinti tre soldi 4 L. [Lire] 223:4” (KAJ-CSS, f. 35, 16. 5. 1629).

“Io marquardo contrascrito [Apollonio] devo haver adi detto per tanti contadi al Padron Antonio Grego per nollo di Barca d’esser andato a Venetia insieme con il quondam Ser. Paulo Furigon mia collega à tor il Penello et barattar cerre vecchie, et far altri negocij per servitio et beneficio della contrascrita Arci confraternita come nelle adietroscrite partide si pono vedere in tutto gli contai lire 10 soldi 14 L. [Lire] 10:14” (KAJ-CSS, f. 36).

PRILOGA III: Oltar sv. Rešnjega telesa, župnijska cerkev sv. Jurija, Piran¹⁴

“Ad devo haver lire sei cento vinti contadi al Sig. [Signor] Francesco Appolonio presidente et cassiero della Fabrica di S. [San] Giorgio et questi de ordine delli Signori Appolonio Appolonio Zuane Maria et Nicollò Torazelli miei coleghi et per dover esser dal detto Appolonio contati al Protto da Venetia per capara della Fabrica del Artar del Santissimo Sacramento in S. [San] Giorgio in conformità del accordo stabilito col detto Protto al qual come appar nel Libro di essa Fabrica a carte 59 Val. L. [Lire] 620:-” (KAJ-CSS, f. 53, 12. 10. 1637).

“Per tanti contadi al S.r [Signor] Piero Caldana Cassiero e Presidente della Fabrica Lire dusento e quaranta otto è questi per dover spender nella Fabrica dell’Altar del Santissimo, come apar in suo debito nel libro del detta Fabrica Val. [Valore] L. [Lire] 248:- ” (KAJ-CSS, f. 63, 16. 4. 1641).

“Per tanti contadi al S.r [Signor] Piero Caldana Cassiero e Presidente della Fabrica lire sei cento e vinti è questi per dover contar alli Mistri che devono perfezionar l’Altar

¹⁴ Izplačila v zvezi z oltarjem so na tem mestu prvič objavljena.

del Santissimo nella chiesa colegiata di San Giorgio come apar in suo debitto nel libro del detta Fabrica Val. [Valore] L. [Lire] 620:-" (KAJ-CSS, f. 63, 31. 5. 1629).¹⁵

"Adi la confraternità oltra scritta deve dar a me per tanti contadi in fabrica per impresto sotto li 6 [Maggio/Zugno] 1641 quali al [...] et assegna alla fabrica del Altar del Santissimo in chiesa a San Giorgio a conto degli ducati doicento che son parte della medesima scolla assegniatti sotto li 24 Zugno 1642 registratta in questo carte 67 e sono quelli che dal Signor Francesco del Seno mi erano contatti Val. [Valore] L. [Lire] 310:-" (KAJ-CSS, f. 72, 15. 7. 1644) .

"Per contadi alli Mistri Zuane et fratelli Lumi tagliapietri a Venetia a conto del Altar del Santissimo et come nel sua riceputa fatta in Venetia sotto li tredese del passato mese qual riceputa ho consegnata al Signor Francesco Petronio uno di cattaveri per girarla in cassa di Fabrica a debito alli suddetti Maestri Val. [Valore] L. [Lire] 620:-" (KAJ-CSS, f. 77, 31. 8. 1646).

"Per contadi in cassa di Fabrica per lartar del Santissimo per dar alli Mistri del ordine et a senso delli Signori miei Coleghi come apar in libro di essa Fabrica Lire cinque cento ottanta una e soldi 8 Val. [Valore] L. [Lire] 581:8" (KAJ-CSS, f. 81, 10. 6. 1647).

Ad 10 Maggio [1647] per contadi alli Sig. [Signor] Francesco Appolonio Cassier della Fabrica del Altar del Santissimo in S. [San] Giorgio per fenir la Cupola et Balconi del Medesimo doi cento Val. [Valore] L. [Lire] 200:-" [pripisano "darli alli Bonfanti"] (KAJ-CSS, f. 82, 10. 5. 1647).

"Ridoti li fratelli dell'Archiconfraternità del Santissimo Sacramento nella Sagrestia della Collegiata di San Giorgio al [...] per trattar ut infra. De molti anni è stata accordata l'opera del Altar Maggiore del Santissimo in questa chiesa con li Fratelli Lumi da San Trovaso de Venetia con le condizioni tutte descritte nel instrumento registrato nel Libro della Fabrica accordate col primo Maestro che dovea far l'opera stessa per di cui morte poi è stata accordata coi sudetti fratelli Lumi, li quali non solamente da tanto tempo in qua (benchè habbino havuto l'antiera sodisfatione dell'accordo) non hanno dato perfezione al altare in conformità del disegno fatto dal qoundam D. Alessandro Pelandi Protto, mà hanno posto sassi di tanto inferior condizione à quello erano obligati essendo tutti che altri non hanno voluto, ch' à paragon di quelli erano obligati a poner in oppera sono semplici vetri in faccia alli diamanti, per il che quando anco havranno formito l'altare saranno tenuti di restituire qualche centinaro di scudi per refacimento del'uni agl'altri sassi; et riuscendo ciò marcante di quelli honore che dobbiamo al S. Dio a cui devono esser indirizati tutti li nostri fini, non meno che di grave danno al'Archiconfraternità stessa e di poco decoro di questa Patria [Piran], per rimediare al possibile à tanti disordini dunque [...]. Fu mandà parte per il Signor Agostino Cavalier Venier tanto per nome proprio quanto del Signor Giovanni Battista Tirinelli che non può uscir da casa governatori, che da questi confratelli le sia conferita autorità di poter astringere li heredi delli ante detti Fratelli Lumi coi mezi di Giustitia se occorresse alla perfezione totale dell'oppera et alla restitutione del quel denaro che sarà stimato l'Altare di meno

¹⁵ Glej tudi: KAJ-CSS, f. 136 (do leta 1672 še niso prejeli plačila).

da pratici e periti per l'inferiorità dei sassi da essi posti, et quando insorgese qualche difficoltà o altro che contro li medessimi la confraternità non potesse sustentare le sue ragioni possono consultare l'affare con eccellentissimi Peritti, et sodisfare le medessime ragioni contro [...], che fossero consigliati così in questo negotio, come nel far trovar l'instrumento celebrato coi predetti Fratelli Lumi da chi l'havesse smarito, o lo tenesse appresso di se, o fosse tenuto a trovarlo per [...] della Causa di Dio, et possino in oltre fare et opperare ut, supra tutto quello et quanto saranno consigliati così in questa Terra, come ovunque occorresse; Potendo fuori di questa Terra sostituire altri procuratori con simile, più ampla, o limitata autorità. A fin che il Santissimo resti reintegrato di quanto [...] e di Giustitia.

Balottata hebbe P. 23 Contro 9

Alessandro Priuli, podestà

(KAJ-CSS, f. 112, 14. 6. 1665).

PRILOGA IV: **Angelo de Coster, Maša v Bolseni, župnijska cerkev sv. Jurija, Piran**¹⁶

“Per tanti contati al s.r [signor] Agnello [sic!] de Coster Pitor a conto del quadro giusto al Schritto L. [Lire] 310:-” (KAJ-CSS, f. 246, 21. 4. 1705).

“Per contati al sig. [signor] Agnelo [sic!] de Coster Pitor per conto del Quadro L. [Lire] 310:-” (KAJ-CSS, f. 247, 30. 5. 1706).

“Per tanti contati per il Quadro L. [Lire] 124:-” (KAJ-CSS, f. 249, 8. 7. 1706).

“Per tanti contati al S.r [Signor] Angelo de Coster per resto del Quadro L. [Lire] 124:-” (KAJ-CSS, f. 250, 15. 6. 1707).

¹⁶ Delno objavljeno v Kamin, 2008, 41–48; Kamin, 2009c, 29.

FOUR MAJOR COMMISSIONS OF THE PIRANESE CONFRATERNITY OF
CORPUS CHRISTI IN THE 17TH AND EARLY 18TH CENTURIES

Vesna KAMIN KAJFEŽ

University of Primorska, Science and Research Centre,

Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: vesna.kaminkajfez@zrs.upr.si

SUMMARY

*The capitular, now parish archives of Saint George in Piran holds many documents on the operation of the religious confraternities of Piran from the 17th century onwards. The article presents in more detail the Confraternity of Corpus Christi and its artistic commissions for the parish church of Saint George in Piran. The members of the Confraternity of Corpus Christi were in fact important intermediaries in the propagation of artistic ideas between Venice and Piran in the 17th and 18th centuries, as they can be given credit for major artistic commissions for the parish church of Saint George. Among the largest expenditures listed in the two account books of the confraternity which are preserved and cover the periods from 1620 to 1718 and from 1720 to 1785, respectively, there are those for liturgical services and material, for the purchase of wax and oil for the illumination of the church, and the maintenance costs related to the confraternity's real estate, but between the lines it is possible to trace several notes about important commissions for new altars, paintings and a confraternity banner. In fact, upon the initiative of the president Paul Furigon, the members of the confraternity commissioned the Venetian painter Matteo Ponzoni (1583–1663/1675) to make the confraternity bandera or penel (Appendix II). Almost in the same period the confraternity also entered in its register of revenues and expenditures a commission to the Torre brothers for constructing two confraternity crypts (Appendix I). The next major commission was to the established Flemish-born Venetian painter Angelo de Coster (1680–1736) at the beginning of the 18th century (Appendix IV). The preserved documents also include a note about the mentioned confraternity making a commission to the same artist for the painting *The Mass of Bolsena* in 1705, which means the latter was not commissioned by the Confraternity of Saint George, as it was previously and erroneously believed among art historians.*

The account book covering the period between 1620 and 1718 also includes the contract for the altarpiece of Corpus Christi (Appendix III). The Lumi brothers, stonemasons from Venice, received 620 lire on August 6, 1646 for the making of this altar. The record keeping in the second account book of the confraternity for the period between 1720 and 1785 is more consistent and includes the revenues and expenditures of the confraternity, inventories and lists of real estate owned by the Confraternity of Corpus Christi.

Key words: Piran, Confraternity of Corpus Christi, Venice, Bonfante Torre, Stefano and Hieronimo Bonfante, Lumi brothers, Matteo Ponzoni, Angelo de Coster

VIRI IN LITERATURA

KAJ-CSS – Kapiteljski arhiv sv. Jurija, Piran (KAJ), Confraternita del Santissimo Sacramento (CSS), 1620–1718.

KAJ-SVC – KAJ, Statuto della Veneranda Confraternita del S.mo Sacramento nella Chiesa Parrocchiale ed Insigne Collegiata di S. Giorgio M. in Pirano (SVC).

Alisi, A. (1954): Pirano. La sua chiesa. La sua storia. Piran.

Alisi, A. (1989): Cronologia Piranese, 10. La voce di San Giorgio, 49, 6. Trst, 6.

Boerio, G. (1829): Dizionario del dialetto veneziano. Benetke, Tipi di Andrea Santini e figlio.

Bonin, Z. (2001): Oris razvoja koprskih bratovščin v času Beneške republike, s posebnim poudarkom na bratovščini Svetega Antona opata puščavnika. *Acte Histriae*, 9, 2, 357–388.

Bonin, Z. (2011): Bratovščine v severozahodni Istri v obdobju Beneške republike. Koper, Pokrajinski arhiv.

Brejc, T. (1983): Slikarstvo od 15. do 19. stoletja na Slovenski obali. Koper - Piran, Lipa - Medobčinski zavod za spomeniško varstvo.

Darovec, D. (2001): Naldini, P.: Cerkveni krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis, ljudsko Koper. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije - Škofija.

Darovec, D. (2004): Davki nam pijejo kri: Gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče - Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Gardina, E. (2003): Zorzi Ventura Brajković: Manierizem v Istri okrog leta 1600. Ljubljana, Narodna galerija.

Gastone, V. (2004): Le scuole piccole nella Venezia dei dogi: note d'archivio per la storia delle confraternite veneziane. Costabissara (Vicenza), Angelo Colla editore.

Kamin, V. (2008): Piranski sliki Angela de Costerja. *Annales - Series historia et sociologia*, 18, 1, 41–48.

Kamin, V. (2009a): Piranska bratovščina sv. Rešnjega telesa in njena umetnostna naročila v Benetkah: Matteo Ponzoni. *Annales - Series historia et sociologia*, 19, 1, 31–38.

Kamin, V. (2009b): Člani piranske Bratovščine sv. Rešnjega telesa kot priče pri ustvarjanju cerkvene opreme sv. Jurija. *Glasnik ZRS Koper*, 14, 7. Koper, 122–123.

Kamin, V. (2009c): Angelo de Coster in Ambrogio Bon v Piranu. *Glasnik ZRS Koper*, 14, 8. Koper, 29.

Kovač, M. M. (2007): Apostolski vizitator Agostino Valier – pobudnik obnove kompleksa cerkve sv. Jurija v Piranu. Interpretacija historičnih virov kot izhodišče konservatorskih raziskav. *Annales - Series historia et sociologia*, 17, 1, 47–64.

Kovač, M. M. (2009): Maestro Bonfante Torre taipiera quondam maestro Stefano – 1601: izdelovalec pročelja cerkve sv. Jurija v Piranu. Bilten SUZD (elektronski vir),

3. Ljubljana. <http://www.suzd.si/bilten/tekoa-stevilka/44-raziskave/94-mojca-marjana-kovac-sv-jurij-piran> (8. 5. 2012).
- Lavrič, A. (1986):** Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579: *Istriae Visitatio Apostolica 1579: Visitatio Iustinopolitana Augustini Valerii*. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta.
- Lavrič, A. (2007):** Vloga posttridentinskih škofov na stičišču Beneške republike in Notranjeavstrijskih dežel. V: Murovec, B. (ur.): *Slovenska umetnost in njen evropski kontekst: Izbrane razprave*, 1. Ljubljana, Založba ZRC SAZU, 88–100.
- Mihelič, D. (1992):** Piranska razglednica iz prvih desetletij 17. stoletja. *Annales: anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin*, 2, 2, 257–266.
- Mihelič, D. (1995):** Kompleks piranske župne cerkve sv. Jurija (Korak k odkrivanju novih umetnostnozgodovinskih dejstev?). *Annales: anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin*, 5, 6, 7–14.
- Mihelič, D. (1996):** Paberki iz piranskega kapiteljskega arhiva. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 44, 2–3, 4–9.
- Naldini, P. (1700):** *Corografia ecclesiastica o sia descrittione della città, e diocesi di Giustinopoli detta volgarmente Capo d'Istria*. Venezia.
- Pahor, M. (1972):** Socialni boji v občini Piran od XV. do XVIII. stoletja. Ljubljana – Piran, Mladinska knjiga - Pomorski muzej Sergej Mašera.
- Radminič Bonin, Z. (2009):** Bratovščine v severozahodni Istri v obdobju Beneške republike (doktorska disertacija). Koper, Fakulteta za humanistične študije.
- Žitko, S. (2001):** Zgodovina samostana od 17. do 19. stoletja. Sedem stoletij minorskega samostana sv. Frančiška Asiškega v Piranu 1301–2001. Ljubljana, 41–63.

received: 2012-02-27
original scientific article

UDK 94:27-726.6(450.365)''16/17''

RAČUNOVODSKA KNJIGA BRATOVŠČINE SV. ROKA IZ LANDARJA: PRISPEVEK K EKONOMSKI ZGODOVINI NADIŠKIH DOLIN V 18. STOLETJU

Ines BEGUŠ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče,
Garibaldijska 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: ines.begus@zrs.upr.si

IZVLEČEK

V prispevku je analizirano računovodstvo bratovščine svetega Roka iz Landarja, vasi iz Nadiških dolin v Beneški Sloveniji, o kateri pričajo viri, ohranjeni za obdobje med letoma 1723 in 1806. Omenjeno območje je med drugim zanimivo tako zaradi institucionalne in sodne avtonomije ter privilegijev, ki so jih že pred priključitvijo Beneški republiki uživali prebivalci dolin, kot tudi zaradi lege v predalpskem območju ob meji s habsburško monarhijo. Na podlagi analiz računovodstva so v prispevku predstavljeni ekonomsko in finančno delovanje bratovščine, socialna in ekonomska stvarnost Nadiških dolin in rezultati poskusa njihove kontekstualizacije v širše furlansko okolje tedanjega časa.

Ključne besede: laične bratovščine, bratovščina svetega Roka iz Landarja, Nadiške doline, ekonomska zgodovina

IL REGISTRO CONTABILE DELLA CONFRATERNITA DI SAN ROCCO DI ANTRO: CONTRIBUTO ALLA STORIA ECONOMICA DELLE VALLI DEL NATISONE NEL '700

SINTESI

L'articolo presenta l'analisi della contabilità della Confraternita di San Rocco di Antro, villaggio delle Valli del Natisone nella Slavia Friulana, della quale sono testimoni le fonti conservate per il periodo dal 1723 al 1806. Il territorio menzionato è tra l'altro interessante sia per la sua autonomia istituzionale e giudiziaria nonché per i privilegi dei quali gli abitanti di queste valli godevano già prima dell'annessione alla Repubblica di Venezia, sia per la sua posizione nell'area prealpina lungo la frontiera con l'Impero Asburgico. Nell'articolo vengono, in base alle analisi della contabilità, presentati l'attività economica e finanziaria della confraternita, la realtà sociale e economica delle Valli del Natisone e i risultati relativi al tentativo di contestualizzarli in un più ampio ambiente friulano del tempo.

Parole chiave: confraternite laiche, Confraternita di San Rocco di Antro, Valli del Natisone, storia economica

UVOD

V pričujočem članku bo analizirano računovodstvo bratovščine svetega Roka iz Landarja, ki je delovala v 18. stoletju na območju Nadiških dolin Landar in Mjerso v Beneški Sloveniji. Prebivalci omenjenih dolin so v času vladanja *Serenissime* (1420–1797) uživali posebno obliko upravne in sodne avtonomije, ki so jo prejeli od patriarha, Beneška država pa jim je podelila tudi nove pravice in privilegije, kot so oprostitev raznih davkov, dajatev in prispevkov, pravica do uporabe orožja idr., v zameno za ohranjanje miru ter varovanje in ukrepanje na meji s habsburškimi deželami.

Omenjeno območje je za zgodovinske raziskave zanimivo tako zaradi institucionalne in sodne avtonomije ter privilegijev, ki so jih uživali prebivalci dolin, kot tudi zaradi lege v predalpskem območju ob meji s Habsburško monarhijo. Manj raziskano je gospodarstvo dolin, za katerega lahko, glede na lego v predalpskem svetu, predvidevamo, da se bistveno ne razlikuje od gospodarstva v sosednji Karniji in dolini Soče ter v ostalih alpskih deželah (Bianco, 1994; Panjek, 2002a). Med razširjene značilnosti ekonomije furlanskih gorskih območij spadajo vloga živinoreje, osrednji pomen kolektivnih zemljišč, med katerimi so bili ključnega pomena gozdovi in njihovo izkoriščanje s strani gorskih skupnosti, ter razmeroma skromen obseg in prispevek poljedelske panoge, saj je zaradi neugodnih pogojev skozi leto občutno primanjkovalo žita. Pridelana količina žit naj bi namreč zadostovala prebivalstvu v povprečju le za tri do štiri mesece, zato so se bili ti primorani oskrbovati z žitom iz dolinskih predelov. Konec 17. stoletja in v 18. stoletju je bila poljedelska pridelava pretežno usmerjena v sajenje koruze, s katero se je prehranjevala večina gorskega prebivalstva, in pšenice, s katero so najpogosteje odplačevali dajatve v naravi (Fornasin, 2000; Morassi, 1997, 165; Panjek, 2004). Kljub pomanjkanju žit je kmetijska proizvodnja še vedno ponujala druge prehranske alternative, kot so živinoreja in izdelki živalskega izvora (Breschi, et al., 2002, 63).

Poleg tega je za furlanski alpski prostor značilno poseganje po dopolnilnih virih dohodka in različnih oblikah neagrarnih dejavnosti, med katerimi so bile najbolj razširjene trgovina, dejavnosti, vezane na sezonsko izseljevanje, in ilegalna prodaja najrazličnejših vrst blaga. Tudi avstrijsko-beneška državna meja je predstavljala pomemben gospodarski vir za obmejno gorsko prebivalstvo. Trgovcem, tihotapcem in drugim družbenim stanovom (kmetje, meščani in plemiči) je nudila znatne priložnosti, da so na tržišče plasirali morebiten presežek pridelka, izdelke kmečkih obrti ali da so prevažali in razdeljevali blago lokalne proizvodnje oziroma daljnega izvora. Na ta način so na obeh straneh beneško-habsburške meje pridobivali manjkajoče blago in denarna sredstva za doseganje ravni preživetja in s tem dopolnjevali domače gospodarstvo (Panjek, 2002a, 215–226; Fornasin, 1998; Bianco, 1994).

Pomen agrarnih in neagrarnih dejavnosti podeželskega prebivalstva gorskih območij vzhodnega dela Beneške republike je raziskan predvsem za karnijske Alpe (Bianco, 1985; 1990; Bianco, Molfetta, 1992; Ferigo, Fornasin, 1997; Fornasin, 1998). Zgodovini krajev hribovitega sveta predalpske Furlanije so se posvetili predvsem furlanski (Tagliaferri, 1969; 1976; Bianco, 2001; 1998; 2008), posredno pa tudi drugi italijanski zgodovinarji, ki so raziskovali pretežno ekonomske vidike, družbeno in politično ureditev, demografski

sistem in v zadnjih desetletjih tudi izkoriščanje naravnih virov (gozdovi, pašniki) omenjenega območja, medtem ko je strokovna in znanstvena literatura, ki specifično obravnava območje Nadiških dolin, bistveno skromnejša. Na podlagi slednje je mogoče ugotoviti, da se je zgodovinopisje osredotočalo pretežno na avtonomijo teh dolin, z vidika katere so bile zanimive administrativne in sodne institucije, bistveno manj raziskane pa ostajajo gospodarske dejavnosti Nadiških dolin (Podrecca, 1884; Rutar, 1899; Mor, 1971; Vilfan, 1978; 1980). Kljub temu lahko iz virov in literature povzamemo nekatere splošne obrise ekonomskih značilnosti ozemlja Nadiških dolin oziroma dolin Landar in Mjerso, zlasti v času beneške vladavine. Zemljevid iz leta 1751 prikazuje območje Landarja, Mjersa in Dreke, ki je zajemalo nekaj manj kot 60 skupnosti iz manjših vasi (te so zajemale približno od 10 do 30 "hiš"), katerih prebivalci so se ukvarjali pretežno z živinorejo, prodajo lesa, poljedelstvom, sadjarstvom, "prevozništvom" in v nekaterih primerih tudi vinogradništvom.¹ Nadzornik in geodet Francesco Rota je leta 1807 ugotavljal, da "ti hribi nimajo gozdov razen panjevskih, imajo pa odlične pašnike", na katerih so pasli govedo, koze in ovce. Tudi Rota omenja na tem območju poljedelstvo, sadjarstvo, pridelavo "odličnega vina imenovanega rebula", sena ter "izdelke živalskega izvora, lesarstvo in oglarstvo, ki tem prebivalcem zagotavljajo preživetje. Tudi tu se ženske spustijo v dolino, kjer služijo na domovih bogatih. Niti moški niso povsem brez izseljenskega duha, ukvarjajo se z drobno trgovino lesenih gospodinjских pripomočkov iz lastne obrti, ki jih izdelujejo za uporabo v kuhinjah revnih ljudi" (v: Bianco, 2003, 124–125). Že Rota omenja tudi "zanimivo obliko trgovine" potujočih trgovcev s podobami svetnikov, ki jih je izdelovala podružnica podjetja Remondini iz Bassana. Ta dejavnost je bila zadnja desetletja predmet nekaterih bolj poglobljenih študij (Bianco, 2003, 125; Zannini, 2004; 2009; Fornasin, 1998).

Pravila in zakone, ki so urejali delovanje upravnih, pravosodnih in cerkvenih institucij, so izvajali beneški upravitelji in kapitani v Čedadu, ki so bili odgovorni vladi v Benetkah. Beneška republika je namreč v goratih obmejnih območjih svoje *Terraferme*, kamor poleg Beneške Slovenije prištevamo še planoto Asiago, Cadore in Karnijo, dopuščala višjo stopnjo avtonomije lokalnim skupnostim in praviloma priznavala in dopuščala nespremenjene različne pravice, svoboščine in privilegije, kakor so jih uživale pred podreditvijo *Serenissimi*. Na ta način si je zagotovila lojalnost podjarmljenih aristokratskih elit, mest in območij, v primeru obmejnih gorskih skupnosti pa je ta pristop imel dodaten razlog v zagotavljanju zanesljivega nadzora nad odročnimi in težko dostopnimi obmejnimi območji. Tako je tudi ob priključitvi furlanskih ozemelj prebivalcem obljubila ohranitev njihovih lokalnih upravnih, političnih, sodnih in kulturnih običajev.

V primeru Beneške Slovenije in še posebej Nadiških dolin Landar in Mjerso so se župani in zapriseženci obeh dolin srečevali na skupnih srečanjih, vsaj enkrat na leto pa tudi z namenom, da izvolijo "velikega župana" (*Degano grande*) vsake doline posebej in njegovega pomočnika. Predstavniki obeh dolin skupaj so se enkrat na leto zbrali na veliki skupščini (*Arengo grande*) obeh dolin, na kateri so razpravljali o skupnih upravnih zadevah. O sodnih zadevah obeh dolin so razpravljali na bankah (*banche*), kjer so

1 Antri, Mersi, et Comunitatum Drenchia Descriptio, seu Slavonia Veneta prospectus, ob oculuspositus à Joannes Baptista Damiani, Anno 1751; SLG-M, 46, št. 12. Karta je že bila objavljena v Bianco, 1994.

prav tako vsako leto izvolili “velikega sodnika” (*Giudice grande*), ki je imel pristojnost civilnega in kazenskega sodstva, vključno s hujšimi kriminalnimi dejanji (*i casi civili, i crimini o i crimini gravi*) (Podrecca, 1884, 66). S priznavanjem avtonomije prebivalcem dolin je Republika omejila politično širitev in pritisk plemičev in fevdalcev, da svojo moč in pravice razširijo na območja pod upravo prebivalstva dolin.

PРАВNA UREDITEV VODENJA RAČUNOVODSTVA BRATOVŠČIN NA OBMOČJU ČEDADA V FURLANJI

V obdobju od srednjega veka do padca Republike so v beneškem prostoru z izrazom *Scuola* (“Šola”) označevali različne oblike verskih združenj laikov, ki so bila pogosto ustanovljena kot nekakšna društva, npr. notarjev, ribičev, trgovcev. Člani združenj so se sestajali na srečanjih v cerkvah, ki so jih zgradili in upravljali z lastnimi prispevki, z namenom izpovedovanja vere in izkazovanja medsebojne solidarnosti, vključno z oskrbo mrtvih (pokopi, zadušnice). Ena od takšnih oblik posvetne blaginje in dobredelnih združenj so bile bratovščine (Pullan, 1982, 41). Te so bile “s svojim statutom, notranjo organizacijo, verskim delovanjem, premoženjem in težnjo po njenem razvoju neke vrste cerkev znotraj cerkve [...] katere člani ali bratje si delijo pripadnost bratovščini, opravljajo pobožnosti in bogoslužja ter delijo posebne trenutke ob molitvi, vodeni s strani vodje ali posvetnega oziroma cerkvenega duhovnika” (De Vitt, 2006, 49–50). Konec srednjega veka so bratovščine postale že precej razširjene, s sedeži tako v večjih severnoitalijanskih mestih in mestih italijanskih provinc kot tudi na podeželskih trgih in v vaseh. Za razliko od bratovščin, prisotnih v večjih in srednje velikih mestih, je bila za bratovščine v manjših krajih na podeželju, župnijah in dolinah značilna njihova manjša raznolikost, saj tu ni tako visoke stopnje poklicne specializiranosti kot v urbanem okolju. Zato je na podeželju včlanjevanje vanje potekalo na širši in bolj vključujoči socialni osnovi, ohranjale so se stabilnejše in bolj ljudske oblike: pojavljajo se bratovščine bičarjev, bratovščine, povezane s čaščenjem Marije ali najrazličnejših svetnikov zavetnikov, le sporadično pa združenja na poklicni osnovi (Zardin, 1987, 83–85).

V zgodnjem novem veku je bil v Evropi jasno zaznaven dolgoročni trend civilnih oblasti, da razširijo področje svojega vpliva na lokalne cerkve, verske redove in vse organizirane oblike pobožnosti in duhovnosti. Beneška republika je primer, kjer so bili nadzorni organi še posebej učinkoviti, tako v primerjavi z evropskimi kot tudi drugimi italijanskimi državami. Zato italijansko zgodovinopisje politiko Beneške republike interpretira kot “izrazito jurisdikcionalistično”, saj “vztrajno zagovarja stališče o pridobitvi nadzora države nad premoženjem cerkve, uvedbi davčnih obveznosti za duhovnike” (Del Torre, 1992–1993) in drugih oblikah omejitev cerkvenih oblasti s strani civilnih oblasti. V tem okviru je Republika težila k postopni vzpostavitvi in razvoju kontrolnih mehanizmov v obliki uredb in predpisov nad ekonomijo in upravo laičnih bratovščin in cerkva, istočasno pa je bil cilj slednjih, da odpravijo napake, malomarnosti in malverzacije pri njihovem delovanju. Osnovna funkcija bratovščin (skrb za bolne in revne, širjenje vere) je namreč zbledela v prizadevanjih po čim večji akumulaciji kapitala, ki so ga v obliki miloščin ter

raznih dajatev pridobivale od ostalih članov, namenskih izkoriščanjih ekonomskih resursov (posojanje denarja in prejemanje visokih obresti) in upravljanju z denarjem (Monte, 2002).

Da bi omejele takšno samovoljno izkoriščanje denarja, so Benetke začele z uvajanjem dekretov in navodil ter izvajanjem vsakoletnega nadzora nad ekonomskim poslovanjem bratovščin in cerkva. Ta sistem nadzora delovanja, ki ga je vzpostavila Republika, zajema posebno vrsto ukrepov tudi za območje Čedadada v Furlaniji. Leta 1644 je Giulio Donaldo, upravitelj mesta in njegovega okrožja, izdal vrsto pravil za upravljanje bratovščin, katerih motiv je povsem v skladu z zgoraj predstavljenim okvirom: “v skladu s pristojnostjo, ki mu jo dajejo Zakoni in njegov Položaj, na podlagi svoje dolžnosti ter zaradi nešteti neljubih dogodkov in zlorab, ugotovljenih z izkušnjami pri preiskavah, odrejenih proti *Camerarom* in Upraviteljem rent Šol in Bratovščin vasi Orsaria, Brčan (*Brazzano*) in Jasih (*Giassico*), je presodil, da je potrebno in primerno, naj bodo [ta pravila, op. a.] vselej nedotakljivo varovana in spoštovana, in sicer ne le v zgoraj navedenih Vaseh, ampak v Bratovščinah vsega ozemlja, ki pripada Posvetni oblasti, v božjo slavo in za ohranitev tega Imetja Njega Presvetlega Gospostva [Beneške republike, op. a.], s katerim se je doslej zelo slabo ravnalo” (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, str. 3).

Leta 1722 je izšla zbirka pravil o pravilnem ekonomskem in finančnem poslovanju religioznih institucij na območju Čedadada, izdanih sicer že v prejšnjih desetletjih, začenši s tistimi upravitelja Donada. Iz dokumenta z naslovom *Capitoli, Decretti, Terminazione e Ducali in Materia del Governo, Amministrazione delle Rendite delle Chiese, Scuole, Luochi Pii del Teritorio Piano e Schlavonia soggetti alla Città di Civald del Friuli* (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, str. 3–8) lahko razberemo razvoj in delovanje bratovščinskih in cerkvenih organizacij na območju Čedadada v Furlaniji, v našem primeru pa ta dokument služi predvsem kot vir, iz katerega lahko črpamo podatke o predpisih, ki so urejali računovodstvo bratovščin. Poleg tega *Capitoli* opredeljujejo tudi pravice in dolžnosti finančnih upraviteljev imenovanih *camerari*, ki so upravljali s premoženjem čedajskih bratovščin in cerkva. Po osmih desetletjih dopolnjevanja in urejanja predpisi še vedno niso pripeljali do rešitev vseh pomanjkljivosti, ki jih je navajal že Donado leta 1644. To dokazuje tudi zapis čedajskega upravitelja Agostina Dolfina leta 1722, v katerem opozarja “na neurejenost, ki bi jo bilo treba odpraviti, da *Camerari* nimajo ožigosanih in oštevilčenih knjig, zaradi česar prihaja do izgubljanja Dokumentov, ter na odsotnost registrov Odločb (*Terminazioni*) v njih” in zaključuje, da “smo prišli do sprejema odločitve, da morajo vsi *Camerari* teh Častitljivih Matičnih Cerkva in njihovih podružnic, Bratovščin, Cehov in Svetih krajev imeti računovodsko knjigo z znakom sv. Marka, z zapisom imena Svetega Zavetnika Cerkve in s številko strani na vsakem listu ter z natisnjenimi Ukazi in Odločbami, določenimi in odobrenimi s strani Prečastitega Senata, na uvodnih straneh Knjige”. Oblike računovodskih knjig so bile standardizirane in “izdelane [...] od Javnega Tiskarja v Vidmu” (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, *Capitoli, Decretti, Terminazione e Ducali*..., str. 8).

Kot izkazujejo odloki, izdani med 17. in 18. stoletjem, je upravljanje premoženja cerkva in bratovščin na območju čedajskega ozemlja vodila tako imenovana *Cameraria*, pod upravo *camerara*. Njegova naloga je bilo enoletno vodenje financ bratovščine, pobiranje letnih dajatev od kratkoročnih zakupov (*affitto*) in drugih oblik zakupa (*livello*) v denarju in naravi (sem spadajo olje, žito, pšenica, vino, denar, zapuščine, miloščine). Poleg tega je

skrbel tudi za porabo stroškov, ki so bili predvsem vzdrževanje cerkve, plačevanje maš in proslav ob praznikih, nakupe, potovanja, korespondence, knjigovodstvo itd. Višina plače *camerara* in pomočnika je bila določena in potrjena s strani več kot polovice vseh članov, nato pa jo je moral odobriti še sindik (*sindico*). Prepovedano mu je bilo odtegovati, vlagati ali kakor koli upravljati z denarjem, ki je bil hranjen v blagajni: “*camerari* ne smejo pod nobeno pretvezo sami presoјati o prodaji Žita in Vina svetih Krajev brez privolitve spoštljivih Županov [*Degani*], Zapriseženecv [*Giurati*], Priorjev in drugih Predstojnikov [*Capi*] in Ravnateljv [*Direttori*] Cerква, Šol in Bratovščin” (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 69v), prav tako mu ni bilo dovoljeno prodajati žita in vina bratovščine ali odtegovati miloščine, saj je moral biti znesek od prodaje, posojil in darovanj v korist vseh članov bratovščine. To je lahko storil samo ob vednosti in dovoljenju večine članov bratovščine, župnika, kurata, priorja ali župana, prejet denar pa je moral hraniti v blagajni, ga vpisati v knjižico in z njim upravljati po že navedenih pogojih.

Osem dni po zaključku letnega poročila je moral *cameraro* izplačan denar tistega leta položiti v blagajno bratovščine (ta je bila opremljena s tremi ključavnicami in ključi, od katerih je enega hranil župnik ali kurat, drugega prior in tretjega sindik) skupaj z letnim poročilom. Nato je bil dolžan poročati vaški skupnosti o letnem finančnem poslovanju in predstaviti “vse prihodke, ki jih je pobral, kakor tudi po drugi strani vse nastale stroške, postavko po postavki, in jih na ta način jasno podal v splošno znanje vaše skupnosti ali skupščine” (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 69v), ki so bili pozorne na njegov opis delovanja bratovščine in so na koncu z glasovanjem izrazile svoje strinjanje ali nestrinjanje s predstavljenim letnim izkazom poslovanja. Notar in pisar sta pri tem poskrbela za zapis in overovitev sestanka ter končnega povzetka, ki sta ga nato z ostalimi dokumenti, ki so izkazovali delovanje bratovščine zadnjega leta, podala računovodskemu revizorju (*Ragionato Revisore*); ta je pregledal dokumentacijo, v glavno knjigo zapisal kratek povzetek in prenos denarja novemu *cameraru*.

Cameraro je svojo funkcijo lahko opravljal eno leto, z možnostjo nove izvolitve. Po opravljeni funkciji je bil odvezan kakršni koli obveznosti ali drugih nalog za obdobje 2 let. V tem času mu ni bilo dovoljeno sodelovati pri izvolitvi novega *camerara*. Na volitvah so prisostvovali vsi (pri tem zapisu lahko sklepamo, da gre za člane bratovščine, skupnost, župnika, kurata, priorja ali župana, notarja in po potrebi tudi pisarja) razen tistih, ki so bili za dve leti odvezani obveznosti opravljanja kakršnih koli drugih funkcij. Volitve so potekale z žrebanjem kroglic, ki jih je vlekel “nedolžen otrok” (*fanciullo innocente*) v prisotnosti kurata. Izvoljen je bil tisti *cameraro*, ki je dobil največ glasov.

Upravitelji so v svojih dekretih poleg dolžnosti bratovščin oz. cerква določili tudi način vodenja financ. Vsaka bratovščina je morala imeti knjigo (imenovano *Libro maestro*), v katero je *cameraro* zapisal letne prihodke in odhodke bratovščine, razvrščene v skupne postavke tako, da je združil “seštevke vseh postavk iz pomožnih knjig, katastrov, zakupov, pogodb, oporok, donacij, dediščin ali katerih koli drugih virov, katerih je jasno izkazan njihov izvor” (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 29v). Vsak zapis v knjigo je moral vsebovati dan, mesec in leto, ime in priimek plačnika oz. predstavnika ali dediča, ki bo plačal namesto dolžnika. V istem registru so morale biti enako pregledno zapisane zabeleške rednih odhodkov ter posebej označeni z naslovom še posebni odhodki. Tako je lahko *cameraro*

imel točen pregled nad vsemi stroški in je ob koncu leta o njih poročal vaški skupnosti oziroma skupščini. Knjiga je bila hranjena v blagajni, skupaj z izplačanim denarjem in ostalimi zapisi dajatev in prejemkov.

GLAVNA RAČUNOVODSKA KNJIGA IN FINANČNO POSLOVANJE BRATOVŠČINE SV. ROKA IZ LANDARJA

Bratovščina sv. Roka iz Landarja je imela sedež v vasi Landar v Nadiških dolinah, v bližini meje med Beneško republiko in habsburškimi deželami. Gre za laično bratovščino, katere člani so nosili slovanske priimke.² Zapisi v računovodski knjigi in seznamih najemnikov in zakupnikov kažejo na to, da so bili člani pretežno kmečko prebivalstvo bližnjih vasi. Več podatkov o članih bratovščine najdemo v dveh seznamih, nastalih med pregledom poslovanja bratovščine ob obisku beneškega upravitelja v letih 1750 in 1781. Ti vsebujejo popis plačnikov *affittov* in *livellov* z imenom in priimkom ter imenom očeta plačnika, razlogom za plačilo in včasih tudi datumom plačila (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 32v). Seštevek vseh plačil sovпада s seštevkom prihodkov v naslednjem proračunskem letu (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 72r).

O bratovščini sami se ni ohranilo veliko virov. O njenem delovanju pričajo glavna računovodska knjiga, pogodbe o zakupih, zapisi beneških upraviteljev o pravilih finančnega delovanja bratovščine, opombe o primopredaji dolžnosti med *camerari*, seznama zakupnikov in nekaj potrdil o prejemu računov. V seznamu iz leta 1781 so dolžniki dajatev v denarju in naravi zapisani skupaj, kot plačnik pa so v obeh letih (s 4 pezenali pšenice) navedene tudi "čedajske redovnice" (*le nobili ss.re della casa terciaria*) v imenu posameznikov iz družin Riva in Zorzi iz Čedadada ter Livio iz Padove za zemljišča v kraju Firmano blizu Čedadada (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 72r).

Računovodska knjiga prikazuje 82 let delovanja bratovščine svetega Roka iz Landra, to je od leta 1723 do 1806. Natisnjena in oštevilčena je po pravilih, ki so jih beneški upravitelji določili v *Capitolih* za glavne računovodske knjige, poleg letnih izkazov prihodkov in odhodkov pa vsebuje še zgoraj omenjena seznama "dolžnikov". Zapisi prilivov in odlivov so končni seštevek posameznih dajatev oz. odhodkov, ki jih je *cameraro* posebej zapisoval ločeno in jih nato ob koncu leta kot letni izkaz zapisal v glavno knjigo.

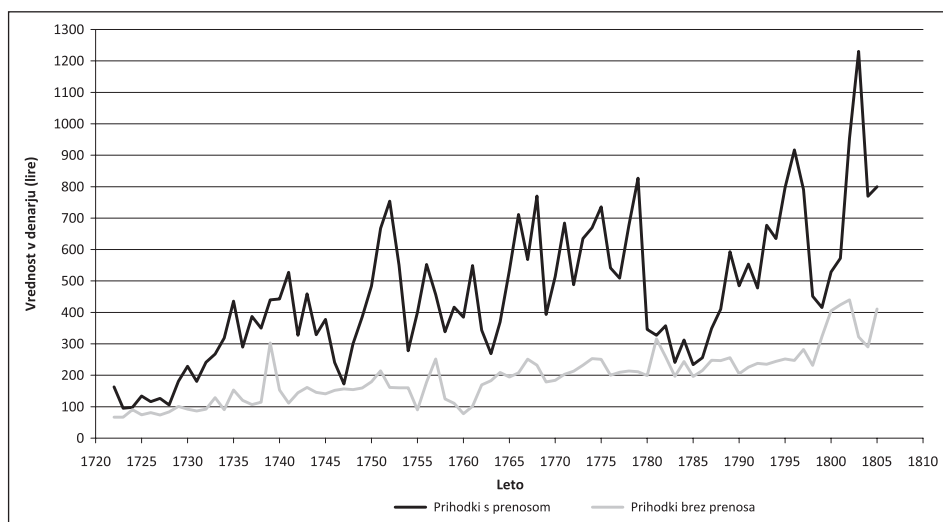
Za vsako leto je *cameraro* najprej zapisal datum letnega obračuna ter svoje ime: "Dne 18. januarja 1737. Tomaž Melissa, *Cameraro* Častitljive Bratovščine svetega Roka iz Landarja je poročal o prihodkih pod njegovim enoletnim upravljanjem, ki se konča z današnjim dnem, kot sledi" (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 15r). Sledil je spisek vseh prihodkov, ki jih je *cameraro* zapisal v stolpec z naslovom "*deve dare detto Cameraro*" in nato še odhodkov, zapisanih pod naslovom "*dev eavere detto Cameraro*".

Predstavitvi *camerara* je sledil spisek prihodkov, ki je zajemal prenos blagajne iz prejšnjega obračunskega leta, skupni znesek od "malih zakupov" (*affitto semplice*) in drugih oblik zakupa (*livello*), nato znesek od dobljene pšenice in vina, kot dohodek pa so posebej

2 Upoštevati je seveda treba, da priimek ne odraža nujno in nedvomno etnične in jezikovne pripadnosti posameznika.

Graf 1: Prihodki z in brez prenosa bratovščine svetega Roka iz Landarja. Vir: ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 7a.

Graph 1: The incomes with and without the transfer of the Confraternity of St Roch from Antro. Source: ASU-CRS, b. 7, fasc. 7, 7a.

šteli prihodek od enega “dolgoročnega ali dednega *livella*” (*livello enfiteutico*)³ dedičev Marina Dorboloja, prihodke od obresti denarja, ki so ga zastavili v Monte di Pietà, ter denar, zbran med mašo. Odhodki so bili stalni (sem spadajo plačila duhovniku za opravljanje bogoslužnih obredov in spovedi, za pisarja bratovščine in provizijo *camerara* za opravljanje njegovega dela) in spremenljivi, med katere je *cameraro* vpisoval tudi fiksne in variabilne stroške, vendar pa ni nikoli zapisal, za kakšne vrste stroškov gre, ampak le seštevke zneskov.

Vsako leto je novo izvoljeni *cameraro* preostanek denarja v blagajni iz prejšnjega leta zapisal kot “toliko je v gotovini prejel od svojega predhodnika” (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 7a), vendar včasih pri prepisovanju (namenoma) *camerari* niso bili dosledni in so v naslednje leto zapisali nižji znesek od tistega, ki je dejansko bil v blagajni.

V primeru bratovščine sv. Roka iz Landarja je torej mogoče ugotoviti nekatere razlike v formalnostih knjigovodskega poslovanja, ki so jih določili beneški upravitelji v *Capitolih*, predvsem v evidentiranju prihodkov in odhodkov, ki so v primeru knjige bratovščine bolj poenostavljeni. Plačniki zakupov in najemnih pogodb niso vsako leto zapisani poimensko (z izjemo let 1750 in 1781), prav tako ni mogoče med odhodki natančneje razbrati fiksnih in variabilnih stroškov. Kljub tem pomanjkljivostim pa ni opaziti znakov malverzacij s strani *camerarov*, ampak le manjše napake v zapisih in izračunih.

3 O pravnih institutih in pogodbenih odnosih v kmetijstvu v italijanskem (in beneškem) prostoru glej Giorgetti, 1974.

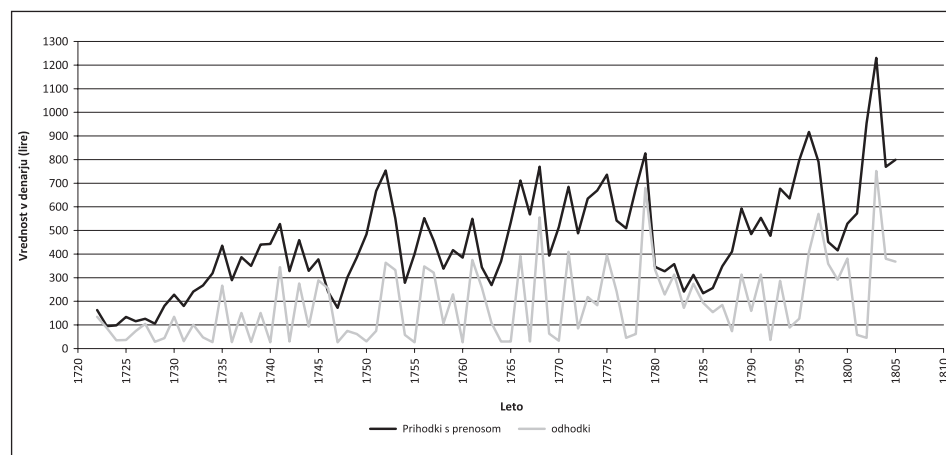
Če preidemo na analizo finančnega poslovanja bratovščine, se lahko najprej posvetimo prihodkom. Graf 1 prikazuje letne prihodke s prenosom denarja preteklega leta in brez prenosa, kar je tudi dejanski kazalnik vseh prihodkov tekočega leta. Iz grafa je razvidno, da so bili dejanski prihodki nižji od prikazanih na koncu seštevka vseh prihodkov. Ta razlika se je kazala tudi pri končnem izračunu vseh prihodkov in odhodkov v določenem letu. *Cameraro* v računovodski knjigi ni nikoli zapisal primanjkljaja konec leta, vsako leto je prikazal pozitivno stanje na dan obračunavanja vseh prihodkov in odhodkov, vključno s prenosom blagajne iz prejšnjega leta, kar je sicer tudi bila dejanska vsota denarja v blagajni bratovščine. Vendar če odštejemo prenos blagajne in upoštevamo samo prihodke in odhodke vsakega leta posebej, ugotovimo, da je bratovščina pogosto zaključila letno bilanco s primanjkljajem (glej Grafa 3, 4, tudi Prilogo I).

S pregledom poteka poslovanja bratovščine ugotovimo stalno težnjo k postopnemu, a vztrajnemu povečevanju obsega poslovanja, saj se tako prihodki kot odhodki povečujejo do sredine 18. stoletja in nato pospešeno naraščajo do začetka 19. stoletja (glej Graf 1, Prilogi I in II).

Najvišje stanje v blagajni brez (394:5:6 lir) in s prenosom (908:7:3 lir)⁴ je bilo leta 1802, najnižje stanje s prenosom je bilo leta 1723 (7:15:6 lir), brez prenosa pa leta 1779 (–469:5 lir). Dejansko stanje blagajne brez upoštevanja ostanka vsote prejšnjega leta je bilo v primeru (posameznih) 35 let negativno. Kot prenos denarja iz prejšnjega obračunskega obdobja je treba upoštevati tudi tisti denar od dajatev v naravi, ki so jim ostale neprodane od prejšnjega leta in so med prihodki označene kot skladiščeno živilo (vino). Ob pregledu odhodkov ugotovimo, da precej nihajo v obdobju na vsake 2 do 3

Graf 2: Prihodki s prenosom in odhodki bratovščine svetega Roka iz Landarja. Vir: ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 7a.

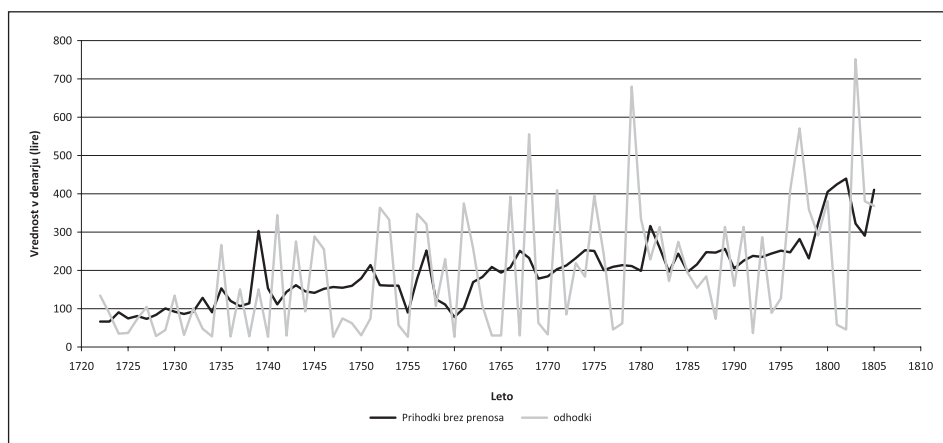
Graph 2: The incomes with the transfer and the expenses of the Confraternity of St Roch from Antro. Source: ASU-CRS, b. 7, fasc. 7, 7a.

4 Denarne vrednosti: 1 lira = 20 soldov, 1 sold = 12 dinaričev.

Graf 3: Prihodki brez prenosa in odhodki bratovščine svetega Roka iz Landarja. Vir: ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 7a.

Graph 3: The incomes without the transfer and the expenses of the Confraternity of St Roch from Antro. Source: ASU-CRS, b. 7, fasc. 7, 7a.

leta. Glede na vrsto spremenljivih stroškov lahko sklepamo, da je bratovščina načrtovala stroške vnaprej in je denar varčevala namenoma, verjetno tudi zato, da bi se izognili negativnemu stanju denarnih sredstev konec obračunskega leta.

Z Grafa 2, ki prikazuje prihodke s prenosom in odhodke, lahko razberemo, da črti, ki predstavljata tako prihodke kot odhodke, nihata skoraj enakomerno skozi vsa leta, kar kaže na to, da so člani bratovščine bodisi skrbno načrtovali svoje stroške vnaprej bodisi so bili njihovi stroški oziroma poraba odvisni od stanja denarja v blagajni. To je še posebej vidno v 80. letih 18. stoletja, ko so se člani bratovščine odločili za pomoč pri obnovi cerkve svetega Silvestra. Opaziti je tudi, da odhodki niso v nobenem letu presegli prihodkov.

Če v računovodski knjigi upoštevamo le prihodke, ki so jih zbrali med posameznimi leti, kot kaže Graf 3, ugotovimo, da ti počasneje in enakomerno naraščajo v nasprotju z odhodki, ki nihajo na približno vsake 3 leta. V prvi polovici stoletja odhodki nihajo pogostejše in v manjših intervalih, torej so pogostejši, a nižji, v drugi polovici stoletja pa ti naraščajo višje, a v daljših intervalih. Odhodki pogosto presežejo krivuljo prihodkov, kar pomeni, da bi ob upoštevanju le letnega priliva prihodkov bilo stanje blagajne negativno.

Ob koncu vsakega leta je “računovodja in glavar” (*ragionato e capitano*) s svojim podpisom potrdil zaključek letne bilance, pregledal računovodsko knjigo ter s krajšim zapisom v knjigo pojasnil, da je letni ostanek blagajne prešel v roke novega *camerara* (ASU, šk. 7, 41r).

PREGLED PRIHODKOV BRATOVŠČINE

Bratovščina svetega Roka je večino prihodkov dobila od plačil kratkoročnih *affittov* in *livellov* v naravi, in sicer v pšenici in vinu. Iz zapisov v računovodski knjigi je mogoče

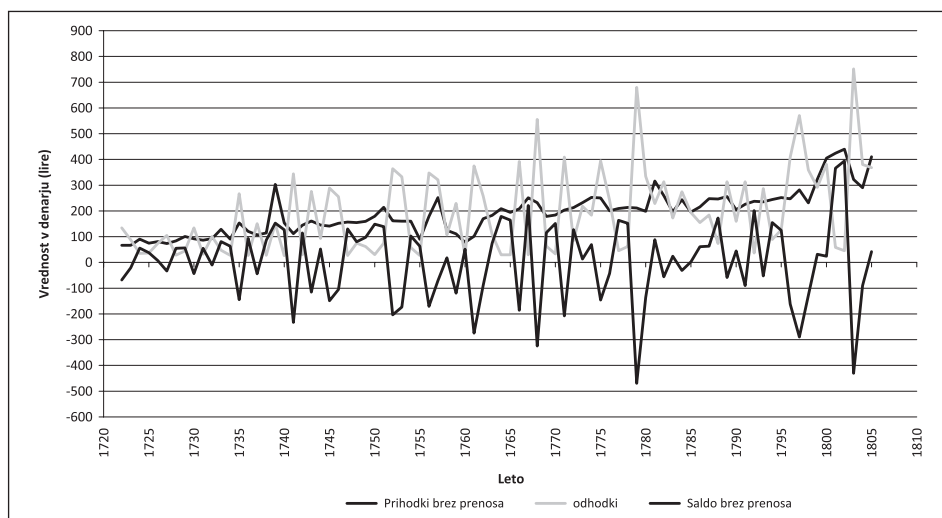
sklepati, da so nato pšenico in vino prodajali, del pšenice med leti 1723 in 1743 pa so zmleli in iz nje spekli kruh, ki so ga nato prodali članom bratovščine. Nekaj pšenice so zbrali tudi kot miloščino in je zato zapisana med prihodke, vendar ni denarno ovrednotena, manjšo količino pa so tudi skladiščili in jo nato naslednje leto prikazali kot prihodek oz. prenos tako kot prenos blagajne prejšnjega leta (glej Prilogo I).

Za merjenje pšenice so uporabljali prostorninsko enoto star, sestavljeno iz šestih pezenalov. V glavni knjigi so *camerari* zapisovali bodisi v "landarski meri" (*misura d'Antro*) bodisi v čedajski, to je "komunski meri" (*misura di Comun*). Čeprav je bila do leta 1737 pšenica navedena le kot skupen "letni priliv" (*annua entrata*), brez zapisane merske enote, predvidevamo, da se navedene količine nanašajo na lokalno mero, torej na landarsko. Omeniti je potrebno, da pretvarjanja in izračuni v računovodski knjigi niso vselej nedvoumni, kar niti ne preseneča, glede na čas njenega nastanka in običajne težave pri analizah računovodstev v zgodnjem novem veku (Panjek, 2002b, 13–14, 45).

Ob pregledu prihodkov bratovščine v 18. stoletju je mogoče zaznati nekatere temeljne značilnosti in tendence v sestavi dohodkov. Najprej je opazno, da je razmerje med prihodki v denarju in naravi, razen v nekaterih izjemnih primerih, v korist slednjih, v smislu, da denarna vrednost pšenice in vina praviloma presega znesek prihodkov v gotovini. Druga značilnost prihodkov je ta, da skoraj vsi izvirajo iz najemnin in zakupov, torej zemljišč; večino finančnih prilivov bratovščine so torej sestavljali prihodki od zemlje. Prihodki od zemljišč so bili fiksni in prvenstveno določeni v naravi oziroma vinu in pšenici skozi celotno stoletje. To je povzročalo postopno večanje nominalne vrednosti prihodkov v naravi zaradi postopne rasti prodajnih cen pridelkov, kakor izpričuje računovodska knjiga. Po

Graf 4: Dejansko stanje blagajne (brez prenosov) v vseh letih delovanja bratovščine. Vir: ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 7a.

Graph 4: The actual cash balance (without transfers) during the time of confraternity's activity. Source: ASU-CRS, b. 7, fasc. 7, 7a.

drugi strani je opaziti, da so prihodki v naravi (pšenica in vino) po količini precej stabilni, kar pomeni, da so bile zakupnine pretežno fiksne ter da ima bratovščina precej stabilno število zakupnikov (leta 1749 je teh 13, leta 1780 pa 12). Zaznati je – če že – rahel trend upadanja, ki pa ga že omenjeno naraščanje cen popolnoma nadomesti.

Dolgoročna nespremenljivost zakupnin je lepo vidna na primeru družine Sturvan:

V letu 1750:

Prihodki od pšenice:

Matej, sin pokojnega Pavla Sturvana, v imenu dedičev pokojnih Mateja in Petra Sturvana iz Tarčeta plača letno za stari zakup [affitto antico] iz zapuščine presvetlega gospoda Nikolaja Galla iz Čedad leta 1708, v denarju in pšenicist. 1, p. 4

Prihodki v denarju:

Pavel Abran v imenu dedičev pokojnih Mateja in Petra Sturvana iz Tarčeta plača za stari zakup iz zapuščine poleg pšenice v denarju, sedaj Matej lire 4 (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 31v, 33v).

V letu 1781 pa:

Franc, pokojnega Mateja, pokojnega Pavla Sturvana, mora vsako leto plačati za stari zakup iz zapuščine, ki jo je davno zapustil presvetli in prečastiti gospod kanonik Nikolaj Gallo iz Čedad leta 1708, v denarju lire 4, pšenica star 1 pezenal 4 (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 71v).

Družina je plačevala za “stari zakup” (*affitto antico*) v denarju 4 lire in v naravi oziroma pšenici v količini 1 stara 4 in pezenalov. Višina njihovih dajatev je ostala nespremenjena, medtem ko se je tržna vrednost pšenice na trgu povečala. Če primerjamo gibanje vrednosti žita, s katerim je družina Sturvan plačevala “stari zakup” v razmiku tridesetih let, ugotovimo, da je bila denarna vrednost dane pšenice družine leta 1749 na trgu pribl. 28:6 lir, medtem ko je bila leta 1780 ista količina žita vredna približno 40 lir v landarski meri (glej Tabelo 1) (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 27r, 67r). V primerjavi z drugimi dajatvami, ki so jih člani izplačali bratovščini, je družina Sturvan plačala v denarju eno najnižjih pristojbin (najnižja je znašala 4, najvišja pa do največ 10 lir v obeh omenjenih letih), ampak eno najvišjih dajatev v naravi (najnižja je bila 2 pezenala, najvišja pa 1 star in 4 pezenale) (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 31v–35v, 71v).

Dajatve v vinu so v računovodski knjigi prvič zapisane leta 1726. Do leta 1733, ko jih *cameraro* prične redno zapisovati kot dohodek, so vino razdeljevali bratom kot miloščino (1 steklenica na vsakega člana), kar je, podobno kot pri pšenici, zapisano pod prihodek, ni pa izraženo v denarni vrednosti. Po letu 1733 so začeli vino prodajati in od njega tržiti denar v obliki dohodkov. Prostorninski enoti sta kvinč (*conzo*) in vedro (*secchia*), merski enoti pa tako kot pri pšenici landarska in komunska mera. Zapisano je tudi razmerje med njima, in sicer 1 kvinč in 2 vedri v landarski meri ustrezata 1 kvinču in 2,5 vedrom v komunski (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 16r), vendar *camerari* v zapisih ne povedo vedno, v kateri meri je bilo vino prodano. Količina vina je ostala skozi 18. stoletje skoraj nespremenjena, medtem ko se je prodajna cena na dolgi rok postopno povečevala.

Tabela 1: Stabilna zakupnina in rastoče cene: primer družine Sturvan iz Tarčeta. Vir: ASU, CRS, š. 7, fasc. 7, 27r, 67r.

Table 1: Stable rent and growing prices: the case of Sturvan family from Tarcetta. Source: ASU-CRS, b. 7, fasc. 7, 27r, 67r.

Anno	Višina dajatve v pšenici (star:pezenal)	Prodajna cena 1 stara (lire)	Denarna vrednost (lire:soldi)	Povečanje vrednosti dajatve v naravi (%)
1750	1:4	17	28:6	100,00
1781	1:4	24	40:00	141,18

Vrednost prihodkov v vinu ni nikoli presegla prihodkov od pšenice, ki je bila za celotno obdobje delovanja bratovščine najbolj pomembno in donosno žito in je preseglo tudi dajatve, plačane v gotovini. Manjša prisotnost dajatev v vinu ne preseneča, saj trta v predalpskem svetu slabše uspeva.

Bratovščina je prihodke v denarju prejemale predvsem od plačil članov za zakupe in *livelle*. Denarni prejemki so med stoletjem naraščali, od 10,5 lir v začetku, do skoraj 73 lir na koncu 18. stoletja, vendar pa je višina prihodkov v denarju ves čas ostajala nižja od prihodkov v naravi.

Ko govorimo o denarnih prejemkih bratovščine, je treba spomniti tudi na socialno pomoč in solidarnost, ki sta bili eno glavnih vodil bratovščinskih organizacij. Med dokumenti bratovščine svetega Roka so ohranjene kupoprodajne in najemno-kreditne pogodbe tipa *livello francabile*, ki jih je bratovščina sklepala s posamezniki z namenom, da bi jim z njimi pomagala v primeru finančnih težav, v resnici pa so bile pogodbe eden od načinov za pridobivanje denarja od obresti na posojila, ki jih je bratovščina dajala sama ali skupaj z drugimi bratovščinami in cerkvami. Za primer lahko navedemo pogodbo, ki je nastala 25. maja 1783 med cerkvijo svetega Janeza Krstnika iz Landra, bratovščino svetega Roka iz Landra ter Gregorijem Dorbolojem pokojnega Marina iz Vrha (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 8, 19f–24v). Pri pisanju pogodbe se je notar nanašal na 2. poglavje *Terminazione degli iillustrissimi ed eccellentissimi signori regionati delle entrate pubbliche e depositi straordinari*, zapisanega leta 1768. Pri nastajanju in podpisovanju pogodbe so bili prisotni predstavniki bratovščine in cerkve, Gregor Dorbolo in njegovi sorodniki ter notar.

Na začetku pogodbe so zapisani najprej trije dolžniki cerkve in bratovščine, ki so z enkratnim zneskom odkupili nazaj svojo zemljo, ki so jo nekaj let prej prek pogodbe *livello francabile* prodali cerkvi in bratovščini in od nje tačas letno plačevali obresti. Bratovščina in cerkev sta prejeti denar v znesku 101 dukat (6:4 za 1 dukat) položili v Monte di Pietà, v tem primeru garant oziroma posrednik pri transakciji. Čez mesec in pol sta cerkev in bratovščina iz Landarja na sedežu Monte di Pietà za enak znesek sklenili novo pogodbo *livello francabile* z Gregorjem Dorbolojem pokojnega Marina iz Vrha in mu posodili denar v zameno za tri kose zemlje, od katerih je za vsak kos moral plačevati letno dajatev v naravi 3 pezenale pšenice ter denarne obroke po 5 % obrestni meri, kar je na leto znašalo 15:10 lir za cerkev svetega Janeza Krstnika in 15:10 lir za bratovščino svetega Roka.

Po tem zapisu so sledila še pravila in dolžnosti, ki jih je imel Gregor Dorbolo do upnic in prodane zemlje. Cerkev in bratovščina sta zemljo dobili v začasno last oz. užitek, Gregor pa je moral zanjo plačevati enkrat letno dajatve v naravi in denarju, jo obdelovati, na njej saditi kulture itd., po petih letih pa jo je lahko odkupil nazaj po enaki ceni, kot jo je prodal. Če kmet po tem obdobju ni bil zmožen odkupiti zemlje, se je letno plačevanje dajatev podaljšalo za toliko časa, dokler ni zemlje odkupil nazaj skupaj z obrestmi, ki so znašale 50 ducatov za vsako od upnic. Cerkev in bratovščina sta bili zaščiteni pred kakršno koli razlastitvijo ali nasilnim odvzemom zemlje, medtem ko kmetu niso bile v nobeni od postavk zagotovljene kakršne koli pravice, ki bi ga varovale pred izgubo zemlje ali dohodka od zemlje.⁵

Ob tej transakciji je treba omeniti, da sta bili tako bratovščina kot cerkev zelo pozorni na takojšnje prerazporejanje kapitala.

ODHODKI BRATOVŠČINE

Bratovščina je vsako leto dajala skoraj enak znesek (od 10:2 lir leta 1723 je narasel na 10:4 lir do leta 1806) duhovniku za maše, zadušnice in obrede. Do leta 1736 so posebej plačevali še letni znesek 4 lire za spovedi, po tem letu pa se namesto tega stroška pojavi plačilo za pisarja bratovščine, in sicer 2 liri. 6:4 lir so plačevali *cameraru* za opravljanje njegove dejavnosti, ki pa je leta 1775 znesek še podvojil, tako da je vrednost njegovega dela narasla na 12:8 lir. Pod vsakoletne stroške sta spadala še seštevka stalnih in spremenljivih stroškov, ki sta bila včasih zapisana in izračunana skupaj, včasih pa ločeno. Tako lahko pri tistih letih, ko so bili fiksni stroški zapisani ločeno, opazimo, da je bil njihov znesek nekaj zaporednih let stalen in je do konca delovanja bratovščine počasi naraščal (nekje do 60. let 18. stoletja se pogosto pojavlja znesek 8:4 lire, nato ta naraste na 11:12 in kasneje pade na 9:17 lir), medtem ko so variabilni stroški skoraj vsako leto variirali. Žal nikjer v računovodski knjigi ni bilo zapisano, katere stroške oz. storitve so zajemali (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 27r).⁶

Med najvišje odhodke bratovščine so spadali zneski izrednih stroškov, izplačani za potrebščine (glej Graf 4), ki so zajemale izdelavo srebrnega križa in vreče za njegovo spravilo ter nosača križa, izdelavo prapora iz žameta, keliha, mašni šal, kipce ter vosek, stroški pa so zajemali tudi plačilo za delo (npr. zlatarju, delavcu, ki je izdelal križ ipd.). Visoka vsota je zajemala popravilo zidu pokopališča in gradnjo oziroma obnovo zvonika cerkve ter izplačilo delavcev, ki so zid in zvonik obnavljali.

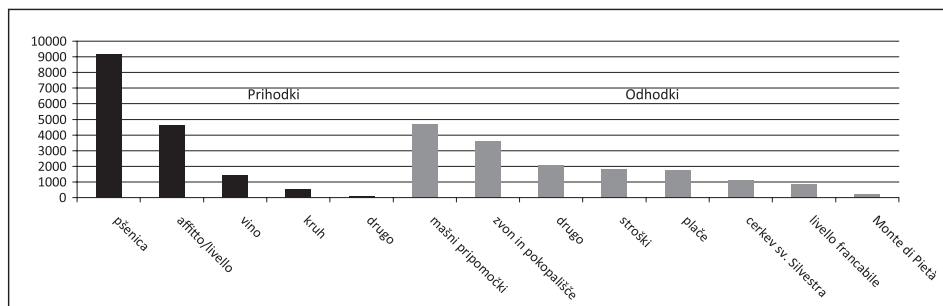
Iz zapisov stroškov je mogoče domnevati, da je bratovščina svetega Roka namenjala denar tudi za gradnjo ali obnovo cerkve svetega Silvestra. Posojen oziroma natančneje rečeno dan denar (med stroški je najprej zapisano, da gre za triletno posojilo (*prestito*), nato pa za denarni prispevek (*per raggiunto*) je cerkev porabila za gradnjo ali obnovo (*per raggiunto nel Fabrica*), pohištvo, nakup novega oltarja iz marmorja ter mašnih potreb-

5 ASU-ANA, šk. 1577, fasc. 6, 710r. Pogodba je podpisana in overjena s strani čedajskega notarja Giacomma Nussija.

6 Izjema je zapis iz leta 1749, kjer je *cameraro* Matija Melissa pod fiksne in variabile stroške zapisal, da gre 48 lir za plačilo računa za oltarne stopnice cerkve svetega Janeza Krstnika.

Graf 5: Seštevek vseh prihodkov in odhodkov bratovščine (1723–1806). Vir: ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7.

Graph 5: The sum of all incomes and expenses of the confraternity (1723–1806). Source: ASU-CRS, b. 7, fasc. 7.

ščin, izdelavo prapora in poplačilo stroškov.⁷ Iz dekreta, zapisanega leta 1737, ki nalaga bratovščini sv. Roka iz Landarja finančno pomoč cerkvi svetega Silvestra in v katerem je izražena zaveza, “da se ne sme obremeniti te Bratovščine z nobenim odhodkom v korist te Častitljive Cerkve za obdobje naslednjih šestih let, in sicer glede na številne pomoči, ki jih je ta Bratovščina doslej nudila taisti Častitljivi Cerkvi” (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 16v), lahko sklepamo, da je bratovščina finančno znatno pomagala pri obnovi ali izgradnji cerkve svetega Silvestra.

Ostali odhodki zajemajo še zneske, izplačane za pet pogodb *livello francabile* in tri pologe v zastavljalnico Monte di Pietà. Druge odhodke (Graf 4, stolpec “drugo”) sestavljajo stroški v denarju in naravi, kamor spadajo miloščine v pšenici in vinu, manjši stroški za plačilo nadzornika, notarja (za prisostvovanje na vaški skupščini, ko se je ta odločala glede gradnje zvonika), za pridobitev pretorjevega dekreta in v druge namene.

ZAKLJUČEK

Po padcu Beneške republike in podpisu pogodbe v Campoformidu leta 1797 sta Nadiški dolini Landar in Mjerso, kjer je delovala bratovščina svetega Roka iz Landra, prešli pod francosko upravo in s tem izgubili številne privilegije, pridobljene ali povečane v času vladavine *Serenissime*. Kot je razvidno iz računovodskih izkazov, je bratovščina delovala vsaj do leta 1806. Vzroki za prenehanje njenega delovanja niso znani, verjetno je bila bratovščina tako kot večina drugih ukinjena na podlagi Napoleonovih odredb iz let 1806 in 1807. Leta 1805 je Napoleon priključil ozemlje Beneške Slovenije k novo ustanovljeni Kraljevini Italiji, kar časovno sovпада tudi z zadnjim zapisom v računovodsko knjigo bra-

7 17. februarja 1731 je *cameraro* med stroške zapisal: “Per contadi al Cameraro della veneranda Chiesa di S. Silvestro per aggiunto nel Fabrica d’una chiesa, premesi con decreto 18. Gennaio 1730, come da riceputa del Cameraro Matthia qm. Steffano Banchigh del di 20. Gennaio 1730, val. per saldo 90 lire” (ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 9v).

toščin svetega Roka, že naslednje leto z novim zakonom predvidel zaplembo premoženja bratovščin, leta 1807 pa še ukinitve bratovščin in drugih združenj (Zardin, 1987, 124).

V zaključku bomo analizirali gibanje cen landarske pšenice, kot so zapisane v računovodski knjigi bratovščine svetega Roka in ga primerjali z gibanjem cen v glavnem mestu Furlanije, Vidmu. Na ta način bomo preverili, ali je bilo območje Nadiških dolin povezano z videmskim trgom in s tem integrirano v furlanski trg žit. Sledila bo analiza vrst kmetijskih pogodb in oblik kratkoročnih kreditov v Landarju ter primerjava teh s furlansko stvarnostjo z namenom, da preverimo, ali in v kolikšni meri so se doline vključevale v gospodarsko in institucionalno realnost Furlanije v 18. stoletju.

Za agrarno gospodarstvo Furlanije so bili v 18. stoletju značilni naraščanje števil pridelavcev in posledično večje povpraševanje po kmetijskih pridelkih ter ugodne razmere na trgu žita, obenem pa odločna obramba kolektivnih pravic nad zemljo in z njimi povezanih praks, kar je pomenilo odpor proti predlogom in poskusom modernizacije kmetijskih praks in agrarnih struktur, ki so stremeli po uresničevanju fiziokratskih načel in boljšem izkoriščanju priložnosti, ki jih je nudilo naraščajoče povpraševanje (Bianco, 1994, 151). Naraščanje povpraševanja in ugodne možnosti na trgu žita so se odražali v postopnem povečanju cen žita, zlasti v drugi polovici 18. stoletja.

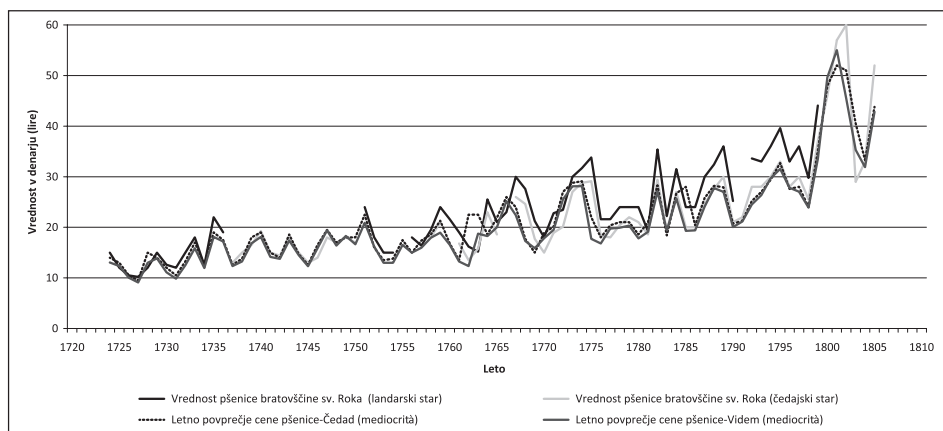
Serijske videmske cen različnih vrst žit in vina v obdobju od 16. do 18. stoletja je že bila predmet pomembnejših historiografskih študij (Romano et al., 1960–1961). Povednost tega vira, sicer posebno zanimivega zaradi dolgoletnega niza podatkov, ki ga vsebuje, in potrebna metodološka previdnost pri njegovi analizi, sta bili že podrobno analizirani in predstavljeni v nekaterih študijah (Fornasin, 2000). Serije podatkov za 18. stoletje kažejo trend naraščanja v gibanju videmskih cen pšenice in, v primerjavi s prejšnjimi stoletji, “manj izrazite motnje in krize, če izvzamemo leta z ekstremnimi vrednostmi, kar je skupno različnim državam v tem obdobju, čeprav bi jih bilo še potrebno postaviti v razmerje z mednarodnim kontekstom”. V glavnih obrisih gibanje cen v Vidmu, če dodelimo vrednost 100 ceni pšenice v desetletju 1721/31, izkazuje sredi stoletja indeks 150 (1745/55) in doseže vrednost 226 ob njegovem koncu (1782/92) (Morassi, 1997, 203–204).⁸ Če primerjamo omenjeno naraščanje cen pšenice v Furlaniji v 18. stoletju z vrednostmi pšenice v dajatvi bratovščine sv. Roka, ugotovimo, da trend naraščanja cen pšenice na dolgi, stoletni rok v Landarju sledi furlanskemu (kakor ga izpričuje videmski trg). Cene landarske pšenice v tabeli nam jasno prikazujejo počasen, a konstanten trend naraščanja cen žita, ki se od dvajsetih do devetdesetih let 18. stoletja podvojijo. Večji preskok v ceni se zgodi šele v prvih letih 19. stoletja, v času Napoleonovih vojn.

Neposredna primerjava cen žit v Vidmu in Landarju razkriva, da so se cene na obeh lokacijah postopno in počasi povečevale (Graf 6). Oba niza podatkov sta namreč usklajena v izkazovanju gibanja, za katerega je značilno postopno, sicer počasno, a stanovito naraščanje cen pšenice v obeh primerih.

V primerjalni analizi cen koruze med 1766 in 1780 za Videm in gorato Karnijo je bilo ugotovljeno, da “trend nagiba vzporednih krivulj jasno kaže, da so bile cene v Vidmu

⁸ O cenah v Beneški republiki in Furlaniji glej tudi: Braudel, Spooner, 1975; Romano et al., 1960–1961; Fornasin, 2000; 2001; Breschi, et al., 2002.

Graf 6: Gibanje prodajnih cen landarske pšenice v primerjavi z letnim povprečjem cen v Čedadu in Vidmu (1724–1805, v beneških lirah). Vir: ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 7a; ASU-ACU, Libretto delle mediocrità de prezy di Biade, e Vini; BCU-FP, šk. 862, fasc. VII, Mediocrità di Cividale 1714–1813. Graph 6: Movement of Landar wheat selling prices in comparison to the annual average prices in Cividale and Udine (1724–1813, measure: Venetian lire). Source: ASU-CRS, b. 7, fasc. 7, 7a; ASU-ACU, Libretto delle mediocrità de prezy di Biade, e Vini; BCU-FP, b. 862, fasc. VII, Mediocrità di Cividale 1714–1813.

povezane s tistimi v Karniji, kar kaže na to, da sta bila trga med seboj močno povezana. Ta ugotovitev niti ni presenetljiva, saj se je podeželje oskrbovalo z žitaricami iz glavnega mesta province” (Fornasin, 2001, 62–63). Podobno kaže analiza vrednosti landarske pšenice v računovodski knjigi v primerjavi z letnimi povprečnimi cenami pšenice v Čedadu in Vidmu (priloga III). V prvi polovici 18. stoletja so vrednost pšenice zapisovali ali v landarski ali v čedajski meri, kasneje pa večinoma v obeh (v nekaterih primerih se izrecno omenja tudi prodaja po tekoči ceni v Čedadu, *venduto a prezzo corrente*). Kot je vidno z grafa 6 se vrednosti landarske pšenice gibljejo podobno kot povprečne letne cene pšenice v Čedadu in Vidmu. V nekaterih – sicer redkih – primerih je zaslediti posebnosti, npr. prvi dve leti, za katero je ohranjeno računovodstvo, vrednosti pšenice ni mogoče zapisati, saj je bratovščina iz vsega žita spekla kruh in v knjigo zapisala le prihodke pšenice od prodaje kruha, leta 1740 pšenice niso prodali, leta 1803 pa so pšenico prodali kar dvakrat v različnih obdobjih leta, prvič po prodajni vrednosti 29 lir za en čedajski star ter drugič po 37:10 lir za en čedajski star (ta vrednost je tudi upoštevana v Prilogi III).

Krivulja na grafu jasno kaže na usklajenost gibanja povprečnih letnih cen skozi celo stoletje na čedajskem in videmskem trgu, iz česar lahko sklepamo o močni povezanosti furlanskega trga pšenice. Iz gibanja vrednosti landarske pšenice in cen pšenice na čedajskem in videmskem trgu je mogoče reči, da so bile Nadiške doline, podobno kot Karnija, vezane na furlanski trg, vendar posredno, preko čedajskega. To pomeni, da so bile Nadiške doline, ki so v 18. stoletju zaradi odmaknjenosti od večjih naselij in mest pomenile “zaprt, izoliran svet”, pravzaprav bile gospodarsko in trgovsko povezane z vzhodnimi furlanskimi

trgi. K tej povezanosti je nedvomno prispevala lega ob cesti, ki je povezovala Čedad s Koroško preko Zgornjega Posočja (Čedad-Nadiške doline-Kobarid-Bovec-Predel).

Drugi vidik, ki ga želimo interpretirati, so pogodbeni razmerja in kreditni sistem, s poudarkom na vprašanju, ali na tem področju nadiška stvarnost sodi v furlanski kontekst. Na podeželskem območju, kjer je delovala bratovščina svetega Roka, je zaznati prisotnost pogodbenih odnosov tipa starega zakupa (*affitto antico*) in *livella*.⁹ Iz zapisov v računovodski knjigi ni mogoče natančneje ugotoviti, kateri odnosi so bili bolj razširjeni, niti ni mogoče iz poznanega sklepati, da je izkazana prevlada dolgoročnih zakupov s fiksnimi zakupninami v denarju in v naravi reprezentativna ter tako stanje posplošiti tudi na kmetije, ki niso pripadale bratovščini ali območju Nadiških dolin nasploh. Dajatve v naravi v večini primerov vključujejo pšenico in vino, kar odraža interese lastnikov zemljišč po pridelkih, ki so uživali večje povpraševanje tako na furlanskem trgu kakor v sosednji goriški grofiji, pa tudi na splošno (Fornasin, 2000; Panjek, 2002b).

Med arhivskim gradivom bratovščine se je ohranilo tudi šest pogodb za razmerje tipa *livello francabile*, ki so bile ena najpogostejših oblik malih posojil na podeželskih območjih Beneške republike in Furlanije (Fornasin, 2000, 55).¹⁰ Za širšo predstavbo omenimo, da je bilo leta 1795 v Furlaniji sklenjenih kar 34.985 pogodb te vrste za skupno vsoto 17.258.724,4 lir (Bianco, 1997, 77). Prisotnost pogodb tipa *livello francabile* kaže na to, da so v Nadiških dolinah uporabljali enak kreditni sistem, kot je prevladoval na območju Furlanije, obenem pa tudi na nič manj zanimivo dejstvo, da je bratovščina poslovala tudi na kreditnem področju in nudila posojila lokalnemu prebivalstvu.

Na podlagi izvedene analize lahko v zaključku povzamemo, da je bila bratovščina svetega Roka iz Landarja manjša laična organizacija, katere člani so bili večinoma iz Landarske doline. Njeni prihodki niso bili visoki, vendar tudi ne nezanemarljivi glede na socialno-ekonomski okvir, znotraj katerega je delovala. Bratovščina izkazuje zanimivo sposobnost upravljanja kapitala z diferenciranjem naložb v podeljevanje kreditov prek *livella francabile* ter v depozite preko zastavljalnice Monte di Pietà v Vidmu. Te dejavnosti so predstavljale dodaten vir dohodka in so bratovščini vsekakor omogočale, da je zmogla prenesti tudi velike stroške v korist lokalnih cerkva, saj ji je uspelo financirati tudi večja obnovitvena in prenovitvena gradbena dela. To kaže tudi na vzajemno delovanje članov bratovščine sv. Roka ter na njihovo povezanost z namenom finančne, socialne in duhovne podpore.

V prispevku niso izčrpane vse možnosti uporabe danih virov, zlasti v smislu rekonstrukcije gospodarske in socialne zgodovine. Dosedanje raziskave nam namreč ne nudijo dovolj trdnih temeljev za bolj poglobljeno analizo in interpretacijo, saj v zadnjih desetletjih skoraj ni bilo socialno in ekonomsko-zgodovinskih študij Nadiških dolin v zgodnjem novem veku.

ZAHVALA

Zahvaljujem se prof. Furiu Biancu in prof. Alessiu Fornasinu, ki sta mi prijazno posredovala podatke o cenah pšenice v Vidmu in Čedadu.

⁹ O produkcijskih razmerjih in agrarnih pogodbah na območju Italije glej Giorgetti, 1974.

¹⁰ Več o *livello francabile* glej v: Giorgetti, 1974; Corazzol, 1979.

PRILOGA I: Vsi prihodki bratovščine svetega Roka iz Landarja po letih.

Vir: ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 7a.

Leto	v denarju (lire:soldi: denariči)	v pšenici (lire:soldi:denariči)		v vinu (lire: soldi: denariči)	Leto	v denarju (lire:soldi: denariči)	v pšenici (lire: soldi: denariči)		v vinu (lire:soldi: denariči)
		iz prodaje	kruh				iz prodaje	kruh	
1722	10:10:0		56:00:0		1764	79:18:0	117:00:0		12:00:0
1723	10:10:0		56:00:0		1765	79:18:0	96:08:0		18:00:0
1724	10:10:0	80:00:0			1766	79:18:0	92:00:0		36:00:0
1725	10:10:0	64:00:0			1767	79:18:0	147:06:8		21:00:0
1726	10:10:0	56:00:0		7:10:0	1768	79:18:0	136:00:0		15:8:0
1727	14:17:0	53:13:0	6:00:0		1769	58:4:0	103:18:0		16:10:0
1728	14:17:0	44:00:0	25:00:0		1770	73:14:0	88:00:0		22:10:0
1729	14:17:0	30:00:0	56:00:0		1771	73:14:0	111:08:0		18:00:0
1730	14:17:0	8:08:0	68:18:0		1772	73:14:0	115:00:6		24:00:0
1731	14:17:0	34:00:0	37:10:0		1773	73:14:0	148:00:0		10:10:0
1732	14:17:0	40:03:0	37:10:0		1774	73:14:0	156:10:6		22:10:0
1733	14:17:0	21:14:0	78:00:0	12:00:0	1775	73:14:0	166:10:4		10:01:00
1734	14:17:0	29:03:6	37:10:0	9:00:0	1776	73:14:0	105:16:0		21:00:0
1735	14:17:0	110:00:0	7:00:0	21:00:0	1777	73:14:0	105:12:0		30:00:0
1736	14:17:0	82:06:8	23:04:0		1778	73:14:0	117:12:0		22:10:0
1737	14:17:0	51:09:2	27:00:0	13:10:0	1779	73:14:0	118:00:0		19:10:0
1738	14:17:0	81:05:6	6:00:0	12:00:0	1780	71:16:0	118:00:0		9:00:0
1739	14:17:0	88:13:6	6:00:0	13:10:0	1781	71:16:0	221:14:0		22:10:0
1740	23:11:0	93:01:0	14:00:0	22:10:0	1782	72:12:0	173:00:0		13:10:0
1741	23:11:0	75:18:0	12:00:0		1783	74:01:0	109:00:0		13:10:0
1742	45:5:0	72:00:0	12:00:0	15:00:0	1784	71:02:0	165:00:0		7:10:0
1743	45:05:0	104:00:0		12:00:0	1785	71:02:6	117:06:8		7:10:0
1744	45:05:0	86:13:6		13:10:0	1786	71:02:6	117:06:8		27:00:0
1745	45:05:0	74:00:0		22:10:0	1787	71:02:6	146:08:0		30:00:0
1746	45:05:0	79:11:0		27:00:0	1788	71:02:0	158:16:0		16:10:0
1747	45:05:0	102:10:0		9:00:0	1789	71:02:0	176:00:0		9:00:0
1748	45:5:0	96:16:0		9:00:0	1790	72:15:6	123:04:0		9:00:0
1749	45:00:0	102:00:0		9:00:0	1791	72:15:6	128:14:8		24:00:0
1750	55:08:6	96:14:6		27:00:0	1792	71:02:0	153:01:6		13:10:0
1751	55:08:6	128:00:0		30:10:0	1793	68:16:0	150:13:4		16:10:0
1752	45:11:0	96:00:0		9:00:0	1794	64:00:0	164:00:0		16:10:0
1753	64:03:0	80:00:0		5:05:0	1795	54:17:0	180:08:0		16:10:0
1754	64:03:0	80:00:0		5:05:0	1796	72:10:6	150:13:6		24:00:0
1755	64:03:0			15:00:0	1797	72:16:6	164:00:0		45:00:0
1756	64:03:0	96:00:0		7:10:0	1798	72:16:6	136:00:0		22:10:0
1757	64:03:0	177:00:0		15:00:0	1799	72:16:6	200:18:4		49:10:0
1758	74:19:0	18:10:0		31:10:0	1800	72:16:6	251:01:9		81:00:0
1759	72:19:0	14:00:0		24:00:0	1801	72:16:6	293:12:6		40:10:0
1760	72:19:0			6:00:0	1802	72:16:6	327:00:0		39:00:0
1761	79:18:0	11:04:0		10:10:0	1803	72:16:6	211:17:6		37:10:0
1762	79:18:0	79:04:0		10:10:0	1804	72:16:6	180:02:6		37:10:0
1763	79:18:0	75:18:0		25:10:0	1805	72:16:6	283:16:8		54:00:0

PRILoge II: Vsi prihodki (z in brez prenosa), odhodki in stanje blagajne (z in brez prenosa) bratovščine svetega Roka iz Landarja po letih). Vir: ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7, 7a.

Leto	Prihodki (lire: soldi: denariči)		Odhodki (lire: soldi: denariči)	Saldo (lire: soldi: denariči)		Leto	Prihodki (lire: soldi: denariči)		Odhodki (lire: soldi: denariči)	Saldo (lire: soldi: denariči)	
	s prenosom*	brez prenosa**		s prenosom	brez prenosa		s prenosom*	brez prenosa**		s prenosom	brez prenosa
1722	163:02:6	66:10:0	134:08:0	28:14:6	-68:02:0	1764	369:08:10	208:18:0	30:00:0	339:08:10	178:18:0
1723	95:04:6	66:10:0	87:09:0	7:15:6	-21:01:0	1765	533:14:10	19:06:0	30:00:0	503:14:10	164:06:0
1724	98:05:6	90:10:0	34:17:0	59:08:6	55:13:0	1766	711:12:10	207:08:0	392:00:0	319:12:10	-185:18:0
1725	133:18:6	74:10:0	36:12:0	97:06:6	37:18:0	1767	567:17:6	251:8:4	30:00:0	537:17:6	221:04:8
1726	116:00:0	81:00:0	74:00:0	52:15:0	7:00:0	1768	770:03:6	232:06:0	555:11:0	214:12:6	-324:15:0
1727	126:05:0	73:10:0	104:11:0	21:14:0	-32:19:0	1769	393:04:6	178:12:0	63:01:0	330:03:6	115:11:0
1728	105:11:0	83:17:0	28:12:0	76:19:0	55:05:0	1770	514:07:6	184:04:0	33:00:0	481:07:6	151:04:0
1729	180:16:0	100:17:0	44:08:0	136:08:0	56:09:0	1771	684:09:6	203:02:0	409:07:6	275:02:0	-207:15:6
1730	228:11:0	92:03:0	134:09:6	94:02:6	-43:13:6	1772	487:16:6	212:14:6	85:03:0	402:13:6	127:11:6
1731	180:08:6	86:07:0	31:08:0	149:00:6	54:19:0	1773	634:17:6	232:02:0	218:13:0	416:04:6	13:09:0
1732	241:10:6	92:10:0	100:12:0	140:18:6	-9:18:0	1774	668:19:0	252:14:6	183:13:0	485:06:0	69:01:6
1733	267:09:6	128:11:0	47:10:6:0	219:19:0	81:00:6	1775	736:00:4	250:14:4	394:17:0	341:03:4	-145:17:4
1734	318:09:6	90:10:6	27:12:0	282:17:6	62:18:6	1776	541:13:4	200:10:0	241:16:0	299:17:4	-42:14:0
1735	435:14:6	153:03:0	266:12:0	169:02:6	-144:11:0	1777	509:03:4	209:06:0	45:13:0	463:10:4	163:13:0
1736	289:10:2	120:07:8	27:04:0	262:06:2	93:03:8	1778	677:06:4	213:16:0	61:13:0	615:13:4	152:03:0
1737	387:02:4	106:16:2	150:12:0	236:10:4	-44:04:2	1779	826:17:4	211:04:0	679:19:0	146:18:4	-469:05:0
1738	349:18:0	114:03:4	27:17:0	322:01:0	86:06:4	1780	345:14:4	198:16:0	334:9:0	115:04:0	-136:07:0
1739	440:01:6	303:00:6	150:12:0	289:09:6	152:08:6	1781	327:05:4	316:00:0	228:13:0	98:12:4	88:13:0
1740	442:11:6	153:02:0	26:08:0	416:03:6	126:14:0	1782	357:14:4	259:02:0	313:04:0	44:10:4	-55:18:0
1741	527:12:6	111:09:0	344:07:0	183:05:6	-233:02:0	1783	241:01:4	196:11:0	172:08:0	68:13:4	24:03:0
1742	327:10:6	144:05:0	29:14:0	297:16:6	114:11:0	1784	312:05:4	243:12:0	274:09:0	37:16:4	-31:03:0
1743	459:01:6	161:05:0	275:13:0	183:08:6	-115:12:0	1785	233:15:6	195:19:2	193:15:0	40:00:6	2:04:2
1744	328:17:0	145:08:6	93:00:0	235:17:0	52:08:6	1786	255:09:8	215:09:2	154:09:0	101:00:8	61:00:2

Leto	Prihodki (lire: soldi: denariči)		Odhodki (lire: soldi: denariči)	Saldo (lire: soldi: denariči)		Leto	Prihodki (lire: soldi: denariči)		Odhodki (lire: soldi: denariči)	Saldo (lire: soldi: denariči)	
	s prenosom*	brez prenosa**		s prenosom	brez prenosa		s prenosom.*	brez prenosa**		s prenosom	brez prenosa
1745	377:12:0	141:05:0	288:12:0	89:00:0	-148:13:0	1787	348:11:2	247:10:6	184:09:0	164:02:2	63:01:6
1746	240:16:0	151:16:0	255:00:0	15:16:0	-104:16:0	1788	410:10:2	246:08:0	73:11:0	336:19:2	172:07:0
1747	172:11:0	156:15:0	26:12:0	145:19:0	130:03:0	1789	593:01:2	256:02:0	313:11:0	279:10:2	-58:11:0
1748	300:12:0	154:13:0	74:12:0	226:00:0	80:01:0	1790	484:09:8	204:19:0	159:09:0	328:00:8	45:00:0
1749	385:12:0	159:12:0	62:00:0	288:06:0	97:12:0	1791	553:10:10	225:10:2	313:12:0	239:18:10	-89:18:2
1750	483:19:0	179:03:0	30:12:0	453:07:0	148:11:0	1792	477:12:4	237:13:6	36:09:0	441:03:4	201:04:6
1751	667:05:6	213:18:6	74:12:0	592:13:6	139:05:6	1793	677:02:8	235:06:4	286:12:0	390:10:8	-52:04:4
1752	754:00:6	161:07:0	363:16:0	390:04:6	-203:11:0	1794	635:00:8	244:01:0	89:02:6	545:18:2	154:18:6
1753	550:08:6	160:04:0	332:12:0	217:16:6	-173:12:0	1795	797:13:2	251:15:0	126:19:0	670:14:2	124:16:0
1754	278:00:6	160:04:0	57:12:0	310:08:6	102:12:0	1796	917:18:2	247:04:0	409:03:0	508:15:2	-162:01:0
1755	400:07:6	89:19:0	26:12:0	373:15:6	63:07:0	1797	790:11:8	281:16:6	570:11:0	220:00:8	-289:05:6
1756	552:04:6	178:09:0	347:14:0	207:10:6	-170:15:0	1798	451:07:2	231:06:0	359:05:0	92:02:2	-128:01:0
1757	456:09:6	251:19:0	321:04:0	135:05:6	-70:15:0	1799	415:07:0	323:04:1	291:11:0	123:16:0	31:13:10
1758	338:04:6	124:19:0	106:19:0	201:12:6	18:00:0	1800	528,14:3	404:18:3	380:18:6	147:15:9	23:19:9
1759	416:11:6	110:19:0	229:12:0	186:18:6	-119:07:0	1801	572:04:9	424:09:0	58:03:0	514:01:9	366:06:0
1760	384:17:6	77:19:0	26:12:0	365:05:6	51:07:0	1802	933:18:3	439:16:6	45:11:0	908:07:3	394:05:6
1761	549:04:10	101:12:0	375:02:0	174:02:10	-274:10:0	1803	1230:11:3	322:04:0	751:11:0	479:00:3	-430:13:0
1762	343:14:10	169:12:0	258:00:0	85:14:10	-89:12:0	1804	769:09:3	290:09:0	380:11:0	388:18:3	-89:18:0
1763	268:10:10	182:16:0	108:00:0	160:10:10	74:16:0	1805	799:11:5	410:13:2	368:07:0	431:04:5	42:06:2

*Vključno s pšenico in vinom preteklega leta.

** Brez pšenice in vina preteklega leta.

PRILOGA III: Vrednost pšenice bratovščine sv. Roka iz Landarja (landarski in čedajski star) ter letno povprečje cen pšenice v Čedadu in Vidmu (1724–1805). Vir: ASU-CRS, šk. 7, fasc. 7; ASU-ACU, Libretto delle mediocrità de prezy di Biade, e Vini; BCUF-P, šk. 862, fasc. VII, Mediocrità di Cividale 1714–1813.

Leto	Vrednost pšenice bratovščine sv. Roka (landarski star)	Vrednost pšenice bratovščine sv. Roka (čedajski star)	Letno povprečje cene pšenice-Čedad (mediocrità)	Letno povprečje cene pšenice-Videm (mediocrità)	Leto	Vrednost pšenice bratovščine sv. Roka (landarski star)	Vrednost pšenice bratovščine sv. Roka (čedajski star)	Letno povprečje cene pšenice-Čedad (mediocrità)	Letno povprečje cene pšenice-Videm (mediocrità)
1724	15:00		14:00	13:01	1765	21:00	18:12	21:18	20:00
1725	12:00		13:00	12:07	1766	23:00		26:00	25:04
1726	10:10		10:10	10:01	1767	30:00	26:00	24:00	22:08
1727	10:04		9:10	9:02	1768	27:12	24:12	17:14	17:06
1728	12:00		15:00	13:00	1769	21:05	17:14	15:00	15:17
1729	15:00		14:00	13:17	1770	18:00	15:00	18:18	17:17
1730	12:12		12:00	11:02	1771	22:16	18:18	20:02	19:10
1731	12:00		10:10	9:17	1772	23:09	20:02	27:00	25:10
1732	15:00		10:05	12:10	1773	30:00	27:00	28:16	28:02
1733	18:00		17:00	15:17	1774	31:14	28:16	29:02	28:03
1734	12:10		12:12	11:19	1775	33:16	29:02	22:00	17:14
1735	22:00		19:00	18:02	1776	21:12	18:06	18:00	16:16
1736	19:00		17:10	17:04	1777	21:12	18:00	20:08	19:15
1737		13:00	12:12	12:07	1778	24:00	20:08	21:00	19:18
1738		15:00	13:16	13:05	1779	24:00	22:00	21:00	20:07
1739		16:10	18:00	16:17	1780	24:00	21:00	18:12	17:16
1740		19:05	19:00	18:02	1781	19:04	18:12	21:00	19:02
1741		15:00	15:00	14:03	1782	35:08	29:08	28:06	27:02
1742		14:08	14:00	13:15	1783	22:04	19:04	18:08	19:07
1743		18:00	18:12	17:08	1784	31:10	27:00	26:14	25:14
1744		15:00	14:14	14:10	1785	24:00	20:00	28:00	19:06

Leto	Vrednost pšenice bratovščine sv. Roka (landarski star)	Vrednost pšenice bratovščine sv. Roka (čedadjski star)	Letno povprečje cena pšenice- Čedad (mediocritā)	Letno povprečje cena pšenice- Videm (mediocritā)	Leto	Vrednost pšenice bratovščine sv. Roka (landarski star)	Vrednost pšenice bratovščine sv. Roka (čedadjski star)	Letno povprečje cena pšenice- Čedad (mediocritā)	Letno povprečje cena pšenice- Videm (mediocritā)
1745		13:00	12:12	12:06	1786	24:00	20:00	20:08	19:08
1746		14:00	16:10	15:17	1787	30:00	24:12	25:16	24:02
1747		18:00	19:10	19:08	1788	32:08	27:12	28:04	27:15
1748		17:00	17:00	16:08	1789	36:00	30:00	27:18	27:00
1749		18:00	18:00	18:06	1790	25:04	21:00	20:14	20:01
1750		17:00	18:00	16:13	1791		22:00	21:06	21:03
1751	24:00		22:10	20:18	1792	33:12	28:00	25:04	24:10
1752	18:00		16:00	16:04	1793	33:00	28:00	27:00	26:07
1753	15:00		13:10	13:00	1794	36:00	30:00	29:08	29:14
1754	15:00		13:16	13:00	1795	39:12	33:00	32:14	31:11
1755			17:10	16:10	1796	33:00	28:00	27:12	27:16
1756	18:00		15:00	15:00	1797	36:00	30:00	28:00	27:01
1757	16:08		17:08	15:19	1798	29:15	25:10	24:00	23:18
1758	19:10	18:00	18:12	17:19	1799	44:1	37:00	35:02	33:10
1759	24:00	21:00	21:06	18:19	1800		46:00	48:00	49:13
1760	21:12		16:16	16:11	1801		57:00	52:00	55:00
1761	19:00	16:16	13:10	13:05	1802	72:00	60:00	51:00	45:10
1762	16:04	13:10	22:10	12:07	1803		29:00	40:10	35:06
1763	15:09	15:16	22:10	18:15	1804		33:00	33:06	31:18
1764	25:10	23:00	18:12	18:05	1805		52:00	43:16	42:17

THE ACCOUNT BOOK OF THE CONFRATERNITY OF SAINT ROCH FROM ANTRO: A CONTRIBUTION TO THE ECONOMIC HISTORY OF THE VALLEYS OF NATISONE IN THE 18TH CENTURY

Ines BEGUŠ

University of Primorska, Science and Research Centre,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: ines.begus@zrs.upr.si

SUMMARY

The paper discusses the economic activities of the Confraternity of Saint Roch from Antro in Venetian Slovenia based on an analysis of the main account book, lease agreements, records by Venetian administrators regarding the rules regulating the financial activities of the confraternity, lists of leaseholders and several receipts for bills received. The first chapter of the paper presents the ordinances by Cividale administrators issued between the 17th and the 18th centuries, which regulated the activities of confraternities, including that of Saint Roch. These are followed by an analysis of revenues and expenditures of the confraternity and, finally, a comparison of the fluctuations of wheat prices in Antro and Udine.

Based on the analysis conducted, it can be summarised that the Confraternity of Saint Roch from Antro was a small lay organisation whose members were mostly from the Valley of Antro. Its revenues were not high, but not negligible either considering the socioeconomic frame within which it operated. The confraternity demonstrates an interesting ability to manage the capital by diversifying investments into loans granted through livello francabile and into deposits through the Monte di Pietà public pawnbroker's establishment in Udine. These activities represented an additional source of income and certainly allowed the confraternity to sustain large expenses, such as costs for extensive restoration and renovation work on local churches. This also indicates a close interaction between the members of the Confraternity of Saint Roch, who worked together with the purpose of providing financial, social and spiritual support.

The paper does not exhaust the possible uses of the available sources, especially in terms of the reconstruction of economic and social history. In fact, research to date has not provided sufficiently strong foundations for a more in-depth analysis and interpretation, for in the past ten years there have been hardly any social- and economic-historical studies written about the Valleys of Natisone in the early modern age.

Although the reasons why the confraternity discontinued its work are not known, it is safe to assume that it was – like most others confraternities – abolished based on Napoleon's decrees from 1806 and 1807.

Key words: lay confraternities, Confraternity of Saint Roch from Antro, the Valleys of Natisone, economic history

VIRI IN LITERATURA

ASU-ACU – Archivio di stato di Udine (ASU), Archivio comunale di Udine (ACU), Libretto delle mediocrità de prezzzy di Biade, e Vini cominciando l'anno 1500 sino l'an corrente.

ASU-ANA – ASU, Archivio notarile antico (ANA).

ASU-CRS – ASU, Corporazioni religiose sopprese (CRS).

BCU-FP – Biblioteca civica V. Joppi Udine (BCU), Fondo Principale (FP).

SLG-M – Steiermärkisches Landesarchiv Graz (SLG), Mappe (M), 46, št. 12.

Bianco, F. (1985): Comunità di Carnia: le comunità di villaggio della Carnia (secoli 17.–19.). Udine, Casamassima.

Bianco, F. (1990): Contadini, sbirri e contrabbandieri nel Friuli del Settecento: la comunità di villaggio tra conservazione e rivolta (Valcellina e Valcovera). Pordenone, Edizioni Biblioteca dell'immagine.

Bianco, F. (1994): Terre del Friuli. Mantova - Astrea - Verona, Cierre.

Bianco, F. (1998): La frontiera come risorsa. Il contrabbando di tabacco nella repubblica di Venezia in età moderna. *Histoire des Alpes*, 3, 213–225.

Bianco, F. (2001): Nel bosco. Comunità alpine e risorse forestali nel Friuli in età moderna. Udine, Forum Edizioni.

Bianco, F. (2003): Riforme fiscali e sviluppo agricolo nel Friuli napoleonico. Francesco Rota pubblico perito e agrimensore con il coraggio della verita e nell'interesse della Nazione. Udine, Forum Edizioni.

Bianco, F. (2008): L'immagine del territorio. Udine, Forum Edizioni.

Braudel, F., Spooner, F. C. (1975): I prezzi in Europa dal 1450 al 1750. V: Storia economica Cambridge, IV. Torino, Einaudi.

Breschi, M., Fornasin, A., Gonano, G. (2002): Dinamica dei prezzi e dinamica demografica in Friuli nel Settecento. V: Prezzi, redditi, popolazioni in Italia: 600 anni (dal secolo XIV al secolo XX). Udine, Forum Edizione.

De Vitt, F. (2006): La pieve di San Floriano d'Illegio: archeologia, storia, arte tradizione. Udine.

Del Torre, G. (1992–1993): Stato regionale e benefici ecclesiastici: vescovadi e canonici nella terraferma veneziana all'inizio dell'età moderna. *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze Lettere e Arti - Classe di scienze morali, lettere ed arti*, CLI, 1171–1236.

Ferigo, G., Fornasin, A. (ur.) (1997): Cramars. Atti del convegno internazionale di studi Cramars: emigrazione, mobilità, mestieri ambulanti dalla Carnia in età moderna, Tolmezzo, 8, 9 e 10 novembre 1996. Udine, Arti grafiche friulane.

Fornasin, A. (1998): Ambulanti, artigiani e mercanti: l'emigrazione dalla Carnia in età moderna. Verona, Cierre.

Fornasin, A. (2000): Il mercato dei grani di Udine. Indagine per una storia dei prezzi in Friuli (secoli XVI–XVIII). V: La patria del Friuli in età moderna: saggi di storia economica. Udine, Forum.

- Fornasin, A. (2001):** Lontano dal mercato. Prezzi, costi di trasporto e consumi dei cereali nella montagna Friulana (secolo XVIII). V: Montagna e pianura: scambi e interazione nell'area padana in età moderna. Udine, Forum, 49–68.
- Giorgetti, G. (1974):** Contadini e proprietari nell'Italia moderna: rapporti di produzione e contratti agrari dal secolo 16. a oggi. Torino, Einaudi.
- Monte, M. (2002):** Episodi di malversazione nelle amministrazioni delle confraternite laicali di San Daniele del Friuli nel periodo veneziano (1762–1797). *Ce fastu?*, 1, 45–75.
- Mor, C. G. (1972):** Appunti sull'ordinamento politico-amministrativo della val Natisone e convalli. V: Ciceri, L. (ur.): Val Natisone e convalli: 49° Congresso, S. Pietro al Natisone, 24 Settembre 1972. Udine, Società filologica friulana, 39–48.
- Morassi, L. (1997):** Economia e società in Friuli. Udine, Casamassima.
- Panjek, A. (2002a):** O gospodarskem pomenu meje za prebivalstvo Vzhodnih Alp s posebnim ozirom na zgornje Posočje (16.–18. stoletje). V: Soški razgovori, I. Bovec, Zgodovinska sekcija Kulturnega društva Golobar, 215–226.
- Panjek, A. (2002b):** Terra di confine: agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento. Mariano del Friuli (GO), Edizioni della Laguna.
- Panjek, A. (2004):** Fevdalna renta in agrarno gospodarstvo na Krasu na podlagi cenitev gospostev (1615–1637). *Acta Histriae*, 12, 2, 1–72.
- Podrecca, C. (1884):** Slavia italiana. Cividale del Friuli: Fulvio Giovanni.
- Pullan, B. (1982):** La politica sociale della Repubblica di Venezia (1500–1620), vol. 1. Le scuole grandi, l'assistenza e le leggi sui poveri. Roma, Il Vetro editrice.
- Romano, R., Spooner, F. C., Tucci, U. (1960–1961):** Le finanze di Udine e della Patria del Friuli all'epoca della dominazione veneziana. V: Memorie Storiche Forogiuliesi. Udine, Sede della deputazione, 44, 237–268.
- Rutar, S. (1899):** Beneška Slovenija. Ljubljana, Slovenska matica.
- Tagliaferri, A. (1969):** Struttura e politica sociale in una comunità Veneta nel '500 (Udine). Milano, Giuffré editore.
- Tagliaferri, A. (1976):** Relazioni dei rettori Veneti in Terraferma V. Provveditori di Cividale del Friuli. Provveditori di Marano. Milano, Giuffré editore.
- Vilfan, S. (1978):** L'autonomia della Slavia Italiana nel periodo patriarcale e veneto. V: La storia della Slavia Italiana. Trieste - San Pietro, Quaderni Nadiža, 57–84.
- Zannini, A. (2004):** "Per la Germania e l'Ongheria": L'emigrazione temporanea dalle valli del Natisone. *Annales - ser. hist. et soc.*, 14, 1, 73–84.
- Zannini, A. (2009):** Proti Nemčiji in Ogrski. Sezonsko izseljevanje iz beneške Schiavonie. V: Zannini, A., Ruttar, D., Kalc, A.: Gužiranje. Dal dalla Schiavonia veneta all'Ongheria con le stampe dei Remondini = z Beneškega na Ogrsko s tiskovinami Remondini. Stregna, Comune - Regione autonoma Friuli Venezia Giulia - Centro di catalogazione e restauro dei beni culturali - Comunità montana del Torre, Natisone e Collio, 67–84.
- Zardin, D. (1987):** Le confraternite in Italia settentrionale fra XV e XVIII secolo. *Società e storia*, 35, 86–110.

ZGODOVINOPISNA IN POLITIČNA RABA PRIČEVALCA

Marta VERGINELLA

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije,

Titov trg 4, 6000 Koper, Slovenija

e-mail: marta.verginella@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava in problematizira na eni strani zgodovinopisno rabo ustnega pričevanja od antike do sodobnosti, še posebej v okviru polja ustne zgodovine, na drugi strani pa opozarja na pogosto nekritično in politično manipulatorno rabo ustnih virov, ki si jo v Sloveniji vse pogostejše privoščijo sredstva javnega obveščanja. V sprevrženih okoliščinah politične in medijske rabe polpretekle zgodovine pričevalec nastopa v vlogi očitca, njegova pripoved o videnem pa pridobiva nedvoumen status "nove zgodovine".

Ključne besede: ustno pričevanje, pričevalec, ustna zgodovina, javna raba zgodovine

UTILIZZAZIONE STORIOGRAFICA E POLITICA DEL TESTIMONE

SINTESI

Affrontando e discutendo da un lato l'utilizzazione storiografica di testimonianza orale dall'antichità ai tempi moderni, in particolare nell'ambito della storia orale, l'articolo richiama l'attenzione anche a un'utilizzazione spesso acritica e politicamente manipolativa delle fonti orali, che i mezzi d'informazione pubblica in Slovenia promuovono sempre più frequentemente. Nelle circostanze perverse dell'uso politico e mediatico della storia recente il testimone riveste il ruolo di testimone oculare e la sua narrazione di ciò che ha visto assume un'inequivocabile reputazione di "storia nuova".

Parole chiave: testimonianza orale, testimone, storia orale, utilizzazione pubblica della storia

“Borba med resnico in politiko ima dolgo, mnogokrat zapleteno zgodovino, ki z moraliziranjem ali poenostavljanjem ne postane nič bolj preprosta ali razumljivejša” (Arendt, 2003, 55)

MEDIJSKO USTOLIČEVANJE PRIČEVALCA

V zadnjih letih smo čedalje pogostejše priča nekritični in politično manipulatorni rabi pričevalcev in pričevalk, ki jih sredstva javnega obveščanja proglašajo za najbolj verodostojne pripovedovalce in razlagalce polpretekle zgodovine. Gre za pojav, ki ga lahko opazujemo v različnih evropskih kontekstih, tudi slovenskem, na katerega je med prvimi opozorila francoska zgodovinarica Annette Wieviorka z razpravo *L'ère du témoin* (1998), in ki zaradi svojega vse večjega obsega stopa v ospredje zgodovinske razprav ne le v Franciji, temveč tudi v drugih evropskih in neevropskih okoljih, kjer se je medijska raba pričevalcev in pričevalk izkazala za neobčutljivo na kritične razmisleke zgodovinskega, še posebej tiste, ki jih od sedemdesetih let naprej ponuja ustna zgodovina (Passerini, 2008).

Kritična razmišljanja Annette Wieviorkine izhajajo iz ugotovitve, da so po koncu druge svetovne vojne preživeli taboriščniki in taboriščnice postali obstranci. Povojna družba je bila z dneva v dan bolj uprta v prihodnost in čedalje manj dovzetna za pričevanja tistih, ki so preživeli nemške lagerje. V vzhodni in zahodni Evropi so bile travmatične izkušnje deportirancev in deportirank potisnjene na obrobje kolektivnega spominjanja, v številnih primerih pa so postale celo pretveza za nova preganjanja. Na uradnih proslavah zmage nad nacifašizmom je bilo mesto le za heroje druge svetovne vojne, ne pa tudi za žrtve nacističnega in fašističnega nasilja. Nov prostor za javno sprejemanje taboriščnih pričevanj se je odprl šele v šestdesetih in sedemdesetih letih, potem ko so tudi v Evropo in ZDA segli vplivi Eichmannovega procesa, ki se je leta 1961 odvijal v Jeruzalemu. S procesom proti vidnemu predstavniku nacističnega aparata je ustno pričevanje, izrečeno pred sodnim zborom, pridobilo status dokaza, medtem ko je spomin na judovski genocid postal konstitutivni element judovske identitete.

Namera pobudnikov procesa – odločilno vlogo sta pri njegovi pripravi imela takratni izraelski predsednik Ben Gurion in javni tožilec Gideon Hausner (Zertal, 2000) – je bila podučiti izraelsko družbo in svet o tem, kar se je z judovskim prebivalstvom zgodilo v času Hitlerjeve Nemčije, a tudi seznaniti sovražnike Izraela s kaznijo, ki je čakala krivce judovskega genocida in vnete zagovornike antisemitizma. Posnetki procesa so obkrožili svet in pokazali, da so na procesu proti Adolfu Eichmannu imeli ključno vlogo preživeli taboriščniki in taboriščnice iz številnih evropskih držav. Hausner je bil trdno prepričan, da lahko le preživeli dovolj prepričljivo ponazorijo to, kar se je zgodilo judovskemu prebivalstvu v nacistični Nemčiji. Izbral je 111 prič, ki so predstavljale dovolj reprezentativen vzorec judovskih žrtev v Evropi. Na procesu, kjer ni bilo v pripravi nič prepuščeno naključju, se je soj reflektorjev in kamer bolj usmeril na žrtve kot pa na obtoženca, čeprav večina med njimi sodišču ni ponudila novih dokazov o krivdi obtoženega. Tisti, ki so prihajali iz Poljske in Litve, krajev, kjer so bile Eichmannove odgovornosti pri deportacijah in pobojih judovskega prebivalstva skromne, niso mogli

s svojimi pričevanji v ničemer podpreti obtožnice. Ponazorili so lahko le nasilje, ki so ga sami doživeli in ki je pahnilo v smrt njihove najbližje. V ospredju njihovih pričevanj namreč ni bila organizacija deportacije, za katero je bil odgovoren Eichmann, temveč nacistično zlo in groza smrti, ki je tragično zaznamovala njihova življenja.

Hannah Arendt, ki je sledila sodnim obravnavam za ameriški list *The New Yorker*, je brez slepomišenja zapisala, da prvotna naloga jeruzalemskega sodišča ni bila soditi obtoženemu, saj je bil njegov namen ambicioznejši: hotelo je pisati zgodovino. Politično priznanje, ki so ga na Eichmannovem procesu prejele preživele priče, je prispevalo k spremembi njihove vloge v družbi: postale so glasniki in glasnice zgodovine. Na Eichmannovem procesu je bil judovski genocid prikazan kot sosledje individualnih izkušenj, s katerim naj bi se javnost identificirala (Wieviorka, 1999). K tej identifikaciji so od osemdesetih let naprej veliko prispevali tudi filmi kot *Holocaust* in *Schindler's list* (Schindlerjev seznam), s pomočjo katerih je bila vedno širša javnost (samo v ZDA si je televizijsko nadaljevanje *Holocaust* ogledalo približno 120 milijonov Američanov in Američank) poučena o nemških grozodejstvih in kruti usodi judovskega prebivalstva v Hitlerjevem času. Trpljenje Judov in Judinj v nemških taboriščih je postalo kanon moralnega in političnega diskurza, medtem ko so pričevanja preživelih pripadnikov judovskega prebivalstva postavila vzor žrtvam drugih zločinov in tragedij. Vzor, ki je ponujal podobe, retorične izbire in interpretativni okvir, je dopustil, da se je manj znano trpljenje promoviralo prek modela znanega, ne glede na specifične judovskega genocida in njegovo vpetost v dolgotrajni zgodovinski proces antisemitizma. Spominjanje na judovski genocid je postalo referenčno še posebej za vse tiste skupnosti (denimo potomce afriških sužnjev), ki so začele zahtevati priznanje lastnega trpljenja in obenem povrnitev utrpele materialne škode. Tudi v slovenski javnosti, ki do konca devetdesetih let ni gojila uradnega spomina na holokavst in ki se ni resno soočila z antisemitsko tradicijo slovenske družbe, je judovsko spominjanje na nacistično "reševanje" judovskega vprašanja postavilo pomemben kanon političnega in intelektualnega diskurza ter postalo vzor pričevanjem o prestanem zlu (Keslassy, Rosenbaum, 2007, 91).

Ob tem velja pripomniti, da je bilo v Sloveniji še do nedavnega ukoreninjeno prepričanje, da so ustni viri nezanesljivi in zato zgodovinopisno sporni in da je medijska in z njo tudi večkrat politično manipulativna raba ustnih pričevanj relativno recentna, vsekakor pa povezana z medijskim ukvarjanjem s slovensko polpreteklo zgodovino in njenimi najbolj tragičnimi ter politično problematičnimi dogajanjmi. Res je, da so se v sredstvih slovenskega javnega obveščanja pričevalci in pričevalke o slovenski polpretekli zgodovini začeli pojavljati že v devetdesetih letih, so pa šele v zadnjem desetletju pridobili status zanesljivih očitvidcev oziroma očitvidk, ki lahko obnovijo zločin in prevzemajo vlogo najbolj zanesljivih prenašalcev in prenašalk zgodovinske resnice.¹ Gre za pomembno novost v okolju, ki je kazalo praviloma skromen interes za ustni prikaz zgodovinskih dogajanj in v kateri je bilo razmerje med pisnimi in ustnimi pričevanji vseskozi močno v korist prvih. K takemu stanju je v Sloveniji

1 O statusu očitvidca glej Dulong (1988).

prispevala usmeritev najbolj referenčnega, akademskega zgodovinopisja, ki je ustno zgodovino dolgo povsem ignoriralo ali pa obravnavalo kot povsem nepomembno in nezanimivo raziskovalno polje. Ustni viri so v slovenskih zgodovinarskih vrstah vse do konca devetdesetih let veljali za manjvredne in dokumentarno nezanesljive vire. Zaradi svoje visoke stopnje spremenljivosti so bili vredni omembe le takrat, ko je pisnega dokumentarnega gradiva zmanjkalo, in praviloma v kontekstu politične in diplomatske zgodovine.

Bogo Grafenauer, eminenca slovenskega zgodovinopisja, ki je metodološko in epistemološko oblikoval nekaj generacij slovenskih zgodovinarjev in zgodovinarjk, je v *Strukturi in tehniki zgodovinske vede* opozarjal na spremenljivost ustnega izročila, a tudi na to, da so osebni spomini med najbolj zanesljivimi oblikami ustnega izročila (Grafenauer, 1960, 396–397). O govoricah, anekdotah, ljudskih pripovedih je sicer menil, da nimajo velike zgodovinopisne vrednosti in da so zato uporabne “predvsem za spoznavanje kulturne stopnje, na kateri so nastale” (Grafenauer, 1960, 402). Čeprav ni uveljavljal apriorno diskriminatornega odnosa do ustnih virov, nam že hiter pregled slovenskih zgodovinopisnih revij in širše zgodovinopisne produkcije druge polovice 20. stoletja potrdi, da njegove distinkcije niso zapustile veliko sledov. Ustna zgodovina v Sloveniji je vse do konca devetdesetih let obveljala za nekaj eksotičnega, nezanimivega in zato tudi nekoristnega za “pravo” zgodovinopisje, ki je ostajalo močno zavezano politični in institucionalni zgodovini. Pozitivnejši odnos do ustnih virov so kazale slovenske antropološke, etnološke in sociološke študije, ki so informacije o socialnih in kulturnih fenomenih pridobivale na terenu, predvsem s pomočjo informatorjev in informatork. Ne nazadnje so prav slednje prispevale k rehabilitaciji ustnih virov, ki se je najprej zgodila na presečišču zgodovinsko antropoloških oziroma zgodovinsko socioloških študij (Lešnik, Tomc, 1995; Ramšak, 2003).

Da se je v slovenskem primeru ovrednotenje ustnih virov zgodilo najprej zunaj zgodovinopisja in zgodovinopisno najbolj etabliranih raziskovalnih institucij, ni tako nepomembno. Prav tako ni zanemarljivo, da so ustna pričevanja o zgodovinsko prelopnih dogodkih v 20. stoletju našla relevantno mesto prej v slovenskih medijih kot pa v zgodovinarskih študijah. V novinarskih prispevkih in dokumentarnih filmih TV Slovenije so pričevalci in pričevalke prevzeli vlogo “najbolj avtentičnih razlagalcev” slovenske polpretekle zgodovine. In kot so ustna pričevanja marsikje v Evropi v devetdesetih pridobila status dokumentarnega dokaza, so prav to postala tudi na slovenskih televizijskih ekranih. Po desetletjih pretežno enovitega in ideološko zaznamovanega razlaganja slovenske politične polpretekle zgodovine so še posebej izjave posameznikov in posameznic, ki so pripadali v vojni poraženi strani, izzvenele kot alternativna in avtentična razlaga slovenske polpretekle zgodovine, prepričljivejše od marsikatero zgodovinarske razlage. Novinarji, ki so izjave pridobili in uporabili, so z njihovo pomočjo poskušali demokratizirati zgodovinenje slovenskega polpreteklega dogajanja. Še več, pred kamero pridobljena in televizijsko prikazana pričevanja so s svojo močno čustveno noto mnoge televizijske gledalce in gledalke prepričala o tem, da tragične zgodbe malih ljudi zmorejo omajati granitno strukturo zgodovine zmagovalcev in krvnikov. Ne nazadnje tudi

tisto, ki naj bi jo še vedno podpiral dobršen del slovenskega institucionaliziranega oz. “uradnega” zgodovinopisja.

Komparativna analiza dokumentarcev in novinarskih prispevkov o slovenski polpretekli zgodovini, prikazanih v zadnjem desetletju na slovenski nacionalni televiziji, pokaže, da je postavljanje pričevalcev in pričevalk pred kamero tesno povezano s politično rabo slovenske polpretekle zgodovine. V okolju, v katerem je od devetdesetih let naprej sodobna zgodovina postala poligon za politične stranke in v katerem si je lahko eminentni politični predstavnik slovenskega parlamenta privoščil trditve, da je treba preteklost prepustiti zgodovinopisju, v isti sapi pa je že vehementno govoril o tem, kako jo je treba pravilno razumeti, je ideološko prepozicioniranje starih političnih subjektov in oblikovanje novih spremljala potreba po uveljavitvi nove politične genealogije (Arendt, 2003) in tudi novih spominskih praks (Zerubavel, 2003).

Za vse politične subjekte slovenske tranzicije je značilno nezadovoljstvo z zgodovinopisnimi osvetlitvami slovenske polpretekle zgodovine. Mnenje najbolj radikalnih zagovornikov revizije sodobne politične zgodovine je, da so tudi slovenski zgodovinarji in zgodovinarke odgovorni za neuspehi rez s komunistično, totalitarno preteklostjo, ker niso vzpostavili novega ravnovesja med pozabo in spominom ter niso opustili zgodovinopisnih paradigem, ki so bile v obtoku pred letom 1991.² Za tiste, ki gledajo na čas pred letom 1991 z določeno mero nostalgije in z naklonjenostjo, pa je nedopustno, da se slovensko zgodovinopisje ni ogradiło od problematizacije nasilnih praks partizanskega gibanja in povojnih izvensodnih pobojev.

Zgodovinarske vrste o lastnih revizionističnih sposobnostih in težnjah razmišljajo drugače, vsekakor pa ne enovito. En del je prepričan, da se je slovensko zgodovinopisje večinoma izognilo politiki vsečnim revizijam in da ni podleglo političnim diktatom tranzicijskega obdobja (Dolenc, 1999), drugi, sicer manj številni, a marsikdaj v javnosti bolj glasni, pa meni, da je slovensko zgodovinopisje, še posebej tisto, ki se ukvarja z 20. stoletjem, ujeto v interpretativne spone komunistične ideologije in da zato ni sposobno korenitega reza s povojno zgodovinopisno tradicijo (Griesser Pečar, 2004). Toda ne glede na to, kako ocenjujemo prepozicioniranje slovenskega zgodovinopisja po letu 1991 in njegovo revizionistično ost, ritem in obseg odstopanj od predosamosvojitvenega zgodovinopisja, lahko ugotovimo, da je stopnja zgodovinopisne zavzetosti za novo branje slovenske polpreteklosti še daleč od “standardov”, ki jih v zadnjem desetletju uveljavlja TV Slovenija.

Pri oblikovanju le-teh je pomembno vlogo odigral Jože Možina, diplomirani zgodovinar in novinar, ki je maja 2006 stopil na čelo TV Slovenije, v širši slovenski javnosti pa zaslovel kot avtor medijsko odmevnih dokumentarnih filmov *Zločin, ki ne zastara* (2001)³ in *Zamolčani – moč preživetja* (2007),⁴ v katerih je bila pričevalcem in priče-

2 Razprava o tem vprašanju je potekala tudi na simpoziju “Revizija zgodovine”, ki ga je organizirala Slovenska matica v Ljubljani 23. 9. 2009. Referati so objavljeni v posebnem sklopu “Revizija zgodovine” v Glasniku Slovenske matice (GSM, 2011, 5–75).

3 Dokumentarec je dosegljiv na: <http://tvslo.si/predvajaj/zlocin-ki-ne-zastara/ava2.86506550/>.

4 Prepis pričevanj je dosegljiv na: <http://www.rtvsl.si/odprtikop/dokumentarci/zamolcani-moc-prezivetja/>.

valkam odmerjena vloga neovrgljivih prič partizanskega vojnega in povojnega nasilja. Pred kamero so bili postavljeni kot očitvidci in očitvidke, ki so bili na kraju zločina, kot soudeleženci tragičnih vojnih ali povojnih dogajanjih, ki pripovedujejo resnico o tem, kar so videli oziroma izkusili. Gledalce in gledalke pred ekrani so nagovorili s spomini na videno, doživeto ali slišano, sicer s tistim delom svojega pričevanja, ki je bil najprej izzvan, nato posnet, nakar še izbran in vključen v nov narativni sklop dokumentarca, ki ga je oblikoval avtor s svojo ekipo sodelavcev. Televizijski napovedniki so omenjena dokumentarca, podobno kot tudi dokumentarni film *Otroci s Petričkega* (2007),⁵ oglašali kot prikaz dolgo prezrte in zamolčane zgodovine (kar je delno tudi bila) in pri tem poudarjali, da gre za radikalno preoblikovano razumevanje slovenske polpretekle zgodovine, za pridobitev novih zgodovinskih dokazov, ki kličejo po prevrednotenju vojnih in povojnih zgodovinskih dogodkov ter jasno nakazujejo potrebo po nedvoumni sodbi o tem, kdo je žrtev in kdo krvnik.⁶

Pomembno dejstvo je, da se je v Sloveniji medijska raba pričevalcev začela pojavljati v zvezi z obravnavo posamičnih vidikov druge svetovne vojne, predvsem povojnih pobojev in povojnega komunističnega totalitarizma, torej v zvezi s temami, ob katerih so se skozi dvajsetletno tranzicijsko obdobje lomila politična kopja in ob katerih v slovenski javnosti še vedno zmanjka kritične distance in moči za emocionalno neobremenjen pristop, ki edini lahko zagotovi odmik od poenostavljenih in manihejskih razlag preteklosti. Gre za teme, ob katerih sta na slovenskih televizijskih ekranih videno in doživeto pridobila status “nove” zgodovine” oziroma “politično primerno” razumljene zgodovine. Končni cilj medijske učvrstitve “protispomina” ni ostal zakrit. Treba je bilo prinesiti na dan zamolčano in omajati uradni spomin, memorijo, ki jo gojijo “stare sile” in njihovi potomci, v pričakovanju, da se bo z “dolžnostjo pravega spomina” porodila tudi “dolžnost do prave zgodovine”.

Če je vsako odpiranje zgodovinskih tabu tem, tudi medijsko, vredno podpore in če je medijska spodbuda k demokratizaciji zgodovinenja lahko le hvalevredna, zlasti v primeru preveč vase zagledanega zgodovinoisja, je manipulativna raba ustnega pričevanja, upognjenega v korist enoznačnega in pristranskega prikazovanje preteklosti, še posebej, ko gre za njena najbolj tragična poglavja, vredna resne graje. Marko Klavora, ki se posveča raziskovanju memorije na povojni čas v zgornjem Posočju in se s svojim preučevanjem umešča v polje ustne zgodovine, ugotavlja, da so se avtorji nekaterih dokumentarcev in filmov, ki jih je v zadnjem času uvrstila na spored TV Slovenija, poslužili pričevanj večinoma diletantsko in “enodimenzionalno”, saj so jih uporabili skozi manihejsko prizmo zlo-dobro, predvsem tako, da so pričevanjske fragmente ločili od samega pripovedovalca ter jih postavili v vakuum ideologije (Klavora, 2011, 25).⁷ V filmskih dokumentarnih prispevkih je bila pričevalcem predpisana vloga žrtev. Celotna pripovedna struktura, vključno z izborom strokovnjakov – zgodovinarjev ali poznavalcev

5 Prepis pričevanj je dosegljiv na: <http://www.rtvsllo.si/odprtikop/dokumentarci/otroci-s-petricka/>.

6 O vprašanju razumevanja in sodbe v zgodovinoisju glej Bloch (1996, 128–132).

7 Poleg na zgoraj omenjene dokumentarce se Klavora sklicuje tudi na film Huga Štiglica *Črni bratje* (2010) v produkciji RTV SLO (Klavora, 2011, 138–139).

obdobja –, glasbenimi in estetskimi dodatki, je bila podrejena potrjevanju viktimizacije, zato Klavora sklene: *“Če bi avtor(ji) prebrali vsaj en priročnik ustne zgodovine, bi videli, da lahko svoje dokumentarne filme tudi drugače zastavijo in ‘v resnici’ prepustijo pričevalcem, da spregovorijo skozi svojo lastno perspektivo in da ta ni nikoli (ali skoraj nikoli) samo enodimenzionalna in premočrna, pač pa da so pripovedi kontradiktorne in za gledalca velikokrat ‘begajoče’”* (Klavora, 2011, 25).

Če bi v primeru medijske rabe ustnih pričevanj o polpretekli zgodovini šlo dejansko za poskus celovitejšega in kompleksnejšega razumevanja slovenske polpretekle zgodovine in njenih najbolj temnih strani, bi lahko slovensko medijsko različico “ustne zgodovine” imeli za pomemben prispevek k zgodovinjenju sodobne slovenske zgodovine. A ker je slovenska medijska rehabilitacija ustnega tako zelo očitno povezana s potrebo po oblikovanju nove poosamosvojitvene politične genealogije in v je njej politično manipuliranje pričevanja nadvse razvidno, si moramo zastaviti še tista temeljna vprašanja, ki jih razumevajo javna oziroma politična raba pričevanj ter sam status pričevalca oziroma pričevalke. Pričevalec oziroma pričevalka se osredotoča predvsem na lastne izkušnje, doživetja, čustvovanja, ki se jih spominja z nekajdesetletnim zamikom, ko je njegovo oziroma njeno obnavljanje podvrženo številnim kulturnim in mentalnim procesom. Gre za preoblikovanje, ki iz pričevalca ne naredi zgodovinarja, kajti med pričevanjem in zgodovinopisjem ostaja neovrgljiva razlika (Hartog, 2002; Levi, 2003). Razlika, ki jo današnji promotorji medijsko razvpitih razlag polpretekle slovenske zgodovine prizadevno zmanjšujejo ali pa celo izničujejo. Ko spregledujejo samo *esenco* spominjanja, njeno spremenljivost in razdrobljenost, povedo, da jih ne zanima, kako se pravzaprav spomini ohranjajo, bledijo, preoblikujejo, izginjajo, niti kako se kontaminirajo z zunanjimi vsebinami ter tujim spominjanjem. Ne zanimajo jih mehanizmi selekcije doživetij, anahronizmov, zgoščanja in poenostavljanja spominskih praks (Keslassy, Rosenbaum, 2007, 27), prepletanje spominov z vrednotenji, čustvi in sodbami, kontaminacije med individualnim in kolektivnim spominjanjem. Podobno jih ne zanima, v kolikšni meri so pričevanja podrejena socialnemu in kulturnemu kontekstu, v kolikšni meri jih le-ta spodbuja, kako nanje vpliva sam spraševalec, kako kamera, ki snema, ali pa prisotnost televizijske ekipe. Niti se ne ukvarjajo s posledicami sakralizacije pričevalca kot žrtve, ki se zlahka sprevrže v trivializacijo žrtev (Bidussa, 2009, 7). Do slednje pride, ker se mediji javnega obveščanja ne soočijo z zgodovinopisnimi prijemi in zato tudi ne težijo k razumskemu ekspliciranju zgodovinskih dejstev, njihovi selekciji in razvrščanju, komparaciji ter k iskanju vedno novih opazovališč zgodovinskega dogajanja (Cruz, 2010, 127). Z medijskega stališča je pomembno, da je v končni instanci dokumentarni izdelek, v ospredju katerega je pričevanje, odmevnejši in zato tudi vplivnejši od same zgodovinopisne študije, pa čeprav je ta nastala na osnovi raznolike dokumentarne baze in kritičnega pretresa pisnih in ustnih virov.⁸

⁸ Zanimiv primer integracije pisnih in ustnih virov je študija Ferda Gestrina *Svet pod Krimom* (Gestrin, 1993).

USTNI VIRI IN POMEN USTNE ZGODOVINE

V antiki so imeli ustni viri prednost pred pisnimi, če so se slednji izkazali za nezanesljive. In prav take so uradne kronike nemalokrat tudi bile. Herodot, za katerega je bila prva zgodovinarjeva dolžnost zbiranje in ohranjanje tradicije, je svoje *Zgodbe* (Historíai) oprl na žive pripovedi. Ustnim virom je dajal prednost pred pisnimi, uradnimi dokumenti, kajti bolj je zaupal neposrednemu opazovanju in poročilom, ki so mu jih posredovale zaupanja vredne priče in ki jih je lahko kritično izprašal, kot pa tistim, ki so zgodovinska dejstva popisovali po kronistični dolžnosti. Odmaknjenost pripovedi od samega dogodka in pristranskost tistega, ki je dogodku prisostvoval in ga doživel, sta tudi Tukididu narekovali temeljit pretres in kritiko pričevanja, kajti *“udeleženci enih in istih dogodkov o njih niso govorili enako, temveč so se ravnali po svojem spominu ali naklonjenosti eni oziroma drugi strani”* (Luthar et al., 2006, 78).

V antiki prevladujoča, a ne izključna, izbira oralne tradicije je, kot opozarja Arnaldo Momigliano, prinesla niz konsekvenc: *“Herodot je hotel predvsem ugotoviti verodostojnost tega, kar je zbral. Od tod njegovo znamenito razlikovanje med tem, kar je sam videl, in tem, kar so mu poročali drugi; in manj natančno, toda stalno naprezanje, da bi sporočil več različic in ugotovil relativno vrednost vsake izmed njih”* (Momigliano, 1988, 100). Po Tukididu, ki je, še preden je Herodot nehal pisati zgodovino, poskrbel za kritiko njegovega zgodovinopisnega prijema, je sedanost ostajala osrednji predmet zgodovinarjevega raziskovanja. Sodobniki zgodovinskega dogajanja so bili najpomembnejši pričevalci. Zato je kot zgodovinar hotel osebno jamčiti za resničnost tega, o čemer je pisal. Ni pa ovrigel prvenstva ustnega izročila, saj se ni oddaljil od Herodotovega izhodišča, po katerem je treba pisati zgodovino izhajajoč iz ustnega izročila. Za razliko od svojega predhodnika je sicer postavil strožja merila o tem, kaj sme v zgodovinopisju veljati za zanesljivo. Menil je, da se glede preteklosti zgodovinar ne more zanašati na vsa pričevanja po vrsti, saj so ljudje *“nagnjeni k temu, da brez presoje drug od drugega sprejemajo razna izročila”* in da se celo o sodobnih stvareh radi motijo: *“Verjamejo denimo, da imata lakedajmonska kralja pri soglasnih odločitvah na voljo vsak dva glasova in ne le enega, ali pa denimo, da ima lakedajmonska vojska t. i. oddelek Pitanatov, čeprav česa takega nikoli ni bilo. Da, tako malo so pripravljeni ljudje vložiti v iskanje resnice in raje zaupajo, kar je najbolj pripravno”* (Luthar et al., 2006, 77).

Razprava, ki se je že v antiki razvila okrog zgodovinopisne rabe ustnih pričevanj, je za nas zanimiva ne samo zato, ker nas seznanja s takratnim zgodovinopisnim kanonom, po katerem so bila ustna pričevanja že takrat potrebna temeljitega pretresa in primerjave, temveč tudi zato, ker potrjuje že v antiki prisotno zavedanje, da zgodovine ni brez zgodovinarjev, ali z drugimi besedami, da so ob pričevalcih in pričevanjih potrebni tudi zgodovinarji (Wieviorka, 1999).

Po koncu druge svetovne vojne je razvoj ustne zgodovine to zavedanje le še podkrepil in nadgradil. V ZDA so bili začetki *oral history* povezani z zgodovino ameriške elite. V Uradu za ustno zgodovino (Oral History Office) na Columbia University so začeli shranjevati magnetofonsko posnete intervjuje z diplomati, politiki, gospodarstveniki, šele sčasoma pa tudi z manj pomembnimi ljudmi. V šestdesetih letih se je tudi med sicer še

redkimi zgodovinarji začelo uveljavljati prepričanje, da so pričevanja ameriških Indijancev prav tako zanimiva kot izjave teksaških petrolejskih mogotcev in da je nov prijem uporaben celo za vojaško zgodovinopisje. Zgodovinopisno vznemirljivo je postalo pridobivanje pričevanj vietnamskih veteranov, ki so osvetljevala tiste plati vojne, o katerih so uradni dokumenti praviloma molčali ali, še huje, širili laži (Arendt, 2003, 5–51). Na prehodu iz šestdesetih v sedemdeseta leta se je zanimanje za ustno zgodovino začelo širiti na presečišču diplomatske in vojaške zgodovine, etnologije, ameriške folkloristike in sociologije.⁹ Čedalje bolj se je prepletalo s širšo akcijo vračanja izgubljenih identitet posameznih skupnosti priseljencev in priseljenk, ki so postali sestavni del ameriške družbe. Takratnih ameriških zbiralcev ustnih virov sicer ni posebej motilo, da “ameriške korenine in travme” pogosto niso bile kritično ovrednotene in da se je ustno “blago” pretežno skladiščilo. Kritika in problematizacija ustnih virov še nista bili domeni v prvi, “ameriški”, fazi ustne zgodovine.

Novi zgodovinopisni potenciali ustne zgodovine so prišli na dan pozneje, v Veliki Britaniji, kjer je bil njen razvoj bolj enovit. V okrilju Društva za ustno zgodovino (Oral History Society) je delo z ustnimi viri povežalo antropologe s folkloristi, družboslovci, zgodovinarji delavskega gibanja in političnih strank. Vsem je bilo skupno zanimanje za tiste, ki so ostajali zunaj zgodovine, za socialno ozadje kapitalizma, za materialno in kulturno življenje nižjih slojev, za to, kar je ostajalo onkraj družbenih razmerij, kolektivnih reprezentacij in vedenjskih norm in na kar je med prvimi opozoril Edward P. Thompson v študiji *Making of the English Working Class* (1963). Po zgledu Thompsona, ki je prepozicioniral britansko marksistično zgodovinopisje in močno spremenil način pisanja zgodovine delavskega razreda in nasploh nižjih razredov, so britanski socialni zgodovinarji postali dovzetnejši za interdisciplinarni pristop, zgodovinopisno rabo družboslovnih konceptov in nekateri med njimi tudi za zbiranje in zgodovinopisno rabo ustnih virov.

Novo raziskovalno pot in subverzivni metodološki pristop je v sedemdesetih začela ponujati ustna zgodovina tudi v Italiji. Na eni strani je šlo za razširitev raziskovalnega polja na vse tiste, ki so bili obrobni, majhni, nepomembni, neslišni, nepismeni, in so zato ostajali zunaj politične zgodovine, na drugi pa za metodološki prijem, ki je ovrednotil ustnost. Nov prijem je obetal veliko, najprej kvalitativno in kvantitativno razširitev zgodovinopisnega preučevanja na ljudske množice in ženske, ki jih v zgodovini skorajda ni bilo, in z njo tudi odpravo politično pomenljivih zgodovinskih pomanjkljivosti. Arhivski viri niso več določali raziskovalnega predmeta in obsega zgodovinskega preučevanja. Zgodovinar, ki je stopil z magnetofonom pred intervjuvanca ali intervjuvanko, je sam proizvedel dokument, izzval je spominjanje intervjuvanca oz. intervjuvanke, pripoved, z vprašanji je usmerjal tok pripovedi in vplival na povedano. Intervju je bil rezultat snidenja dveh subjektov, ki sta se zapletla v pogovor.

⁹ Na to dvojnost začetkov ustne zgodovine opozarja Vida Rožac Darovec v razpravi *Afirmacija ustne zgodovine v kontekstu pripovednega zgodovinopisja* (Rožac Darovec, 2008, 155–158). Glej tudi Rožac Darovec, 2006.

Med tistimi, ki so niso bili pripravljeni razmišljati o zgodovinopisnih konsekvencah tega srečanja, je bilo kar nekaj takih, ki jih je bližina med zgodovinarjem in zgodovinskim akterjem vznemirjala in spravljala v zadrego. Zadrega in vznemirjenost pa sta se začeli pojavljati ne le zato, ker se je zgodovina začela pisati tudi od spodaj navzgor (*history from below*), temveč tudi zato, ker si je zgodovinopisje samo ustvarja vire. Po togih pravilih akademskega zgodovinopisja bi ustni viri morali še naprej ostati nezanesljivi in neuporabni. Dogajalo pa se je ravno nasprotno: začeli so metati slabo luč na vse tiste, ki so pisnim virom slepo zaupali, ne da bi jih podvrgli kritičnemu pretresu. Novost ustne zgodovine ni bila več v rabi ustnih virov, temveč predvsem v zastavljanju vprašanj zlasti tistemu delu zgodovinopisja, ki se je trdno oklepal historizma in pozitivizma.

Vprašanja, ki jih je začela odpirati italijanska ustna zgodovina, so se dotikala samega znanstvenega statusa zgodovinopisja in njegove zmožnosti samorefleksije. Raba ustne zgodovine ni bila sama po sebi nekaj dobrega, kot je zapisala Luisa Passerini, saj ji ni uspelo med drugim preprečiti instrumentalizacije zgodovine v politične namene. Njena prednost pa je bila nedvomno v tem, da je spodbudila razpravo o subjektivnosti zgodovinopisnega osvetljevanja in pokazala na oblike prepleta med preteklostjo in sedanjostjo. Metodološko in epistemološko najprepričljivejši odgovori ustne zgodovine – če se ozremo po najbolj odmevnih študijah, ki so izšle v Italiji od osemdesetih let naprej – niso bili v dokazovanju konsistentnosti spominov, temveč v zahtevi po celoviti in koherentni kritiki vseh virov, pisnih in ustnih, na katere se opira zgodovinopisje, in seveda njegovih pristopov (Passerini, 1978, XVII).

Zanimanje za ustno zgodovino, ki je v Italiji povezalo zgodovinarje, antropologe, literarne raziskovalce, lingviste, muzikologe, akademike, a tudi šolnike, politične aktiviste, gledališnike in ljubitelje ljudske kulture, je bilo že del širšega toka vse bolj mednarodne razsežnosti, ki se je širil iz ZDA v države Latinske Amerike, predvsem v Brazilijo in Argentino, iz Velike Britanije pa na severni del evropskega kontinenta, na Skandinavijo, kot tudi v Avstralijo in Afriko. Študije, ki so se umeščale v okvir ustne zgodovine, so čedalje bolj širile uvid, da je posameznikovo spominjanje podvrženo vplivu socialnega in kulturnega konteksta, da je v vsakem ustnem pričevanju ob izrečenih besedah pomemben molk, da so lapsusi in laži prav tako vredni zgodovinopisne pozornosti kot "resnice", pa tudi, da je analiza retoričnih vzorcev pričevalca prav tako pomembna kot analiza njegovega govornega ritma, premolkov in zadreg.

Alessandro Portelli, ki danes velja za enega od mednarodno najbolj eminentnih raziskovalcev ustnih virov, je v študiji o smrti Luigija Trastullija (1991) prepričljivo pokazal na ozadje zmot, ki jo je odkril v spominjanju skupnosti delavcev v Terniju. Skoraj polovica njegovih intervjuvancev in intervjuvank se je Luigijeve smrti spominjala, kot da se je zgodila leta 1953, v času pouličnih demonstracij proti množičnim odpustom v lokalni tovarni, in ne leta 1949, ko se je smrtni incident dejansko pripetil, in sicer med delavskimi demonstracijami proti vstopu Italije v Nato. Pomota v datiranju smrti ubitega delavca ni bila naključna, temveč funkcionalna političnemu vrednotenju polpretekle zgodovine v tamkajšnji skupnosti. Spomin na umrlega delavca se je poenotil s spominom na proteste proti odpustom, ki so prizadeli 2.700 družin in so imeli bolj daljnosežne učinke na lokalno skupnost kot pa demonstracije proti vstopu Italije v Nato.

Vzroka kolektivne zmote potemtakem ne gre iskati v pomanjkljivem spominjanju na proteste in demonstracije, ki so se zvrstili ob koncu štiridesetih in na začetku petdesetih let, temveč v pomenu, ki so ga tragičnemu dogodku pripisovali Portellijevi sogovorniki in sogovornice. Napake v spominjanju so bile deformacije v obnavljanju doživetega in videnega in kot take po eni strani koristne uvrstitvi delavske identitete, po drugi pa zabrisovanju vsebin, ki so bile vir političnih obtožb in družbenega stigmatiziranja.

V vsakem pričevanju je, kot poudarja Portelli tudi v študiji *L'ordine è già stato eseguito* (1999), pomemben predvsem odmik od realnega v simbolno in imaginarno, kajti spominjanje posameznika na "tisto, kar se je zgodilo", na doživeto, se prepleta s podoba-mi, pričakovaji, doživetji v skupnosti, v kateri je živel in še živi. V vsakem pričevanju se nalagajo plasti doživetega in pripovedovanega, a tudi slišane in prebranega. Vsako pričevanje je sestav individualnega in kolektivnega, preplet individualnega spominjanja s kolektivno memorijo. Tudi mali čudež spomina, ki ga zmore po Ricoeurju (2000) le posameznik, je ujet v kolektivne spominske okvire (Cruz, 2010, 114).

Iz pravkar opisanega je razvidno, da ustna zgodovina tudi z najbolj sistematično in poglobljeno rabo ustnih virov ne more in ne sme spodriniti pisnih virov. Ustni viri so izziv in korektiv za pisanje sodobne zgodovine. Izziv in korektiv bi morali postati tudi pri pisanju slovenske sodobne zgodovine in pri preučevanju njenih najbolj travmatičnih dogajanj. Pričakovati je, da bi njihovemu pridobivanju sledilo globinsko preučevanje, ki se bo navezovalo na metodološke in epistemološke premise, ki smo jih pravkar nakazali. Ustna zgodovina se lahko tudi v Sloveniji preoblikuje v raziskovalno polje, še posebej zanimivo za tiste, ki se zavzemajo za odmik od politično institucionalnega prikazovanja preteklosti in bolj pluralno zgodovinjenje oziroma razširitev zgodovinopisnega opazovalnega kota tudi na tiste akterje, ki so v prejšnjem stoletju ostali zunaj političnih analov in institucionalne zgodovine. Za tak tip ustne zgodovine pa ne zadošča zgolj zbiranje ustnih virov, podobno kot že sama pridobitev še tako žlahtnih ustnih pričevanj ne zmore sama po sebi odpraviti posledic dolgoletnega zgodovinarskega preziranja ustnih virov. Zato da se bo tudi v slovenskem zgodovinopisju uveljavila kritična raba ustnih virov,¹⁰ bo potrebno resno soočenje s študijami, ki problematizirajo ustne vire in nas opozarjajo, da dragocenost ustnih virov ni toliko v njihovi informativni naravi kolikor v pripovedni moči,¹¹ v obnavljanju, redukciji, spreminjanju, fragmentarnosti doživetega in videnega, sicer obstaja nevarnost, da se bo tudi slovenska različica ustne zgodovine pridružila medijskemu ustoličenju pričevalca kot edino zanesljivega razlagalca polpreteklega zgodovinskega dogajanja.

10 Dobri primeri problematizacije ustnih virov: Rožac Darovec (2008), Klavara (2010), Strle (2009), Milharčič Hladnik (2005), Širok (2009).

11 O spominu kot narativnem aktu, ki se prezentira kot pričevanje, glej Matajc (2010, 301).

HISTORIOGRAPHIC AND POLITICAL USE OF THE TESTIFIER

Marta VERGINELLA

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

University of Primorska, Faculty of Humanities,

Titov trg 4, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: marta.verginella@guest.arnes.si

SUMMARY

In Slovenia, where historiography has until recently treated oral sources as unreliable and where oral history was considered something exotic and uninteresting in academic historiographic circles, we are witnessing an increasingly frequent public and political use of oral testimonies, on which especially on television is bestowed the status of documentary evidence. In the circumstances of the perverted use of recent history for political purposes, the testifier plays the role of eyewitness, the one who speaks about what they saw and therefore about what really happened. The media present these narrations as truth unveiled which simply begs for a radical historiographic revision and an unambiguous judgement about who the executioner was and who the victim. The narrated testimonies of witnessed events on Slovene television are acquiring an increasingly unambiguous authority as “new history.” In truth, the political use of the testifier is a more general phenomenon, noticeable in other European environments as well, where testifiers act as the bearers of “true history,” although being a witness has never implied that one is also a historian (see Hartog).

It is a well-known fact that in antiquity oral sources were given precedence over written ones. Although many historians faced the changeability and fragility of oral testimonies in the successive centuries, the use of oral documentation became the subject of systematic study and historiographic reflection only in the 1970s. It is not insignificant that it was precisely those historiographic circles where oral sources were intended to fill in for the lack of written, archival sources, to come to the realisation that oral testimonies were worth a subtle and critical examination because they are characterised not only by subjectivity and the changeability inherent to any remembrance, but also by a dialogical interdependency between the historian asking questions and listening and the person who is challenged and encouraged to speak and narrate. Numerous studies in the field of oral history confirm that the great value of oral sources is not as much in their informative as in their narrative nature, in the emotional charge of the narrations, in the ambiguities and simplifications, in the mistakes and errors of their accounting.

As the witness remembers the past, its revival unavoidably involves a reconstruction, reduction and alteration of what was experienced and seen. The account of what one has seen and experienced is integrated in the narrations of others and contaminated by the contents and notions dictated by later social and cultural processes.

Key words: oral testimony, testifier, oral history, public use of history

VIRI IN LITERATURA

- Arendt, H. (2003):** Resnica in laž v politiki. Ljubljana, Društvo Apokalipsa.
- Arendt, H. (2007):** Eichmann v Jeruzalemu. Ljubljana, Beletrina.
- Antomarini, B. et al. (2001):** Tempo senza storia, memoria senza tempo. Aperture. Punti di vista a tema. Rim.
- Bidussa, D. (2009):** Dopo l'ultimo testimone. Torino, Einaudi.
- Bloch, M. (1996):** Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Cruz, M. (2010):** I brutti scherzi del passato. Identità, responsabilità, storia. Torino, Bollati Boringhieri.
- Dolenc, E. (ur.) (1999):** Teze za razpravo na okrogli mizi Problemi slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju: ob 40-letnici Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani. Ljubljana, INZ.
- Dulong, R. (1988):** Le témoin oculaire. Paris, Editions EHESS.
- Eliacheff, C., Souley Larivière, D. (2007):** Le temps des victimes. Paris, Albin Michel.
- Gestrin, F. (1993):** Svet pod Krimom. Ljubljana, Založba ZRC - ŠKUC.
- Grafenauer, B. (1960):** Struktura in tehnika zgodovinske vede. Ljubljana, Oddelek za zgodovino.
- Griesser Pečar, T. (2004):** Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945, Okupacija, Kolaboracija, Državlјanska vojna, Revolucija. Zbirka Premiki. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- GSM (2011):** Revizija zgodovine. Glasnik Slovenske matice, 33, 5–75.
- Halbwachs, M. (2001):** Kolektivni spomin. Studia humanitatis, Ljubljana.
- Hartog, F. (2003):** Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps. Paris, Seuil.
- Houziaux, A. (2004):** La mémoire pour quoi faire?. Les Editions de l'Atelier, Condé-sur-Noireau.
- Keslassy, È., Rosenbaum, A. (2007):** Mémoires vives. Pourquoi les communautés instrumentalisent l'Histoire. Paris, Bourin Éditeur.
- Klavora, M. (2011):** Zavezniška vojaška uprava (1945–1947) in spomin prebivalcev v Zgornjem Posočju (doktorska disertacija). Koper, Univerza na Primorskem.
- Matajc, V. (2010):** Medbesedilna razmerja med ustno zgodovino in literaturo v pričevanju. Acta Histriae, 19, 1–2, 307–318.
- Milharčič Hladnik, M. (2005):** Subjektivna realnost migracijskih procesov: brati, poslušati in razumeti migrantske izkušnje. Dve domovini/Two Homelands, 22, 169–196.
- Momigliano, A. (1988–1989):** Razprave iz historiografije. Vol. I–II. Ljubljana, Studia humanitas.
- Nichanian, M. (2006):** La perversion historiographique. Una réflexion arménienne. Paris, Editions Lignes & Manifestes.
- Lešnik, D., Tomc, G. (1995):** Rdeče in črno. Ljubljana, Sophia.
- Levi, P. (2003):** Potopljeni in rešeni. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Luthar, O. et al. (2006):** Zgodovina historične misli. Od Homerja do začetka 21. stoletja. Ljubljana, Založba ZRC.

- Passerini, L. (1978):** Storia orale. Vita quotidiana e cultura materiale delle classi subalterne, Torino, Rosenberg & Sellier.
- Portelli, A. (1991):** The death of Luigi Trastulli and other stories: Form and meaning in oral history. Albany - New York, State university of New York Press.
- Portelli, A. (1999):** L'ordine è già stato eseguito. Roma, le Fosse Ardeatine, la memoria. Rim, Donzelli.
- Portelli, A. (2005):** Premessa. Quaderni storici, 40, 3, 653–655.
- Portelli, A. (2007):** Storie orali. Racconto, immaginazione, dialogo. Rim, Donzelli.
- Ramšak, M. (2003):** Portret glasov. Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji na primeru koroških Slovencev. Društvo za preučevanje zgodovine, antropologije in književnosti. Ljubljana, Borec.
- Ravenna, M. (2004):** Carnefici e vittime. Bologna, Il Mulino.
- Ricoeur, P. (2000):** La mémoire, l'histoire, l'oubli. Paris, Seuil.
- Rožac Darovec, V. (2006):** Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine. Acta Histriae, 14, 2, 447–467.
- Rožac Darovec, V. (2008):** Afirmacija ustne zgodovine v kontekstu pripovednega zgodovinopisja. Zgodovina za vse, 15, 1, 155–158.
- Schivelbusch, W. (2006):** La cultura dei vinti. Bologna, Il Mulino.
- Strle, U. (2009):** "Pustili so vse in odšli čez noč". Prispevek k ilegalnemu izseljevanju iz Posočja v Italijo po drugi svetovni vojni v luči ustnih pričevanj. Zgodovina za vse, XVI, 1, 113–129.
- Širok, K. (2009):** Kolektivno spominjanje in kolektivna pozaba v obmejnem prostoru: spomini na Gorico 1943–1947 (doktorska disertacija). Nova Gorica.
- Vauday, P., Močnik, J. R., Zupanc, P., Rotar, D. B. (ur.) (2009):** Histoire de l'oubli en contextes postsocialiste et postcolonial / Zgodovina pozabe v postsocialističnem in postkolonialističnem kontekstu. Koper, Annales.
- Wieviorka, A. (1998):** L'ère du témoin. Paris, Plon.
- Woodruff, P. (ed.) (1993):** On Justice, Power, and Human Nature: The Essence of Thucydides' History of the Peloponnesian War. Indianapolis, Hackett Publishing.
- Zertal, I. (2000):** Israele e la Shoah. La nazione e il culto della tragedia. Torino, Einaudi.
- Zerubavel, E. (2003):** Time Maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past. Chicago - London, University of Chicago Press.

INTERVJU IN USTNA ZGODOVINA: PRIČEVANJE ALI PRIPOVED?

Marko KLAVORA

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče,
Garibaldijska 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: kajakasm@gmail.com

IZVLEČEK

Ustni zgodovinar prek tehnike intervjuja izziva subjektivnost. To sicer velja za vse zgodovinske vire, četudi se tega zgodovinarji premalokrat zavedajo in se skrivajo za "objektivnostjo" predvsem pisnih uradnih dokumentov. Kljub temu ima samo ustni zgodovinar preko tehnike intervjuja možnost, da subjektivnost izziva neposredno. Samo on/ona ima priložnost, da vir v dialogu s pričevalcem/pripovedovalcem "oblikuje" v skladu s svojim raziskovalnim interesom. Vendar posameznika in njegove zgodovinske izkušnje ne more in ne sme opazovati izolirano od prostora/teritorija in časa, v katere je posameznik/posameznica umeščen/a. Življenjska zgodba posameznika, ki jo zgodovinar pridobi v intervjuju, mu omogoča vstop v polje memorije, saj se ustni zgodovinar preko subjektivnosti posameznika/posameznice ukvarja z inter-subjektivnim: kolektivnim, družbenim.

Ključne besede: ustna zgodovina, intervju, študije spomina, pričevanje, pripoved

L'INTERVISTA E LA STORIA ORALE: TESTIMONIANZA O RACCONTO?

SINTESI

Utilizzando la tecnica dell'intervista, lo storico orale sfida la soggettività. Questo è vero per tutte le fonti storiche, anche se gli storici raramente ne sono consapevoli e si nascondono dietro "l'oggettività" soprattutto di documenti ufficiali scritti. Solo allo storico orale, però, le tecniche dell'intervista permettono di poter sfidare la soggettività direttamente. Solo lui/lei ha l'opportunità di "modellare" la fonte secondo il proprio interesse di ricerca durante l'intervista con il testimone/narratore. Tuttavia, l'intervistatore non può e non deve osservare l'individuo e la sua esperienza storica separatamente dallo spazio/territorio e tempo nel quale questi è integrato. Con la storia della vita di un individuo, conseguita dallo storico mediante l'intervista, si accede al campo della memoria, poiché lo storico orale, attraverso la soggettività dell'individuo si occupa dell'intersoggettivo: del collettivo e del sociale.

Parole chiave: storia orale, intervista, studi sulla memoria, testimonianza, racconto

Intervju je v štiridesetih letih 20. stol. pod vplivom čikaške šole in kvantitativne sociologije ponovno postal orodje v zgodovinskih raziskavah. Hkrati so se z izumi novih načinov snemalnih naprav (magnetofon) že konec štiridesetih let na nekaterih ameriških univerzah in pri vladnih organizacijah pojavili prvi projekti ustne zgodovine.

Eden izmed teh programov je tudi "Oral Research office", ki ga je leta 1948 ustanovil Allan Nevins. Urad je začel izvajati intervjuje z "*moškimi in ženskami, ki so napravili velike prispevke na področjih, s katerimi so se ukvarjali, ali pa so bili na položaju, da so spremembe znotraj teh področij opazovali*" (Hoffman, 1972). To so bili predvsem politiki in gospodarstveniki, ljudje na vodilnih položajih v družbi. Druga pomembna značilnost prvih projektov ustne zgodovine pa je bila, da so bili locirani znotraj knjižnic (kot so v ZDA predsedniške knjižnice) ali arhivov, torej brez stika z oddelki zgodovine na univerzah, kar pomeni, da so imeli zelo malo vpliva na usposabljanje zgodovinarjev in s tem tudi na zgodovinarjevo početje. Ustna zgodovina je bila v tem času v ZDA dojeta kot arhivska praksa.

To zgodnjo "ideologijo" je jasno artikuliral Philip C. Brooks (takrat direktor knjižnice H. S. Trumana) na prvem srečanju Združenja ustnih zgodovinarjev leta 1966. Postavil je distinkcijo med raziskovalcem, ki intervjuja ljudi za lastno knjigo ali raziskavo, in med "čistim" ustnim zgodovinarjem, ki "akumulira zalogo dejstev za druge raziskovalce" (Dunway, Baum, 1996, 63–84). Po njegovem mnenju je početje drugega že po definiciji bolj objektivno.¹ Cilj je bil producirati ideološko nevtralne dokumente in (pre)pustiti interpretacijo drugim. Glavni intelektualni napor je bil zato posvečen naravi dokumenta: Kako nekdo izvaja intervju? Je dokument posnetek na magnetofonu ali transkripcija? Kako naj bo dokument katalogiziran? Kakšno je razmerje med ustno zgodovino in ostalimi dokumenti v arhivu?

Znotraj združenja Oral History Association (glej: OHA, 2012) sta bili ob njegovih začetkih prisotni predvsem dve temi. Prva je marginalni status ustne zgodovine znotraj zgodovinskega poklica, druga pa je nasprotje med tistimi, ki so dojemali ustno zgodovino kot del nekega določenega socialnega gibanja, in tistimi, ki so jo videli kot historično prakso, ki zahteva določene standarde: torej težnja po znanstvenosti in metodi. Pri slednjih pa se je pojavil konflikt tudi na ravni, ali naj ustna zgodovina koncentrira svoje zanimanje pri vodilnih ljudeh, ki so za seboj pustili goro dokumentov, na katere se lahko raziskovalec opira, ali naj se ustni zgodovinarji usmerijo k tistim, ki do sedaj v zgodovini še niso imeli svojega glasu in za seboj v večini tudi niso puščali pisnih virov.

Z vzponom nove levice (*New Left*) v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stol. v ZDA in Evropi je pri socialnih in politično angažiranih zgodovinarjih začel prevladovati predvsem slednji pogled. V ZDA je bilo opazno povečano zanimanje za zgodovino

1 To seveda kaže na začetni "kompleks" ustnih zgodovinarjev v odnosu do zgodovinarjev, ki pišejo na podlagi pisnih (arhivskih) virov, in željo po objektivnosti na enak način kot pri pisnih (arhivskih) virih. Kasneje, ko se je metodologija ustne zgodovine bolj razvijala, je takšno gledanje ovrgla, saj je osiše zgodovinarjevega zanimanja prestavila iz problema "objektivnosti" predvsem na različna vprašanja, ki jih zgodovinar postavlja eni in drugi vrsti vira. Hkrati pa je tudi problematizirala sam pojem objektivnosti (lingvistični obrat).

Afroameričanov² v povezavi z gibanjem temnopoltih državljanov za civilne pravice. Podobna gibanja so sledila pri ostalih etničnih skupnostih, pomemben impulz pa je ustni zgodovini dalo tudi žensko gibanje.

Nastajanje “nove socialne zgodovine”, ki je temeljila na delu in pisanju angleških/ameriških zgodovinarjev E. P. Thompsona in Herberta Gutmana, je sprožilo nova vprašanja, kako so zgodovinarji gledali na preteklost (Evans, 1997, 139–152). Osebnosti politike šestdesetih³ in nova socialna zgodovina so skupaj postavile zahtevo po zgodovini “od spodaj navzgor” (“*bottom up history*”, “*history from below*”), zgodovino etničnih in rasnih manjšin, delavskega razreda, žensk. Skozi to novo perspektivo je bila ustna zgodovina eden izmed načinov, kako se dokopati do take zgodovine (Rožac Darovec, 2006, 447–467; Dunway, Baum, 1996).

Zgodovinarjem je ponudila priložnost, da ustvarijo dokumente tam, kjer jih do tedaj ni bilo.

INTERVJU V USTNI ZGODOVINI

Ko govorimo o intervjuju v ustni zgodovini, izjavljamo s položaja zgodovine in zgodovinopisja. V tem smislu ne smemo spregledati dveh dejstev. Prvo se dotika samega razvoja ustne zgodovine kot enega od možnih in legitimnih vstopov v zgodovinopisje, ki je, kot sem nakazal zgoraj, vezan na razvoj tehnike in samega medija (kot posrednika) med spraševalcem in pripovedovalcem/pričevalcem. “Disciplina” je relativno nova, tudi če so tehniko intervjuja in ustne informacije zgodovinarji uporabljali že prej (vsaj od Herodota naprej). Takšno, kot jo poznamo danes, je omogočil izum magnetofona in posnetka, ki je tako lahko postal (primarni) vir tudi za druge raziskovalce.

Drugo, za moj namen v pričujočem članku še pomembnejše, dejstvo pa je, da ustni zgodovinar prek tehnike intervjuja izziva subjektivnost. To sicer velja za vse zgodovinske vire, četudi se tega zgodovinarji premalokrat zavedamo in se skrivamo za “objektivnostjo” predvsem pisnih uradnih dokumentov. Kljub temu ima samo ustni zgodovinar preko tehnike intervjuja možnost, da subjektivnost izziva *neposredno*. Samo on/ona ima priložnost, da vir v dialogu s pričevalcem/pripovedovalcem “oblikuje” v skladu s svojim raziskovalnim interesom (Thompson, 2000, 173; Passerini, 1988, 12–30).

Vendar posameznika in njegove zgodovinske⁴ izkušnje ne more in ne sme opazovati izolirano od prostora/teritorija in časa, v katere je posameznik/posameznica umeščen/a.

2 Knjiga Alexa Haleya *Roots* (Korenine, 1970) je mnogo temnopoltih Američanov inspirirala k iskanju zgodovine svojih družinskih prednikov v Afriki (Ritchie, 2003, 23).

3 Aktivisti so v tem času radi mešali osebno in politično. Raziskovalce – aktiviste, ki so pripadali novi levici, je prav ta trenutek peljal proti ustni zgodovini ali javnim projektom v skupnostih, ki so jih preučevali ali znotraj njih delali.

4 Uporabljam neoprijemljiv in protisloven pojem zgodovinska izkušnja v povezavi s posameznikom/posameznico. Neoprijemljiv in protisloven zato, ker je vsaka izkušnja “zgodovinska”. Vendar ga uporabljam predvsem zato, ker želim poudariti, da je vsaka izkušnja enkratna in neponovljiva: vedno je njen nosilec (in ustvarjalec) posameznik (posamezniki), ne kolektiviteta. Slednja ne obstaja drugje kot v “glavah” ljudi. Vendar so (kolektivitete) še kako realne in proizvajajo še kako realne učinke in posledice za posameznike.

Življenjska zgodba posameznika, ki jo zgodovinar pri-dobi v intervjuju, mu omogoča vstop v polje memorije,⁵ saj se ustni zgodovinar preko subjektivnosti posameznika/posameznice ukvarja z inter-subjektivnim: kolektivnim, družbenim.

Tudi skupine/skupnosti, ki jim posamezniki pripadamo, kot je med prvimi izpostavil Maurice Halbwachs, izoblikujejo svoje zgodbe, hkrati pa proizvedejo tudi načine, kako posamezniki te zgodbe podajajo. Posameznika in kolektivov (in posledično njune memorije), ki jim pripada, ni mogoče misliti ločeno: spominjanje posameznika je omejeno z družbenim kontekstom in pogojeno z geografskim prostorom, v katerem se odvija, vendar je kljub temu še vedno *individualni* mentalni akt⁶ (Mitszal, 2003, 10–11; Portelli, 2007, 124–126). Memorija je socialna zato, ker vsak (individualni) spomin eksistira samo skozi odnos s "stvarmi", ki si jih (v skupnosti, kolektivu, družbi) delimo: jezik, simboli, dogodki, stanja in (najpomembnejše) socialne in kulturne kontekste (Mitszal, 2003, 11).

Preplet osebnega in kolektivnega znotraj ustnozgodovinskega intervjuja je zapleten, ni pa enosmeren, kot je po mojem mnenju implicitno poskušal dokazati Halbwachs, ko je poudarjal, da se vedno, ko se spominjamo, postavimo v EN tok kolektivnega mišljenja (Halbwachs, 2001, 47–53). Trdim torej, da je posameznik, vpel v memorijo kolektiva (kolektivov), katerih član je, vendar hkrati tudi (dejavno) sooblikuje to memorijo, na isti način, kot je sooblikoval (dovolj je že njegov obstoj) tudi zgodovino (Tonkin, 1992, 97–112). Na drugi strani pa se skozi njegovo individualno memorijo (torej skozi pripoved znotraj ustnozgodovinskega intervjuja) kažejo (ne same na sebi, kot take jih mora zgodovinar prepoznati: analiza!), kot poudarja Luisa Passerini, tudi oblike podrejanja, uklanjanja, hkrati pa tudi upori, trpnost tega posameznika/posameznice (Passerini, 2008, 217–218). Zgodovinopisje je v tem smislu vedno bila in bo ostala "ideografska" veda.⁷

5 Sam sem prevzel pomensko razlikovanje med terminoma *spomin* in *memorija*, ki jo je pred desetimi leti v slovenščino vpeljala Taja Kramberger ob prevodu dela Maurica Halbwachsa *Kolektivni Spomin* (Halbwachs, 2001). Memorija je nekaj, kar ni samo spomin (*souvenir*), kar ni samo evociranje, priklicevanje, reprodukcija; je spomin, ki prehaja iz področja osebnega v področje družbenega prek odnosa z drugim, drugimi. Je kolaž spominov, nekakšen *spominski orientacijski zemljevid* (Kramberger, 2009, 519–600) posameznika in skupin, ki pa ni fiksni, spreminja se glede na izkušnje posameznika in družbenih vplivov "od zunaj". Je način, kako se posamezniki (ali skupine) identificirajo v prostoru in času. Krambergerjeva skozi recepcijo Halbwachsa še zapiše: "*Kolektivne reprezentacije memorije pa, ne pozabimo povedati, hkrati ustvarjajo neke vrste selekcijski filter; rekonstruirajo posamične spomine in jih oblikujejo v memorijo na podlagi potreb sedanjosti. Temeljna funkcija memorije je torej v zmožnosti, da stabilizira in uravnoveša razmerje med preteklostjo in sedanjostjo*" (Kramberger, 2009, 530).

6 Portelli opozarja, da se spominjajo posamezniki, ne skupine.

7 Če bi memorijo posameznikov in posameznice pojmovali samo kot "postavitev v tok" neke kolektivne memorije, ki jo posameznik/posameznica predstavlja in na katero se posameznik/posameznica (kot Neo v znanstvenofantastičnem filmu *Matrica*) *priklopi*, ko se spominja, bi po mojem mnenju umanjala enkratnost: "dialektika" kolektivnega in individualnega, podrejanja in invencije. Ameriški sociolog Jeffrey Olick pa je opozoril še na nekoherentnost (oziroma boljše: dvosmernost) znotraj Halbwachsove sheme, saj Halbwachs govori na eni strani o družbenih okvirih *individualne* memorije, na drugi strani pa o *kolektivnih* (komemorativnih) *reprezentacijah*, ki po mnenju Olicka ne spadajo nujno v iste (komplementarne) fenomene, in to ponazori s terminološkim razlikovanjem med *collective* in *collected memory*. Sam daje prednost prvemu konceptu (*collective memory*), družbi kot nečemu, kar presega samo

Če je posameznik torej socialno (družbeno) konstituiran, socializiran (Tonkin, 1992, 103), potem je lahko, kot opozarja Maurice Aymard, tudi individualna memorija predmet zgodovinopisja (in ne samo domena psihologije), saj bi bilo nesmiselno individualno memorijo (torej posameznika) dojemati kot nekaj, kar je stalno in nesprejemljivo, kar je oblikovano in preoblikovano izključno od zunaj (Aymard, 2004, 12).

Razlika ustne zgodovine v primerjavi z drugimi pristopi k življenjskim zgodbam je tako praktično kot tudi epistemološko torej utemeljena v samem jedru njene prakse: v njenih načinih in tehnikah intervjuvanja. Na eni strani znotraj intervjuja v ustni zgodovini prevladuje narativna forma, na drugi strani pripovedovalec išče povezavo med svojo (avto)biografijo in zgodovino (kolektivna in zgodovinska memorija), med individualno izkušnjo in transformacijami družbe (ali ožje skupnosti) (Portelli, 2004, 23–25).

Vprašanji “Kako 'zgodovinsko' je lahko posameznikovo življenje” in “Kako osebna je lahko zgodovina” si lahko zastavita tako pripovedovalec kot raziskovalec. Ena glavnih prednosti ustnozgodovinskega pristopa je prav ta, da izmenjuje in povezuje osebno (subjektivno) in socialno (kolektivno) ter biografijo in zgodovino. Po Alessandru Portelliju je edinstvenost ustne zgodovine prav v tem, da poveže posamičnost s celoto, življenje s časom in ustnost s pisavo (Portelli, 2004, 23–25). Osnova tega je dialog med pripovedovalcem in ustnim zgodovinarjem in posledično specifični odnos, ki se vzpostavi znotraj akta intervjuja.

Kot piše Mirjam Hladnik Milharčič, se skozi “interpretacije 'realnosti' pričevalcev prikažejo konteksti, v katerih pričevalci živijo. V socioloških in socialnozgodovinskih pristopih se življenjske zgodbe uporabljajo in interpretirajo na dva glavna načina: kot gradivo za študij življenjskih poti v različnih družbenih kontekstih ali kot besedilo, skozi katerega se odražajo načini konstrukcije osebnosti ali osebne identitete. Sama definicija življenjske zgodbe izhaja iz teh dveh ravni in interpretacij, saj lahko življenjsko zgodbo razumemo kot pripoved o življenjskih dogodkih ali pa jo definiramo kot zgodbo o osebnem značaju, kakršna se odraža v pripovedi” (Hladnik-Milharčič, 2007, 34–35).

V obeh primerih gre za “world making”, ki ni isto kot izkušnja oziroma samo obnavljanje izkušnje. Jerome Bruner je še bolj jasno zapisal, da se zgodbe o dogodkih, ki so pripovedovane, ne zgodijo v resničnem svetu, pač pa so skonstruirane v človeških glavah.⁸

seštevek posamičnosti, torej kot nečemu *sui generis*, kar je bližje Sausserovemu konceptu *language vs. parole* (Olick, 2007, 17–35). Sam menim, da njegova zastavitev spet pelje v družbeni determinizem oziroma v prevlado neke strukture nad posamičnostjo in enkratnostjo, oziroma v prevlado *kako* nad *kaj*, sinhroničnim nad diahroničnim, statičnosti nad invencijo.

- 8 V praksi ustnozgodovinskih intervjujev sem zelo hitro ugotovil, da pričevalci/pripovedovalci znotraj pogovora neprestano menjujejo kode oziroma subjekte, skozi katere nizajo spomine. To vodi do vprašanj: Kdo se pravzaprav spominja znotraj ustnozgodovinskega intervjuja? Kdo je/so subjekt/i spominjanja? In, kako naj jih zgodovinarji prepoznavamo? Posamezne ravni memorije so “čiste” samo v teoriji, v praksi ustnozgodovinskih intervjujev so med seboj prepletene, težko ločljive, njihova raba pa prav zaradi tega problematična, vendar kljub temu metodološko (in epistemološko) nujna, če želimo razpoznavati in posledično analizirati ter razumeti delovanje posameznikov ali kolektivitet v zgodovini ter njihovo prepletenost. Skozi posameznikovo pripoved zgodovinar torej poskuša videti in prepoznati tudi večje subjekte, kot so npr. družina, lokalna skupnost, nacionalna memorija. V to območje se umešča tudi

To pa ne pomeni, da so izmišljene. Resničnostni program⁹ (ali bolj popularno: diskurz), kot se je izrazil francoski zgodovinar Paul Veyne, v katerem in znotraj katerega poskušamo razumeti in interpretirati pridobljena življenjska pričevanja/pripovedi in znotraj katerega se torej gibljemo, je zgodovininisje.

V teoriji (pa tudi v praksi) ustna zgodovina lahko govori o čemer koli. Portelli jo kljub temu loči od ostalih disciplin in pristopov, kot jih uporabljajo antropologija, sociologija ali folkloristika. Glavna značilnost vseh pristopov pa je narativna forma, torej pripoved.

Ta pa je, kot poudarja Barthes, prisotna tako pri mitu, legendi, pripovedki, noveli, romanu, zgodovini, lahko pa bi dodali tudi biografijo, avtobiografijo, dnevnike, arhivske dokumente (Cohler Reissman, 2008, 4). Pripoved je torej povsod, pa vendar ni vse (kot smo poudarili v uvodu) pripoved. Ustne pripovedi, ki vzniknejo v “naravnem”, vsakodnevem pogovoru (npr. ob kosilu ali večerji), moramo razlikovati od “umetne” situacije ustnozgodovinskega intervjuja. Potrebno pa je tudi ločiti zgodbo od pripovedi. Socio-lingvisti imajo pripoved bolj za generalno oznako, medtem ko je termin *story* (zgodba) pridržan za specifične oblike (Cohler Reissman, 2008, 6; Munslow, 2008, 16–28). Kot poudarja Reissman, so osebne zgodbe danes prevladujoče, saj izpostavljajo posameznika in kult “sebstva” kot projekt modernosti (Cohler Reissman, 2008, 7) kot “jaz, nenasiten z ne-jazom” (Škulj, 2002, 672). Osebo ustno pričevanje je v tem smislu močna kulturna vrednota, ki jo je “izumil” zahod, kar Kenneth Plummer poimenuje “*autobiographical age*” (Andrews, 2008, 47).

Ko zgodovinar pridobi pripoved/pričevanje posameznika/posameznice, je šele na polovici poti. Zgodovinska izkušnja posameznika se umešča v diskurz, ki pripoved o izkušnji opredeli, včasih tudi determinira. Giovanni Contini je v svoji študiji pokazal, kako so mednarodni odnosi in politična klima v povojni Italiji (krščanska demokracija vs. komunisti) vplivali na odnos vaščanov treh italijanskih vasic v Toskani do partizanov in partizanskega gibanja, kjer so Nemci kot povračilno akcijo za napad partizanov pobili večino odraslih moških. Odnos prebivalcev vasic do partizanskega gibanja se je spreminjal glede na dogajanje po dogodku, o katerem so pripovedovali (Contini, 1997; prim.: Portelli, 2007). Spremembe v družbi (ki so skupnosti in posamezniku zunanje) torej (pre)oblikujejo tudi individualno in kolektivno memorijo.

Sami tehniki intervjuja posvečajo učbeniki in besedila, ki se ukvarjajo z ustno zgodovino, veliko prostora (Thompson, 2000; Dunway, Baum, 1996; Raleigh Yow, 1994; Atkinson, 2003; Ritchie, 2003). Na vprašanje, kakšen naj bo ustnozgodovinski intervju, imajo njihovi avtorji veliko različnih odgovorov, nekateri pa tudi praktične nasvete, ki so sicer za druge raziskovalce lahko koristni. Pri tem lahko dodamo, da ni samo enega možnega načina in da je vsak projekt specifičen in terja prilagoditev splošnih napotkov.

vprašanje *načina*, kako ljudje (ali kolektivi, družbe) postanejo subjekti zgodovine ter kako jih zgodovinarji zgodovinimo.

- 9 “Naše vsakdanje življenje je sestavljeno iz velikega števila različnih programov in vtis vsakdanje povprečnosti se poraja prav iz te pluralnosti, ki jo v trenutkih nevrotične tankovestnosti občutimo kot hipokrizijo; nenehno prehajamo od programa k programu, kakor menjamo dolžino valov na radiu, a to počnemo nevede. Religija je navsezadnje le eden izmed teh programov in v drugih ne deluje” (Veyne, 1998, 126).

Nasprotno, končni pisni produkt procesa v ustni zgodovini po mojem mnenju je, kot se je v nekem drugem kontekstu izrazil sociolog Rastko Močnik, teorizacija prakse (Močnik, 2006).

Polemike so se v šestdesetih letih 20. stol. vnmale predvsem ob statusu raziskovalca: po pozitivističnem gledanju je bil raziskovalec objektivni, hladen in hkrati "neudeležen" opazovalec (Raleigh Yow, 1994, 68). Ta pogled se je začel krhati že v šestdesetih letih, sočasno z dogajanjem na antropološkem polju, ko je tudi antropologija začela obravnavati zapise kulture kot kulturne akte in ne samo kot pozitivistično dokumentacijo kulturnih sestavin. V tej luči moramo tudi na življenjske zgodbe, pa naj bodo zapisane in publicirane v katerem koli mediju, gledati kot na avtorska dejanja (Križnar, 1997).

S spremenjenim načinom gledanja pa se je pozornost usmerila tudi na vlogo raziskovalca, s tem pa tudi na načine, kako (na kakšen način) opraviti čim boljši intervju. Za ameriškega novinarja in ustnega zgodovinarja Studtsa Terkla je najboljši način intervjuja "pogovor ob skodelici kave" (Ritchie, 2003, 84). S tem hoče poudariti pomembnost sproščenosti in "neuradnosti". Še posebej zato, ker pripovedovalci/pričevalci praviloma niso pripadniki družbenih elit in so tako razbremenjeni govora v formi "mi". Govorijo o sebi in svoji izkušnji in večina jih v pogovoru z ustnim zgodovinarjem prvič iz svoje osebne izkušnje ustvarja zgodovino.

"Kvalitete", ki jih izpostavljajo priročniki in ki naj bi jih imel dober ustni zgodovinar, so zato sledeče: najpomembnejše je seveda njegovo zanimanje za področje, ki ga raziskuje, in s tem posledično tudi spoštovanje do ljudi kot posameznikov, sposobnost pokazati razumevanje in simpatijo (empatijo) za pogled/perspektivo pripovedovalcev, predvsem pa bi moral dober ustni zgodovinar imeti voljo in moč "tiho sedeti in poslušati". Paul Thompson je vse skupaj zložil v formulo: "veliko časa, veliko traku in nekaj vprašanj" (Thompson, 2000, 222).

Glede na formiranje vprašanj sta se pojavila dva različna pristopa, in sicer glede na tip raziskave. Prvi je objektivno komparativni, ki je ponavadi osnovan na vprašalniku ali vsaj na zelo strukturiranem intervjuju, ki ga vodi intervjuvar in postavlja serije podobnih vprašanj vsem intervjuvancem. Cilj je dobiti čim več odgovorov, ki bodo med seboj primerljivi za nadaljnjo analizo. Na drugi strani je prosto gibajoči se intervju, ki je bolj podoben dialogu med pripovedovalcem in intervjuvarjem, v katerem spraševalec sledi pripovedni liniji pripovedovalca (Thompson, 2000, 224). Najmočnejši argument za prosto gibajoči "in-depth" intervju je takrat, ko glavni namen raziskovalca ni iskati točno določene informacije, ampak posneti "pripovedni intervju", posameznikovo subjektivno pripoved o njegovem življenju oziroma njegovem/njenem pogledu nanj kot celoto ali del: tisto, kar je Portelli definiriral kot *history telling*. Pri tem raziskovalca zanima predvsem, kako pripovedovalec/pripovedovalka govori o svojem življenju, kaj vključuje v pripoved in kaj izpušča, kako pripoved organizira (strukturira), kaj poudarja, katere besede pri tem uporablja in kako (Thompson, 2000, 227).

Raziskave, ki se osredotočajo na dogodke (oziroma samo na sintakso pripovedovanja dogodkov, kot je to na primer Labova analiza), težijo k temu, da zbirajo korpuse intervjujev, medtem ko raziskovalci, ki preučujemo življenjske zgodbe, težimo k temu, da zberemo manj bolj poglobljenih in časovno dolgotrajnejših intervjujev. Večina raz-

iskovalcev, ki jih zanima izkušnja, poudarja, da je to najboljši način “produciranja” intervjuja. Znotraj takega formata lahko raziskovalec v nadaljevanju s svojimi posegi “ulovi” zgodbo, kjer koli že misli, da le-ta leži (Andrews, 2008, 22–48).

Pierre Bourdieu je v tem kontekstu poudaril, da je pravi način intervjuja nekje vmes med obema pristopoma; ta sloni na aktivnem in metodološkem poslušanju raziskovalca, ki je daleč tako od nevmešavanja raziskovalca kot tudi od usmerjajočega intervjuja s pomočjo vprašalnika. Intervju *life story* je za Bourdieua vrsta duhovne vaje, “*ki skozi pozabo sebstva poskuša doseči preobrazbo pogleda o 'drugem', ki jo imamo v običajnih življenjskih okoliščinah*” (Thompson, 2000, 239).

Govori torej o (z)možnosti in sposobnosti življenja v “drugega”.

Vendar, premaknimo se sedaj k uporabi ustnozgodovinskega intervjuja. Kako naj zgodovinarji razumemo pridobljeni ustnozgodovinski intervju ter kako naj ga umestimo v lastno besedilo? Kajti če so za samo produkcijo intervjuja odgovorna tako spraševalec kot pričevalec/pripovedovalec, je v naslednji fazi odgovornost večinoma na strani raziskovalca.

PRIČEVANJE ALI PRIPOVED?

Ključna vprašanja, ki posegajo v samo jedro razumevanja glavnega vira (ustnozgodovinskega intervjuja), so: kaj pravzaprav mislim(o) s terminoma pripoved in pričevanje, kakšno je njuno razmerje oziroma kako pripoved znotraj ustnozgodovinskega intervjuja pogojuje pričevanje? In seveda obratno. Ali, da se vprašam preprosteje: kaj se zgodi v trenutku, ko se (zgodovinska) izkušnja/doživetje posameznika ubesedi, ko izkušnja (in pričevanje o njej) postane pripoved?

Ustni zgodovinar je, če parafraziram Blochovo posrečeno primero o ljudožercu iz pravljice,¹⁰ preko tehnike intervjuja v lovu za preteklostjo oziroma kar je preko spominjanja posameznika od nje ostalo. Italijanski ustni zgodovinar Alessandro Portelli primerja detektiva in psihoanalitika na eni strani in literarnega kritika ter (pozitivističnega) zgodovinarja na drugi. Za psihoanalitika pri analizi intervjuja ni pomembno, ali se je to, o čemer je govoril pacient, *res* zgodilo ali je samo plod pacientove domišljije. On je na lovu za *pomenom* povedanega. Na drugi strani je detektiv, za katerega je pri analizi intervjuja edino pomembno to, ali se je v *resnici* zgodilo to, kar je zaslišanec povedal, in ali ni mogoče tudi česa zamolčal. Njuno zanimanje je torej usmerjeno v različna polja “realnosti” in temu prilagodita tudi formo intervjuja. Portelli dodaja, da bi se (dekonstruktivistični) literarni kritik morda prepoznal v psihoanalitiku, medtem ko bi se (pozitivistični) zgodovinar najbrž prepoznal v policistu. Nasprotno pa meni Portelli, da bi moral ustni zgodovinar delovati istočasno na obeh ravneh.

Na tej točki pridemo do dveh različnih ravni razumevanja in uporabe ustne zgodovine, do razumevanja ustne zgodovine kot *pričevanja* (o izkušnji), ki se ga v zgodovinsko-pisnih besedilih (večinoma) uporabi za resničnost zgodovinarjeve perspektive oziroma

10 “Dober zgodovinar je namreč podoben ljudožercu iz pravljice. Kjer zavoha človeško meso, ve, je njegov plen” (Bloch, 1996, 57).

paradigme, in uporabe pričevanja kot *pripovedi* o preteklem. Zgoraj sem nakazal, da zagovarjam obe razumevanji, za kateri trdim, da sta že na ravni pripovedovalca/pričevalca (očividca) med seboj prepleteni, vendar je po drugi strani nujno, da ju razmejimo, opišemo in utemeljimo, kar mi bo v vsakokratni praksi omogočalo tudi lažjo (in bolj verodostojno) interpretacijo pridobljenih osebnih življenjskih pripovedi. Še posebej to velja zaradi slovenskega zgodovinopisnega in medijskega prostora, ki v svoji uporabi ustne zgodovine (pod)razumeva večinoma samo prvo raven (in še to zelo omejeno), zato pa “ustna pričevanja” bodisi diskreditira kot zgodovinski vir za nezanesljive (zgodovinopisno polje) bodisi jih p(r)odaja kot “resnične” (zgodovinopisno polje in medijski prostor).¹¹

Uporaba (zloraba) pričevalca je tako omejena na dokazovanje krivde (obdobja, posameznikov, ki so delovali v njem, struktur), ki v svojem bistvu temelji na sodniški, pravniški in policijski (recimo pozitivistični) logiki ter veri v eno samo (epistemološko!) resnico, kar seveda predpostavlja tudi sodbo o preteklem, linearno pripoved, ki ne upošteva večdimenzionalnosti, različnih perspektiv in kompleksnosti preteklega dogajanja. Da je tako zgodovinopisje tudi v funkciji (ne nujno zavestno in namerno) (vsakodnevnega) političnega polja, seveda ni potrebno posebej utemeljevati (prim.: Verginella, 2012).

Marc Bloch se je že v prvi polovici 20. stol. vprašal: soditi ali razumeti, ter se postavil na stran razumeti. Pravi: “*Obstajata dve vrsti nepristranskosti: nepristranskost znanstvenika in nepristranskost sodnika. Znanstvenik zapisuje in pravzaprav izziva izkušnjo [...]. Ne glede na svoje skrivne želje svojega srca dober sodnik zaslišuje pričle v skrbi, da bi spoznal dogodke, kakršni so bili. Taka je pri obeh dolžnost in o tem ni mogoča nikakršna razprava. Pride pa trenutek, ko gresta poti vsaksebi. Znanstvenik opazuje in pojasnjuje, in s tem je njegova naloga končana. Sodnik mora še razglasiti sodbo*” (Bloch, 1996, 128).

Nagnjenje zgodovinarjev k sodbam na škodo razumevanja seveda ni nov pojav, je pa z erupcijo “potlačenih” memorij ob tektonskih političnih prelomih po letu 1989 skokovito narasla, kar se v različnih družbenih kontekstih najbolj kaže kot manipuliranje

11 V zadnjih letih lahko na televiziji v produkciji dokumentarnega programa Televizije Slovenija spremljamo vrsto dokumentarnih filmov, ki se dotikajo slovenske novejšje (pol)preteklosti zgodovine in kot osrednji tok pripovedi dokumentarnega filma uporabljajo pričevanja ljudi, ki so čas živeli, in tako vstopajo v polje ustne zgodovine. Avtor(ji) (režiserji) dokumentarcev se življenjskih zgodb pričevalcev lotevajo prav dilematsko in “enodimenzionalno” in skoraj vedno predstavijo njihove pripovedi skozi manihejsko prizmo zlo-dobro, na način, da jih odrežejo od njih samih in postavijo pričevanje v vakuum ideologije. Pričevalce pa vedno predstavijo kot žrtve, ne pa kot subjekte z življenjsko potjo in enkratnim pogledom na svet. Temu (statusu žrtve) je podrejena vsa pripovedna struktura dokumentarcev, vključno z izborom strokovnjakov – zgodovinarjev ali poznavalcev obdobja, glasbenimi in estetskimi dodatki. Če bi avtor(ji) prebrali vsaj en priručnik ustne zgodovine, bi videli, da lahko svoje dokumentarne filme tudi drugače zastavijo in “v resnici” prepustijo pričevalcem, da spregovorijo skozi njihovo lastno perspektivo in da ta ni nikoli (ali skoraj nikoli) samo enodimenzionalna in premočrtna, pač pa so pripovedi kontradiktorne in za gledalca velikokrat “begajoče”. To seveda avtorju postavi dodatne (tehnične in metodološke) težave pri montaži filma, vendar pa je prav ta “kompleksnost” porok za večjo “objektivnost”. Vsekakor bi se lahko izognili raznim strokovnjakom in močnim avtorskim pomenom s simbolnimi, “estetskimi” in glasbenimi vložki, ki pačijo, izkrivljajo in hkrati poenotijo pričevanja po eni in edini perspektivi, ki je dovoljena: enodimenzionalna perspektiva avtorja, ki tako postane edini (ideološki) filter med gledalcem in pričevalcem.

s številom pobitih na tej ali oni strani, ki ga je Badiou označil kot “sodobno moralno inflacijo” (Badiou, 2005, 15). Zato zgodovinarjev namen ne bi smel biti, da nek čas rehabilitira, ampak misli – razgrne njegovo mislečo bit. Badiou, ki poskuša misliti kratko 20. stoletje skozi njegov ceh (filozofija), zapiše: “Uporabljamo metodo, ki je kar se le da notranja. Ne gre za to, da bi stoletje presojali kot neko objektivno danost, pač pa da se vprašamo, kako je bilo subjektivirano, da ga razumemo iz njegovega imanentnega poziva” (Badiou, 2005, 16).

PRIČEVALCI IN ZGODOVINARJI

Ni ustne zgodovine brez srečanja dveh subjektov: prvega, ki zgodbo pripoveduje, in drugega, ki na podlagi povedanega rekonstruira zgodovino. Kljub temu pogosto pozablamo, da je raziskovalec (ustni zgodovinar) tisti, ki prvi spregovori in tako determinira diskurzivno polje (Chamberlain, Thompson, 2004, 28). Na koncu je spet raziskovalec tisti, ki se podpiše pod končni izdelek. Odgovornost je torej v celoti njegova.

Vprašanje, ki se mi poraja predvsem iz primerjave z današnjim frenetičnim (medijskim) prostorom in njegovim diskurzom o preteklem, ki ga je Nora poimenoval *pospešnje zgodovine*¹² (Nora, 1989, 7) je, na kakšen način in kje. Na vprašanje kje, je moj odgovor, da se bo morala metodološko dobro usposobljena ustna zgodovina spoprijeti tudi z novimi tehnikami, ki jih omogoča digitalna tehnologija, in s svojimi spoznanji vstopiti tudi v polje javne zgodovine (*public history*) in študij spomina (*memory studies*), saj bodo sicer le-te prepuščene politikantom ali političnim institucijam, ki vedno težijo k institucionalizaciji ene memorije napram drugim in posledično k legislaturi memorije. Tako se na primer lahko zgodi, da je nekdo sodno preganjan v Turčiji, če označi pokole armenskega prebivalstva ob propadu Otomanskega imperija med 1. svetovno vojno kot genocid; obratno pa v Švici grozi sodna obravnava tistemu, ki zanika omenjeni genocid (Garton Ash, *The Guardian*, 16. 10. 2008). To “uzakonjenje zgodovinske resnice” sicer ni novost, je pa – tudi v zahodnih demokracijah – vedno pogostejša tendenca. Tako se je skupina francoskih zgodovinarjev leta 2008 v “Appel de Blois” zaskrbljena zaradi retrospektivne moralizacije in uzakonitve zgodovine zavzela, da “nobena politična institucija nima pravice definirati zgodovinske resnice [...] zgodovinopisje pa ne more biti suženj vsakokratne politike in ne more biti pisano s stališča tekmujočih memorij.” (LPH, 2012). Apel, ki so ga podpisali eminentni zgodovinarji kot Hobsbawm, Nora, Le Goff, je na nek način kontroverzen in vsaj zame sporen, saj pušča odprt prostor prav vsaki memoriji (npr. tudi tistim, ki zanikajo Auschwitz).¹³ Vendar jedro njihovega argumenta ni v tem, da so vse memorije med seboj enake (ker pač niso), pač pa v tem,

12 Ta občutek, ki ga imamo sodobniki, da se je zgodovina pospešila, da se vse dogaja hitreje kot v preteklosti, je gotovo odraz revolucije v sodobni tehnologiji (informaciji). Povezave med spominom, pozabo, hitrostjo in počasnostjo je mogoče v literaturi najbolje tematiziral češki (francoski) pisatelj Milan Kundera v romanu *Počasnost*.

13 Konec sedemdesetih let prejšnjega stoletja je Noam Chomsky branil zanikovalca holokavsta, zgodovinarja Roberta Faurissona in pri tem opozoril na konceptualno razliko med udejanjanjem nekega mnenja in pravico človeka, da pove, kaj misli.

da se znotraj zgodovinopisnega diskurza (do)pušča pluralizem mnenj in pogledov ter da država (nacionalna skupnost, korporacija) in njeni represivni aparati znotraj tega diskurza v demokraciji nimajo kaj iskati (prim.: Jarausch, Linderberger, 2007, 1–20; Fogu, Wulf, 2006, 1–39).

S tem kratkim ekskurzom smo vstopili že na drugo raven: kako izkušnjo posameznika, pridobljeno s pomočjo ustnozgodovinskega intervjuja, umestiti v skupnost, družbo in kako skupnost (družba) vpliva na spominjanje posameznika. Prehod in spono od posameznika h kolektivu nam bo omogočilo polje raziskav, ki se v zadnjih dvajsetih letih *pospešeno* (v prenosorazmerju z erupcijo raznih memorij) razvija in si je nadelo ime *memory studies*¹⁴ – študije spomina. Javni diskurzi o zgodovini, spominu in preteklem so se v zadnjih tridesetih letih stopnjevali, še posebej ob tektonskih političnih prelomih od konca osemdesetih let 20. stoletja, ko se je s padcem železne zaves (predvsem v vzhodni Evropi) sprostila kolektivna memorija celih skupin in nacij, ki jo je Aelida Assman poimenovala “*an eruption of suppressed memories*” (Assman, 2007, 16). Te so med seboj zavzele antagonistične, tekmovalne drže, same pa temeljijo na pozabi enega dela lastne zgodovine, da bi lahko obudili in poudarili drugega: nihajo torej med preganjanjem ene skupine na račun kolaboracije druge, med viktimizacijo sebe in krivdo drugega (Assman, 2007, 16). Ta *izbruh* tekmujočih kolektivnih memorij je zgodovinar Tony Judt razložil skozi odnos, ki se je vzpostavil do druge svetovne vojne (tako v zahodni kot vzhodni Evropi) v času hladne vojne, ki je na nek način “zamrznil” memorijo celih skupin prebivalstva na dogajanja med in pred drugo svetovno vojno, s tem, da je vso krivdo prevalil na Nemčijo in tako omogočil (vse do padca železne zaves) ohranitev hladnovojnega političnega *statusa quo* (Assman, 2007, 15; prim.: Judt, 2007, 22–23).

Politične pa tudi tehnološke, socialne, kulturne spremembe vplivajo na to, **kaj, kako** in **zakaj** se posamezniki in družbe (kolektivi) spominjajo/pozabljajo. Kako v teh pogojih *pospešena zgodovina*, ko so živo memorijo zamenjali *kraji memorije* (Nora, 1989), definirati spomin/memorijo v razmerju do zgodovine in zgodovinopisja? Kako naj zgodovinar v svoji pripovedi “uporabi” pričevanja/pripovedi, da jih ne zlorabi, da ne zapade v ideološkost, shematičnost in banalnost? Kako predstaviti memorije, ki jim posameznik/posameznica pripada in jih predstavlja, vendar hkrati ostati tudi zunaj in nad njimi?

Zgodovinarji bi morali biti zainteresirani za pričevalce in pričevanja, ker so obdobje ali dogodke doživeli, ker jih skozi njihovo izkušnjo tudi interpretirajo in ker nam na ta način lahko posredujejo svojo izkušnjo.¹⁵ Ali če se izrazim z besedami Paula Ricoeurja: Pričevalec reče: “*I was a part of the story, I was there.*” Vendar ob istem času tudi pripoveduje s pomočjo imaginacije, vživljanja in od nas pričakuje, da mu verjamemo. Ricoeur dodaja, da pričati v bistvu pomeni od drugih zahtevati, naj mi zaupajo (Ricoeur,

14 Zaradi interdisciplinarnosti polja, ki ga prej povezujejo problemi oziroma topike, kot pa ena sama metodologija ali tradicija, so v letu 2008 ustanovili tudi mednarodno revijo *Memory studies*, ki združuje avtorje od nevrobiologije do narativne metode, ki jih združuje “*delo s spominom*”. Glej: *Memory studies*, 2008, 1.

15 Takšna raba pričevalca je teoretsko najboljše utemeljena in raziskana pri posameznikih in posameznicah z izkušnjo nemških koncentracijskih taborišč (Bidussa, 2009).

2004, 161–166). V tem smislu si raziskovalec in pričevalec znotraj ustnozgovinskega intervjuja delita (tudi) zaupanje.

Vendar je njun vstop v zgodovino različen. Pričevalcu vprašanje, fotografija, dokument, dogodek evocira tok spominov, fragment, ki evocira preteklo (zgodovinsko) izkušnjo in prek njega raziskovalcu pripoveduje svojo zgodbo. Zgodovinarju se na drugi strani ob fotografiji, dokumentu, pričevanju porajajo vprašanja, na katera brez pomoči pričevalca/pripovedovalca/očividca ni sposoben odgovoriti. Kot poudarja Bidussa, pa ne gre samo za to, da pričevalec singularizira, zgodovinar pa sestavlja mozaik (univerzalizira), pač pa je vstop v zgodovinopisje prek ustnih virov za zgodovinarja tudi način dela, uporabljanja in upravljanja z viri (Bidussa, 2009, 118–119).

Po mojem mnenju je najbolj zanimiva in za raziskovalca tudi najbolj plodna raven, ki jo je Alessandro Portelli označil kot *“history-telling”*, raven, ki ne obstaja v običajnem pogovoru in je konstruirana (torej je *“umetna”*) znotraj ustnozgovinskega intervjuja. Je tip pripovedovanja, dialoga med pripovedovalcem in raziskovalcem, ki **vnajprej** oblikuje narativni prostor pripovedovalca, ki zgodbo pripoveduje na način, ki ga ne bi uporabil v drugem kontekstu ali z drugim poslušalcem (Portelli, 2007, 75–80), kjer dejansko lahko opazujemo zgodovinenje, kar nam posledično (in vzporedno) postavlja vprašanja tudi o konstrukciji naše lastne zgodovinske pripovedi.

Kaj je skupni produkt zgodovinarja–raziskovalca in pričevalca/pripovedovalca znotraj ustnozgovinskega intervjuja: pričevanje ali pripoved? Odgovor, ki se ponuja skozi Portellijevo prizmo v primerjavi med resnico policista in psihoanalitika, je seveda oboje. Vendar je izkušnja (in pričevanje o njej) tista (tisto), zaradi katere nas *kot zgodovinarje* pripoved sploh zanima, kar ne pomeni, da je nepomembna. Vendar: izkušnja je **posredovana** v in s pripovedjo. Mimo tega dejstva, kot nas opozarjajo poststrukturalistični teoretiki,¹⁶ ne moremo.

V fokusu ustnega zgodovinarja je torej zgodovinska izkušnja konkretnega posameznika/posameznice, kot je bila podana skozi pripoved o času lastnega življenja, obči kraji (toposi), na katere se vežejo posameznikova spominjanja,¹⁷ ter načini, kako posameznik podaja *pomen* doživetemu. Predpostavljam, da je topično in časovno urejanje izkušnje znotraj pripovedi pričevalcev/pripovedovalcev ne samo značilnost človeškega, ampak tudi, kot trdi Paul Ricoeur, *“ustvarja”* človeško: *“Čas postane človeški čas takrat, ko*

16 F. R. Ankersmit zapiše: *“Po postmodernističnem gledišču žarišče ni več na sami preteklosti, temveč na neskladju med sedanjostjo in preteklostjo, med jezikom, ki ga sedaj uporabljamo za govorjenje o preteklosti, in samo preteklostjo. Skozi zgodovino ne “poteka ena sama črta”, ki naj bi to neskladje nevtalizirala”* (Ankersmit, 2007, 138).

17 Akt priklicevanja spomina. Kot opozarja Luisa Passerini, se ta akt dogaja v trikotniku med molkom in pozabo, ki sta njegov konstitutivni del (Passerini, 2008, 231–235). Individualna memorija je produkt tega procesa, je tisto, kar je vidno, manifestno. Posameznik ne samo črpa iz kolektivnega, ampak tudi sam ustvarja pomene. Pri spominjanju gre za *“proces reprezentiranja reprezentacij, kjer vsak korak priklicuje ali zrcali drug korak in v katerem se subjekt giblje med številnimi sloji reprezentacij ter jih hkrati ustvarja: subjekt ne more sprejemati reprezentacij, če sam ne ustvarja novih, oziroma z drugimi besedami, ne more se sporazumevati, če ne prispeva k tej mnogoterosti”* (Passerini, 2008, 233).

je artikuliran narativno; nasprotno ima pripoved pomen, ko zarisuje poteze časovnega izkustva” (Ricoeur, 2000, 13).¹⁸

Pripoved o preteklem (*history-telling*) posameznice ali posameznika nas zanima v kontekstu *doživete izkušnje* preteklega, ki je bil poimenovan kot “drugi val narativne analize, ki se je usmeril od študij pripovedi *kot teksta* (Munslow, 2007, 16–28) k študijam *pripovedi-v-kontekstu* (Andrews, 2008, 65).

Koncept razumem in “uporabljam” na dveh ravneh: na ravni pričevalca/pripovedovalca hkrati (in vzporedno) pa tudi na ravni (konstrukcije) moje (lastne) pripovedi (teksta). Poudarek ni toliko na sintaksi pripovedovanih dogodkov (tudi ta raven je namreč že interpretacija), pač pa na semantiki (pomenu) pripovedovane izkušnje. Takšna obravnava temelji na fenomenološki predpostavki, da lahko (zgodovinska) izkušnja skozi pripoved postane del zavesti. Hermenevitičen pristop k analizi zgodb pa omogoča holistično obravnavo, skozi razumevanje.¹⁹

18 Na drugem mestu poveže oba koncepta: “[...] med dejavnostjo pripovedovanja zgodbe in časovnim značajem človeškega izkustva obstaja sovisnost, ki ni povsem naključna, temveč je določena oblika transkulturne [podčrtal M. K.] nujnosti. Ali rečeno drugače: da čas postane človeški čas, ko je artikuliran narativno, in da dobi pripoved ves svoj pomen šele tedaj, ko postane pogoj časovne eksistence.” (Ricoeur, 2000, 105).

19 Termin uporabljam v smislu, kot ga je definirala Hannah Arendt. Ko je v petdesetih letih 20. stol. vzpostavljala koncept totalitarizma, ko je torej poskušala *razumeti* lastno zgodovinsko izkušnjo – kaj se je zgodilo njej in njenim sodobnikom po vzponu nacizma –, je postavila nasproti *vedenje* in *razumevanje*: “Rezultat razumevanja je smisel, ki ga ustvarimo znotraj samega življenjskega procesa, kolikor se skušamo spraviti s tem, kar delamo in pretrpimo [...] Vednost in razumevanje nista eno in isto, vendar sta medsebojno povezana. Razumevanje temelji na vedenju in vedenje ne more napredovati brez predhodnega, neartikuliranega razumevanja. [...] Razumevanje je predhodno vednosti in ji sledi. Predhodno razumevanje, na katerem temelji vsaka vednost, in pravo razumevanje, ki jo transcendirata, sta si v nečem enaka: vednost osmisli [...] Bi lahko dar “razumevanja src” razumeli, poimenovali kot sposobnost imaginacije. Za razliko od domišljije, ki nekaj sanja, se imaginacija zanima za posebno temnino človeškega srca in za svojevrstno gostoto, ki obdaja vse, kar je resnično [...] Brez te sposobnosti imaginacije, ki dejansko je razumevanje, bi se nikoli ne mogli znajti v svetu. To je edini notranji kompas, ki ga imamo. Sodobniki smo le do mere, do koder seže naše razumevanje” (Arendt, 2006, 30–43).

INTERVIEW AND ORAL HISTORY: TESTIMONY OR NARRATION?

Marko KLAVORA

University of Primorska, Science and Research Centre,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: kajakasm@gmail.com

SUMMARY

By means of interview techniques, the oral historian chases the past (or what has been preserved of it) through the memories of an individual. Italian oral historian Alessandro Portelli compares his work to that of a detective and psychoanalyst on one side and a literary critic and (positivist) historian on the other. When analysing an interview, a psychoanalyst does not care if what the patient talked about really happened or whether it was all just a figment of his imagination. He is after the meaning of what has been said. For a detective, on the other hand, the only important thing in analysing an interview is whether the things reported by the interrogated really happened and whether anything could also have been omitted. As their interests are thus directed into completely different fields of "reality," the forms of their interviews are adapted accordingly. Portelli adds that a (deconstructivist) literary critic could perhaps recognise themselves in the psychoanalyst, while a (positivist) historian could probably identify themselves in the policeman. An oral historian, however, has to operate on both levels at the same time. He is interested in both the (perfective) past that took place and the manner in which the knowledge of this past has preserved and shaped (through transformations of the memory) in the present. He is therefore also interested in the meaning ascribed by the subjects (or the collectives) to past events.

Historians should be interested in testifiers and testimonies, for these lived through the period or the events in question, they can interpret them through their experience and thus share their experience with us. In this sense, the researcher and testifier within the frame of an oral history interview (also) share their trust.

However, they access history differently. A photograph, a document, an event evokes in the testifier a flow of memories – a fragment evoking a past (historical) experience – and through that they narrate their story to the researcher. On the other hand, the historian, presented with a photograph, document or testimony, is flooded by questions they are unable to answer without the help of a testifier/narrator/eyewitness. It is not only about the testifier singularising and the historian composing a mosaic (universalising), but accessing historiography through oral sources is, for a historian, also a method of working with, using and managing the sources.

Key words: oral history, interview, studies of memory, testimony, narration

VIRI IN LITERATURA

LPH (2012): Liberte pour Historie. <http://www.lph-asso.fr/> (14. 5. 2012).
OHA (2012): Oral History Association. <http://www.oralhistory.org/about/> (14. 5. 2012).

- Andrews, M. et. al. (2008):** Doing narrative research. London, Sage.
- Ankersmit, F. R. (2007):** Historiografija in postmodernizem. *Filozofski vestnik*, 1, 121–139.
- Arendt, H. (2006):** Razumevanje in politika. *Nova revija*, 289/290, 30–43.
- Assman, A. (2007):** Europe: A community of memory? *GHI Buletin*, 40, 11–25.
- Atkinson, R. (2003):** The life story interview. London, Sage publications.
- Aymard, M. (2004):** History and memory: Construction, Deconstruction and Reconstruction. *Diogenes*, 51, 1, 7–16.
- Badiou, A. (2005):** Dvajseto stoletje. Ljubljana, Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Bidussa, D. (2009):** Dopo l'ultimo testimone. Torino, Einaudi.
- Bloch, M. (1996):** Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic. Ljubljana, *Studia Humanitatis*.
- Bruner, J. (2004):** Life as narrative. *Social research: An International Quarterly*, 71, 3, 692–710.
- Chamberlain, M; Thompson, P. (ur.) (2004):** Narrative and genre. Context and types of communication. New York, Routledge.
- Cohler Riessman, C. (2008):** Narrative methods for the human sciences. Los Angeles.
- Contini, G. (1997):** La memoria divisa. Firenze, Rizzoli.
- Dunway, D.; Baum, W. (1996):** Oral history. An interdisciplinary anthology. Walnut Creek, Altamira Press.
- Evans, R. J. (1997):** In defense of history. London - New York, W.W. Norton & Company.
- Garton Ash, T. (2008):** The freedom of historical debate is under attack by the memory police. *The Guardian*, 16. 10. 2008.
- Grele, R. J. (1996):** Directions for oral history in the United States. V: Dunway, D., Baum, W.: Oral history. An interdisciplinary anthology. Walnut Creek, Altamira Press, 63–84.
- Halbwachs, M. (2001):** Kolektivni spomin. Ljubljana, *Studia Humanitatis*.
- Hladnik Milharčič, M. (2007):** Avto/biografičnost narativnosti: Metodološko teoretični pristopi v raziskovanju migracijskih izkušenj. Dve domovini: razprave o izseljenstvu, 26, 31–46.
- Hoffman, A. M. (1972):** Oral history in the United States. *Journal of Library History*, 7, 3, 277–285.
- Jarausch, K., Linderberger, T. (2007):** Conflicted memories. Europeanizing Contemporary Histories. Oxford.
- Judt, T. (2007):** Povojna Evropa 1945–2005. Ljubljana, Mladinska knjiga.

- Kramberger, T. (2009):** Memorija in spomin. Zgodovinska antropologija kanonizirane recepcije (Študija primera revije Modra ptica. Bartol z Vidmarjem) (doktorska disertacija). Koper, Fakulteta za humanistične študije.
- Križnar, N. (1997):** 'Talking heads' (Govoreče glave): snemanje in vrednotenje zapisov življenjskih pričevanj. V: Vrednotenje življenjskih pričevanj. Celovec, Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik, 7–16.
- Lebow, R. N., Fogu, C., Wulf, K. (2006):** The Politics of Memory in Postwar Europe. London, Duke University Press.
- Memory studies.** Memory studies, London, SAGE, 2008–.
- Misztal, B. A. (2003):** Theories of social remembering. Philadelphia, Open University Press.
- Močnik, R. (2006):** Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika. Ljubljana, cf*.
- Munslow, A. (2008):** Narrative and history. Hampshire, Palgrave Macmillan.
- Nora, P. (1989):** Between Memory and history: Les Lieux de Mémoire. Representations, 26, 7–24.
- Olick, J. K. (2007):** The politics of regret. On collective memory and historical responsibility. New York - London, Routledge.
- Passerini, L. (1988):** Storia e soggettività. Le fonti orali, la memoria. Firenze, La Nuova Italia Editrice.
- Passerini, L. (2008):** Ustna zgodovina, spol in utopija. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Portelli, A. (2007):** Storie orali. Roma, Donzelli Editore.
- Raleigh Yow, V. (1994):** Recording oral history. A practical guide for social scientists. Thousand Oaks - California [etc.], SAGE Publications.
- Ricoeur, P. (2000):** Krog med pripovedjo in časovnostjo. Ljubljana, Društvo Apokalipsa.
- Ricoeur, P. (2004):** History, memory, forgetting. Chicago, University of Chicago Press.
- Ritchie, D. A. (2003):** Doing oral history. Oxford, Oxford University Press.
- Rožac Darovec, V. (2006):** Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine. Acta Histriae, 14, 2, 447–467.
- Škulj, J. (2002):** Modernost in koncepcija historičnosti. V: Historizem v raziskovanju slovenskega jezika, literature in kulture: ob 80-letnici Oddelka za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, Littera picta, 665–674.
- Thompson, P. (2000):** The voice of the past. New York, Oxford University Press.
- Tonkin, E. (1992):** Narrating our pasts. The social construction of oral history. Cambridge.
- Verginella, M. (2012):** Zgodovinopisna in politična raba pričevalca. Acta Histriae, 20, 1–2.
- Veyne, P. (1998):** Ali so Grki verjeli v svoje mite? Ljubljana, cf*.

KOLEKTIVNI SPOMIN, PRIČEVALEC IN ZGODOVINA: DISKURZIVNE KONSTRUKCIJE PRETEKLOSTI

Kaja ŠIROK

Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Celovška cesta 23, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: kaja.sirok@muzej-nz.si

IZVLEČEK

Članek se osredotoča na vprašanje vloge individualnih spominov v procesu oblikovanja kolektivnih podob preteklosti. Avtorica preko analize teorij kolektivnega spomina analizira oblikovanje individualnega spomina in kakšen je vpliv skupnosti na posameznikovo doživetje preteklih dogodkov. Proces spominjanja je interpretiran v družbenem kontekstu, skozi večplastne osebne spomine na iste dogodke iz vidika dveh nacionalnih skupnosti. Predstavljen primer osvoboditve/okupacije Gorice v maju 1945 potrjuje tezo, da se spomini na preteklost oblikujejo v odnosu do pripadajoče nacionalne skupnosti. Gradnja individualnega spomina je torej nerazdružljiva od kolektivnega, pri čemer igra ključno vlogo jezik pripovedovalca – ta je obenem oblikovalec diskurzov o spominu kot pričevalec socialne identitete.

Ključne besede: kolektivni spomin, ustna zgodovina, Goriška, zgodovinska naracija, maj 1945

LA MEMORIA COLLETTIVA, IL TESTIMONE E LA STORIA: COSTRUZIONI DISCORATIVE DEL PASSATO

SINTESI

Il contributo s'incentra sul ruolo delle memorie individuali nel processo di costruzione di immagini collettive del passato. Attraverso un'analisi delle teorie della memoria collettiva, l'autrice esamina la formazione della memoria individuale e l'influsso della comunità sulla percezione individuale di eventi passati. Il processo di rammentare è interpretato nell'ambito di un contesto sociale, attraverso molteplici memorie individuali degli stessi eventi, ricordati da punti di vista di due comunità nazionali. L'esempio presentato della liberazione/occupazione di Gorica/Gorizia nel maggio del 1945 conferma la tesi che le memorie del passato si formino in relazione con la comunità nazionale di appartenenza. La costruzione della memoria individuale è quindi inseparabile da quella collettiva, e il ruolo chiave in questo processo è svolto dalla lingua del narratore – che funge allo stesso tempo da modellatore di discorsi sulla memoria e testimone dell'identità sociale.

Parole chiave: memoria collettiva, storia orale, il Goriziano, narrazione storica, maggio 1945

Peter Burke se v študiji *History as social memory* opira na teorijo, da nam je preteklost dostopna preko kategorij in shem lastne kulture in da so te sheme strukture, s katerimi dojemamo preteklost (Burke, 1997, 45–47). V svojem poznejšem besedilu o zgodovini spomina se isti avtor s to teorijo naveže na delo psihologa Fredericka Barletta *Spominjanje* (1932), in pravi, da dogodke v času nezavedno obdelamo znotraj splošnih shem, ki so lastne vsaki kulturi. Te sheme dovoljujejo spominom, da se lahko ohranijo, vendar v izkrivljeni obliki (Burke, 2007, 76).

Na isto shematično oblikovanje preteklosti opozarja tudi sociolog Eviatar Zerubavel. Poimenuje jih mentalni zemljevidi družbene preteklosti ("*a sociomental topography of the past*", op. a.) in jih opiše kot strukture, podobne zemljevidom, ki so družbeno konstruirane in s katerimi naš um gradi podobo preteklosti. Pri tem poudarja, da so naše rekonstrukcije preteklosti družbeno pogojene in da nam prav takšna topografska slika pomaga razumeti, kako delujejo kolektivne oblike spominjanja. V resnici je, kot pravi avtor, pridobivanje spominov neke skupine in torej identifikacija z njeno kolektivno preteklostjo, del procesa pridobivanja družbene identitete, privajanje članov na to preteklost pa je poglavitni trud skupnosti za asimilacijo (Zerubavel, 2005, 15).

Našega stika s preteklostjo ne gradijo samo družinske in sorodstvene vezi, temveč ta vključuje tudi spomin na posameznike (in dogodke), ki so igrali pomembno vlogo v oblikovanju naše nacionalne identitete. Narod je, kot ga opredeljuje Barbara Misztal, poglavitna spominska skupnost, katere kontinuiteta se opira na vizijo ustrezne preteklosti in verjetne prihodnosti. Z namenom oblikovanja za skupnost ustrezne zgodovine in usode, iz katere bi posledično lahko oblikovali predstavo o narodu, ta potrebuje uporabno preteklost. Oblikovanje takšne preteklosti Ernest Gellner povezuje z nacionalnimi gibanji, ki propagirajo ideologije, utemeljene na identifikaciji z narodno državo v sklicevanju na tiste spomine, ki si jih skupnost deli. Takšna gibanja dolgujejo svoj uspeh spominu, na katerem utemeljijo občutek trajne nepretrganosti med generacijami (Misztal, 2003, 17). Obujanje in vrednotenje omenjenih spominov neizogibno poteka v tandemu s pozabo, ki je druga plat istega procesa. Pozaba je bistvena sestavina graditve spominov neke skupnosti, kjer si člani lastijo in delijo kolektivni pogled na pretekle dogodke. Pri graditvi te enotnosti je najpomembnejše, da skupnost pozabi na dogodke, ki bi jo lahko ovirale v izgradnji skupne podobe preteklosti. Benedict Anderson v njenem analiziranju tako dokazuje, da so pozabe in deljeni spomini skupnosti del normalnega mehanizma, s katerim se vzpostavlja narod. Slednjega avtor opredeljuje kot zamišljeno politično skupnost (Anderson, 1998, 14), kjer posamezni narodi v poudarjanju ali selektivnem pozabljanju dogodkov gradijo svojo kolektivno identiteto in to podobo o sebi ohranjajo v času. Koncept zamišljenega izhaja iz mnenja, da pripadniki istega naroda med seboj nimajo posrednih stikov in se ne poznajo, a si kljub temu vsi posamezniki delijo idejo o skupnosti in povezanosti. Narod je zamišljena skupnost, ki si jo predstavljamo kot omejeno in suvereno hkrati: kot omejeno zato, ker imajo tudi najštevilčnejši narodi določene, čeprav spremenljive meje, onkraj katerih živijo drugi narodi; kot suvereno pa zato, ker se vedno povezuje z idejo svobode, ki jo zagotavlja suverena država (Anderson v Petrović, 2006, 89).

Prevzemanje spominov skupnosti in njihovo občutenje kot del skupne, deljene preteklosti vseh pripadnikov nekega naroda je bistveni element gradnje identitete vsake zamišljene skupnosti. Ko pripadniki prevzemajo idejo o skupnosti in sodelujejo v procesu zamišljanja, prevzemajo nacionalne in historične diskurze skupnosti, njene interpretacije in ideje o tem, kakšne karakteristike ima lastna skupnost. Z istega zornega kota opazujejo druge skupnosti in v istem procesu zamišljanja svojo skupnost diferencirajo od sosednje, ki je prav tako zamišljena.

Pri oblikovanju zamišljenih skupnosti se razvija in oblikuje historični diskurz, ki se skupnosti prilagaja in modelira glede na njene zahteve in potrebe. Identitete, ki se konstruirajo, dekonstruirajo ter rekonstruirajo z zgodovinskimi dogodki (Handler, 1994, 29), potrebujejo tako skupen cilj v prihodnosti kot skupne referenčne točke v preteklosti. Na takšen način skupnost (nacija) na podlagi izbranih preteklih izkušenj, organiziranih v že predstavljene sheme oz. družbene zemljevide, ohranja in razvija tisti kolektivni spomin, ki ohranja izbrano podobo o njeni preteklosti. Ta preteklost uzakonja in podeljuje substanco identitete te skupine, njenega sedanjega stanja in vizije prihodnosti. (Miszta, 2003, 158). Sodobna obsedenost s spominjanjem in pričevanjem o preteklosti (Wievorka, 1999) postavi spomin kot enega glavnih sodobnih graditeljev identitetnih diskurzov – spomini skupnosti se predstavljajo v vlogi zanesljivega vira, ki potrjuje kolektivno identiteto skupine danes. Kolektivni spomin oblikuje občutek pripadnosti posameznika v pripadnost skupnosti. Pojavi se vprašanje, ali je kolektivni spomin prezentacija enega, kolektivnega spomina, ali reprezenacija skupka izbranih individualnih spominov (*collected memory*).¹

Obširnost podanega vprašanja bi zahtevala posebno razpravo, zanima pa nas, do katere mere je spominjanje individualno dejanje, do katere mere je kolektivno posredovano in kakšen je odnos pričevalcev do oblikovanega historičnega dogodka.

Spominjanje je del človekovih kognitivnih funkcij, vsak oblikuje/nosi/ima svoje spomine na osebno preteklost. Teorije o prevladi individualnega spomina nad kolektivnim poudarjajo, da je spominjanje individualni pojav, saj posameznik (*sam*) izraža bojazni, strahove, emocije iz svoje preteklosti. S tega vidika je spomin subjektivna izkušnja, ki pomaga pri oblikovanju posameznikove identitete, ima funkcijo ločevanja posameznika od drugih. Je torej del notranjega sveta posameznika, model osebne izkušnje doživetega. Spomin zagotavlja posamezniku časovno kontinuiteto z lastno preteklostjo, prehajanje časovnih razdalj v procesu obujanja preteklih dogodkov. Ti so videni kot del nekega drugega časa, znotraj predstav in sprememb, ki jih posameznik razvije pozneje (Ricoeur, 2004). Sociolog Jeffrey Olick v analizi teorije individualnega spomina poudarja, da ta dejanje spominjanja postavlja na posameznika: Samo posameznik se spominja, najsi to počne sam ali v skupini, in vsako javno dostopno komemoracijsko dejanje je lahko interpretirano samo do stopnje, ko izvabi reakcijo v skupini posameznikov (Olick, 2007, 23). Iz tega izhaja, da so posamezniki tisti, ki preteklosti dajejo neko (subjektivno) formo znotraj lastnih (individualnih) percepcij. A vendar niso vsi spomini v skupnosti, kot v nadaljevanju trdi Olick, med seboj enaki. Različni (osebni) spomini so v isti skupini

¹ Pojem *collected memory* opredeljuje skupek individualnih spominov članov neke skupnosti (Olick, 2007).

drugače vrednoteni, saj spomini nekaterih zahtevajo in si pridobijo več pozornosti kot drugi. Pogled v kolektivni spomin neke skupine pomeni navadno pogled v njen sloj, v podmnožico te skupine, ponavadi tistih, ki operirajo s sredstvi kulturne produkcije ali katerih mnenja so v skupnosti izjemno cenjena (Olick, 2007, 23).

Nasprotna konceptu subjektivne narave spomina je teorija kolektivnega spominjanja, ki dokazuje obstoj kolektivne zavesti in zagovarja prednost kolektivnega značaja spomina. Francoski sociolog Maurice Halbwachs je v delu o kolektivnem spominu zakoličil trditev, da so spomini rezultat kolektivne entitete (Halbwachs, 2001). Po njegovi znani teoriji spominjanje ni individualno dejanje, temveč poteka ob pomoči spominjanja drugih članov skupnosti. Spomini torej ne pripadajo posamezniku in ta niso vir dejanja spominjanja – spomini so del kolektivnih naracij, izposojeni iz pripovedi drugih, deljeni in posredovani znotraj pripadajoče skupine. Kolektivno v spominjanju se krepi v kome-moracijah, javnih slovesnostih ob pomembnih dogodkih, predvsem tistih, ki so krojili potek zgodovine posameznih skupin. Individuum torej ni izviren subjekt, ki bi mu lahko pripisali oblikovanje lastnih spominov – to dejanje poteka znotraj danih družbenih (kolektivnih) okvirov. Družba (skupina) je namreč tista, ki določa, kaj je vredno spominjanja in kako, na kakšen način bo ta spomin ohranjen. Po Halbwachsu je družba tudi tista, ki vzdržuje in podpira kolektivni spomin, medtem ko lahko individualni spomin razumemo le, če ga interpretiramo znotraj skupine, ki ji pripada. Individualno spominjanje je obravnavano kot križišče kolektivnih vplivov in družbenih mrež, v katerih posameznik deluje. Spomini se prilagajajo trenutnim potrebam, položajem, stikom, ipd. in za (natančno) obujanje preteklih dogodkov potrebujejo podporo spominov drugih članov iste skupnosti. Iz tega sledi, da je samo znotraj skupine mogoče rekonstruirati pretekle izkušnje in podrobno pripovedovati o preteklih dogodkih. V procesu spominjanja tudi ne obujemo izvirnega dogodka iz preteklosti, temveč je ta (pre)oblikovan tako, da ustreza našim sedanjim predstavam, te pa so oblikovane v odnosu do na posameznika delujočih družbenih sil. Iluzorno je namreč misliti, da se spominjamo izvirnega preteklega dejanja in da so spomini neodvisni – samo v družbenem kontekstu so posamezniki sposobni predelati svoje lastne predstave v prisvojene modele skupine, ki ji pripadajo. Individualni spomin, ločen od kolektivnega spomina, je zgolj začasen in brez pomena. Čeprav kot posamezniki lahko sodelujemo v (preteklih) dogodkih, naš spomin ostaja kolektiven, ker vedno razmišljamo kot člani skupine. Samo znotraj kolektivnega posameznik razvija svoje ideje in preko prisvojenega mišljenja ohranja stik s skupino (Misztal, 2003, 53–54).

Ne prva ne druga predstavljena teorija ne podata jasnega odgovora na vprašanje, kdo je tisti, ki se spominja. Iz individualnih pričevanj o preteklosti je razvidno, kjer je posameznik tisti, ki se spominja. A vendar nam raziskave in znanja, pridobljena v okviru terenskega dela, podajo drugačne odgovore. Iz zbranih zgodb o preteklih dogodkih jasno, da posameznik oblikuje svoje spomine glede na pripadajočo skupino, znotraj kontekstov in predstav, ki potrjujejo članstvo v določeni skupnosti. Spominjanje ima tako individualne kot kolektivne lastnosti in oba tipa spomina sta v tesnem medsebojnem odnosu. Ta odnos bomo definirali kot fluiden in recipročen – spomina vzajemno vplivata eden na drugega, se sooblikujeta in izgrajujeta. Individualni spomin poteka znotraj družbenega konteksta, spodbujajo ga družbena ravnanja, zaposlujejo družbeni cilji, vodijo in urejajo

družbeno zgrajena pravila in vzorci, vsekakor ima družbene lastnosti (Misztal, 2003, 5). Intersubjektivni pristop k študiji spomina, kot ga zagovarjata raziskovalca spominskih študij Misztal in Olick, spomin interpretira znotraj družbenega konteksta, v katerega so vtankani spomini posameznikov. Čeprav so posamezniki tisti, ki se spominjajo, je ta proces družbena tvorba, ki jo oblikujejo dejavniki kolektivnega spominjanja, kot so jezik, komemoracijske prakse, rituali. To, česar se posamezniki spominjajo, izoblikuje družbena struktura, končno dejanje "spominjanja" pa izvršijo le posamezniki. Tako so obči simboli takšni zgolj, dokler obstajajo s posamezniki – čeprav organiziranimi v širše skupine in dokler jih ti posamezniki razumejo ter uporabljajo kot take.

Spomini ne nastajajo v preteklosti, so del zdajšnjega trenutka in se oblikujejo v nenehno nastajajoči dialektiki med nami in drugimi znotraj pripovedi o tem, kdo smo in česa se spominjamo. Ta proces je individualen in selektiven, saj si iste dogodke ljudje zapomnijo različno – kot so različne pripovedi, ki jih o dogodku oblikujejo. Eden ključnih dejavnikov oblikovanja diskurzov o spominu je namreč jezik. Ta je obenem iniciator ter pričevalec socialne plasti individualnega spomina in igra ključno vlogo v organizaciji spomina ter socialne identitete (Carli et al., 2002, 35). Na podlagi trditve, da je nacionalna identiteta diskurzivni zasutek (Pušnik, 1999), iz katerega posameznik konstruira svojo in nacionalno identiteto, bom v nadaljevanju poskušala pojasniti, kako se na obmejnem območju diskurzivno oblikujejo identitete in kako kolektivne prezentacije preteklosti.

Izhajam iz predpostavke, da se identitete formirajo v stiku z drugim, da so spremenljive in situacijsko pogojene. Podoba o sebi, ki ni nikoli fiksna, v naraciji pripovedovalca gradi v interakciji znotraj odnosa privlačnosti in odbijanja z drugim. Če pri tem upoštevam teorijo Friedricha Bartha, etnične razlike niso nastale kot posledica nemobilnosti, temveč so posledica družbenih procesov izločevanja in sprejemanja, kjer se določene kategorije ohranjajo kljub spreminajočim se sodelovanjem in članstvom v toku življenja individualne zgodovine (Barth, 1998, 9–10). Razlike torej niso fiksirane znotraj postavljenih meja, temveč nastajajo in se oblikujejo v soodvisnosti obeh skupin, v poudarjanju tistih kulturnih razlik, ki jih vpleteni strani smatrata za pomembne. Kulturne razlike se ohranjajo znotraj medetničnih kontaktov, v medsebojnem vzajemnem priznavanju drugega kot pripadnika določene skupine – skupina vzdržuje svojo identiteto s tem, da so njeni člani v interakciji z drugimi, iz tega tudi izhaja merilo za določanje članstva oziroma nečlanstva in načini opozarjanja na članstvo oziroma nečlanstvo (Knežević-Hočevar, 2000, 94).

Opazene razlike, ki oblikujejo odnose med obema skupinama, razumem kot formacije identitet obeh skupnosti in baze, ki te identifikacije tvorijo. So "identifikacijske točke", "sidrišča", okoli katerih posamezniki znotraj pripadajočih skupnosti nizajo svoje spomine v pomenske zgodbe znotraj pripadajočih skupnosti. Nuja, ki jo ljudje izražajo in izkazujejo kot pripadanje, ustvarjanje in varovanje svojega "lastnega" prostora z ločevanjem, razlikovanjem in markiranjem, mora torej biti tolmačena kot družbena konstrukcija, ki jo Anderson razume kot kolektivno konstrukcijo imaginarnega, kot družbeno proizvedeno prepričanje v skupno usodo in izvor (Misztal, 2003, 136). V konstruiranju svoje identitete posamezniki iščejo elemente nacionalnega, s katerimi se lahko identificirajo – tako sprejemajo preteklost oz. nacionalno zgodovino skupnosti kot del lastne preteklosti, v

utrjevanju vezi s svojimi predniki in z njihovimi dejanji. Nacionalna identiteta je razumljena kot narativna identiteta. Posameznik svojo identiteto pripoveduje in jo obenem gradi s pomočjo že obstoječih pripovedi (nacionalni miti itd.), v odnosu družbe in njenih prezentacij, ki so odraz časa in prostora nastanka spomina.

Oblikovani identitetni diskurzi prepletajo predstavljene individualne (osebne, družinske) izkušnje s kolektivnimi (mediacijsko posredovanimi) prezentacijami preteklosti. V preučevanju kolektivnih predstav o preteklosti tudi opazimo, da ni percepcije, ki ne bi slonela na interpretaciji, kot ni dogodka, ki bi ne bil družbeno oblikovan. Preteklost se kaže preko nekega predstavljajočega mediatorja, ki (so)ustvarja podobo realnosti. (Re) prezentacije preteklosti so mediacije časovnih razdalj, ki govorijo o našem odnosu do preteklosti preko diskurzov, ki jih družba oblikuje v sedanjosti (glej Širok, 2010). Reprezentacije se oblikujejo in dobivajo politični naboj v procesu komunikacije, interpretirajo jih različni ljudje v kontekstih in zgodovinskih okoliščinah (Kratz v Petrovič, 2012, 16). Razumevanje individualnih spominov v oblikovanju kolektivnih podob preteklosti in diskurzov o njih sloni na interpretacijah pridobljenih življenskih zgodbah ter analizi in reprezentacijah dominantnih naracij.

Iz pregledanega gradiva in predstavljenih teoretičnih izhodišč izhaja trditev, da se družbeno oblikovane naracije v obmejnem prostoru polarizirajo v sheme, ki so povezane z nacionalnimi opredelitvami identitete. Glede na skupino, ki spomin oblikuje, ločimo dva temeljna diametralno nasprotna tipa diskurza: diskurz viktimizacije in diskurz osvoboditve/odrešitve.

DISKURZ OSVOBODITVE VS. DISKURZ VIKTIMIZACIJE

V nadaljevanju bom predstavila in analizirala spomine prebivalstva na dogodke ob koncu druge svetovne vojne na Goriškem. Zbrane življenjske zgodbe predstavljajo posameznikovo razumevanje preteklosti ter odnosov med prebivalci med drugo svetovno vojno in po njej. Z analiziranjem konstrukcij identitet v pridobljenih ustnih naracijah o preteklosti obmejnega območja bom poskušala obrazložiti, kako sta obe spominski skupnosti oblikovali svojo interpretacijo diskurza o preteklosti z namenom, da upravičita današnje moralne in politične zahteve po teritoriju (Ballinger, 2003, 14). Nasprotja, ki izhajajo iz pridobljenih pripovedi, so plod tako skrbno izbranih podob o preteklosti posamezne skupnosti kot potlačenih spominov, ki bodisi zaradi travm bodisi individualnih/kolektivnih konfliktov o interpretaciji preteklosti vplivajo na (iz)oblikovane življenjske pripovedi. Individualne usode (in izkušnje) moramo razumeti v razmerju moči in odnosa do vojaških enot na območju ter osebnih izbir (ter opredelitev) vsakega posameznika. Oba tekmeča v potrjevanju kolektivnega uporabljata nasilje, ki varuje in zagotavlja kontinuiteto izbranih naracij. Nasilje, tako direktno kot simbolično, igra tu poglavitno vlogo v izgradnji kolektivnega znotraj historičnih razmerij moči, v oblikovanju diskurzov o preteklosti, njihovi reprodukciji, diseminaciji, sprejemanju (Gur-Ze'ev, Pappe, 2003). Manipulacijo in podrejenost selektivno oblikovanega spomina glede na odnose političnih moči opiše Ricoeur v svojem delu o spominu in pozabi ter iz odnosa med slednjimi tudi izpelje identitete, ki se osnujejo na dejanju nasilja, t.i. "*ranjenih spominih*" (Ricoeur,

2003). Ker sem se s tem odnosom podrobneje že ukvarjala v drugem članku, nadaljujem da se odnos med spominom in pozabo gradi tako na kultu zmage kot kultu žalovanja. Naracija je, kot jo je opisal avtor, način žalovanja (Ricoeur, 2003).²

Pod drobnogled bom vzela spominska pričevanja o povojnem obdobju. Na primeru naracij, ki pripovedujejo o dogodkih v Gorici v maju 1945, bom predhodno izpostavljena izhodišča analizirala na (i)zbranih življenjskih pripovedih. Gradivo potrjuje tezo, da se individualni spomini na preteklost oblikujejo v odnosu do pripadajoče nacionalne skupnosti.

Selektivno strukturirane pripovedi nam dogodke v maju 1945 tolmačijo različno, cilj pa ni ne soditi ne iskati zgodovinske resnice o dogodku. Osredotočam se na oblikovanje identitete v diskurzih spomina na vojno in povojno obdobje, na historične antagonizme, ki te pripovedi gradijo. Iz pridobljenih pripovedi izstopa tako izkušnja vojne kot konfliktov in napetosti med obema skupnostima, umeščenih v že predstavljene strukture shem obeh spominskih skupnosti. Poudarila sem že pomen procesa oblikovanja nasprotnih (deljenih) spominov ter razlik v gradnji podobe preteklosti v posamezni skupnosti. Osebné izkušnje posameznika prinašajo vpogled v dinamiko oblikovanja različnih interpretacij preteklosti ter tolmačenja omenjenih dogodkov več kot šestdeset let po njihovem nastanku.

Ključen pri analizi pridobljenih življenjskih zgodb je bil odgovor na vprašanja tipa: *Kaj se je zgodilo 1. maja 1945? Kako ste doživeli konec vojne? Kdo je osvobodil Gorico?*

Dogodki v Gorici maja 1945 so bili v primerjavi s Trstom v oblikovanjih nacionalnih historičnih diskurzih postranskega pomena, saj mesto v povojnih političnih igrah ni imelo (enakovrednega) strateškega pomena. Danes, po več kot šestdesetih letih, je vprašanje, kdo je v mesto prispel prvi, partizani ali zavezniki, pomembno "sidrišče" v spominu obeh skupnosti – aktualna uganka, ključna v razumevanju tako dogodkov, ki so sledili koncu vojne, kot odnosov, ki sta jih skupnosti vzajemno oblikovali. Je šlo za osvoboditev mesta, kot 1. maj 1945 imenuje slovenska historiografija, ali za njegovo okupacijo, kot trdi italijanska?

V nasprotju s slovensko historiografijo, ki trdi, da so Gorico osvobodili partizani, italijanska namreč poudarja, da so se konec aprila 1945 nemški vojaki iz Gorice umaknili na desni breg Soče brez kakršnih koli spopadov. Italijanski zgodovinar Lucio Fabi v analizi dogodkov poudarja, da je prvega maja, medtem ko so še potekali boji na zahodnem obrobju Gorice, z vzhoda v mesto prispela komanda partizanov, ki se je namestila na prefekturi. Istega večera je v mesto prispelo še več enot, ki so se razporedile v vojašnici na Via Carducci (Fabi, 1991, 189). Hkrati avtor interpretira kot zmotno tudi uveljavljeno tezo o uporabi demokratičnih sil v mestu, šlo naj bi zgolj za odhod okupatorja (Fabi, 1991, 189). Nesoglasja, ki so aprila nastala znotraj goriškega CLN, so botrovala temu, da organizacija nikakor ni bila pripravljena na vstajo, predvsem pa ni bila pripravljena na četnike, ki so se iz Vipavske doline

2 "Recimo, da nas žalovanje uči, kako pripovedovati na drugačen način. Drugačen način pripovedovanja o tem, kaj je nekdo naredil, kaj dosegel, kaj izgubil. Ideja izgube je temeljnega pomena življenju." (iz intervjuja: Ricoeur, Antohi, 2005).

preko Gorice umikali v notranjost Julijske krajine. Nenadno umikanje četniških enot mimo Gorice je v mestu povzročilo nov val nasilja. Vojaki so razbijali, ropali in streljali na prebivalce, ki so se medtem zatekli v kleti in varne predele hiš. Kot piše Di Gianantonio, je bil zlasti močan strah, da bi vojaki odvedli mlade ženske in otroke. Četniki so vstopili v mesto, ki *“je tiho in prestrašeno čakalo na njihov umik”* (Gianantonio, 2000, 74). Koliko civilistov je v tistih dneh umrlo pod streli umikajočih enot, do danes ni znano, Spangher po lastni raziskavi navaja, da naj bi v Gorici in njeni okolici med umikanjem četnikov umrlo okrog 80 ljudi (Spangher, 1995, 160). V topografiji NOB za Šempeter je zabeleženo, da so v noči med 28. in 29. aprilom poročali o polomu četniške obrambe pri Ilirski Bistrici in Reki, glavina vojske se je že začela umikati proti Gorici. Naslednji dan naj bi bili vsi četniki iz Šempetra že čez Sočo (PANG-1014, f. 1014, mapa 4, Šempeter). Hkrati sta proti Gorici prodirala Škofjeloški odred iz solkanske in Prešernova brigada iz šempetrske smeri. Škofjeloški odred naj bi se s četniki spopadel že v Solkanu, medtem ko so prešernovci na železniški postaji naleteli na utrdbo 250-ih četnikov, tako da so, kot navaja slovenska historiografija, šele ponoči osvobodili vse mesto prav do Soče. Tudi Gorica je bila osvobodjena pred prihodom zahodnih zaveznikov, kajti njihova predhodnica se je tja pripeljala šele 2. maja opoldne (Petelin, 1985, 258). Nasprotno trdijo italijanski viri. *“Znani so dogodki preteklega maja v Gorici, ki so jo pred vpadi s strani nacistov oboroženih četnikov s svojo kryjo ubranili italijanski patrioti. Takoj po osvoboditvi mesta in le nekaj ur pred prihodom novozelandskih enot, v zamudi zaradi razstreljenih mostov čez Sočo, so Titovi partizani, ki so mostove razstrelili, Gorico okupirali”* (ACS-MIG, f. 138, Gorizia e provincia: Situazione politica). Gigliotti, ki poudarja isti potek dogodkov, tako piše, da so, medtem ko so italijanske enote junaško branile mesto in potiskale četnike iz njega, hkrati vanj vdrli Titovi partizani. *“Hiter in sočasen prevzem oblasti s strani Slovanov predpostavlja, kot logično posledico, okultno prisotnost slovanskih oddelkov, ki so kot ptice ujede v neposredni bližini mesta čakali na ukaz, da lahko naskočijo svoj plen. V mesto so namreč vstopili, ko so Nemci že odšli in ko o bojih v mestu ni bilo ne duha ne sluha. Prva slovanska akcija je bila sabotaža mostov na Soči, da bi upočasnili prihod zavezniških enot v mesto”* (Gigliotti, 1995, 32).³

Preobrat moči v mestu pomeni tudi preobrat v strukturi spominskih zemljevidov. Tako med pričevalci iz različnih nacionalnih in jezikovnih skupin spomini pridobivajo vsebine, strukture, oblike, ki vodijo v različne interpretacije in nosijo popolnoma različne zgodbe. Pričevanja nam ponujajo “protislovne spomine” o tem, kaj se je zgodilo prvega maja, (raz)deljene spomine, ki so na eni strani gradili (polarizirane) kolektivne spomine, na drugi strani pa so bili podvrženi nasprotnim medijskim diskurzom o tem,

3 Tudi Carlo Pedroni navaja, da je Gorica maja 1945 zaman čakala na svobodo. *“Upor proti nemški zadnji straži, ulični boji, izdaja in vpad formacij slovanskih komunistov v trenutku, ko je bilo mesto že očiščeno Nemcev in so ti balkanski oddelki vzpostavili nov teror v mestu.”* (Pedroni, 1952, 32–33). Diskurz mučeniške Gorice skozi dogodke druge svetovne vojne in obdobja po maju 1945 predstavi delo *Gorizia 1940–1947* (Francesconi, 1990).

kdo je mesto osvobodil in je bil torej upravičen, da ga upravlja. Polarizacija spominov je razvidna iz strukturiranega cilja pripovedi, v poudarjanju elementov, ki so za vsako skupino tvorni v izgradnji pozitivne/negativne podobe tega obdobja. Način, kako pripovedovalec historične dogodke (orientacijske točke, mejnike) naniza v zgodbo in kakšno emotivno vrednost jim dodeli, ponotranja spominsko zavest skupnosti.

Predstavljeni diskurzi *osvoboditve/okupacije* poudarjajo, kako pomembni so bili dogodki prvih (povojnih) dni za gradnjo identitet obeh skupin. V teh dneh veselja in negotovosti, začetka svobode in padca v najhujši teror, so potekale prve manifestacije prebivalstva. Poleg splošnega navdušenja ob koncu vojne so manifestacije izražale zahteve zmagovalcev po prevzemu območja. Ključno pri iskanju odgovora na vprašanje, kdo je zmagovalec, je bilo tolmačenje predhodnega vprašanja o tem, kdo je v mesto vstopil prvi: *zavezniki ali partizani?*

Iz spomina prebivalcev dobimo nejasno sliko o tem, kdo je prvi vstopil oz. koga so najprej videli v mestu. Slovenski pričevalci v svojih spominih poudarjajo, da so mesto osvobodili partizani, medtem ko se italijanska naracija osredotoča na dejstvo, da je nemška vojska mesto konec aprila zapustila in so tako zavezniške kot partizanske enote v mesto prispele hkrati. Dario Culot, sin predsednika goriške CLN, pripoveduje, da je v mesto za četniki prva vstopila jugoslovanska vojska. *“Dopo è successo che [...] i partigiani jugoslavi dopo i cetnici, subito dopo i cetnici sono arrivati anche loro. E quasi contemporaneamente, il giorno dopo, sono arrivati gli inglesi”* (D. C., 2007).⁴

Ana Miljavec v naraciji o takratnih dogodkih prepleta dva trenutka, prihod čet v mesto in željo, da bi mesto pripadalo Jugoslaviji. Po njenem pripovedovanju so *umazano delo* za zaveznike opravili partizani, ki so tudi bili zaslužni za končno osvoboditev mesta.

Širok: *Kako ste doživeli svobodo?*

A. M.: “Ma kako jo česte doživeti? Kadar pasaste tolko hudga, tisti moment je tak, da ga ne moreste, se ga ne more povedat, ne moreste razložiti, ga povedat, kakšen je bil. Kej ste se počutili. Sej najprej so pršli Amerikani, dol, kjer je muzej, na Piazza Caterini. Ne, *sotto dov'è il museo, sotto qua giù ... il museo... lì eran venuti primi gli Americani, con i carri armati così, e si correva tutti. Ti davano cioccolata e qualcosa, maddona, la prima cosa no, quando si sapeva che è finita la guerra non si può descrivere no ... come si vive quell momento dopo aver passato tanta fame tutto*⁵... in pole so pršli partizani ... prvo so pršli Amerikanci. Kar se jst spomnim, so pršli prvo Amerikanci, samo so jim partizani nrdili puot, so jim oni čistli pot, da so oni pršli, tako je bilo. Gorica je bila jugoslovanska, slovenska, takrat je bila Jugoslavija, je bila jugoslovanska.” (A. M., 2007).

Savo je vstopil k partizanom leta 1943, še ne petnajstleten. V prvih dneh maja 1945 je s četo prispel v Gorico. Imel je sedemnajst let, vojne je bilo konec.

4 Potem so prišli jugoslovanski partizani, po četnikih so prišli tudi oni. In skoraj hkrati, naslednji dan, so prišli Angleži.

5 “Dol, tam, kjer je muzej, tam so najprej prišli Američani, s tanki, in vsi smo tekli. Dajali so čokolado ali kaj drugega, *maddona*, prvi trenutek, ko smo izvedeli, da je konec vojne, tega se ne da opisati ... kako se doživlja ta trenutek, potem ko si preživel toliko lakote in vsega.”

“Ko je maja, smo jaz in, dejansko, ko smo šli s tem komandantom v Gorico, smo v Renčah formirali, odnosno je bila formirana komanda mesta, to je bilo še pred 1. majem. In smo šli skozi Miren, prejšnji dan so še streljali v Renčah na mostu, in smo začeli korakati, smo šli ponoči, jaz se spomnim, da smo šli ponoči skozi Miren in po mirenski cesti mimo letališča v koloni gor proti Gorici. No, streljanje je bilo slišati še na tej strani meje, odnosno na tej strani Soče. Boji so bili pa še na Soči. Tako da šele drugi dan, drugi al' tretji dan, ko je prišel 1. maj, so res se slišali še posamezni streli, ampak kaj hujšega potem v stari Gorici ni blo več. Tam smo živeli tako, kot smo živeli; saj pravim, fajn. Mal' smo stražili, zlasti pa so nas ljudje spodbujali, z ozirom na to, da nas je bilo nekaj fantov takih, kot sem že rekel, smo radi peli, radi žvižgali. Vsak dan smo imeli dvig zastave, s petjem te himne *Naprej, zastava slave*, prav v Via Roma, potem smo pa se podali na pot gor do trga, no do Travnika, mimo pošte, pa dol, pa spet pršli v Via Roma, naroda tako ob cesti nam ploskalo. Petje, petje, petje, in mi smo delali ko veliki. Res je bilo lušno, no...” (S. M., 2007).

Prihod partizanov v Gorico, bodisi kot osvoboditeljev bodisi kot okupatorjev, je, če povzamemo Marto Verginello v študiji o Trstu, postavil na glavo tradicionalni odnos med mestom in okolico, po katerem se je okolica proglašala za žrtev (Verginella, 1995, 45). Podobno kot v Trstu je prihod partizanov za okoliško slovensko prebivalstvo pomenil osvoboditev in konec zatiranja, ki jih je kolektivni spomin postavljal v obdobje konca prve svetovne vojne. Odnos odbijanja in privlačnosti mesta, ki je okoliške kmete in slovenske nižje sloje vezal na mesto, je mogel priti do izraza šele takrat, ko je okolica zmagala nad mestom (Verginella, 1995, 45).

Slovenci v Gorici so maj 1945 doživeli kot “dvojno osvoboditev”,⁶ rešili so se nemške okupacije ter predhodne italijanske oblasti. Medtem ko so novi oblasti naklonjeni prebivalci v prvih majskih dneh slavili osvoboditev mesta, so drugi okupirano mesto naglo zapuščali. Tako iz virov kot podanih interpretacij virov je jasno, da je prebivalstvo konec vojne doživljalo na različne načine. Za Italiji naklonjene prebivalce se je na isti datum okupacija komaj začela – nobena vojska, ki je zasedla Gorico, se do njenih prebivalcev namreč ni obnašala tako surovo in kruto, kot so to počeli partizani maja 1945.⁷

Renata Santin se je s starši preselila v Gorico v dvajsetih letih. Na vprašanje, kako se spominja konca vojne, je gospa odgovorila z naracijo o tem, kdo je prvi vstopil v Gorico. Nadaljevala je s pripovedjo o občutkih ob štiridesetdnevni zasedbi mesta. “*Ma i primi primi ad arrivare sono stati i Neozelandesi. Dopo sono venuti i partigiani, che hanno sfilato per il corso e tutti così ... E dopo di quella volta è venuta fuori una tragedia*” (R. S., 2007).⁸ Takšno povezovanje, ki mu sledi enačenje partizanov s *titini* in

6 Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije, kjer so dogodki maja 1945 zapisani kot *dvojna osvoboditev: izpod nemške okupacije in izpod italijanske države*. Glede vprašanja vloge Trsta in Gorice v maju 1945 glej tudi Troha, 1999; Pirjevec, 2007.

7 Dogodke ob zavzetju Gorice, nasilne zaplembe, deportacije in ravnanje jugoslovanske vojske z italijanskim prebivalstvom opisujeta poročili, ki jih je Comando Generale dell'Arma dei Carabinieri Reali junija 1945 poslalo na Ministrstvo za notranje zadeve. Glej ACS-MIG, f. 151.

8 “Kot prvi, prvi so prišli Novozelandci. Potem so prišli partizani, ki so marširali po Korzu in tako ... In potem je nastala cela tragedija.”

osvobodilnega boja z dogodki okupacije, potrjuje oblikovan diskurz slovanskega nasilja nad italijanskim prebivalstvom. "*Dovevamo star zitti, non potevamo far niente. Cosa potevamo fare?*" (R. S., 2007) ⁹

Ana, po starših furlansko-slovenskega izvora, je povojne dogodke tolmačila skozi dolgo zgodovino nasilja, ki so ga Slovencu doživeli v času pred vojno in med vojno samo.

"Tisto pole je blo maščevanje, ne? Danes se dosti kritizira, kej se je naredilo po vojni, ma takrat, ko je eden pršu domov in so ubili družino, recimo, starše, otroke, ženo, lahko vse ukop, zažgali hišo ... in vse. Kej, se je maščavu, zakaj tisti moment je maščevanje. Po vsaki vojni pride maščevanje, ne samo po tej al po uni al po tretji. Povsod, kamor je vojna, po vojni je maščevanje."

"*Torej veste, da so jih po vojni, maja 45, lovili?*"

"Oh ja, lovili, lovili. Eni drugih so lovili, na eni strani fašisti, na drugi strani partizani, enih drugih. To se je maščevalo enem drugmu! Ma na cesti so jih dobili, so počakali, so te stepli, so te ubili, so ... vse sorti je blo! Tudi po vojni, dolgo časa po vojni!" (A. M., 2007).

Splošno gledano nihče od pričevalcev, tako slovenskih kot italijanskih, izrecno ne omenja jugoslovanske administracije mesta, temveč se, z različnih zornih kotov, v pripovedi o tem obdobju oblikujeta diskurz nasilja in diskurz svobode. Predstavljene življenjske zgodbe nam podajajo podobe preteklosti s perspektive tistih, ki so to obdobje doživeli. Ti spomini so večplastni, odkrivajo nam tako soočanja z obravnavanimi zgodovinskimi dogodki kot emocionalno vrednost, ki jih ti dogodki še danes nosijo. Znotraj oblikovane spominske naracije pričevalci ne pripovedujejo samo o svojih izkušnjah, temveč podajajo izjavo o identiteti.

Pripadniki obeh nacionalnih skupnosti prepletajo in svoje naracije vpenjajo v oba že predstavljena diskurza, skozi optiko naratorja se spreminjajo le oblikovane vloge žrtve in krvnika. Pozaba dogodkov, ki se niso vklapljali v zgodbe selektivno izbranih spominov, kaže na izrazito selekcijo spominskih naracij in posledično manipulacijo reprezentacij preteklosti. Zanikanje drugih zgodb poteka v tandemu s konstrukcijo lastne naracije. Uničenje kolektivnega spomina druge skupine preko valorizacije lastne historične interpretacije deluje kot centralni element oblikovanja nacionalne identitete. Iz oblikovanih diskurzov o povojnih dogodkih razbiramo stopnjevanje povojnega nasilja v mestu in zagrizen boj pripadnikov posameznih taborov za kontrolo v njem. Da konec vojne na Goriško ni prinesel miru, dokazujejo poleg uradnih dokumentov tudi osebne zgodbe ljudi, ki so na tem območju živeli in se, spontano ali pod prisilo, udeleževali javnih shodov za priključitev mesta *matični* domovini. Štiridesetim dnom jugoslovanske administracije je sledilo obdobje Zavezniške vojaške uprave, ki je območju uradno poveljevalo do 15. 9. 1947, ko so stopila v veljavo načela Pariške mirovne pogodbe.

9 "Morali smo biti tiho, bili smo nemočni. Kaj bi lahko storili?"

COLLECTIVE MEMORY, THE TESTIFIER AND HISTORY: DISCURSIVE CONSTRUCTIONS OF THE PAST

Kaja ŠIROK

National Museum of Contemporary History, Celovška cesta 23, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: kaja.sirok@muzej-nz.si

SUMMARY

Was Gorica/Gorizia liberated or occupied in May 1945? The present article analyses memory-based testimonials about the post-war period and the existing historical discourses on this topic. Based on narrations concerning the events occurring in Gorica in May 1945, it presents the thesis that individual memories about the past are formed in relation to the corresponding national community. From the material examined and the presented theoretical principles, the author derives the assertion that socially formed narrations in the border area polarize into schemata linked to nationally defined identities. According to the group forming the memory two fundamental, diametrically opposed types of discourse are distinguished: the victimisation and liberation/ salvation discourses.

The first part of the paper focuses on the role of individual memories in the process of forming collective images of the past. Through collective memory analyses, the author thematizes the methods of forming individual memories and investigates the influences of the community on an individual's perception of past events. The remembering process is interpreted through a social context and through the presentation of complex relations towards the interpretation of historical events that occurred in the border area. By means of the presented event of liberation/occupation of Gorica in May 1945, the author confirms the thesis that memories of the past are formed in relation to the corresponding national community. The conclusion is that the construction of individual memory is inseparable from the collective memory, in which the language of the narrator plays a key role. The latter is, at the same time, the shaper of discourses on memory and testifier to the social identity.

The second part of the paper uses the life stories of the testifiers and through their personal narrations outlines the course of events which took place in May 1945. The memories of the testifiers not only suggest different interpretations of the events, but are also vehicles for different stories. The testimonies offer "conflicting memories" about what happened on that 1st of May, unshared memories that on the one side built (polarised) collective memories and on the other underwent opposing media discourses about who liberated the city and was therefore entitled to manage it.

Key words: collective memory, oral history, Goriška region, historical narration, May 1945

VIRI IN LITERATURA

- ACS-MIG** – Archivio centrale dello Stato (ACS), MIG (1944–46).
- PANG-1014** – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici (PANG), f. 1014.
- A. M. (2007):** Ana Miljavec – AnaMaria Tuta (Gorica, r. 1930), int. 19. 8. 2007 (ustno pričevanje). Video intervju hrani avtorica članka.
- D. C. (2007):** Dario Culot (Gorica, l. 1930), int. 3. 9. 2007 (ustno pričevanje). Video intervju hrani avtorica članka.
- R. S. (2007):** Renata Santin (Rim, l. 1916), int. 31. 8. 2007 (ustno pričevanje). Video intervju hrani avtorica članka.
- S. M. (2007):** Savo Mikuž (Sovodnje, 1928), int. 13. 10. 2007 (ustno pričevanje). Video intervju hrani avtorica članka.
- Anderson, B. (1998):** Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Barth, F. (1998):** Ethnic groups and Boundaries. Illinois, Waveland Press.
- Burke, P. (1997):** History as social memory. V: Burke, P. (ur.): Varieties of Cultural History. Cambridge, Polity Press.
- Carli, A., Sussi, E., Baša-Kaučič, M. (2002):** History and Stories: Identity Construction on the Italian-Slovenian Border. V: Meinhof, U. H. (ur.): Living (with) Borders: Identity discourses on East-West borders in Europe. Aldershot, Ashgate.
- Di Gianantonio, A., Nemec, G. (2000):** Gorizia operaia. I lavoratori e le lavoratrici isontini tra storia e memoria, 1920–1947. Gorizia, LEG.
- Fabi, L. (1991):** Storia di Gorizia. Padova, Il Poligrafo.
- Francesconi, T. (1990):** Gorizia 1940–1947. Milano, Edizioni dell' Uomo Libero.
- Gigliotti, F. (1995):** Gorizia cimitero senza croci. Gorizia, Movimento Istriano Revisionista.
- Gur-Ze'ev, I., Pappe, I. (2003):** Beyond the Destruction of the Other's collective Memory: Blueprints for a Palestinian/Israeli Dialogue. Theory Culture & Society, 20, 93–108.
- Halbwachs, M. (2001):** Kolektivni spomin. Ljubljana, Studia Humanitatis.
- Handler, R. (1994):** Is identity a useful concept? V: Gillis, J. R. (ur.): Commemorations. The politics of national identity. New Jersey, Princeton University Press.
- Knežević Hočevan, D. (2000):** Studying international borders in geography and anthropology: paradigmatic and conceptual relations. Geografski zbornik, 40, 82–98.
- Mistral, A. B. (2003):** Theories of Social Remembering. Maidenhead, Open University Press.
- Olick, K. J. (2007):** The politics of regret: Collective memory in the age of atrocity. London - New York, Routledge.
- Pedroni, A. C. (1952):** Cronaca di due anni, 5. 8. 1945 – 16. 9. 1947. Gorizia: A.G.I. Gorizia.

- Petelin, S. (1985):** Enaintrideseta divizija. Ljubljana: Založba Borec in partizanska knjiga.
- Petrović, T. (2006):** Ne tu, ne tam. Srbi v Beli krajini in njihova jezikovna ideologija v procesu zamenjave jezika. Ljubljana, Založba ZRC.
- Petrović, T. (2011):** Politike reprezentacije v Jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij. Ljubljana, Založba ZRC.
- Pirjevec, J. (2007):** Trst je naš! Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova Revija.
- Ricoeur, P. (2004):** Ricordare, Dimenticare, Perdonare, L'enigma del passato. Bologna, Il Mulino.
- Ricoeur, P., Antohi, S. (2005):** Memory, History, Forgiveness: A Dialogue Between Paul Ricoeur and Sorin Antohi (intervju). Janus Head, 8, 1, 8–25. <http://www.janushead.org/8-1/Ricoeur.pdf> (20. 2. 2012).
- Spangher, L. (1995):** Gorizia 1943–1944–1945. Seicento giorni di occupazione germanica e quarantatré jugoslava. Gorizia, Edizione "Friul C".
- Širok, K. (2010):** Spomin in pozaba na obmejnem območju: predstave o goriški preteklosti. Acta Histriae, 18, 1–2, 337–358.
- Troha, N. (1999):** Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.
- Van Dijck, J. (2007):** Mediated memory in digital age. Stanford, Stanford University Press.
- Verginella, M. (1995):** Poraženi zmagovalci. V: Verginella, M., Volk, S., Colja, K. (ur.): Ljudje v vojni. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Wieviorka, A. (1999):** L'era del testimone. Milano, Raffaello Cortina.
- Zerubavel, E. (2005):** Mappe del tempo – Memoria collettiva e costruzione sociale del passato. Bologna, Il Mulino.

LE FONTI ORALI SULLA FRONTIERA ITALO-SLOVENA: PROPOSTE PER UNA RICERCA SULLE IDENTITÀ DEI CONFINI E SUI CONFINI FRA LE IDENTITÀ

Alessandro CATTUNAR

Istituto italiano di scienze umane, Palazzo Cavalcanti, Via Toledo, 348,
80132 Napoli, Italia
e-mail: cattunar@gmail.com

SINTESI

Nel tentativo di superare alcune contrapposizioni manichee e alcuni paradigmi pre-stabiliti che hanno spesso caratterizzato gli studi relativi al confine tra Italia e Jugoslavia (poi Slovenia), l'intervento riflette sulle possibilità offerte dalla storia orale nello studio di quest'area.

L'autore assume come oggetto di studio privilegiato la memoria, nelle sue tre principali declinazioni – individuale, collettiva e pubblica – sottolineando l'importanza di un'analisi approfondita, critica e multi sfaccettata dei racconti di vita dei testimoni anche in relazione con le fonti più tradizionali. Viene proposta una riflessione articolata su tre piani, tutt'altro che separati, che interagiscono e si intrecciano in modo complesso: 1) l'analisi "interna" dei singoli racconti di vita, concentrando l'attenzione sulla dimensione narrativa, discorsiva, linguistica e retorica; 2) l'analisi dei legami che si possono riscontare tra i diversi racconti di vita nel momento in cui vanno a creare delle memorie collettive; 3) il confronto fra le memorie individuali e le narrazioni pubbliche.

Parole chiave: storia orale, confine, memorie, identità, nazionalismi, Gorizia

ORAL SOURCES ON THE ITALIAN-SLOVENIAN BORDER: RESEARCH PROPOSALS ON THE SUBJECT OF IDENTITIES IN THE BORDER AREA AND ON BORDERS BETWEEN IDENTITIES

ABSTRACT

In an attempt to overcome certain Manichean oppositions and pre-established paradigms that have often characterized studies made on the subject of the border between Italy and Yugoslavia (and later Slovenia), this contribution examines the possibilities arising from studying the history of this area from oral sources.

The author focuses on memory as the main object of study and divides it in three key forms - individual, collective and public - emphasizing the importance of a thorough, multi-faceted and critical analysis of the stories told by people who witnessed various events and how they compare to more traditional sources. The author proposes a dis-

cussion on three different levels, which are all but separate and that are intensely interconnected and interacting with each other: 1) an "internal" analysis of individual life stories, focusing on the narrative, discursive, linguistic and rhetoric dimensions, 2) an analysis of the connections that can develop between different life stories when they become part of collective memories, and 3) a comparison between individual memories and public narratives.

Key words: oral history, border, memories, identity, nationalism, Gorizia

INTRODUZIONE. CONFINI MOBILI E IDENTITÀ FLUIDE

I confini, e soprattutto le aree di confine, le *borderlands*, sono luoghi dove s'intrecciano processi e dinamiche complessi e spesso contrastanti. Sono spazi dai molteplici significati: di natura territoriale e sociale ma anche simbolica e identitaria. Il confine, se considerato come linea di divisione, di demarcazione, porta con sé profonde implicazioni innanzitutto politiche, poiché rappresenta l'area dove si combattono le guerre e dove agiscono principalmente le forze armate e le diplomazie. In quest'accezione, il confine segnala, sia sul piano fisico che simbolico, la delimitazione di una comunità. Definisce chi "è dentro" e "chi è fuori"; stabilisce, impone, delle identità che dovrebbero essere chiare e condivise. Ma se al termine *confine* sostituiamo *frontiera*, la prospettiva cambia: come suggerisce Sandro Mezzadra, le frontiere sono "luoghi di transizione", aree d'incontro, connessione e contaminazione dove "soggetti diversi entrano in relazione, si scontrano e si incontrano mettendo comunque in gioco (e modificando) la propria 'identità'" (Mezzadra, 2001, 82-83). Anche se consideriamo le linee immateriali, immaginarie, i punti di vista possono essere molteplici. A lungo i confini fra "gruppi etnici" sono stati delineati in base ad elementi apparentemente oggettivi (culturali, linguistici, geografici) dimenticando che questo tipo di demarcazioni identitarie si basano principalmente su dinamiche pratiche e simboliche che gli stessi gruppi mettono in atto per autodefinirsi. Si tratta quindi di confini mobili, in continuo mutamento, che servono per lo più a garantire una continuità a livello di autorappresentazione e, al contempo, a individuare forme di comunicazione e scambio con "gli altri" (Barth, 1982). Si tratta di "linee tratteggiate" e, quindi, valicabili. Per quanto riguarda il territorio italo-sloveno, non è quindi strano che alcune macro-categorie – come ad esempio "mondo latino" e "mondo slavo" che, soprattutto in passato, sono state spesso utilizzate per definire in modo chiaro e definitivo la superiorità storica e oggettiva di un gruppo sull'altro – si rivelino inadeguate e non vengano fatte proprie dalla popolazione dell'area.

Se in un caso, quindi, le aree di confine possono essere viste come luogo privilegiato per l'elaborazione di nazionalismi e per l'"invenzione" di comunità contrapposte, nel secondo possono essere intese come luoghi d'ibridazione e creolizzazione rivelandosi teatri di rivendicazioni contrapposte di "purezza ed ibridismo" (Ballinger, 2010, 421-424).

Si tratta di dinamiche contraddittorie che ci obbligano a tenere sempre in considerazione, come ricorda Silvia Salvatici, la "profondità storica dei processi di costruzione

dei confini, l'intreccio tra il loro profilo territoriale e quello che invece si gioca sul piano delle identità e delle appartenenze, i diversi significati attribuiti alle frontiere dai diversi soggetti politici e sociali" (Salvatici, 2005a, 8). In questa direzione si rivela proficuo focalizzare l'attenzione sulla pluralità dei punti di vista e delle interpretazioni, senza limitarsi a studiare i fatti ma cercando di comprendere anche le conseguenze che questi hanno avuto sugli individui e sui gruppi, determinandone scelte, percorsi di vita, definizioni identitarie. Nel caso degli studi storici sull'area di confine tra Italia e Slovenia questo approccio ha potuto affermarsi con difficoltà, e comunque solo in tempi piuttosto recenti.

Se si prende in esame la produzione storiografica e pubblicistica sviluppatesi recentemente in Italia, si noterà come al centro delle analisi si siano posti, per lo più, problemi di carattere politico. La maggior parte delle pubblicazioni e degli studi gravitano attorno ad alcune macro tematiche che, soprattutto nel corso degli ultimi decenni, hanno riscosso crescente interesse anche nel dibattito pubblico nazionale, al di fuori dei contesti accademici: la questione degli esuli, il problema delle deportazioni e delle foibe, la "corsa per Trieste". Nello studio di tali problematiche è stato generalmente adottato un punto di vista che privilegia la dimensione militare, diplomatica e ideologica. I soggetti principali sono i governi nazionali, gli eserciti e i partiti politici.

Sotto questo aspetto la storiografia slovena mostra tendenze simili, configurandosi, nel dopoguerra, come una "costruzione della memoria pubblica funzionale alla nuova Slovenia socialista" (Verginella, 2008b, 43). Anche in questo caso i temi centrali sono pochi e ben selezionati: la vittoriosa guerra di liberazione si erge a mito fondante della nazione jugoslava e il riconoscimento del sacrificio dei combattenti partigiani spinge nel dimenticatoio le esperienze, più o meno traumatiche, delle altre componenti della popolazione.

Con la dissoluzione delle Jugoslavia si assiste ad una svolta: emergono tematiche inedite, nuovi problemi vengono posti sul tavolo dagli storici e molte figure apparentemente dimenticate affiorano dal sottosuolo, prime fra tutte quelle dei collaborazionisti cetnici, domobranici e belogardisti. Anche la *main narrative* relativa alla Guerra di liberazione nazionale e la sua sostanziale coincidenza con la costruzione del nuovo Stato viene ampiamente messe in discussione. Si ha però l'impressione che le metodologie della ricerca storica, le visuali e gli strumenti del mestiere utilizzati non varino in modo sostanziale. La prospettiva dominante appare sempre quella politica e ideologica.

Entrambe le storiografie hanno quindi contribuito all'affermazione di paradigmi interpretativi che, alle volte, sono stati assunti in maniera acritica, scoraggiando l'emergere di nuovi approcci. Come ha scritto recentemente Marta Verginella: "vi sono paradigmi utilizzati in modo particolare dalla storiografia di confine [...]. Il più frequente [...] si richiama all'esistenza di 'nazionalismi opposti' e viene inteso, a seconda di chi ne fa uso, come una categoria interpretativa o una formula magica in grado di esemplificare e sintetizzare gli eventi precedenti le tragedie del Novecento, la persecuzione fascista, le violenze della seconda guerra mondiale, l'esodo e le foibe. Complessi processi storici, caratterizzati non soltanto dalla nazionalizzazione ma anche dalla modernizzazione delle società, vengono interpretati unicamente come effetti di uno scontro nazionale, senza

che vengano valutate a sufficienza le specificità dei vari contendenti nazionali presenti nell'area e le particolarità della formazione delle comunità 'nazionalmente immaginate' in competizione" (Verginella, 2009, 11; si veda anche Verginella, 2007).

Anziché sottolineare la fluidità della situazione identitaria e la molteplicità di prospettive, una parte degli studiosi ha analizzato la storia del Litorale austriaco e poi del Litorale adriatico e della Venezia Giulia sulla base di uno schema "binario" che tendeva ad assumere come categorie date due comunità nazionali contrapposte e ben identificate. Due soggetti, chiaramente delineati, omogenei e consapevoli, che lottavano per la propria affermazione e cercavano legittimazione in una tradizione nazionale più o meno inventata e costruita *ad hoc*. Questa lettura, come ricorda sempre Marta Verginella (2009, 16), si può cogliere anche nella relazione finale della Commissione mista storico-culturale italo-slovena,¹ in cui alcuni passaggi avallano una visione degli italiani e degli slavi come gruppi nazionali ben distinti e fortemente coesi al loro interno. Italianità e slovenità sembrano divise da una linea netta e invalicabile: "la presenza storica degli italiani e degli sloveni viene collocata quasi in una dimensione metastorica" (Verginella, 2009, 16).

Se l'analisi muove da un'osservazione esterna e distaccata della carta geografica, se si assumono come fonti privilegiate i documenti e i discorsi pubblici è probabile che la concezione di un confine che divide e definisce in modo chiaro possa apparire convincente. Ma se cambiamo angolazione, possiamo notare come questa prospettiva potrebbe non essere: "condivisa dalle popolazioni locali, che nella loro esperienza quotidiana vivono spesso l'intensità degli spazi economici, linguistici e culturali tra l'una e l'altra 'sponda'. È dunque la complessa identità (territoriale, culturale, socio-economica) dei confini a svelare la fallacia di una loro presunta 'ragion d'essere per natura', e a rendere viceversa più urgenti gli interrogativi sui processi e le logiche che ne presiedono la costruzione (Salvatici, 2005a, 11).

Ecco quindi che, per evitare contrapposizioni manichee, bisognerebbe iniziare a ragionare proprio sull'"identità dei confini" e, al tempo stesso, sul "confine fra le identità", cioè sulle pratiche definitorie – formulate dallo stesso soggetto o imposte dall'esterno – che consentono di tracciare le linee di demarcazione tra "noi" e "gli altri".² Bisognerebbe provare a comprendere i significati che la condizione liminale ha assunto in momenti diversi e per le diverse comunità e individui, cercando di cogliere le emozioni connesse allo spostamento fisico della frontiera: le aspettative, le speranze, i traumi. Ciò

1 Nell'ottobre del 1993 venne istituita la Commissione mista storico-culturale italo-slovena su iniziativa dei Ministri degli Esteri di Italia e Slovenia. Nel 2000, al termine dei lavori venne redatta una relazione dal titolo: *Relazione della Commissione mista storico-culturale italo-slovena. Un tentativo di costruire una memoria storica condivisa dopo un secolo di tragiche contrapposizioni*. La relazione è stata pubblicata ufficialmente in Slovenia in tre lingue, mentre in Italia è stata solo recentemente riproposta in appendice a diversi volumi, tra cui Algostino et. al., 2009.

2 Il concetto d'identità riguarda da un lato le categorie attraverso cui l'individuo definisce e costruisce se stesso come membro di determinati gruppi sociali e, dall'altro lato, la formazione di sistemi di regole e proiezioni all'interno delle collettività che consentono ai singoli di pensarsi e di relazionarsi con "l'alterità", sia interna che esterna al gruppo stesso.

Fig. 1: Partigiani jugoslavi sfilano in Corso Verdi a Gorizia – maggio 1945 (Fototeca dei Musei provinciali di Gorizia).

Sl. 1: Jugoslovanski partizani paradirajo po Corso Verdi v Gorici – maj, 1945 (Musei provinciali di Gorizia, fototeka).

significherebbe studiare non solo i confini fisici ma anche quelli simbolici e immaginari tra identità fluide (Bauman, 1992) e cangianti, quasi mai esclusive e totalizzanti.

Per intraprendere un'analisi di questo tipo, può essere utile assumere come oggetto di studio la memoria, nelle sue tre principali declinazioni: individuale, collettiva e pubblica.³ Sui profondi legami che si instaurano tra dinamiche del ricordo e identità già

3 Non è possibile, in questa sede, fornire una precisa descrizione di queste complesse categorie. È comunque utile ricordare che la memoria collettiva può essere definita come l'insieme delle immagini del passato che un gruppo conserva e riconosce come elementi significativi della propria storia, ed è "frutto di una selezione e di una ricostruzione, più o meno volontaria, è un fattore essenziale dell'identità del gruppo: in ciò sta la sua funzione" (Jedlowski, 2002, 61). La memoria collettiva trae la sua forza dai rapporti "affettivi" che legano un individuo a un determinato gruppo, in quanto egli è portato a narrare i propri ricordi, a forgiare interpretazioni comuni e a condividere il senso di ciò che è memorabile. Le memorie collettive hanno una forte funzione pratica di integrazione, ma al contempo risultano profondamente legate alla gestione della memoria pubblica, cioè degli eventi e interpretazioni che la sfera pubblica e la politica ritengono opportuno conservare e promuovere attivante tra i cittadini di una determinata area. Per approfondimenti si rimanda a Halbwachs, 1987; Ricoeur, 2003; Ricoeur, 2004; Jedlowski, 2002; Rampazi, Tota, 2005; Rampazi, Tota, 2007; Belelli et al., 2000.

molto si è scritto. In questa sede, però, vorrei soffermarmi specificamente sul contributo che la storia orale, attraverso la raccolta e l'analisi dei racconti di vita, può portare alla comprensione dell'area di confine tra Italia e Slovenia. Un approccio critico alle testimonianze orali, in grado di far interagire le fonti memorialistiche con quelle più tradizionali – documenti d'archivio, giornali, pubblicazioni scientifiche e non – potrebbe offrire nuove e interessanti prospettive interpretative.

Alcuni degli esempi proposti in questa sede faranno riferimento ad una ricerca sulla rielaborazione delle memorie e delle identità nell'area del goriziano negli anni dell'immediato dopoguerra e della costruzione del confine.⁴

L'attenzione si concentrerà su tre possibili livelli d'analisi relativi alle fonti orali e alle loro declinazioni all'interno del contesto di confine. Sono tre piani, tutt'altro che separati, che interagiscono e si intrecciano in modo complesso: 1) l'analisi "interna" dei singoli racconti di vita, e quindi la loro dimensione narrativa, discorsiva, linguistica e retorica; 2) lo studio dei legami che è possibile riscontare tra i diversi racconti di vita nel momento in cui vanno a creare delle memorie collettive; 3) il confronto fra le memorie individuali e le narrazioni pubbliche.

MEMORIE DI CONFINE

In prima istanza, bisogna considerare che le argomentazioni riguardo al tema della memoria si sono configurate in maniera diversa, e spesso contrastante, in Italia e in Jugoslavia (poi Slovenia).

Come sottolinea Pamela Ballinger: "La tendenza generale in Italia era indirizzata alla creazione di narrative più inclusive, in Jugoslavia ad analisi esclusive; a livello locale e regionale, tuttavia, il quadro si dimostra molto più complicato [...]. A Trieste, come in gran parte della ex Jugoslavia, le narrative sul conflitto civile sono sempre più in termini di divisioni etnico-nazionali più che politiche, e ciò s'inserisce in un'ampia tendenza nel mondo del dopo Guerra Fredda" (Ballinger, 2010, 205).

Tuttavia, le geografie della storia e della memoria, soprattutto da un punto di vista pubblico, sono state profondamente ridisegnate nel corso degli ultimi due decenni sia sul territorio italiano che su quello sloveno puntando a far emergere temi comuni ma anche "interrogativi relativi a memoria e imposizione del silenzio, colpa e innocenza, carnefici e vittime" (Ballinger, 2010, 205).

Il periodo compreso fra gli anni Venti e gli anni Cinquanta ha visto, nell'area di nostro interesse – quella goriziana –, il susseguirsi di cinque diverse amministrazioni (italiana, tedesca, jugoslava, anglo-americana e poi nuovamente italiana e jugoslava), che hanno portato con sé politiche spesso opposte nei confronti dei gruppi etnico-

4 La ricerca è stata inizialmente condotta congiuntamente da chi scrive e da Kaja Širok per poi svilupparsi in due percorsi di ricerca differenti. L'analisi si basava originariamente su 30 videointerviste condotte in Italia e in Slovenia nel periodo 2007-2010. Alcuni risultati di questa ricerca sono stati pubblicati in Cattunar, 2009; Cattunar, 2010 e Širok, 2009. Chi scrive sta proseguendo il percorso di ricerca raccogliendo nuovi racconti di vita e sviluppando un'analisi parallela delle fonti orali, dei documenti d'archivio e degli articoli sui quotidiani.

Fig. 2: Manifestazione filo jugoslava a Gorizia – 1946 (Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione).

Sl. 2: Filojugoslovanska manifestacija v Gorici leta 1946 (Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione).

linguistici presenti sul territorio. Strategie di dialogo e concessioni si sono alternate a pratiche di repressione e imposizione. Per decenni la storia politica ha cercato di appurare e approfondire i complessi fatti che si sono verificati e l'attenzione degli studiosi si è giustamente concentrata sulle numerose violenze di cui questi regimi si sono resi promotori. Violenze di diversa natura di cui si è tentato di comprendere le motivazioni, le dinamiche, le responsabilità, i numeri. Accanto a questi lavori, di carattere per lo più accademico, si è assistito, soprattutto negli ultimi anni, ad un fiorire di iniziative editoriali incentrate sulle esperienze biografiche, sulla vita quotidiana e le testimonianze orali.⁵ Queste indagini, si sono spesso focalizzate sugli eventi, sui contenuti di "verità" che emergono dai ricordi, sui casi esemplari, trascurando, a volte, di mettere in luce alcune importanti specificità insite nelle narrazioni di vita. Naturalmente le eccezioni non mancano,⁶ ma un aspetto su cui forse non si è riflettuto a sufficienza,

5 Solo per citarne alcuni fra i più recenti, su temi e con metodologie molto differenti: Covaz, 2012; Covaz, 2010; Simonetti, 2010; Mondoni, 2009; Sessi, 2007.

6 Si pensi innanzitutto ai lavori curati da Anna Di Gianantonio, Gloria Nemec, Kaja Širok e Marta Verginella.

soprattutto nella memorialistica relativa all'area del goriziano, è il fatto che i testimoni sono innanzitutto portatori di un punto di vista specifico e orientato. Uno sguardo che rispecchia una particolare identità, declinata non solo in senso nazionale – italiani contro slavi – o ideologico – comunisti contro anticomunisti – ma fortemente ancorata alle esperienze del proprio vissuto e ai quadri sociali di riferimento. Un'identità fluida e mutevole che trova un riscontro proprio nel modo di trasmettere e narrare la memoria. Se, anziché limitarsi a ricostruire gli avvenimenti, si prova ad analizzare i racconti di vita dei testimoni in quest'ottica, si riesce, probabilmente, a comprendere meglio le caratteristiche che la “cultura della memoria” assume in questo territorio. Una cultura della memoria che si configura essenzialmente come una “cultura ferita” (Ballinger, 2010, 69) in cui i ricordi dei singoli si scontrano con l'uso e l'abuso politico della memoria (cfr. Ricoeur, 2004).

In questa prospettiva, riprendendo alcune riflessioni di Barteaux (1981), si può affermare che ogni testimonianza va assunta come documento da analizzare a più livelli e da comprendere ermeneuticamente, come un testo in cui la verità fattuale di ciò che il soggetto dichiara può essere meno rilevante della sua verità emotiva, e in cui i contenuti di ciò che è narrato, a volte, possono essere meno importanti dei modi in cui sono espressi.⁷ I racconti di vita documentano non il fatto storico in quanto tale, ma il modo in cui l'individuo si inserisce al suo interno, l'impatto che un evento ha avuto sull'interiorità della persona. Può darsi che le interviste non aggiungano molto a quello che sappiamo riguardo agli eventi accaduti, ma riescono a dirci cose altrimenti più nascoste sui costi psicologici. “Ci informano su ciò che i fatti hanno voluto dire per chi li ha vissuti e per chi li racconta; non solo su ciò che le persone hanno fatto, ma su ciò che volevano fare, che credevano di fare, che credono di aver fatto; sulle motivazioni, sui ripensamenti, sui giudizi e le razionalizzazioni” (Portelli, 2007, 12).

In un recente saggio, Olimpia Affuso ha affermato che “i ricordi si strutturano per immagini, conoscenze, emozioni” (Affuso, 2010, 117). Queste tre dimensioni risultano effettivamente molto utili per un'analisi dei racconti di vita. Spesso, infatti, nella memoria dei testimoni si formano delle vere e proprie raffigurazioni del passato, dei quadri legati da un lato all'aspetto emotivo e dall'altro alle conoscenze acquisite sugli eventi.

“Prima di parlare, il testimone ha visto, sentito, provato (o anche creduto di vedere, sentire, provare, poco importa), insomma è stato ‘impressionato’, colpito, choccato, ferito, in ogni caso raggiunto e toccato dal fatto. Ciò che il suo dire trasmette è qualcosa di quell'essere impressionato da” (Ricoeur, 2004, 18).

Sono immagini che veicolano una prospettiva ben precisa, determinata innanzitutto dal contesto e dal luogo in cui il testimone ha vissuto. Ma le percezioni e le interpretazioni, e di conseguenza le immagini che si generano nella memoria, sono influenzate, oltre che dalla collocazione sociale, anche dai “saperi” e dalle emozioni provate. Prendere in considerazione i diversi punti di vista, e i termini utilizzati nel descriverli, può aiutare a capire come la percezione degli eventi da parte degli individui spesso si discosti ampiamente dalle versioni ufficiali fornite dalla stampa e

7 A riguardo si veda anche Saraceno, 1986, 19 e sgg.

dalle spiegazioni proposte dalla storiografia. La conoscenza degli avvenimenti, delle ragioni politiche, ideologiche e militari, delle strategie e dei rapporti diplomatici da parte dei comuni cittadini è generalmente molto parziale. Nella maggior parte dei casi prevalgono l'incertezza o le interpretazioni lacunose fornite dai ristretti contesti sociali e politici frequentati. Gli elementi discriminanti nelle visioni e nelle scelte delle persone non appaiono legati a questioni ideologiche, politiche o di identità nazionale, bensì alla vita quotidiana, alle strette relazioni familiari, amicali e lavorative. Tutti aspetti che, come si diceva all'inizio, difficilmente possono essere inseriti in una dinamica binaria di tipo nazionale. Paradossalmente, in un'area di confine come quella considerata non ci si può limitare a riflettere solo sulla categoria di "memorie divise" (Contini, 1997) ma risulta forse più utile e analiticamente stimolante ragionare in termini di "memorie plurime": non è sempre possibile identificare due (o più) chiare modalità di ricordare/interpretare gli eventi del passato, bensì ci si trova di fronte ad una parcellizzazione dei punti di vista, in cui ogni elemento viene osservato attraverso una pluralità di lenti legate, a seconda dei casi, alle esperienze individuali, alla condizione sociale, alle credenze politiche, alle relazioni familiari ecc. I racconti di vita dei testimoni dimostrano così di avere punti di contatto e di contrapposizione variabili: non è facile, quindi, collocare le singole narrazioni all'interno di memorie collettive che, in quanto tali, dovrebbero condividere alcuni elementi fondanti in grado di unificare il gruppo a cui si riferiscono.⁸

Nella percezione degli eventi si insinuano anche "l'immaginario, il simbolico, il desiderio" (Portelli, 1999, 155), tutti fattori che entrano in stretta relazione con le identità, con la propria definizione e percezione di sé. Questo approccio tende essenzialmente ad "analizzare la mentalità storica degli individui del passato, le credenze, le pratiche e le rappresentazioni simboliche che formano la rappresentazione del passato dei singoli" (Confino, 1997, 1389) e che guidano le loro azioni, facendo emergere "le rappresentazioni e le immagini, miti e valori condivisi o tollerati dai gruppi o dall'intera società" (Confino, 1999, 1389).

In questa direzione, può essere utile soffermarsi sui diversi modi di ricordare le medesime "date simbolo" come, ad esempio, l'8 settembre 1943 e il primo maggio 1945. Cosa hanno rappresentato, al di là dalle narrazioni e commemorazioni pubbliche, per i singoli individui e per le diverse comunità? È già indicativo il fatto che queste due giornate vengano assunte da quasi tutti i testimoni intervistati come snodi decisivi della propria vita. Bisogna poi capire come vengono definite, "nominate", e a che stato d'animo vengono associate. L'8 settembre rappresenta forse il caso più ovvio ma anche quello più emblematico. In Italia questa data viene collegata, sia nel discorso pubblico che in buona parte delle testimonianze orali, a valori positivi: è il giorno dell'"armistizio", una sorta di redenzione e liberazione da un regime imposto e oppressivo. Al contrario per alcuni testimoni soprattutto di origine slovena (ma non solo), indica il giorno della "capitolazione dell'Italia".

⁸ A questo riguardo appaiono estremamente stimolanti le riflessioni di Jeffrey Olick relativamente alle categorie di "collected memories" e "collective memory": Olick, 2011; Olick, 1999; Olick, 1998.

Franco Z. nasce a Idria da una famiglia di origine slovena, proprietaria di un segheria. Oggi vive a Gorizia.

Cattunar: “Lei è venuto a Gorizia a studiare...”.

Franco Z.: “Naturalmente! Ho fatto le tre medie a Tolmino, nel ’43, poi è venuta la capitolazione eccetera. Poi sono andato a Gorizia, al collegio dei Salesiani”.

Cattunar: “Voi la chiamavate capitolazione, l’8 settembre?”.

Franco Z.: “Capitolazione, capitolazione, sì. È vero... [sorride]... Armistizio ovviamente. Ma era capitolazione del Regno d’Italia”.

Cattunar: “Quindi voi l’avete vissuta come sconfitta dell’Italia!”.

Franco Z.: “Sì, sì. È capitolata. Calata le brache, detta proprio in [parole] spicciole...”.

Silvino Poletto operaio tessile prima della guerra, diventerà esponente di spicco della Brigata Garibaldi Natosone.

Silvino Poletto: “Poi vi è l’8 settembre del ’43. Che è l’armistizio, con il crollo dell’esercito italiano, dell’esercito fascista.

E il modo come viene ricordato qui... ci sono interpretazioni molto controverse... Per i fascisti è una giornata di lutto, per gli antifascisti è una giornata di liberazione”.

Quella tra armistizio e capitolazione è una differenza tra definizioni che riassume al suo interno tutta la complessità del periodo e la varietà di implicazioni che si manifestarono a livello di percezione individuale. Il crollo del regime, al di là dell’immediata soddisfazione di molti per la fine della dittatura, si configura – nelle zone di confine in maniera ancora maggiore rispetto al resto d’Italia – come un forte trauma e sembra attivare alcuni meccanismi identitari che fino a quel momento non erano riusciti ad emergere.

Il collasso del fascismo segna la fine di un mondo e delle sue regole e pone le premesse per una rapida presa di coscienza da parte degli individui e delle comunità. Una presa di coscienza che sarà politica, civile e nazionale. Con l’8 settembre si amplia “il campo del possibile”.

Maria F.: “Perché poi c’erano solo contadini, erano quasi sempre in campo e non si interessavano di politica e così... c’erano pochi che si interessavano; dopo hanno incominciato a interessarsi, dopo l’8 settembre è cambiata la vita ecco...”.

*Claudio Fumolo:*⁹ “Con quel fatidico 8 settembre era cambiato tutto, la mia infanzia, il mio modo di vivere, un’epoca”.

Ancora più significativo è il caso del 1 maggio 1945. I racconti di vita dei testimoni ci forniscono una serie di “versioni contrastanti” su ciò che avvenne in quel giorno e sulle possibili spiegazioni. A partire, ancora una volta, dalla definizione lessicale dei fatti. Per un segmento della popolazione fu l’ora della “liberazione da parte dei partigiani”, per l’altra fu il momento dell’ “occupazione da parte dell’esercito titino”. In questa sede, purtroppo, non è possibile analizzare nel dettaglio questa contrapposizione e l’ampia gamma di mezzitoni che si possono cogliere nelle differenti testimonianze (al riguardo si veda Cattunar, 2009). È tuttavia importante rilevare come la data in questione assuma, in un caso, una valenza emotiva – oltre che politica – estremamente positiva, legata

9 Testimonianza tratta da Di Gianantonio et al., 2005, 46.

Fig. 3: Manifestazione filo italiana in Corso Italia a Gorizia – marzo 1946 (Fototeca dei Musei provinciali di Gorizia).

Sl. 3: Filoitalijanska manifestacija na Corso Italia v Gorici, marec 1946 (Musei provinciali di Gorizia, fototeka).

ai sentimenti di libertà e pace, mentre nell'altro venga ricordata con rammarico come l'inizio di "una nuova, violenta, occupazione straniera". Sul piano delle definizioni, le memorie si presentano in questo caso effettivamente divise, ma se andiamo a considerare la terminologia usata per riferire i fatti di quei giorni, le strategie narrative, le figure retoriche utilizzate dai testimoni e soprattutto i motivi che portarono a tali definizioni, noteremo che le posizioni si fanno estremamente più sfumate. La percezione di essere "liberati" oppure "nuovamente occupati" non si riferisce semplicemente a sentimenti nazionali precostituiti ma si basa su una molteplicità di diverse esperienze vissute; sul fatto di aver subito o meno violenza da parte dei partigiani; sulle speranze e sulle attese che si avevano per il futuro, da un punto di vista personale e familiare oltre che politico ed ideologico.

Altrettanto interessante è il periodo dei "40 giorni" di amministrazione Jugoslava sulla Venezia Giulia e gli episodi di violenza che li connotarono. Se nella storiografia italiana l'analisi di questa fase si concentra essenzialmente sul tema delle foibe, cercando di individuarne responsabilità e dinamiche, dalle fonti orali emerge invece un quadro estremamente più variegato. Innanzitutto, se da un lato molti testimoni italiani pongono la questione delle deportazioni al centro della propria narrazione di vita, dall'altro, gli sloveni e molti italiani di orientamento comunista, sembrano quasi

dimenticarsene. All'origine di questo divario possiamo sicuramente riscontrare diversi modi di rielaborare il trauma e diverse influenze da parte dei contesti nazionali sui ricordi individuali. Oltre a questo, però, i racconti di vita ci fanno anche capire come, in realtà, al momento dei fatti la situazione non apparisse per nulla chiara a chi la stava vivendo.

Renata S.: “Dopo il ‘45, finita la guerra, noi eravamo in corso Verdi e dalle finestre abbiamo visto arrivare le truppe... Ma i primi ad arrivare sono stati i neozelandesi. Dopo sono venuti i partigiani, che hanno sfilato per il Corso...”

E dopo di quella volta è venuta fuori una tragedia...” [...]

Cattunar: “Avete avuto qualche rapporto con i partigiani?”

Renata S.: “Noi... Si sentiva parlare di queste cose ma non sapevamo la vera verità”.

Cattunar: “Cosa sentivate dire?”

Renata S.: “Tutti c’avevano paura... ci portano via... Insomma comunque a noi non c’hanno portato via nessuno... Però la gente un po’ parlava... ma non parlava mai chiaramente. Noi così siamo andati avanti. Ci si cercava di aiutare come si poteva... [...] Così è passato tutto quel brutto periodo. Che voi sapete benissimo cos’era... ed è successo quello che è successo... noi non avevamo niente da nascondere. Io ero con il mio bambino... i miei genitori uguale, mio fratello uguale. Ma altri forse avevano qualcosa da nascondere... non si sa. Si doveva parlare il meno possibile perché si aveva paura di dire qualcosa che magari non era giusto...”

Cattunar: “Ma voi cosa speravate appena finita la guerra?”

Renata S.: “Noi, dico la verità, come italiani volevamo che venisse l’Italia e che la finiamo e ci mettiamo a posto... cosa dire...”

Cattunar: “E come avete vissuto il fatto che fossero arrivati prima gli sloveni?”

Renata S.: “Eh... niente. Dovevamo star zitti, non potevamo far niente. Cosa potevamo fare?” [...]

Cattunar: “Si sentiva di violenze degli jugoslavi verso gli italiani”.

Renata S.: “Sì, si sentiva. Sono sempre parole. Perché non si poteva mai chiedere ‘ma è giusto quello che dicono? È vero?’. ‘Questa persona cosa ha fatto?’. Non si è mai capito bene”.

Se da un lato dominavano incertezza e paura dovute all’ignoto e ai profondi sconvolgimenti in atto, dall’altro, soprattutto per la popolazione slovena, la liberazione avvenuta il Primo maggio e il periodo di amministrazione jugoslava furono vissuti come un momento di rinascita, in cui le aspirazioni nazionali, politiche e culturali potevano finalmente riemergere dopo anni di persecuzioni. In molte testimonianze, dunque, non prevale il ricordo della violenza ma riaffiora la voglia di tornare ad esprimere liberamente la propria identità e di costruire un futuro diverso.

Adele D.: “La mia amica mi ha detto: ‘Avverti tutti gli altri’... abbiamo iniziato a gridare: ‘Jugoslavia!’... insomma abbiamo iniziato ad inneggiare alla Resistenza e alla Jugoslavia. Lì è stata la mia prima manifestazione... adesione a qualche cosa...”

Italico C.: “Mio nonno... questo lo dicono tutti... Quando i soldati del IX Korpus hanno sfilato per il Corso lui li è andati ad accogliere con un fazzoletto rosso nel taschino. Le avevo detto che mio nonno aveva sentimenti socialisti!”

Stana F.:¹⁰ “Siamo andati incontro, a Gorizia siamo andati. È stata convocata una manifestazione e siamo andati tutti a Gorizia a dimostrare e gridare. C'erano scritte per tutte le case, ma questi c'erano già al tempo dell'Italia, quando andavano di notte a scrivere sui muri. [...] Per il primo maggio c'è stata la prima grande manifestazione. Andiamo tutti, gridiamo: 'Qui è Jugoslavia' e così via”.

Širok : “Chi convocava le manifestazioni?”.

Stana F.: “Sembrava spontaneo. La gente era così infiammata, noi anche ci impegnavamo, ma dietro c'era l'organizzazione, sullo sfondo...”.

Si tratta solo di alcuni esempi ma già fortemente indicativi.

Come spesso è stato notato, lavorare con le fonti orali vuol dire innanzitutto confrontarsi con delle narrazioni: “le fonti orali sono fonti narrative. Per questa ragione la loro analisi non può prescindere dalle categorie generali dell'analisi del racconto” (Portelli, 1999, 152). In un'area di confine questo aspetto risulta ancora più determinante. Le terminologie con cui vengono definiti gli avvenimenti, ma anche il modo di strutturare il racconto e soprattutto la lingua o il dialetto che il soggetto decide di utilizzare per raccontare la propria vita, sono elementi essenziali.

L'esame delle forme linguistiche può fornire molte informazioni anche sull'approccio del testimone ai fatti narrati. Nel caso della ricerca sul goriziano, coloro che hanno rielaborato la propria esperienza, che hanno continuato a mantenere un ruolo attivo nella vita pubblica e politica, leggendo sui libri le ricostruzioni storiche dei fatti vissuti, molto spesso, si sforzano di raccontare la propria vita “in lingua” (ovvero in italiano o sloveno) cercando di utilizzare un vocabolario appropriato e facendo riferimenti bibliografici precisi.

Si possono, altresì, riscontrare nei racconti dei testimoni approcci molto più emozionali, impulsivi, intimi. In questi casi, spesso, l'uso del dialetto affiora quasi involontariamente, senza che il testimone se ne renda conto. Viene impiegato l'idioma che risulta più naturale per esprimere eventi che appartengono al proprio vissuto e che non sono stati rielaborati “scientificamente”: il dialetto, da un punto di vista sociolinguistico, è infatti il linguaggio della famiglia e delle relazioni intime (cfr. Berruto, 2003).

La lingua scelta per raccontarsi, si lega a doppio filo con l'affermazione dell'identità. Un esempio eclatante ci viene fornito da una signora di origine italiana, sposata con un uomo sloveno. Nata e cresciuta a Gorizia, nel 1947, dopo la nascita del confine, decide di andare ad abitare in Jugoslavia per motivi di natura ideologica. In seguito agli Accordi di Udine del 1955, la testimone sceglie di vivere tre giorni della settimana in Italia e gli altri quattro in Slovenia. Da una parte, si fa chiamare con il cognome italiano da nubile, e dall'altra, con quello sloveno da sposata. Possiamo dire che, da un punto di vista nazionale, la sua identità sia scissa. Questa condizione ha delle ripercussioni dirette sul modo di raccontare: nella narrazione dei suoi ricordi, i passaggi dallo sloveno all'italiano, dall'italiano al dialetto sono continui. È interessante che queste ibridazioni linguistiche si presentino soprattutto quando la testimone prova a definire la propria appartenenza:

¹⁰ Intervista rilasciata in sloveno.

*Anamarija M.: “A casa parlavano tutto: italiano, friulano, sloveno. Mio papà era più friulano che italiano, goriziano ecco. A Gorizia sapevano tutti parlare friulano, mio padre diceva che chi non sa parlare friulano non è goriziano... sì lui era nato a Gorizia proprio... a Straccis, la mamma era nata a Sežana (Sesana)... si sono conosciuti a Gorizia. Loro sono arrivati da Sežana (Sesana) e sono venuti a vivere a Štandrež (Sant’Andrea). Noi eravamo Goriziani mio papà ha sempre detto: Che sei italiano? Io sono goriziano. Sono goriziano... sì era Goriziani si parlava tutte e due le lingue... e una vicino, il furlano”.*¹¹

Le strategie discorsive e gli espedienti linguistici e retorici utilizzati nel corso della narrazione riflettono gli assetti interni della persona che narra, ci consentono di capire i processi logici, i percorsi di rielaborazione e l’immagine che il testimone vuol dare di sé.

Molto spesso, è proprio a partire da un’analisi narrativa che prenda in considerazione anche gli aspetti ritmici e sintattici del racconto, che si possono far emergere questo tipo di influenze, soprattutto nel contesto di una *borderland* in cui le dinamiche della memoria sono state profondamente influenzate dalle politiche dei diversi regimi che si sono susseguiti e che, a seconda degli interessi del momento, hanno cercato ricordare o obliare determinati episodi e di promuovere precise interpretazioni facendo cadere nel dimenticatoio quelle non gradite. È possibile capire quali sono i “nodi della memoria”, quegli elementi che, con ogni probabilità, hanno condizionato le interpretazioni degli eventi vissuti ma anche l’azione nel presente. Considerare l’andamento narrativo del racconto, l’alternarsi di momenti fluidi e “inceppamenti”, ci svela molto sulla dimensione psicologica del testimone, sugli effetti che il passato ha ancora sul presente, sulle influenze che i discorsi pubblici e i media possono aver avuto sui ricordi individuali (cfr. Starace, 2004, 63). Senza dimenticare che le fonti orali sono di natura dialogica e prevedono sempre l’interazione fra almeno due attori, un intervistato e un intervistatore che si influenzano a vicenda, confrontandosi e a volte scontrandosi e, comunque, costruendo assieme l’inter-vista (cfr. Portelli, 2007; Portelli, 2010).

Oltre a ciò che viene esplicitato dobbiamo prestare anche attenzione al non detto. I silenzi e le pause spesso ci raccontano molto di più rispetto alle parole. I punti in cui il testimone si interrompe, i momenti in cui chi parla “non trova le parole”, sono fondamentali. Gli errori e le reticenze ci possono fornire molti più elementi d’analisi rispetto ad una narrazione dettagliata e precisa, e hanno un valore storico paragonabile alle testimonianze più lucide e particolareggiate. Un contesto caratterizzato da memorie plurime e fluide ci costringe a prestare maggior attenzione a questi aspetti. La mancanza di accenni ad un fatto particolarmente traumatico – come può essere il caso delle persecuzioni durante i quaranta giorni, da un lato, e la snazionalizzazione degli sloveni e croati durante il fascismo, dall’altro – l’ipertrofia di altri, la descrizione minimale di elementi apparentemente secondari, sono aspetti in grado di stimolare riflessioni approfondite e che rischierebbero di sfuggire alle fonti “tradizionali”. Non che un documento scritto non presenti lati oscuri, omissioni più o meno volontarie o vere e proprie falsità. Ma

¹¹ In corsivo sono riportate le frasi pronunciate originariamente in sloveno.

Fig. 4: Il confine presso la Stazione Transalpina a Gorizia (Fototeca dei Musei provinciali di Gorizia).

Sl. 4: Meja pri Stazione Transalpina v Gorici (Musei provinciali di Gorizia, fototeka).

nel caso delle fonti orali si hanno forse a disposizione un maggior numero di elementi per individuarli, esplicitarli e renderli “significativi.

In questa direzione, le fonti orali sono utili a comprendere le complesse “dinamiche emozionali” che hanno caratterizzato il periodo in analisi ma anche quelle che riscontriamo nel momento della narrazione. Dai racconti di vita riemergono i sentimenti provati nel passato – paura, sollievo, odio, rabbia, amore – ma anche le emozioni provate oggi – speranza, gioia oppure indifferenza o diffidenza – nel momento in cui si raccontano quegli eventi.

Le fonti orali sono fonti contemporanee alla ricerca più che all’evento, “costruite, variabili, parziali” (Portelli, 2007, 17). I fatti storici intercorsi, la congiuntura politica, la situazione personale attuale dell’intervistato, le condizioni in cui si svolge l’intervista, sono tutti elementi che hanno una forte influenza sui modi e i contenuti delle narrazioni. Il testimone oggi è diverso da quello che era quando prese parte agli avvenimenti di cui parla e spesso riconsidera l’esperienza vissuta sulla base degli elementi emersi in seguito, delle svolte storiche epocali. Narrare la propria esperienza di militante comunista in piena Guerra fredda o dopo la caduta del muro di Berlino non può portare al medesimo risultato. Analogamente, parlare del confine orientale d’Italia subito dopo la sua

costruzione o dopo l'ingresso della Slovenia nell'Unione Europea porterà a ricostruzioni e interpretazioni differenti.

Ecco, dunque, che emerge l'importanza del contesto socio-politico, dei quadri culturali e delle memorie pubbliche all'interno delle quali gli individui erano inseriti nel passato e all'interno dei quali si inseriscono oggi. Questi fattori influenzano in modo determinante il giudizio su ciò che è dicibile o non lo è.

INDIVIDUI E COLLETTIVITÀ

Rifacendosi a quanto afferma Silvia Salvatici, si può sostenere che, attraverso lo studio dei racconti di vita, emerge: "l'intreccio fra i confini che delimitano gli Stati nazionali e quelli – cui non corrisponde un'estensione territoriale – che invece sanciscono le diverse appartenenze socialmente costruite, come la classe, l'etnia, il genere. Le classi, le etnie, i generi non sono infatti semplici divisioni interne alla comunità racchiusa all'interno dei confini dello Stato, viceversa la creazione, la raffigurazione, l'esplicitazione delle une e degli altri si intersecano ed interagiscono [...]" (Salvatici, 2005a, 10-11).

Per capire questo legame tra la memoria, le diverse appartenenze sociali e le identità collettive è importante non solo sviscerare le singole narrazioni, ma anche porle in relazione le une con le altre e con la società intera. È il secondo punto della nostra analisi (su questo tema si veda anche Contini, Martini, 1993, 51 e sgg.).

La memoria si forma in un ambito di dinamiche e di conflitti che investono il rapporto tra sfera pubblica e immaginario e che, come abbiamo già avuto modo di sottolineare, non riguardano i fatti nella loro reale occorrenza, ma le relative interpretazioni.

"Proprio tali interpretazioni, anzi, si portano dietro identità, valori, emozioni, che non si possono definire una volta per tutte, né estendere oltre i diversi contesti, né gestire necessariamente attraverso argomentazioni razionali. Tali identità, valori, emozioni possono essere tradotti, filtrati in spazi sociali e ad opera di attori che favoriscano il riconoscimento di presupposti di senso alternativi, di complessi di immagini diverse" (Affuso, 2010, 190).

Da un lato si evince che, se determinati avvenimenti sono ricordati dai singoli, è perché questi continuano ad essere rilevanti per la comunità nel suo insieme, o quanto meno ad essere ritenuti tali. Dall'altro lato, però, esiste una pluralità di memorie in competizione tra di loro: "qualunque definizione di passato operata da un gruppo deve fare i conti con le definizioni alternative proposte dagli altri" (Affuso, 2010, 25) ma, soprattutto, deve confrontarsi con i poteri e le istituzioni che sono in grado di definire e modificare i paradigmi della memoria pubblica.

Studiare i racconti di vita in relazione gli uni con gli altri, ci permette proprio di esplorare le identità condivise che uniscono i gruppi sociali, siano essi la famiglia o la nazione, i cui membri hanno i medesimi interessi e motivazioni. In questo tipo di analisi, la questione fondamentale è cercare di comprendere non tanto, o non solo, come il passato è rappresentato ma soprattutto perché una determinata interpretazione è stata accettata o rifiutata collettivamente, perché alcune visioni trionfano e altre falliscono;

perché le persone preferiscono una certa spiegazione piuttosto che un'altra (cfr. Confino, 1997, 1390).

Se prendiamo in considerazione il periodo in cui è stato delimitato il confine nel goriziano, ovvero il 1947, non possiamo non notare che il momento in cui viene tracciata la linea bianca è una fase di nette contrapposizioni in cui, anche in una terra di frontiera caratterizzata da appartenenze fluide, si inizia a ragionare nei termini di “chi è di qua e chi è di là”, “chi siamo noi e chi sono loro”. Come sostiene Étienne Balibar i confini sono “formidabili riduttori di complessità” (Balibar, 1997). E le persone vi si devono adattare, devono rientrare per forza in una delle due categorie: noi o loro, italiani o jugoslavi, comunisti o non comunisti. La linea va a identificare comunità precise. Gli anni che precedono immediatamente la nascita del confine sono il periodo in cui queste due comunità vanno effettivamente definendosi, iniziano a confrontarsi, a prendere coscienza di se stesse e a scontrarsi. È il periodo in cui le complesse identità individuali iniziano a “rientrare” all'interno delle identificazioni nazionali o ideologiche.

“Per effetto delle emozioni e del clima emotivo che esse generano a livello collettivo, il ricordo di un evento è sempre legato alla corrente di pensiero maggioritaria in un certo periodo nella società. In questo modo, oltre che come momento di incontro tra la Storia e la storia individuale, tale ricordo può anche essere momento di incontro-scontro tra una visione condivisa della Storia e le possibili altre memorie” (Affuso, 2010, 64).

In una zona di confine, proprio il confronto tra le memorie dominanti e le “memorie degli altri” rappresenta un nodo analitico cruciale. Nel corso del tempo diversi gruppi presenti sul territorio – gruppi di carattere etnico, politico, ideologico o culturale – hanno fondato la propria identità su interpretazioni del passato, su memorie collettive che erano in contrasto con la narrativa pubblica ufficiale. È stato il caso della minoranza slovena rimasta in Italia prima e degli esuli istriani poi. Ma l'elenco potrebbe essere lungo. Cristina Benussi ricorda che la nascita del confine crea “memorie dell'esilio” (Benussi, 2008, 55). Memorie che non riguardano un unico gruppo ma tante diverse comunità, costrette a varie tipologie di esilio. Le fonti orali ci aiutano a comprendere come questi diversi esili si sedimentino nella memoria e nella costruzione di identità plurime ma sottolineano anche come molti ricordi e interpretazioni siano rimasti esclusi dalle narrative pubbliche.

RICORDI PERSONALI E NARRATIVE PUBBLICHE

Ecco allora che l'ultimo aspetto fondamentale da prendere in esame è il rapporto tra racconti di vita e memorie pubbliche, in particolare cercando di capire come i primi possano essere stati influenzati dai diversi usi pubblici della storia e dalle narrative di cui stampa e media si sono fatti portatori nel corso degli anni. Ma, aspetto ancora più importante, bisogna tentare di comprendere come e perché molte memorie individuali si distinguano e spesso contraddicano le narrative pubbliche.

La memoria pubblica è il risultato di un continuo processo d'interazione, mutamento e raccolta. Accumulazione di oggetti e simboli (monumenti, musei, commemorazioni,

manifestazioni ecc.) ma anche di pratiche discorsive, di racconti e narrazioni, di conflitti e di rapporti di potere. Attraverso tutti questi elementi la memoria viene creata, riprodotta, conservata e trasmessa da una generazione all'altra. In questi processi assumono facilmente un ruolo fondamentale le istituzioni e i poteri politici.

“La commemorazione è il processo di istituzionalizzazione di un ricordo [...] rappresentazioni che riguardano eventi ritenuti significativi da e per un determinato gruppo. [...] Nella sua fase originaria [la commemorazione] è qualcosa di simile all'elaborazione di un lutto. Commemorare è ricordare assieme, dar voce e gesto a un dolore” (Jedlowski, 2002, 99).

Commemorare, dunque, non è mai un'operazione neutra: implica decisioni e valutazioni. Si tratta, evidentemente, di una scelta politica all'interno del gruppo, attraverso cui si seleziona cosa si deve ricordare e in che modo: “gruppi diversi che hanno valori e giudizi diversi, vogliono ricordare eventi e persone diverse, con nomi diversi” (Jedlowski, 2002, 99). È naturale che, proprio lungo i confini, i meccanismi di rielaborazione pubblica della storia finalizzati alla costruzione di una memoria comune vengano alla luce nel modo più chiaro, evidenziando una contrapposizione tra un “noi” e un “loro”.

Nel momento in cui ci si accosta ai racconti di vita sull'area italo-slovena, bisogna sempre prendere in considerazione le molteplici linee di forza su cui hanno agito i discorsi pubblici. Ogni regime, ogni amministrazione ha promosso una determinata lettura dei fatti, ha eretto monumenti e memoriali tesi a rafforzare alcune identità in contrasto con le altre. Comprendere come la retorica pubblica, i discorsi e le interpretazioni istituzionali siano entrati a far parte anche delle narrazioni individuali è un lavoro complesso ma indispensabile. Bisogna cercare di capire come e perché un testimone accetti, accolga, all'interno della storia della sua vita e quindi nella propria auto-rappresentazione, elementi provenienti dalle narrative pubbliche. E occorre analizzare le modalità in cui i discorsi circolanti all'epoca dei fatti ma anche quelli che dominano l'attuale sfera pubblica siano andati a riempire vuoti, amnesie, incertezze e come abbiano fornito interpretazioni forti rispetto ad alcune delle questioni più problematiche.

La particolarità del contesto confinario è anche legata al fatto che alcune narrazioni pubbliche dominanti nel passato sono rapidamente state sostituite da altre, di segno totalmente opposto, diventando così “discorsi dell'opposizione”. Ovvero: “esistono numerosi collegamenti discorsivi tra le storie sponsorizzate dallo stato nelle epoche passate – e ora trasformate in discorsi dell'opposizione – e la narrazione di storie di vita e delle esperienze individuali. Questa modulazione è resa ancora più evidente dalle profonde penetrazioni reciproche tra memorie orali e scritte nella Marca giuliana” (Ballinger, 2010, 49).

Proprio la compenetrazione e la reciproca influenza tra memorie orali e discorsi scritti è un campo di studi ancora poco frequentato ma che può risultare stimolante. Di particolare interesse può essere un'analisi parallela dei discorsi proposti dalla stampa dell'epoca – in particolare quotidiani di diversa matrice politico-ideologica – e i racconti di vita dei testimoni.

Se, ad esempio, si concentra l'attenzione su alcuni termini di primaria importanza all'interno del discorso pubblico dell'epoca – espressioni come *democrazia*, *libertà*,

fascismo, fratellanza italo-slovena, popolo, reazione – si noterà come tutte le testate provino a farli apparire un patrimonio esclusivo del proprio schieramento ponendoli come punti di riferimento per la propria definizione identitaria. Bisogna poi capire se e come queste operazioni discorsive agiscano nei meccanismi di formazione e trasmissione del ricordo, per somiglianza o per opposizione.

Proviamo a soffermarci sull'area semantica costruita attorno al binomio *nazione-patria*. Si tratta di due parole che compaiono estremamente di rado nei racconti di vita dei testimoni, i quali dimostrano una certa difficoltà a identificarsi in questi termini. Gli intervistati riconoscono l'importanza assunta, in particolare nel periodo 1945-1947, dalla "questione nazionale", ma quando raccontano i motivi che concretamente spinsero ad agire gli individui e le famiglie, la nazione e la patria non appaiono particolarmente rilevanti. A contare sono questioni meno astratte ed ideali, come il lavoro e la casa, le reti familiari ed amicali.

Sui quotidiani, invece, *nazione* e *patria* vengono poste al centro di un tentativo di "invenzione" di comunità coese fondate su radici storiche, linguistiche e culturali comuni. Nell'immediato dopoguerra, lungo la frontiera, la *nazione* ritorna ad essere un "mito" tramite cui comunicare valori e ideali – sociali e politici – ma anche attraverso cui suscitare emozioni, creare un senso di appartenenza per promuovere azioni condivise. L'affermazione della *nazione* in quanto mito significa che, in quegli anni, non si attuò soltanto una lotta politica per l'appartenenza statale dell'area – assolutamente comprensibile considerata la condizione contesa del confine e la Conferenza di pace in atto – ma che effettivamente si formarono due universi discorsivi contrapposti, fondati entrambi su mitologie e simbologie non troppo dissimili da quel discorso nazional-patriottico formulato in epoca risorgimentale e portato all'apice sotto il fascismo.

Si trovano riferimenti specifici ad una concezione di *patria* in cui a prevalere sono i legami di sangue e di suolo, configurandosi espressamente come una comunità parentale. Predomina una retorica, esplicitamente connessa a quella religiosa, in cui la *nazione* è considerata sacra, in quanto ha richiesto enormi sacrifici in passato e ne richiederà ancora nell'immediato futuro. È un paradigma che tende a descrivere il sé e l'altro in modo radicalmente antitetico interpretando "le due realtà limitrofe come entità geografiche e sociali per secoli conflittuali, perché etnicamente diverse e culturalmente estranee l'una all'altra" (Verginella, 2010, 45). Il passato viene accuratamente riletto, selezionato, interpretato e fornito "in pillole" con lo scopo di affermare l'esistenza di lunghe e gloriose tradizioni che avallano determinate tesi e che confermano innanzitutto l'esistenza, e poi anche la superiorità, di una comunità identificabile in termini nazionali.

Provare a comprendere come queste formulazioni discorsive abbiano interagito con la trasmissione individuale del ricordo è sostanziale per esaminare i meccanismi concreti di formazione dell'identità lungo una frontiera che, in particolare negli anni della sua costruzione fisica, è stata caricata di significati simbolici, politici e ideologici proprio attraverso i discorsi pubblici.

In questa direzione, prendendo spunto dal lavoro di Alberto Banti sul discorso nazional-patriottico, potrebbe essere interessante, anche nell'area di confine, analizzare "immagini, figure, miti e tropi condivisi" (Banti, 2005, XI). Impostare, cioè, un'analisi

che si concentri sui “campi semantici” (Di Gianantonio, 2006, 119) maggiormente ricorrenti nella sfera pubblica e nelle narrazioni individuali.

In questo modo si potrà anche capire perché, dai racconti di vita raccolti, emerga un panorama della memoria frammentato, una costellazione di ricordi, differenti ma non per forza divisi, che sostengono o contraddicono le narrazioni dominanti nei diversi contesti nazionali.

“Una pluralità di voci emergeva lungo i confini segnati dalla soggettività, dalle differenze di genere, dai conflitti generazionali e socio-culturali. La molteplicità di queste voci diventa [spesso] espressione delle contraddizioni, delle lacerazioni e delle fratture prodotte o esacerbate dall’esperienza della guerra” (Salvatici, 2005b, 37).

Nel momento in cui si decide di mappare, in modo parallelo, le memorie pubbliche e individuali, evidenziando i punti di contatto e quelli di separazione, è necessario domandarsi anche il perché di queste dinamiche, cercare di capire le esigenze psicologiche individuali e quelle legate al rafforzamento di identità collettive “altre” e “minoritarie” rispetto a quelle dominanti.

È proprio questa attenzione alle “memorie alternative”, alle “identità differenti” che può fornirci una chiave di lettura determinante per comprendere e analizzare “il confine degli altri” (Verginella, 2008): “lo spirito si abitua alla pluralità dei racconti riguardanti gli stessi avvenimenti e si esercita a ‘raccontare altrimenti’ [...] [bisogna] imparare a raccontare la nostra storia da un punto di vista estraneo al nostro e a quello della nostra comunità. ‘Raccontare altrimenti’, ma anche lasciarsi ‘raccontare dagli altri’. [...] La cosa più difficile è raccontare altrimenti gli avvenimenti fondatori stessi della nostra identità collettiva, principalmente nazionale, e lasciarli raccontare dagli altri: è questo di gran lunga il più difficile” (Ricoeur, 2004, 90).

USTNI VIRI O SLOVENSKO-ITALIJANSKI MEJI: PREDLOGI ZA RAZISKAVO O IDENTITETAH MEJA IN MEJAH MED IDENTITETAMI

Alessandro CATTUNAR

Italijanski inštitut za humanistične vede, Palazzo Cavalcanti, Via Toledo 348,
80132 Napoli, Italija
e-mail: cattunar@gmail.com

POVZETEK

Prispevek se osredotoča na možnosti, ki jih ponuja ustna zgodovina v okviru študij obmejnih območij, s poudarkom na meji med Italijo in Jugoslavijo (in kasneje Slovenijo). Ustni viri so predstavljeni z analitičnega vidika, ki sega onkraj določenih manihejskih nasprotij in v naprej določenih paradigem, kot je denimo nacionalizem na obeh straneh meje, ki sicer že vrsto let zaznamujejo raziskave, ki se ukvarjajo s tem področjem.

Namen tega prispevka ni zagotoviti dokončnih odgovorov, ampak predvsem ponuditi metodološke in interpretativne iztočnice, ki bi omogočale problematiziranje in razumevanje pojmov, kot so meja, spomin in identiteta, ki so medsebojno odvisni in povezani.

Avtor z uporabo ustnih virov ter z raziskovanjem dinamike oblikovanja in posredovanja spominov skuša ugotoviti, kaj je življenje ob meji pomenilo različnim skupnostim in posameznikom, ki so tam živeli v različnih obdobjih. Prispevek se posveča tudi trenutku fizičnega premikanja meje in si postavlja vprašanje, kako so ga doživljali tamkajšnji prebivalci, kakšna so bila njihova pričakovanja ali upanja in kako jih je ta dogodek zaznamoval. Meje niso zgolj fizične, temveč lahko govorimo tudi o simbolnih in imaginarnih mejah, kjer se oblikujejo in srečujejo identitete, ki se nenehno prelivajo ter spreminjajo in niso nikoli izključujoče ali absolutne.

Glavni predmet raziskave je spomin, ki ga avtor razčleni na tri osnovne komponente: individualni, kolektivni in javni spomin. Poudarek je na poglobljeni, kritični in večplastni analizi pripovedi in pričevanj, pri čemer avtor razmišlja o pristopu, ki bi združeval ustne vire z bolj tradicionalnimi. Predstavljena je analiza na treh različnih nivojih, ki so neločljivo povezani: 1) "interna" analiza pričevanj posameznikov, pri čemer je poudarek na pripovednem, diskurzivnem, jezikovnem in retoričnem vidiku, 2) analiza morebitnih povezav, ki se vzpostavijo med posameznimi pričevanji, ko ta postanejo del kolektivnega spomina, 3) primerjava med posameznimi spomini in javnimi zgodbami.

Avtor predstavi nekaj specifičnih primerov, povzetih iz študije o obnovi spominov in identitet na območju Gorice v letih takoj po vojni in v času vzpostavitve meje.

Ključne besede: ustna zgodovina, meja, spomini, identiteta, nacionalizem, Gorica

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- Affuso, O. (2010):** Il Magazine della memoria. I media e il ricordo degli avvenimenti pubblici. Roma, Carocci.
- Algostino, A. et al. (2009):** Dall'Impero austro-ungarico alle foibe. Conflitti nell'area alto-adriatica. Torino, Bollati Boringhieri.
- Balibar, É. (1997):** Democratizzare le frontiere. Prima conferenza – 5 maggio 1997. In: Forum for a New World Governance. [Http://www.world-governance.org](http://www.world-governance.org). (6. 6. 2012).
- Ballinger, P. (2010):** La memoria dell'esilio. Esodo e identità al confine dei Balcani. Roma, Il Veltro.
- Banti, A. M. (2005):** L'onore della nazione. Identità sessuali e violenza nel nazionalismo europeo dal XVIII secolo alla Grande Guerra. Torino, Einaudi.
- Barth, F. (1982):** Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference. Oslo, Univeritetsforlaget.
- Bauman, Z. (1992):** Modernità liquida. Roma - Bari, Laterza.
- Belelli, G. et al. (eds.) (2000):** Tracce. Studi sulla memoria collettiva. Napoli, Liguori.
- Benussi, C. (2008):** Questioni di soglia: per una poetica, per un'estetica femminile. In: Chemello, A., Musetti, G. (eds.): Sconfinamenti. Confini, passaggi, soglie nella scrittura delle donne. Trieste, Il ramo d'oro.
- Berruto, G. (2003):** Fondamenti di sociolinguistica. Roma - Bari, Laterza.
- Bertaux, D. (1981):** Biography and Society. London, Sage.
- Cattunar, A. (2009):** La liberazione di Gorizia. Identità di confine e memorie divise: le videointerviste ai testimoni. Storicamente: studi e ricerche, 5, 1. Bologna. [Http://www.storicamente.org/05_studi_ricerche/cattunar.htm](http://www.storicamente.org/05_studi_ricerche/cattunar.htm) (28. 5. 2012).
- Cattunar, A. (2010):** Confine, memorie, identità. Il Governo militare alleato nella Venezia Giulia tra politiche pubbliche e percorsi privati. Italia Contemporanea, 258 (marzo), 26-56.
- Confino, A. (1997):** Collective memory and Cultural History: Problem of Method. The American Historical Review, 102, 5, 1386-1403.
- Contini, G. (1997):** La memoria divisa. Milano, Rizzoli.
- Contini, G., Martini, A. (1993):** Verba manent. L'uso delle fonti orali per la storia contemporanea. Roma, La nuova Italia scientifica.
- Covaz, R. (2010):** Gorizia al tempo della guerra. Pordenone, La biblioteca dell'immagine.
- Covaz, R. (2012):** La domenica delle scope. Pordenone, La biblioteca dell'immagine.
- Di Gianantonio, A. (2006):** La resistenza tra discorso pubblico e privato: alcune ipotesi sulla costruzione della "memoria collettiva". Qualestoria, 33, 1, 117-126.
- Di Gianantonio, A., Montanari, T., Morena, A., Perini, S. (2005):** L'immaginario imprigionato. Dinamiche sociali, nuovi scenari politici e costruzione della memoria nel secondo dopoguerra monfalconese. Ronchi dei Legionari - Trieste, Consorzio culturale del Monfalconese - Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia.
- Griboaudi, G. (2005):** Guerra totale. Torino, Bollati Boringhieri.

- Halbwachs, M. (1987):** La memoria collettiva. Milano, Unicopli.
- Jedlowski, P. (2002):** Memoria, esperienza, modernità. Memorie e società nel XX secolo. Milano, Franco Angeli.
- Mezzadra, S. (2001):** Diritto di fuga. Migrazioni, cittadinanza, globalizzazione. Verona, Ombre Corte.
- Mondoni, R. (2009):** Sopravvissuto alle foibe. Chieti, Solfanelli.
- Olick, J. K. (1999):** Collective Memory. The Two Cultures. *Sociological Theory*, 17, 333–348.
- Olick, J. K., Joyce, R. (1998):** Social Memory Studies: From Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, 24, 105–140.
- Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, V., Levy, D. (eds.) (2011):** The Collective Memory Reader. Oxford, Oxford University Press.
- Portelli, A. (2007):** Storie orali. Racconto, immaginazione, dialogo. Roma, Donzelli.
- Portelli, A. (2009):** Problemi di metodo. Sulla diversità della storia orale. In: Bermani, C. (ed.): *Introduzione alla storia orale*. Roma, Odradek.
- Portelli, A. (2010):** L'inter-vista nella storia orale. In: Pistacchi, M. (ed.): *Vive Voci. L'intervista come fonte di documentazione*. Roma, Donzelli.
- Rampazi, M., Tota, A. L. (eds.) (2005):** Il linguaggio del passato. Memoria collettiva, mass media e discorso pubblico. Roma, Carocci.
- Rampazi, M., Tota, A. L. (eds.) (2007):** La memoria pubblica. Trauma culturale, nuovi confini e identità nazionali. Torino, Utet università.
- Ricoeur, P. (2003):** La memoria, la storia, l'oblio. Milano, Cortina.
- Ricoeur, P. (2004):** Ricordare, dimenticare, perdonare. Bologna, Il Mulino.
- Salvatici, S. (2005a):** Introduzione. In: Salvatici, S. (ed.): *Confini. Costruzioni, attraversamenti, rappresentazioni*. Soveria Mannelli, Rubettino.
- Salvatici, S. (2005b):** Narrare la violenza. Gli archivi della memoria nel Kosovo. In: Triulzi, A. (ed.): *Dopo la violenza. Costruzioni di memoria nel mondo contemporaneo*. Napoli, L'ancora del Mediterraneo.
- Saraceno, C. (1986):** Corso della vita e approccio biografico. Quadro teorico e metodologico di una ricerca su due coorti di donne. Quaderni del Dipartimento di politica sociale. Trento, Università di Trento.
- Sessi, F. (2007):** Foibe Rosse. Vita di Norma Cossetto uccisa in Istria nel '43. Venezia, Marsilio.
- Simonetti, G. (2010):** Trieste. I sapori della storia. Pordenone, La biblioteca dell'immagine.
- Starace, G. (2004):** Il racconto della vita. Psicoanalisi e autobiografia. Torino, Bollati Boringhieri.
- Širok, K. (2009):** Kolektivno spominjanje in kolektivna pozaba v obmejnem prostoru: spomini na Gorico 1943–1947 (doktorska disertacija). Nova Gorica, Univerza v Novi Gorici.
- Triulzi, A. (ed.) (2005):** Dopo la violenza. Costruzioni di memoria nel mondo contemporaneo. Napoli, L'ancora del Mediterraneo.

- Verginella, M. (2007):** La storia di confine tra sguardi incrociati e malintesi. *Quale-storia*, 1, 5–12.
- Verginella, M. (2008a):** Il confine degli altri. La questione giuliana e la memoria slovena. Roma, Donzelli.
- Verginella, M. (2008b):** La Slovenia tra memorie ritrovate e storie sottratte. In: Crainz, G., Salvatici, S., Pupo, R. (eds.): *Naufraghi della pace*. Roma, Donzelli.
- Verginella, M. (2009):** Radici dei conflitti nazionali nell'area alto-atlantica: il paradigma dei nazionalismi opposti. In: Algostino, A. et al. (eds.): *Dall'Impero austro-ungarico alle foibe. Conflitti nell'area alto-adriatica*. Torino, Bollati Boringhieri.
- Verginella, M. (2010):** Tra storia e memoria. Le foibe nella pratica di negoziazione del confine tra l'Italia e la Slovenia. In: Accati, L., Cogoy, R. (eds.): *Il perturbante nella storia. Le foibe. Uno studio di psicopatologia della ricezione storica*. Verona - Bolzano, QuiEdit.

LE RELAZIONI ITALO-CROATE: (RI)COSTRUZIONE DELL'IMMAGINARIO CULTURALE IN 'ZORA DALMATINSKA' (1844– 1849)

Ana BUKVIĆ

Università degli Studi di Zara, Dipartimento d'Italianistica,
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, 23000 Zadar, Croazia
e-mail: abukvic@unizd.hr

SINTESI

Questo studio è indirizzato verso la (ri)costruzione dell'immaginario culturale nel contesto delle relazioni italo-croate in "Zora dalmatinska" (1844–1849). La (ri)costruzione dell'immaginario culturale della rivista risorgimentale dalmata (il primo periodico di questo genere in Dalmazia e il terzo in Croazia in seguito a "Danica" e "Kolo") consente sia la creazione di un dizionario delle immagini culturali dell'altro/dell'italiano, sia la presentazione della programmazione e dell'incongruenza delle immagini, che la loro referenzialità. L'immaginario culturale che parte dalle immagini dell'altro nell'ambito della propria realtà culturale verrà (ri)costruito esaminando gli aspetti territoriali, linguistici e culturali dei diversi contributi più salienti allo scopo di rivelare e determinare sia la dinamica delle auto/eteroimmagini, sia l'autodefinizione dell'identità dalmata in rapporto con la cultura estranea/italiana.

Parole chiave: "Zora dalmatinska", Dalmazia, Italia, immaginario culturale, autoimmagine, eteroimmagine, identità, alterità, 'proprio', 'altrui'

CROATIAN-ITALIAN RELATIONS: (RE)CONSTRUCTION OF THE CULTURAL IMAGERY IN 'ZORA DALMATINSKA' (1844–1849)

ABSTRACT

This paper aims at the (re)construction of the cultural imagery in the context of the Croatian-Italian relations in the journal "Zora dalmatinska" (1844–1849). The reconstruction of the cultural imagery in "Zora dalmatinska" (the first journal of its kind in Dalmatia and the third in Croatia after "Danica" and "Kolo") allows both the creation of the dictionary of cultural images of the Other – Italian, and the demonstration of the image's cultural and historical contextualization, its verity/falsity and its referentiality. Taking into consideration that cultural imagery is based on the image of the Other within its cultural reality, the reconstruction is carried out by examining the territorial, linguistic and cultural aspects of various contributions aiming at the revelation of self-images/

hetero-images and at the self-definition of Dalmatian identity in relation to the foreign/Italian culture.

Key words: "Zora dalmatinska", Dalmatia, Italy, cultural imagery, autoimage, heteroimage, identity, alterity, 'own', 'other'

I.

La rivista "Zora dalmatinska" contrassegnò l'inizio del risorgimento nazionale in Dalmazia. Nacque per l'impresa dei tipografi di Zara, fratelli Battara,¹ sotto la direzione di Ante Kuzmanić da Spalato, professore d'ostetricia a Zara. La rivista settimanale venne pubblicata dal 1 gennaio 1844 fino al 25 giugno 1849 in lingua croata.² Fu redatta da Ante Kuzmanić³ (1844, 1846-1849), Ivan August Kaznačić (1845) (Stojan, 1995) e Nikola Valentić (1846).⁴

"Zora dalmatinska", la prima rivista risorgimentale in Dalmazia, fu un messaggero dalmata destinato sia a diffondere l'educazione morale e le conoscenze agricole in lingua popolare, sia ad ottenere il riconoscimento ufficiale di questa lingua. Prendendo in considerazione il contesto storico-culturale, ma soprattutto linguistico dalmata di quell'epoca, si conclude che l'impresa di Ante Kuzmanić e dei fratelli Battara fu davvero audace e valorosa. Convincere i dalmati ad adoperare la lingua materna⁵ nelle situazioni quotidiane e nella letteratura era un obiettivo straordinariamente difficile da raggiungere.⁶

- 1 I fratelli Battara, precisamente Pietro e Francesco Napoleone, pubblicizzarono la loro rivista prima della sua uscita sulla locale "Gazzetta di Zara", ma anche sulla "Gazzetta privilegiata di Venezia" il 1 dicembre del 1843.
- 2 La pubblicazione della rivista "Zora dalmatinska" fu approvata dal governo austriaco a condizione che si trattasse di una rivista esclusivamente letteraria-dilettevole che avrebbe contribuito alla divulgazione della lingua popolare ed evitato il connotato politico (Maštrović, 1959).
- 3 Il profilo di Ante Kuzmanić, benvisto dal governo austriaco per la sua condotta impeccabile dal punto di vista politico, morale e religioso, contribuisce ad ottenere l'approvazione del governo austriaco. Vjekoslav Maštrović presenta il contenuto preciso della richiesta dei fratelli Battara del 1842 per ottenere il permesso per la pubblicazione, il quale fu ottenuto dopo la seconda richiesta del 1843 (Maštrović, 1959).
- 4 Già dal primo semestre erano nate delle incomprensioni fra gli editori e il redattore Ante Kuzmanić, fintantoché, alla fine, non si separarono. In generale, l'alternanza dei redattori in così breve periodo lascia l'impressione che il ruolo della "Zora dalmatinska" non fosse ben stabilito, il che risulta evidente dall'ideazione di ogni annata. Sotto la redazione di Nikola Valentić e particolarmente di Ivan August Kaznačić venne pubblicata la maggioranza delle traduzioni dei testi letterari. Ambedue i redattori curarono l'interesse per ristabilire i legami con le letterature straniere, il che è visibile nella premessa della seconda annata dove si definisce esplicitamente lo scopo di presentare ai dalmati la letteratura straniera (Zora dalmatinska, 6. 1. 1845, 1).
- 5 Nella definizione della lingua si preferisce l'attributo croato (*Hrvatski jezik*) al posto dell'illirico (*Ilirski*) o dello Slavo (*Slavjanski*) che erano le voci inventate dai dotti e non dal popolo (Maštrović, 1959).
- 6 La classe intellettuale dalmata di quell'epoca studiava nei licei classici italiani e nelle università italiane e sempre in lingua e in cultura italiana. L'unico pubblico sul quale poteva contare Kuzmanić era il clero, intendendo dire i preti ed i monaci, educati nei seminari e monasteri di Zara (Novak, 2004).

La (ri)costruzione dell'immaginario culturale della "Zora dalmatinska", del *vangelo slavo*,⁷ si svolgerà nell'ambito dell'ideologia risorgimentale e del processo formativo della nazione, ossia dell'identità nazionale.⁸ Questo processo viene definito un processo dialogico – differenziale perché si concretizza in relazione ad *altro* cioè si presenta radicato nel continuo confronto con chi è esterno alla propria comunità (Gnisci, 2002).

L'ambito proposto dell'analisi imagologica è potente e diretto alla trattazione delle immagini del *proprio* e dell'*estraneo* (dell'*italiano*), in altre parole alla trattazione delle auto/eteroimmagini emergenti dalla programmazione territoriale, linguistica e culturale. Prestando attenzione semplicemente all'eco scatenata dalle parole *risorgimento* – *identità nazionale*, diventiamo consapevoli della rilevanza che le auto/eteroimmagini – sia positive, sia negative – hanno sul processo di formazione di una nazione. Il rapporto tra le auto ed eteroimmagini è un continuo confronto che muove dall'identità all'alterità giacché parlare degli *altri* è sempre anche un modo per rivelare qualcosa di sé. Nonostante il loro carattere positivo o negativo, la funzione delle immagini è perpetuamente patriottica e istruttiva nella "Zora dalmatinska".

II.

Le prime immagini emergenti, reperibili tra i vari contributi in versi o in prosa, riguardano *engagement* politico e culturale della rivista zaratina e affiorano nella stessa misura in tutte le annate. Esaminandole veniamo a sapere che svolgono una funzione duplice che consiste nel proclamare gli obiettivi principali della rivista, consacrando contemporaneamente l'impegno morale/risorgimentale davanti al pubblico dalmata/slavo.⁹

Mi sembra assai pertinente per iniziare questa indagine imagologica del mondo italo-croato nei fogli della "Zora dalmatinska" con un breve scritto intitolato *Što je Zora* (Zora dalmatinska, 4. 1. 1844, 5). In *Što je Zora* si descrive il comportamento dei vari animali selvaggi in una selva scura con il particolare accento sul leone orgoglioso che salta in una fossa profonda.¹⁰ Il *leone orgoglioso* richiama la Serenissima nonostante

7 La rivista viene percepita come il vangelo slavo e si cerca di rivolgere interesse del lettore verso l'importanza, l'impegno e la rinomanza della "Zora dalmatinska" (Zora dalmatinska, 26. 2. 1844, 65–66).

8 D'ora in avanti, salvo se diversamente avvertito, le traduzioni s'intendono della sottoscritta. "Zora se daklem sama sobom priporuče svakome Otačbeniku, u kome ima išta *Slavoljubstva*. Zora, koja ako nebude mudroznanstva, bitiche našega jezika, *blagoshrana!*" / Trad. "L'Aurora dalmatica è consigliabile ad ogni Patriota che prova l'amor slavo. L'Aurora, se non sarà stata la fonte della saggezza, sarà la custode della nostra lingua." (Zora dalmatinska, 16. 12. 1844, 402).

9 Presento solo una parte minore dei contributi in questione; Zora dalmatinska, 4. 1. 1844, B. K.: Što je Zora, 5; Car, J.: Pozdrav Zori Dalmatinskoj, 9; Kurtovich, P. M.: Sverhu Zore Dalmatinske, 14; Zora dalmatinska, 12. 2. 1844, Radovanje Zori Dalmatinskoj, 52; Zora dalmatinska, 8. 4. 1844, Vukotinović, Lj.: Na Zoru dalmatinsku, 113; Zora dalmatinska, 13. 5. 1844, Ivichevich, S.: Na pozdrav Zori Dalmatinskoj-Ozdrav, 153; Zora dalmatinska, 20. 5. 1844, Prica, M.: Serb pozdravlja Zoru Dalmatinsku, 161.

10 Questa può essere una rievocazione dantesca, ricordiamoci dei versi: "Nel mezzo del cammin di nostra vita / mi ritrovai per una selva oscura, / ché la diritta via era smarrita. / Ahi quanto a dir qual era è cosa dura, / esta selva selvaggia e aspra e forte, / che nel pensier rinova la paura!" (Alighieri, *Inferno* I, vv. 1–6). Sembra che la Dalmazia in quel periodo si trovasse in una situazione assai critica e di fronte ad una scelta difficile.

che in quel periodo la Dalmazia non fosse sotto il diretto dominio veneziano, ma le città dalmate e particolarmente Zara erano italianizzate, il che ostacolava seriamente la formazione dell'identità dalmata.¹¹

Oltre a questa difficoltà, le immagini spie della propensione dalmata al dominio austriaco contrastano con il processo della formazione dell'identità suddetta. Il mutamento della prospettiva politica dalmata, verificatosi in corso del 1844, è dovuto a Petar Preradović che assunse ufficiosamente la redazione del periodico,¹² che continuò ad uscire con la firma di Ante Kuzmanić (Rados, 2007). Per conseguenza viene proposta l'immagine di una Dalmazia favorevole alla collocazione nell'ambito della monarchia austriaca affinché questa le presti la potenza e il patronato. La stessa aspirazione si riscontra anche nelle altre annate affermandosi mediante la lealtà, il rispetto e la fedeltà nei confronti dell'imperatore Ferdinando¹³ e del governo austriaco.¹⁴ All'imperatore Ferdinando si assegnano i ruoli del protettore, del padre e del custode,¹⁵ il che dall'altra parte, se pensiamo che il territorio intero della monarchia austriaca non sia percepito come lo spazio *proprio*, potrebbe essere indotto dalla censura austriaca vigente all'epoca.

Le immagini positive della monarchia austriaca sono generate dalle immagini negative dei turchi che persistono fino alla penultima annata. I turchi sono presentati come gli ingannatori, i crudeli, i delinquenti e infine i *veneratori balordi* di Maometto. La loro immagine negativa attiva subito quella positiva sia degli austriaci che ci liberarono dal giogo turco:

“Oni jerbo s desnicom junačkom izagnaše malo po malo iz naše Dalmacije Ture, oni joj darovaše mir koji za toliko godinah uxivaše, i koji bih početak ovoga, koga uxivamo svi mi pod krilom permilostivih Carah slavne Austrijanske kuche”¹⁶ (Zora dalmatinska, 21. 1. 1844, 28).

Sia dei veneziani:

“Petnajstoga stoljetja, nasertanja Turska svemu Hristijanluku dotexala, biaše i našim primorcim teško dozlogerstila. Ali, njihove sreche, Kupno Vladanje Mletačko

11 Vedasi nota 7.

12 È quanto afferma Mate Zorić a proposito del rapporto tra Petar Preradović e Niccolò Tommaseo. Riporta una parte della lettera nella quale Preradović comunica questa notizia a Kukuljević (Zorić, 1992).

13 “[...] Vitezovi Dalmatinci/ Za najpervo vi Zadrani,/ Dubrovčani i Splichani,/ [...] / Proslavite Otačinu/ Vašu staru Didovinu [...] Sad molimo Svemogoga/ Stvoritelja pridobroga,/ Da podili čestitosti/ Našem kralju sve radosti/ Ferdinandu ki nas mili/ Za sva dobra ka nam dili [...]”. Trad.: “[...] Celebrate la Patria Cavallieri dalmati/ per primi voi Zaratini,/ Ragusei e Spalatini,/ [...] Preghiamo adesso l’Onnipotente/ il nostro Creatore,/di concedere lealtà/ ed allegria al nostro re/ a Ferdinando per la sua affettuosità/ e clemenza.” (Zora dalmatinska, 4. 1. 1844, 15).

14 Nella “Zora dalmatinska” persiste una fiducia del governo austriaco; per esempio che il governo rilancierà l’industria navale.

15 Il numero 16 del 20 aprile 1846 è dedicato al genetliaco di Ferdinando il Primo. Gli sono dedicate tre poesie: *Dalmacia, Na radovanje istočnog dneva 19 travnja porodjenja Ferdinanda Pervoga Cesara i Kralja e Dubrovnik* (Zora dalmatinska, 20. 4. 1846, 121–122).

16 Trad.: “[...] perché loro con la mano destra coraggiosa espulsero pian piano i giovani turchi dalla nostra Dalmazia, alla quale regalarono la pace tanti anni fa, e quella pace fu l’inizio di questa pace che godiamo tutti noi sotto la protezione degli imperatori indulgenti della casa celebre austriaca.”

zametne rat s Carom u istočnim stranam, i ukroti onu silu”¹⁷ (Zora dalmatinska, 4. 3. 1844, 76).

Nei contributi storici di Ante Kuzmanić i veneziani hanno un costante ruolo negativo. Sono presentati come i sovrani che per quattro secoli tennero la Dalmazia in uno stato d'ignoranza ripudiando il fedele popolo dalmata che lottava sotto la loro bandiera e in loro favore. Anzi, se avessero potuto, i veneziani avrebbero lasciato il popolo dalmata alla mercé turca. Da queste immagini si conclude che la presentazione dei veneziani è ambivalente; da una parte sono i sovrani indolenti, ma dall'altra la loro guerra contro i turchi era favorevole alla lotta esistenziale dalmata e alla difesa dello spazio *proprio*.

Nelle ultime due annate del 1848 e del 1849 la solita proiezione negativa dei turchi coinvolge il mondo italiano che diventa il nemico più grande della *patria*:

“Talianstvo je Dalmaciju saterlo, i malo da nije narod i narodnost uništio; nevirujte Talijanim, oni su naši neprijatelji, i radi bi slavljanu opet gulili i gnjetili, kao i prija su jih gulili, pak njih gole i bose, gladne i xedne prama neprijatelju slati da se bore, i Talijane brane, koji slabo junaštvo u persim goje, ali verlo sa slavljanskim junaštvom se rese”¹⁸ (Zora dalmatinska, 17. 4. 1848, 61).

L'amor patrio si concretizza nell'odio e il disprezzo verso tutto ciò che è italiano (Zora dalmatinska, 27. 12. 1847, 257). Il dominio italiano, equiparato al mondo ungherese¹⁹ ed al tedesco, aveva condannato la Dalmazia ad uno stato d'arretratezza e di buio assoluto. Queste immagini negative ed estremamente persistenti specialmente nei contributi intitolati *Hervatska i taljanska strana u Dalmaciji* di Ante Kuzmanić producono una serie di immagini non soltanto positive, ma anche stereotipate del mondo austriaco e sempre nel contesto della *costituzione*, come se questa *costituzione* cancellasse tutti i quesiti dalmati. Queste immagini da una parte risultano programmate, ma dall'altra però, rispetto allo scopo della rivista zaratina, non sono analoghe allo sforzo idealistico dalmata di eliminare l'influsso/il dominio altrui.

III.

Lo stimolo per il risveglio nazionale nella “Zora dalmatinska” si esaurisce per gran parte nel discorso patriottico, ossia il discorso sulla nazionalità e identità collettive presenti in tutte le annate, ma in misura diversa.²⁰ Applaudendo la forza, la gloria, la

17 Trad.: “Nel Quattrocento l'avventarsi turco opresse tutto il mondo cristiano, diventando insopportabile anche ai nostri marinai. Per fortuna il governare veneziano iniziò la guerra con l'imperatore dall'oriente sottomettendo la sua potenza.”

18 Trad.: “L'italianità mortificò la Dalmazia, e mancava poco che distruggessero anche il suo popolo e l'amor patrio; non fidatevi degli italiani, loro sono i nostri nemici che vorrebbero di nuovo tiranneggiare e opprimere gli slavi come prima quando li mandavano denudati e scalzi, affamati ed assetati davanti al nemico per lottare affinché difendessero gli italiani, i quali poca audacia nutriscono nel petto, ma si adornano con l'audacia slava.”

19 Sulle immagini degli ungheresi nella “Zora dalmatinska” vedi: Kolak, 2005, 245–255.

20 È indicativa l'espressione di Benedict Anderson secondo la quale la nazione è una comunità immaginata, costruita e mantenuta in vita dai discorsi che la rendono immaginabile (Anderson, 1991, 47).

bellezza del *proprio*, l'eroismo, sia dell'eroe sia della terra, il discorso patriottico oltre a rafforzare ed uniformare l'immaginario collettivo, rappresenta una fonte delle varie affermazioni imagologiche che riguardano lo spazio geografico, ossia il territorio. La circoscrizione del territorio in questione, cioè il territorio dalmata/slavo varia da una ad altra annata, il che è dovuto all'alternanza continua – accennata nell'introduzione – dei redattori. In seguito verranno riportate le delimitazioni territoriali più frequenti delle sei annate che hanno in comune l'orientamento prevalente dalmata.

Ante Kuzmanić focalizza lo spazio dalmata evitando così l'idea sia dell'integrazione di tutti gli slavi meridionali, sia del panslavismo. Il monte Velebit viene definito come la frontiera geografica, politica e storica; al contempo la linea che divide la Dalmazia dai suoi *fratelli* (Zora dalmatinska, 18. 3. 1844, 96), e il primo simbolo visibile della patria, della Dalmazia (Zora dalmatinska, 11. 3. 1844, 81).

Esaminando prima di tutto i contributi storici dei diversi autori dalmati,²¹ concludiamo che lo spazio *proprio*, equivalente al territorio della Dalmazia, ha una valorizzazione positiva. Si rivolge un particolare interesse alle città di Spalato, di Zara e di Sebenico. Spalato si presenta come una città ideale per vivere, Zara come l'orgoglio della Dalmazia e Sebenico come il nucleo degli intellettuali dalmati. Oltre alla valorizzazione positiva, incontriamo anche delle immagini negative della Dalmazia povera e sfortunata che scaturiscono dai contributi agricoli, il che tende a rimarcare la responsabilità veneziana di fronte a questo misero stato (Zora dalmatinska, 19. 2. 1847, 58–60). I paesi che dovrebbero servire da modello alla Dalmazia sono il Belgio, l'Inghilterra, la Germania, la Francia, la Svizzera e l'Italia. Quest'ultima pertanto svolge un duplice ruolo: è il colpevole per lo stato di miseria e il modello da seguire.²²

Un posto particolare nella "Zora dalmatinska" è riservato a Ragusa, la città che viene nominata *Atene illirica*, rappresentando così uno spazio miticizzato. L'immagine positiva che si presenta al lettore scaturisce un'immagine negativa sempre della Repubblica di Venezia con la quale la Repubblica di Ragusa aveva un rapporto di intolleranza e disprezzo:

"Kad se pomisli na mèrstost, koja je svagda bivala medju ove dvi republike, i na laxi, koje su Mletački spisatelj bezobrazno razasuli o svima narodima, kojih slava njihovu zavist pobudjavaše, nemoxe se nikako na njihova pisma osloniti [...] sve je tako očevidna lax"²³ (Zora dalmatinska, 15. 9. 1845, 291).

Avvertendo i lettori dell'incorruttibilità della Repubblica di Ragusa nelle trattative commerciali, si creano subito delle immagini negative delle altre repubbliche marinare – commerciali, ma senza nominarle direttamente;

21 Per esempio: Zora dalmatinska, 24. 6. 1844, Churkovich, V.: Split u Dalmaciji, 207–208; Zora dalmatinska, 1. 4. 1844, V. M.: Štogod o Neretvi, 111; Zora dalmatinska, 11. 3. 1844, Paulinovich, D. J.: Primorje, 87.

22 Diversi contributi agricoli che presentano prevalentemente l'agricoltura italiana come il modello da seguire sono pubblicati sotto la redazione di Ante Kuzmanić.

23 Trad.: "Riflettendo sul rancore che persisteva tra queste due repubbliche e sulle menzogne che gli scrittori veneziani ingelositi divulgarono senza alcun riguardo di questo popolo, uno non si può fidare dei loro scritti che sono una menzogna evidente."

“[...] nije se nikad puštila pokvariti oniem pogrěškami koje su svud i svakda opoganile tērgovačke narode, i obdērxala je taku prostotu i čistochu sēra i duha da joj se sada ni sēne nebi moglo nachi u izobraxenoi Europi”²⁴ (Zora dalmatinska, 22. 9. 1845, 298).

In seguito, si critica la trascuratezza con cui il mondo ha valutato il contributo della città della *saggezza* e dei *saggi* alla storia europea (Zora dalmatinska, 29. 9. 1845, 307), ma la cui storia si distingue tra le più notevoli della storia slava in generale. In una lettera del 1780 indirizzata all'arcivescovo Garagnin, una parte della quale è riportata nella "Zora dalmatinska", Alberto Fortis avvicina i ragusei ai Gran Duchi di Toscana.²⁵

La miticizzazione di Ragusa e del suo popolo, di *una nazione di pace* (Zora dalmatinska, 8. 9. 1845, 282) mira alla formazione di un'unica mente nazionale. Lo stesso caso si delinea nella poesia *Dalmatin* di Petar Preradović (Zora dalmatinska, 12. 5. 1845, 145) nella quale l'autore sollecita tutti i dalmati ad essere fedeli alla loro origine. Indirizzandola al pubblico straniero, ad *Altro*, Preradović enfatizza la gloria sia della Dalmazia, sia del suo popolo coraggioso, il che attesta la distanza delle rappresentazioni immaginetiche dalla realtà empirica.

In riferimento allo spazio/territorio è necessario ricordare del contributo di Niccolò Tommaseo *O narodniem pěsnami puka dalmatinskoga* (Zora Dalmatinska, n° 26, 1845, 201–203; n° 33, 257–258; n° 24, 265–267; n° 43, 337–339; n° 51, 402–403; 1846, n° 1, 5–6).²⁶ Essendo contrario al panslavismo, separa il nord dal sud e discute delle due 'famiglie' degli slavi; la più antica e per questo più intelligente, in altre parole i serbi ed i dalmati, e quella che appartiene al bacino russo; in questo schema bipolare la Polonia assume il ruolo di intermediario. In questo caso è inapplicabile la categoria imagologica di Joep Leersen del rapporto stereotipato tra il nord e il sud; la categoria che è invece produttiva per analizzare il rapporto del nord e sud della

24 Trad.: "Non si lasciò mai ingannare dalle tentazioni che profanarono altri popoli commerciali e così conservò la semplicità e la purezza del cuore e dello spirito in modo tale che non ha paragone in tutta l'Europa intellettuale."

25 "Nello stato della Repubblica di Ragusa non è sconosciuto il castagno. Esso si ritrova, quantunque in iscarso numero, a Punta, a Canossa, a Canali, a Val di Noce; e v' ha quindi motivo di sperare, che quel providissimo governo, o che per lo meno alcuni di quei coltissimi e saggi cittadini, aprendo gli occhi sui vantaggi reali del popolo rustico, e sulla grandissima importanza dell'oggetto, ne comandino e proteggano le piantagioni per tutta la vasta estensione de' loro monti; con quello zelo medesimo, col quale e i mori gelsi hanno moltiplicato e parecchie altre utili innovazioni ricevuto, a vantaggio grandissimo del loro ben governato paese. I signori di Ragusa sarebbero più che qualunque altro sovrano di queste contrade illiriche aportati d'imitar l'esempio degli antichi Gran Duchi di Toscana, che giunsero a dar gratificazione ai villici montagnuoli per ogni piede di castagno che avessero coltivato, e allo stato di fruttificazione condotto. Questo modo di promuovere un ramo di nuova coltivazione è più facilmente eseguibile negli stati mediocrementemente estesi, che ne' troppo vasti; e più presso a popoli disciplinati, che presso ai rozzi, o diretti da tutt'altro che da leggi alle circostanze loro addattate" (Zora dalmatinska, 2. 6. 1845, 174).

26 La traduzione croata di Ivan August Kaznačić dell'originale italiano intitolato *Dei canti del popolo dalmata* pubblicato nella rivista padovana "Giornale Euganeo". I redattori (in particolare il redattore Kaznačić) hanno pubblicato sulla rivista zaratina un consistente numero dei contributi tommaseiani. Si tratta di brani tratti da opere già pubblicate, le traduzioni oppure citazioni tratte dalle sue opere, appelli ed annunci.

Croazia a quell'epoca.²⁷ Benché esista una certa aspirazione verso l'unione della Dalmazia alla Croazia centrale ed alla Slavonia, il che si intensifica verso l'ultima annata quando raggiunge il culmine, Ante Kuzmanić approfondisce il divario tra il nord e il sud focalizzando l'identità dalmata (Zora dalmatinska, 5. 10. 1846, 313). Questa centralizzazione è supportata dal dibattito linguistico tra il nord e il sud coinvolgendo in questo modo il contesto imagologico. Nel rilevare la storia dalmata e dividere la lingua e l'ortografia dalmata da quelle del nord, cioè dalla lingua e dall'ortografia zagrabese, Ante Kuzmanić sembra voler contrastare questa proiezione imagologica o stereotipata.

La relazione tra il centro e la periferia è un'altra categoria imagologicamente potente di Leersen verificabile nella visione dei morlacchi nella "Zora dalmatinska". Il numero dei contributi sui morlacchi testimonia lo sforzo della rivista di includerli/integrarli nella comunità slava (Zora dalmatinska, n° 20–33, 1846). Al principio vengono presentati come *gli altri* per poter conoscere il loro modo di vivere ed i costumi affinché non facciano la parte del discorso/immaginario slavo. Subito nel primo contributo si propone lo scopo di rivelare e cancellare tutti i pregiudizi e gli stereotipi che si sono creati sui morlacchi.²⁸ Oltre alla presentazione positiva dei morlacchi, si cerca di creare delle immagini positive sugli slavi e specialmente sui dalmati. Queste immagini, provenienti dalle poesie patriottiche,²⁹ enfatizzano la superiorità morale degli slavi/dalmati,³⁰ il che infatti si spiega con il loro sviluppo sia economico, sia culturale inferiore ad alcuni altri paesi/culture (Pageaux, 1981).

Dello spazio *straniero* cioè italiano non abbiamo molte presentazioni, tra queste vorrei rilevare un contributo intitolato *Slavenstvo Italii* (Zora dalmatinska, 23. 12. 1844, 409–410) dove la ninfa slava invita all'amicizia la ninfa italiana. Le sue evocazioni abbondano in lodi nei confronti del territorio italiano:

"[...] Svuda sam te iziskala xeljno./ Gdino Mleci cavte iz pučine,/ Gdino Brenta dubljem nakitjena/ Kroz gosposke perivoje šeta,/ Gdino vjencom zelenih Euganah/ Mudro čelo Padova se resi;/ Gdi se hvale od Arquà zidovi/ Sto si učila Spjevca stravljenoga/ Plam ljuveni da pivajuch gasi./ Prodjo Garde nabunjene vale,/ Vidjeh polja, rike i brjegove/ Gdi se smjeje rajska Lumbardia;/ Pak razgledà vesele livade/ Gdi među cvjetjem Arno se proliva;/ Još te slidi do Petrova krama/ čiono kule do neba dotiču,/ A gdi Tever zlatne vode ljeva. [...] Lipa ti je zemlja Italija [...]"³¹ (Zora dalmatinska, 23. 12. 1844, 409).

27 Secondo Joep Leersen una delle fonti delle immagini è il rapporto tra il nord e il sud specialmente quando parliamo di uno spazio geografico / limitato, e siamo già abituati alla valorizzazione positiva del nord o alla valorizzazione negativa del sud (Leersen, 2000, 21).

28 I morlacchi di solito sono presentati come un popolo feroce e rozzo. Anzi, il ceto intellettuale dalmata, una parte, ripugnò la sua lingua materna equiparandola al morlacco (Zora dalmatinska, 29. 1. 1844, 38–39).

29 Per esempio: Zora dalmatinska, 3. 2. 1845, Ternski, I.: Udri naši!, 33–34. In questa poesia patriottica si esalta il coraggio croato nello sgozzare i turchi, oltre a questo si menziona il coraggio e lo spirito guerriero anche degli slavi mettendo in rilievo specialmente i dalmati.

30 Per esempio: Zora dalmatinska, 7. 4. 1845, Imochanin, V.: Zgodopisje slavnog vojevanja naroda Dalmatinskoga, 106–108.

31 Trad.: "Aspiravo a vederti./ Dove Venezia sorge dal pelago./ Dove il fiume Brenta di querce ornato/ Scorre tra i giardini magnifici./ Dove tra i colli verdi Euganei/ emerge il fronte saggio di Padova/ Dove si loda

Oltre a questa immagine positiva dell'Italia in generale, percepiamo anche una immagine positiva della città di Venezia, la città nobile che fu costruita con l'aiuto divino; anzi, si presenta anche una immagine positiva degli uomini saggi che la governarono e custodirono (Zora dalmatinska, 12. 5. 1845, 151–152).

Da una parte l'Italia viene valutata positivamente come un mondo civilizzato (europeo), dall'altra spiccano le immagini negative degli italiani: sono affascinanti ma pericolosi, la loro attrattività esterna si confronta con la semplicità e la moralità locale/dalmata.³² Le donne italiane sono presentate anche come le seduttrici che forse con il loro aspetto fisico sono più belle delle dalmate, ma spiritualmente sono inferiori alle dalmate (Zora dalmatinska, 19. 10. 1846, 330). Nel corso dei sei anni della pubblicazione aumenta gradualmente il numero dei contributi che riguardano il mondo femminile. In generale, alle donne si assegnano dei ruoli "fondamentali/genuini" della loro esistenza di spose fedeli e donne di casa. Alle slave/dalmate si assegna anche il ruolo di guerriero sia per mettere in rilievo la loro audacia che per deridere i turchi contro i quali combattevano (Zora dalmatinska, 18. 3. 1844, 89).

IV.

Uno dei modi per enfatizzare il valore del *proprio* è l'introduzione dei personaggi celebri che hanno contribuito alla prosperità dalmata. Partendo dalle relazioni italo-croate mi soffermo su Niccolò Tommaseo, "il celebre figlio della Dalmazia" (Zora dalmatinska, 24. 2. 1845, 58). L'immagine che ci si offre di Niccolò Tommaseo è quella di un grande patriota che, intendendosi slavo, ha abbracciato la cultura italiana, il che rende il suo personaggio assai complesso nell'ambito del discorso risorgimentale dalmata. Il suo patriottismo, qualche volta ambiguo e contraddittorio,³³ si manifesta già nei contributi introdotti prima *O narodniem pěsnami puka dalmatinskoga*.³⁴ Si tratta di un intervento sulle canzoni popolari dalmate ed i costumi i quali, al parere tommaseiano, provengono dalla Serbia. Leggendo il testo, si incontrano delle immagini puramente positive sui popoli non sempre ben precisati, ma indicati con il possessivo *nostro*. Da qui nasce l'equivoco che consiste nell'accomunare la natura serba e dalmata,³⁵ inoltre il carattere slavo viene incarnato nel personaggio di Marco Kraglievich. Nei contributi suddetti del 1846 Tommaseo attenua le sue affermazioni spiegando che gli slavi sono in tanti e divisi in base ai luoghi, all'educazione e al carattere, ma che a suo avviso la traccia più antica proviene dalla Serbia, e da qui si dirige verso la Dalmazia ed il

Arquà [...] Attraversai il lago di Garda/ Vidi i campi, i fiumi ed i monti/ Dove la Lombardia celeste sorride/
Percorsi i prati ridenti/ Dove in mezzo ai fiori sorge l'Arno/ ti seguii fino alla chiesa di San Pietro/ le cui
cupole sfiorano il cielo/ E dove il Tevere d'oro scorre [...] È bella la terra d'Italia."

32 Nel racconto *Nesrečna sverha jednoga hudoga mladca* (Zora dalmatinska, 6. 7. 1846, 210–211; 13. 7. 1846, 222–224; 20. 7. 1846, 226–228) si attualizza l'immagine negativa degli italiani. Un marchese italiano seduce una giovane e ingenua dalmata, e dopo con l'inganno vuole sedurre anche sua figlia.

33 A parere di Mate Zorić, Niccolò Tommaseo ha penalizzato il risveglio nazionale in Dalmazia (Zorić, 1992).

34 Vedasi nota 26.

35 Un'indagine che può essere condotta è il paragone tra la traduzione del saggio e l'originale steso in lingua italiana per analizzare delle immagini che provengono dai modi del tradurre.

litorale italiano.³⁶ Il *nostro* Tommaseo viene presentato in generale come un *profeta* che cerca di convincere gli *altri* che la letteratura slava fiorisce partendo dall'esempio di Ana Vidović (Zora dalmatinska, 16. 6. 1845, 187–188). Ana Vidović è un altro personaggio abbastanza importante per la storia dalmata sia per il fatto che si tratta della prima donna dalmata inclusa nei movimenti risorgimentali, sia per il suo duplice affetto al mondo slavo e quello italiano. Il suo impegno nella "Zora dalmatinska" è di natura patriottica espressa nei versi amorosi e 'civili' (Rados, 1995). Altri personaggi collegati al mondo italiano e quello dalmata sia per l'origine che per la dedizione artistica sono Ferdinando de Pellegrini (Zora dalmatinska, 15. 4. 1844, 121; 6. 4. 1846, 105–106), Federico Doda – Seismit (Zora dalmatinska, 19. 10. 1846, 330–331), Francesco Dall'Ongaro (Zora dalmatinska, 13. 4. 1846, 113) e Antonio Gazzoletti (Zora dalmatinska, 6. 1. 1845, 6; 16. 6. 1845, 192).

V.

Nella formazione dell'identità nazionale e culturale, la lingua ha un ruolo fondamentale e rappresenta una potente categoria imagotipica:

"Jezik sobstveni svakoga naroda moxe se prisposdobiti velikome mostu k zemaljskom bitju njegovom. Sve što se u nutranosti jednog naroda radja, sve što iz *duhovne* kervi njegove izvire, sve chudi i narave – sve zlo i dobro – preko mosta u svjet stupa; sve što se hoche u serce jednome narodu uliti, duhu njegovomu pricjepiti; sve što iz vana domacha stvar njemu hoche da bude, tiem mostom ichi mora; drugog puta nema ni simo, ni tamo"³⁷ (Zora dalmatinska, 25. 3. 1844, 97).

La precisazione della lingua varia tra le annate; la lingua *materna*, la lingua *slava*, la lingua *croata* e la lingua *dalmata* che in fine fanno parte della lingua slava meridionale. Da una parte la questione linguistica nella rivista zaratina si manifesta attraverso lo scontro con l'influsso straniero, e dall'altra attraverso gli schieramenti creati all'interno del popolo slavo.

In quell'epoca dal punto di vista storico-politico la Dalmazia era ben disposta verso la cultura, la lingua e perciò l'identità *altrui* nelle zone urbane e particolarmente a Zara. Questo discorso è sostenuto anche dal numero dei contributi tradotti dalla lingua italiana per due motivi principali: gli esperti in diverse materie mancavano nella "Zora dalmatinska" e gli intellettuali dalmati scrivevano in italiano (Košutić-Brozović, 1995). Per cancellare l'influsso *altrui*,³⁸ equivalente all'influsso italiano, era necessario porre resistenza:

36 Per il contributo di Tommaseo nella "Zora dalmatinska" vedi "Un contributo anonimo di Tommaseo per la 'Zora dalmatinska'" in Zorić, 1999, 249–329.

37 Trad.: "La lingua di ogni nazione è paragonabile ad un grande ponte indispensabile per l'esistenza terrestre di ognuno. Tutto quello che nasce all'interno d'un popolo, tutto quello che sorge dal suo spirito, la natura e il carattere – tutto il bene ed il male – mette piede nel mondo attraverso questo ponte; tutto quello che si vuole aggiungere ad un popolo, intrecciare nel suo spirito o far diventare *proprio* di un popolo deve attraversare questo ponte; altra via non esiste."

38 "Dalmatinci i sva moja braćo Slavi! [...] – pa nek vide svi ostali na zemlji narodi, kakva biaše naša majka koja nas porodi, – i kako je sladak, bogat nas jezik slovinski; nama neka bude draxi negol'inostranski!"

“U Dalmaciji nije tako. Dalmatinci, buduchi bili za toliko vikovah podloxni vladanju talijanskomu, običajno, svi oni, koji su učili, učili su talijanski, mislili su talijanski, talijanski su izdavali na svitlo svoja zgodopisja i svoje zakone gradske, i kako je paka Italia s vrimenom izvela svoj jezik vlastiti, tako naučni Dalmatinci malo da ne svi, prigrlīše nje novi jezik, zapustiše materinski [...]”³⁹ (Zora dalmatinska, 24. 1. 1844, 25).

A questo punto testimoniamo la reciprocità delle immagini che di volta in volta si cancellano a vicenda. All’inizio si introduce il problema dell’italianizzazione della Dalmazia, e dall’altra parte il pubblico/il popolo viene indirizzato verso gli ideali italiani di Dante, del *sagace* Machiavelli, del *celebre* Cesarotti:

“Pogledajmo daklen draga bratjo i gospodo na druge narode, kako su oni nijove klasike čestili, tako i mi moramo naše častiti s njima dičiti se; ali sa svim tim Taliani nisu pustili oni stari pravopis s kojim je Torquato Tasso ili Dante i.t.d. pisa, nego su oni one riči zaderxali i sve s njovim pravopisom pripisali, s čim onim vridnom ljudim nije se ništa od njihove dike uzelo, nego se još više potverdilo da su oni mudri i naučni bili. To su činili Nijemci i Francuzi”⁴⁰ (Zora dalmatinska, 29. 1. 1844, 39).

È sintomatico far notare che nella Zora Dalmatinska ci sono 47 contributi letterari italiani tradotti in lingua croata di Dante, Francesco Soave, Lorenzo Pignotti, Pietro Metastasio, Jacopo Andrea Vitorelli, Alessandro Manzoni e dei poeti minori che abbiamo menzionato prima.⁴¹

Accanto ai modelli italiani, al popolo si pone il modello dei classici ragusei con un accento particolare posto sul personaggio di Ivan Gundulić. Da una parte si celebra la letteratura ragusea che spicca tra le letterature slave e dall’altra si accusano i ragusei di aver ciecamente seguito il modello italiano, perfino giungendo ad affermare che l’*Osman* di Ivan Gundulić sarebbe l’apografo dell’*Orlando Furioso* di Ludovico Ariosto (Zora dalmatinska, 3. 5. 1847, 122–123), e mentre prima discutevamo del rapporto di rancore tra le due repubbliche marinare, dopo veniamo a sapere che la fioritura della letteratura ragusea era dovuta alla pace in cui vivevano in “alleanza” con gli italiani e la loro cultura (Zora dalmatinska, 16. 3. 1846, 84).

Trad.: “Dalmati e tutti i miei fratelli Slavi! [...] fate vedere a tutti i popoli del mondo come fu la nostra madre che ci partorì, – e com’è dolce e ricca la nostra lingua slava/illirica che deve esserci più gradita di quella straniera!” (Zora dalmatinska, 4. 1. 1844, 3).

39 Trad.: “Non è così in Dalmazia. Siccome la Dalmazia era per tanti secoli sottomessa al governo italiano, tutti quelli che studiarono studiarono l’italiano, pensarono in italiano, pubblicarono i loro scritti e gli statuti cittadini in italiano e col tempo l’Italia formò la sua lingua propria e così quasi tutti gli intellettuali dalmati abbracciarono la nuova lingua e trascurarono la loro lingua materna.”

40 Trad.: “Cari fratelli e signori! Osserviamo gli altri popoli, come onorarono i loro classici, così anche noi dobbiamo onorare i nostri ed essere orgogliosi di loro; ma con tutto quello gli italiani non trascurarono l’ortografia con cui scrisse Tasso o Dante ecc., ma loro conservarono quelle parole trascrivendole con la loro ortografia e così non danneggiarono l’orgoglio di quegli uomini, anzi confermarono la loro saggezza e l’intelletto. Così fecero i tedeschi ed i francesi.”

41 La traduzione del XXX canto della *Morte di conte Ugolino* dall’*Inferno* dantesco è la prima traduzione croata dantesca mai pubblicata. A proposito della traduzione letteraria è importante far notare che la maggior parte delle traduzioni è pubblicata nella seconda annata, cioè nel 1845 durante la redazione di Ivan August Kaznačić (Košutić-Brozović, 1995).

VI.

La (ri)costruzione dell'immaginario culturale, eseguita e contestualizzata all'interno delle relazioni italo-croate in "Zora dalmatinska" (1844-1849), mostra in qual modo la cultura dalmata si autodefinisca in rapporto con la cultura *altrui*, cioè quell'italiana. Prendendo in considerazione le attitudini mentali nei confronti della cultura *altrui* e classificabili in *mania*, *filia* e *fobia* (Pageaux, 1981), concludiamo che le auto/eteroimmagini, proposte ed analizzate in questa relazione, si inquadrano doppiamente. Questo inquadramento, ossia la classificazione, dipende maggiormente dall'impronta positiva o negativa delle immagini. Perciò concludiamo che le immagini nella "Zora dalmatinska" relative alla cultura italiana si classificano sia in *mania* che in *fobia*. Entrambe le classificazioni, come emerso dall'analisi, si manifestano nell'arco della pubblicazione della rivista zaratina.

Nonostante l'impegno ad accentrare la cultura dalmata, il che frequentemente consiste nell'affermare una certa *superiorità inaccertabile*, si sono rilevate le immagini positive del mondo italiano riguardanti lo spazio geografico, la lingua e conseguentemente la letteratura. In altre parole, la cultura dalmata è sottostante alla cultura italiana nel contesto delle categorie suddette, il che viene classificato in *mania*, in fenomeno che considera la cultura *altrui* superiore alla cultura nazionale ossia *propria*.

Alla *mania* si contrappone la *fobia* che indica un atteggiamento mentale negativo verso la cultura straniera e nella "Zora dalmatinska" si manifesta nei confronti italiani contestualizzata all'interno della questione linguistica e nazionale in generale. Da questo atteggiamento discende la valorizzazione positiva di una parte o dell'intera cultura *propria*, il che afferma sia la doppia natura della immagine, sia la *propria* sopravvalutazione infondata in gran parte dei casi. Non è nemmeno escluso l'intreccio di questi due fenomeni, il più riscontrabile nell'analisi fatta sulla Ragusa miticizzata. Tuttavia, un livello intermedio di *filia*, ossia del rispetto bilaterale non si raggiunge per l'etnocentricità della rivista zaratina che mira ad eliminare ogni rapporto di scambio con la cultura italiana, ma senza successo, il che risulta in un'identità frantumata oltre cui non si riesce ad andare.

L'indagine sulle immagini positive e quelle estremamente negative italiane del 1848/1849 risulta in un immaginario culturale che dovrebbe facilitare il superamento della scissione tra il *proprio* ed *altrui*, anzi instaurare una relazione e un dialogo paritari tra *noi* e gli *altri* sottolineando la differenza tra la rappresentazione e la costruzione dell'immagine che è influenzata dalle esperienze individuali, dal sistema dei valori e dalle variazioni storiche.

HRVAŠKO-ITALIJANSKI ODNOSI: (RE)KONSTRUKCIJA KULTURNEGA IMAGINARIJA V "ZORI DALMATINSKI" (1844–1849)

Ana BUKVIĆ

Univerza v Zadru, Oddelek za italijanistiko,
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2, 23000 Zadar, Hrvaška
e-mail: abukvic@unizd.hr

POVZETEK

Namen prispevka je podati (re)konstrukcijo kulturnega imaginarija v kontekstu hrvaško-italijanskih odnosov v časniku "Zora dalmatinska" (1844–1849). (Re)konstrukcija kulturnega imaginarija tega preporodnega dalmatinskega časopisa (ki je bil prva periodična publikacija v Dalmaciji in tretja na Hrvaškem, po "Danici" in "Kolu") omogoča tako oblikovanje slovarja kulturnih podob Drugega / italijanskega, kot tudi prikaz kulturne in zgodovinske kontekstualizacije podob, njihove verodostojnosti / neujemanja in referenčnosti.

Ob upoštevanju dejstva, da kulturni imaginarij temelji na podobi Drugega znotraj njegove kulturne stvarnosti, se rekonstrukcija začne z analizo ozemeljskih, jezikovnih in kulturnih vidikov različnih prispevkov, z namenom spoznavanja samopodob in podob v očeh drugih ter samodefiniranja dalmatinske identitete v odnosu do tuje/italijanske kulture. Po izvedeni analizi najbolj izstopajočih podob avtorica zaključi, da se rekonstruirani kulturni imaginarij lahko uvršča v kategorijo manj in fobij. Izstopajo tudi dvoličnost in ambivalentnost ter protislovna narava podob, ki so v tem primeru izredno vplivale na oblikovanje dalmatinske identitete.

Ključne besede: "Zora dalmatinska", Dalmacija, Italija, kulturni imaginarij, samopodoba, zunanja podoba, identiteta, drugost, 'lastno', 'drugo'

FONTI E BIBLIOGRAFIA

Maštrović, T., Mirić, M. (eds.) (1995): "Zora dalmatinska". Zagreb, Erasmus naklada d.o.o.

Zora dalmatinska. Zadar, SlovoTiskarnica bratje Battara, 1844–1849.

Anderson, B. (1991): Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism. London - New York, Verso.

Gnisci, A. (ed.) (2002): Letteratura comparata. Milano, Bruno Mondadori.

Kolak, A. (2005): Dalmatinsko-mađarski odnosi 1848./49. Slika Mađara u Zori Dalmatinskoj. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb, 23, 245–255.

- Košutić-Brozović, N. (1995):** O književnim prijevodima i prevoditeljima u Zori dalmatinskoj. In: Batović, Š. (ed.): Zbornik radova sa znanstvenog skupa "150. obljetnica Zore dalmatinske". Zadar, Matica hrvatska, 405–427.
- Leerssen, J. (2000):** The Rhetoric of National Character: A Programmatic Survey. *Poetics Today*, 21, 2, 267–292.
- Leerssen, J. (2007):** Imagology: History and method. In: Beller, M., Leerssen, J. (eds.): *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters – A critical survey*. Amsterdam - New York, Rodopi.
- Maštrović, V. (1959):** Pripreme za izdanje "Zore dalmatinske" u Zadru god. 1842. i 1843. Zagreb, Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 85–116.
- Novak, G. (2004):** Prošlost Dalmacije, knjiga druga. Split, Marjan tisak.
- Pageaux, D. (1981):** Une perspective d'études en littérature comparée: l'imagerie culturelle. *Synthesis*, VIII, 165–185.
- Rados, Z. (1995):** Poezija Ane Vidović u Zori dalmatinskoj. In: Batović, Š. (ed.): Zbornik radova sa znanstvenog skupa "150. obljetnica Zore dalmatinske". Zadar, Matica hrvatska, 365–380.
- Rados, Z. (2007):** Hrvatska književnost u Zadru (19. st.). Zadar, Thema.
- Stojan, S. (1995):** Dubrovački suradnici Zore Dalmatinske. In: Batović, Š. (ed.): Zbornik radova sa znanstvenog skupa "150. obljetnica Zore dalmatinske". Zadar, Matica hrvatska, 331–338.
- Zorić, M. (1992):** Književna prožimanja hrvatsko-talijanska. Split, Književni krug.
- Zorić, M. (1999):** Dalle due sponde (contributi sulle relazioni letterarie italo-croate). Roma, Il Calamo s.n.c.

received: 2010-05-24
original scientific article

UDK 323.1:070.15(450.361)''1866/1882''

SLOVENSKO-ITALIJANSKI IN HRVAŠKO-ITALIJANSKI ODNOSI PREKO POROČANJA TRŽAŠKIH ČASOPISOV 1866–1882

Štefan ČOK

Strada per Longera 406, 34128 Trst, Italija
e-mail: info@stefancok.eu

IZVLEČEK

*Obdobje od konca vojne leta 1866 do podpisa Trozveze leta 1882 je bilo za tržaško stvarnost prehodnega značaja, v njem se je postopoma začel proces zaostrovanja nacionalnega spora med italijanskim in slovenskim taborom, ki je odločilno zaznamoval bodočnost mesta. Članek obravnava poročanje nekaterih važnejših tržaških časopisov v italijanskem in slovenskem jeziku tega obdobja, s posebno pozornostjo na nekatera ključna vprašanja. Obravnavani so posledice vojne leta 1866 in uvedbe dualizma, izgrede v Trstu julija 1868 in ukinitve okoličanskega bataljona, poročanje o dogodkih v Istri in Dalmaciji, italijansko-slovenski spori v tržaškem mestnem svetu, Berlinski kongres in zasedba Bosne-Hercegovine ter usmrtni Oberdanka in tajni podpis Trozveze leta 1882. Posebni poudarek je namenjen spremembam v odnosu, ki so ga italijanski liberalnacionalni dnevniki, predvsem *Il cittadino* in v zadnjih letih *L'indipendente*, imeli do Slovencev.*

Ključne besede: nacionalno vprašanje, Trst, časopisi, italijansko-slovenski odnosi, habsburška monarhija, iredentizem

I GIORNALI TRIESTINI SUI RAPPORTI ITALO-SLOVENI E ITALO-CROATI NEL PERIODO 1866–1882

SINTESI

Il periodo dalla fine della guerra nel 1866 fino alla firma della Triplice Alleanza nel 1882 fu per la realtà triestina un periodo di transizione, durante il quale iniziò gradualmente ad aggravarsi il conflitto nazionale tra la parte slovena e quella italiana che ebbe avuto un notevole impatto sul futuro della città. L'articolo esamina come la situazione fu riportata dai più importanti giornali triestini in lingua italiana e in quella slovena del periodo, soffermandosi su alcune questioni chiave. L'autore affronta i temi delle conseguenze della guerra nel 1866 e l'introduzione del dualismo, i tumulti a Trieste nel luglio del 1868 e l'abolizione del Battaglione territoriale, la copertura degli eventi nell'Istria e nella Dalmazia da parte della stampa, i conflitti tra italiani e sloveni nel Consiglio Comunale di Trieste, il Congresso di Berlino e l'occupazione della Bosnia ed Erzegovina, l'esecuzione di Oberdan e la firma segreta del trattato della Triplice Alleanza nel 1882.

Particolare attenzione viene prestata a come cambiò l'atteggiamento dei giornali italiani, come Il cittadino e, negli ultimi anni, L'Indipendente, verso gli sloveni.

Parole chiave: questione nazionale, Trieste, i giornali, i rapporti italo-sloveni, la monarchia asburgica, l'irredentismo

UVOD

Zametki nacionalnega vprašanja v Trstu sodijo v širši okvir razvoja odnosov med narodi, ki so živeli v sklopu habsburške monarhije. Oblikovanje nacionalne ideologije in nacionalnega gibanja je proces, ki je v teh letih zaznamoval vse narode, ki so živeli pod žezlom Habsburžanov. Dogajanja na Slovenskem leta 1848 in pozneje so bila torej tesno povezana s splošnim razvojem monarhije. Na koncu je treba še poudariti posebne značilnosti Primorja, kjer sta se oblikovala, razvijala in delovala dva različna nacionalna programa, italijanski in slovenski oz. tudi italijanski in hrvaški v Istri. Razmere so se zaostrele preko dolgega in postopnega procesa, v katerem je bila tržaška stvarnost odločilnega pomena.

V razpravi sem se dotaknil različnih, a medsebojno tesno povezanih vsebinskih sklopov, od razvoja nacionalnega vprašanja v sklopu celotnega cesarstva ter na Slovenskem in nacionalnega spora v jadranskih deželah habsburškega cesarstva do odnosov med habsburško monarhijo in Kraljevino Italijo ter do družbenega, gospodarskega in političnega razvoja Trsta in habsburških obmorskih regij nasploh v drugi polovici 19. stoletja. Literatura o teh vprašanjih je bogata tako na slovenski kot na evropski ravni.

V evropskem zgodovinopisju velja tu omeniti predvsem dela treh avtorjev, *Habsburško monarhijo 1815–1918* A. J. P. Taylorja (Taylor, 1956), *The Habsburg empire 1790–1918* C. A. Macartneya, ki je bilo tudi prevedeno v italijanščino z naslovom *L'impero degli Asburgo 1790–1918* (Macartney, 1981), še posebno pa delo v dveh knjigah Roberta Kanna (1950) *Nationalism and national reform in the Habsburg monarchy 1848–1918*. Kannovo obsežno delo se posveča predvsem trem največjim narodnim skupnostim v cesarstvu, Nemcem, Madžarom in Čehom, daje pa najboljšo sliko splošnega razvoja vprašanja narodnosti v cesarstvu.

V slovenskem zgodovinopisju so se z nacionalnim problemom v dvojni monarhiji ukvarjali različni avtorji, tu bi omenil Frana Zwitterja, Vasilija Melika in Ferda Gestrina. Prvi je s svojim delom *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, ki je izšlo leta 1962 in ga je napisal v sodelovanju s profesorjema zagrebške univerze Jaroslavom Šidakom in Vasom Bogdanovom (Zwitter et al., 1962), obravnaval celotni razvoj tega vprašanja skozi 19. stoletje tako v avstrijskem kot v ogrskem delu cesarstva, kar nudi raziskovalcu dragoceno splošno sliko. Vasilij Melik je uredil in zbral Zwitterove posege na temo slovenskega narodnega vprašanja v istoimenski knjigi, ki je izšla leta 1990.

Zgoraj omenjena knjiga ustvarja torej povezavo med dogajanjem na Slovenskem in širšo cesarsko stvarnostjo. Druga dva avtorja, ki sta v svojih delih obravnavala slovensko narodno vprašanje v drugi polovici XIX. stoletja, sta že omenjeni Vasilij Melik

in Ferdo Gestrin. Glede prvega avtorja je treba omeniti tri dela, *Slovenci 1848–1918*, zbornik razprav in člankov iz obdobja, ki sega od leta 1949 do 1996, uredil pa ga je Viktor Vrbnjak (2002) ter delo *Volitve na Slovenskem* (Melik, 1965), ki prikazuje volilne boje in rezultate v slovenskih deželah od začetka ustavne dobe do prve svetovne vojne. Melik je skupaj s Ferdom Gestrinom (Gestrin, Melik, 1966) objavil še drugo knjigo, *Slovenska zgodovina 1792–1918*, ki daje splošni pregled dogajanja na Slovenskem v obravnavanem obdobju.

Za odnose med habsburškim cesarstvom in Kraljevino Italijo ter italijansko gledanje na vprašanje "*irredente*" predstavlja Federico Chabod, ki je leta 1965 objavil delo *Storia della politica estera italiana: dal 1870 al 1896*, neizbežno izhodišče, novejšo delo Giuseppeja Mammarelle in Paola Cacaceja (2010) *La politica estera dell'Italia. Dallo stato unitario ai giorni nostri* pa predstavlja koristno dopolnitev.

Monografija *Trieste* italijanskega zgodovinarja Elia Apiha (1988) nudi izčrpno splošno sliko zgodovine jadranskega pristanišča, medtem ko lahko v prvi knjigi zbornika *Storia economica e sociale di Trieste* (Borruso et al., 2001) naletimo na podrobne podatke o demografskem in gospodarskem razvoju mesta v drugi polovici 19. stoletja. Vivantejevo delo *Irredentismo adriatico* (Vivante, 1912; 1984) predstavlja še danes dragocen doprinos k razumevanju gospodarskih povezav Trsta s srednjeevropskim zaledjem in nacionalnega konflikta v mestu. Delo Almeriga Apollonia *Libertà-autonomia-nazionalità, Trieste, l'Istria e il Goriziano nell'impero di Francesco Giuseppe: 1848–1870* (Apollonio, 2007) nudi izčrpno sliko o upravnih ureditvi tržaškega ozemlja v obravnavanem obdobju. Glede razvoja slovenskega nacionalnega gibanja v Trstu in italijanskega gledanja na Slovence je ključnega pomena monografija Jožeta Pirjevca (2007) *Trst je naš! Boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Dobro predstavitev italijanskega zornega kota lahko dobimo tudi v delu Marine Cattaruzza (1995) *Trieste nell'ottocento. Le trasformazioni di una società civile*.

Glede razvoja italijanskih mestnih elit in njihovega gledanja na Slovence ter na prihodnost Trsta velja omeniti delo Anne Millo (1989) *L'élite del potere a Trieste*. O tržaških izgredih l. 1868 in 1878 poročata knjigi *Okoličanski bataljon: "fatti di luglio 1868"* Josipa Merkuja (Merku, 2002) in *Adriatico Irredento: Italiani e slavi sotto la lente francese* Alcea Riose (Riosa, 2009). *Adriatico irredento* se dotika tudi dogajanja v Istri in Dalmaciji, s katerim se ukvarja tudi Jože Pirjevec v delu *Serbi, croati, sloveni: storia di tre nazioni*. Glede nacionalnega vprašanja v Istri in Dalmaciji je treba tudi omeniti še dve novejši deli italijanskega zgodovinopisja, *Nazionalismi di frontiera* Marine Cattaruzza (2003) ter monografijo *Italiani di Dalmazia* Luciana Monzali (Monzali, 2004). Med slovenskimi avtorji bi tu podčrtal članek Salvatorja Žitka *Slovensko-hrvaški politični odnosi v Istri v času ustavne dobe 1861–1914*, objavljen v reviji *Acta Histriae* (Žitko, 2002), ki nudi obširno sliko razvoja slovenskega in hrvaškega narodnega gibanja v Istri. Glede iste teme sta pomembna tudi članka Vasilija Melika *Istrski deželni zbor* (Melik, 1999) ter Franca Ostanka *Slovensko-hrvaška jezikovna meja v Istri* (Ostaneck, 1991).

Podatke o tržaških časopisih sem povzel po diplomski nalogi Robija Sturmana *Le associazioni ed i giornali sloveni a Trieste dal 1848 al 1890* (Sturman, 1996) ter po

obsežnem delu Silvine Monti Orel *I giornali triestini dal 1863 al 1902* (Monti Orel, 1976).

Ključno vlogo pri analizi teh let igra italijanski dnevnik *Il cittadino*, edini med vsemi časopisi, ki sem jih vzel v poštev, ki je izhajal skozi celotno obravnavano obdobje. *Il cittadino* je začel izhajati takoj po vojni leta 1866. Nastal je kot liberalni list, vezan predvsem na lik Francesca Hermeta, ki je bil ključna oseba italijanskega liberalnacionalnega tabora v šestdesetih in sedemdesetih letih. V zadnjih letih obravnavanega obdobja se je časopis oddalжил od Hermeta, zaznamoval pa ga je predvsem močan antiklerikalizem, ki se je ohranil vse do zadnje številke časopisa februarja 1893 (Monti Orel, 1976, 84–90). Hermet je bil ravno zaradi prvih trenj s *Cittadinom* glavni pobudnik novega liberalnacionalnega dnevnika *Il progresso*, ki pa je zaradi prevelikih finančnih izgub izhajal malo več kot dve leti, od 1871 do 1873 (Monti Orel, 1976, 180–181). Druga dva italijanska časopisa, ki sem ju vzel v poštev, sta *Il nuovo tergesteo* ter *L'indipendente*. Prvi je nastal leta 1876, v prehodnem obdobju, ko so se že začenjala pojavljati med italijanskimi liberalnacionalci radikalnejša stališča. Na podlagi splošnih idealov liberalizma je podpiral težnje po osamosvojitvi slovanskih narodov, v primeru Slovencev na Tržaškem pa je podpiral politiko italijanskih liberalnacionalcev (Monti Orel, 1976, 250–252). Leto pozneje ga je nadomestil *L'indipendente*, ki je odkrito zagovarjal stališča tržaškega iredentizma. Z razliko od *Piccola*, ki je nastal leta 1882 in je bil namenjen širši publiki, je bil *L'indipendente* namenjen ožji eliti. Ravno zaradi posledičnega nizkega števila izvodov je časopis posloval z močno denarno izgubo, ki so jo iredentistični krogi krili zaradi njegove politične pomembnosti. Časopis se je posvečal predvsem lokalni politični sceni in je torej zanemarljivo dogodka v širšem okviru, tako na državni kot na evropski ravni (Monti Orel, 1976, 575–577).

Pri slovenskih časopisih je treba omeniti številne liste, ki so izhajali v glavnem v obliki štirinajst–petnajstdnevnika v obdobju 1866–1871 ter poznejšo *Edinost*. V obdobju 1868–1871 bi tu omenil predvsem časopise *Ilirski Primorjan* (1866), *Primorec* (1867–1869) in *Slovenski Primorec* (1868), ki jih je izdajal Ivan Piano, ter *Jadransko zarjo* (1869–1870) Gašperja Martelanca. K tem je treba dodati še nov *Primorec*, ki pa ni predstavljal nadaljevanja istoimenskega časopisa in ga je leta 1871 objavljala Alojz Rajč. Vsi ti časopisi so se zavzemali za pravice slovenskega prebivalstva v Trstu, predvsem na področju šolstva in javne uprave, *Primorec* in *Slovenski Primorec* nudita tudi veliko informacij o dogodkih leta 1868 (Sturman, 1991, 83–89). Po nekajletnem zatišju slovenskega političnega tiska v Trstu je leta 1876 začela izhajati, najprej v obliki dvomesečnika, *Edinost*, glasilo istoimenskega političnega društva. V teku obravnavanega obdobja se je časopis že razvijal v smer dnevnika (dokončno je postal dnevnik januarja 1900). Podpiral je širjenje slovenskega jezika, kulture in literature ter zahteve političnega društva *Edinost* glede rabe slovenščine v šolah in v javni upravi (Sturman, 1991, 89–91).

Poudariti velja še pomembnost časopisa v hrvaškem jeziku *Naša sloga*, ki je začel izhajati leta 1870 v Trstu predvsem na pobudo škofa Juraja Dobrile. Namenjen je bil predvsem istrskim kmetom, podpiral je društvo *Edinost*, še posebno po prihodu mlajših

hrvaških predstavnikov, kot sta bila npr. Matko Laginja in Matko Mandić (Monti Orel, 1976, 551–552; Žitko, 2002, 36).

Sosledje različnih listov pa nam vseeno omogoča precej obsežno predelavo, ki bo neizbežno tudi odvisna od dejstva, da so slovenski časopisi izhajali v glavnem v obliki štirinajst–petnajstdnevnik, medtem ko so italijanski, ki jih je bilo tudi več, izhajali pogostejše.

Konec kratke ustavne dobe l. 1849 in začetek Bachovega absolutizma sta povzročila zatišje tako v slovenskih deželah kot v Trstu. Treba pa je vsekakor poudariti, da med redkimi političnimi spremembami, ki so preživele konec revolucionarne dobe, sodi priznanje Trsta kot neposrednega mesta cesarstva, saj je leta 1850 začel delovati prvi tržaški občinski svet, v katerem je od leta 1861 dalje italijanska liberalnacionalna stranka na podlagi volilnega cenzusa ohranila trdno večino vse do prve svetovne vojne (Apih, 1988, 49). Začetek druge polovice 19. stoletja je pomenil tudi uvod v obdobje gospodarske in demografske rasti jadranskega pristanišča (Visintini, 2001, 239–269), ki pa je bila tesna povezana z razvojem ostalih dežel habsburškega cesarstva, ki so predstavljale njegovo naravno zaledje (Vivante, 1984, 228–229).

Konec Bachovega absolutizma po porazu v vojni leta 1859 je privedel do nove ustavne dobe in do novega slovenskega tiska in politične dejavnosti na Tržaškem: leta 1866 je začel izhajati *Ilirski Primorjan*, prvi primer številnih kratkotrajnih političnih listov, ki so nastali pred *Edinosijo*. Prva slovenska čitalnica je nastala ravno v Trstu leta 1861. Nastala je kot *Slovanska čitalnica*, saj so pri njeni ustanovitvi sodelovali tudi drugi tržaški Slovani, že od samega začetka pa je imela izrazit slovenski značaj. Politične zahteve tržaških Slovencev so v glavnem vsebovale priznanje slovenščine v javnem uradovanju, slovenske šole, ločitev tržaške okolice od mesta.

Obdobje, ki sega od leta 1866, to je od avstrijsko-prusko-italijanske vojne, do leta 1882 in podpisa trozveze med Nemčijo, Avstro-Ogrsko in Italijo, je bilo izredno pomembno v zgodovini Trsta in slovensko-italijanskih, a tudi slovensko-hrvaških in italijansko-hrvaških odnosov. Ključni problem cesarstva od leta 1861 dalje je bil predvsem odnos z Madžari in posledično z ostalimi narodi, ki so sestavljali habsburško monarhijo. Nova vojna, ki je izbruhnila sredi leta 1866, je izbruhnila v trenutku, ko so bile debata in polemike o novi ureditvi cesarstva na višku. Poraz, ki ga je avstrijska vojska doživela na severu proti premočni pruski armadi pri Königgrätzu, je prisilil cesarja Franca Jožefa, da je sprejel mir, ki je izločil Avstrijo iz nemške zveze ter predal Veneto Napoleonu III., ki ga je le-ta zapustil Kraljevini Italiji. Odnosi med Dunajem in Rimom, ki je postal prestolnica Italije nekaj let pozneje, tj. septembra 1870, so zaradi tega ostali zelo slabi. Vojna pa je imela izredno pomembne posledice tako v notranji ureditvi celotnega cesarstva kot še posebno za tržaško območje. Poraz je prisilil cesarja, da se je dokončno dogovoril z Madžari, tako da je dualizem preuredil avstrijsko cesarstvo v novo avstro-ogrsko dvojno monarhijo. Kot bomo videli, je ta odločitev povzročila veliko zamer in trenj med centralno vlado in slovanskimi narodi v cesarstvu. Ne gre zanemariti dejstva, da je z dualizmom prišlo tudi do pomembne in nezaželene politične ločitve med Slovenci in Hrvati, saj so prvi ostali v sklopu Cislitvanije, medtem ko so hrvaške dežele z izjemo Dalmacije in Istre spadale

v sklop Translitvanije, katere notranji razvoj je bil v marsičem popolnoma različen. Nova državna ureditev je imela precejšnje posledice na slovenski politični sceni, naj tu omenim le začetek spora med Mladoslavenci in Staroslavenci, taborsko gibanje¹ in južnoslovanski kongres v Ljubljani leta 1870, ki je sprejel posebno izjavo o enotnosti južnih Slovanov (Melik, 2002b, 354; Žitko, 2002, 35). Po drugi strani je vojna premaknila mejo med habsburškim cesarstvom in Italijo proti vzhodu, iz Gardskega jezera do meja furlanske nižine. Od tega trenutka dalje je Trst postal eden izmed ključnih žarišč italijansko-avstrijskih napetosti, v katerih so bili neizbežno vpleteni tudi italijansko-slovenski odnosi. To dejstvo je prišlo predvsem do izraza leta 1868, z izgredu zaradi tržaškega bataljona, ki jih podrobneje obravnavam v razpravi.

V naslednjem desetletju so ključni elementi, ki so vplivali na razvoj dogodkov, ostali enaki. Do novih, izrednih zaostritev je prišlo v času vzhodne krize, z upori slovanskih narodov na Balkanskem polotoku proti turškemu cesarstvu, rusko-turško vojno leta 1878 in berlinskim kongresom, ki je med drugim povzročil začetek avstro-ogrske zasedbe Bosne in Hercegovine. Italiji ni uspelo, da bi iztržila kakšen rezultat na berlinskem kongresu, kljub upanju samega kralja Viktorja Emanuela II., ki je umrl ravno januarja leta 1878 in je do smrti računal na možnost, da bi se tudi Italija okoristila z razvojem balkanske krize (Chabod, 1965, 722; Mammarella, Cacace, 2010, 30–31). Italijanska diplomacija, ki jo je zaznamovala vse hujša zaostritev odnosov s Francijo, še posebno po francoskem posegu v Tuniziji leta 1881, je čutila potrebo po vključitvi v močno zaveznitvo: iz tega je nastala italijanska odločitev po zbližanju z Nemčijo in Avstro-Ogrsko, ki je privedla do oblikovanja trozveze leta 1882 (Mammarella, Cacace, 2010, 32), dogodek, s katerim se zaključuje obravnavano obdobje. Istega leta je prišlo tudi do usmrtnitve Guglielma Oberdanka.

Trst je s statutom, ki ga je pridobil leta 1849, dobil naziv “neposrednega mesta cesarstva”. Tržaški mestni svet je hkrati igral tudi vlogo deželnega sveta, kar je dalo veliko moč tržaškemu liberalnacionalnemu taboru po začetku nove ustavne dobe. Občinski-deželni svet je sestavljalo 54 članov. Podeželje je bilo razdeljeno na šest okrajev, vsak izmed njih je izvolil enega poslanca. Ostalih 48 poslancev je bilo izvoljenih na podlagi volilnega telesa, ki je bilo razdeljeno na štiri kurije na podlagi cenzusa. Vsaka kurija je izvolila dvanajst predstavnikov (Apollonio, 2007, 141).

V obdobju, ki ga jemljem v poštev, je imela italijanska liberalnacionalna stranka v Trstu absolutno premoč. To dejstvo je bilo posledica različnih dejavnikov, glavni pa je bil v tem, da ni bilo v teh letih nobene alternativne sile, ki bi se lahko potegovala za prevlado v mestu. Moč konzervativnih, prohabsburških sil je v teh letih stalno padala. Čeprav so te sile še uživale določeno podporo, predvsem v prvi volilni kuriji, v katero so spadali premožnejši sloji prebivalstva, je bila njihova politična moč v mestu vse manjša. Jedro liberalnacionalne moči je bilo v četrti kuriji, v kateri je glasovalo malomeščanstvo.

¹ Taborsko gibanje je nastalo po češkem zgledu in izraza Mladoslavenci in Staroslavenci se sklicujeta na Mladočehe in Staročehe, vse to kaže na vpliv, ki ga je dogajanje na Češkem imelo tudi v slovenskih deželah (Melik, 2002b, 356).

Slovensko gibanje se je v teh letih šele začelo oblikovati okrog čitalnic in preko udeležbe na taborih. Leta 1869 in 1870 so se tržaški Slovenci udeležili taborov v Šempasu in Sežani (Gestrin, Melik, 1966, 173) in s tem povzročili tudi negativno reakcijo italijanskega liberalnacionalnega tiska. Na sodelovanje tržaških Slovencev na teh taborih je vplivalo tudi dejstvo, da je tržaška občinska uprava prepovedala tabor, ki je bil sklican najprej v Žavljah, nato pri Fernetičih na Krasu junija 1869 (Pirjevec, 2008, 36). Spomniti velja tudi na skupni slovensko-hrvaški tabor v Kastvu v Istri leta 1871.

Le z nastankom političnega društva Edinost na polovici sedemdesetih let so lahko Slovenci računali na solidno politično organizacijo. Vse do zadnjih volitev, ki so se dogajale leta 1906 z volilnim sistemom iz leta 1849, pa je Slovincem uspela le izvolitev šestih predstavnikov podeželja, ostalih 48 je pripadalo italijanskemu taboru (Millo, 1989, 104). Edinost je vsekakor že od samega nastanka zagovarjala potrebo po večji vidljivosti in organizirani prisotnosti Slovencev v mestnem središču (Cattaruzza, 1995, 145). Delovanje Edinosti se je na koncu sedemdesetih let razširilo tudi na Istro, v tem okviru je bil pomemben tabor pri Dolini jeseni 1878.

V istih letih so se razmere spremenile tudi v tržaškem italijanskem taboru. Treba je vsekakor poudariti različen pristop, ki so ga različne tržaške politične sile imele do centralne oblasti. Ivan Nabergoj, vodilna oseba slovenske tržaške politične scene predvsem v sedemdesetih letih, je bil leta 1873 prvič izvoljen na Dunaj, kjer je bil potrjen vse do leta 1897 (Melik, 1965, 381), medtem ko italijanska liberalnacionalna stranka ni sodelovala na volitvah v obravnavanem obdobju (Apih, 1988, 62). Politični iredentizem se v teh letih ni še popolnoma uveljavil, tudi zaradi različnih stališč, ki jih je z razliko od liberalnacionalcev zagovarjala tržaška gospodarska elita, ki se je zavedala, da so iredentistične težnje vsebovale tudi mnogo nevarnosti za prihodnji gospodarski razvoj mesta (Millo, 1989, 31–32). Začenjale so se vsekakor pojavljati prve iredentistične zahteve, predvsem v obdobju od vzhodne krize in berlinskega kongresa dalje.

Dogodki leta 1868 predstavljajo pomembno razpotje, saj se je od takrat dalje odnos italijanske politične elite do slovenske prisotnosti v Trstu postopoma spremenil. Oberdankova smrt predstavlja uvod v novo fazo ostrejšega nacionalnega spora, le vse večja moč delavskega gibanja na prelomu stoletja je znova spremenila razmerje sil v mestu. Tudi habsburške oblasti so se zavedale vse večje nacionalne napetosti v mestu, ki se je izražala predvsem v življenju mestnega sveta, preko katerega je imela liberalnacionalna stranka skoraj absolutno oblast nad mestom (Cattaruzza, 1995, 124).

Obravnavano obdobje je igralo pomembno vlogo tudi v istrski stvarnosti, kjer je italijanski liberalnacionalni tabor lahko računal podobno kot v Trstu na solidno večino na podlagi volilnega zakona. Slovenci in Hrvati so morali združiti svoje moči v boju za uveljavljanje svojih narodnostnih in jezikovnih pravic. Prvi fazi istrskega političnega življenja, ko so slovenske in hrvaške zahteve zagovarjali predvsem predstavniki duhovščine, je sledilo novo obdobje ob koncu sedemdesetih let, ko se je med istrskimi Hrvati uveljavila mlajša generacija pravaških politikov, ki so delovali v tesnem sodelovanju oz. v sklopu političnega društva Edinost, ki je po svojem nastanku v Trstu razširilo svoje področje delovanja tudi na Istro.

VOJNO LETO 1866 IN DUALIZEM

Vojna leta 1866 in posledična uvedba dualizma v cesarstvu, ki ji je sledila, sta močno zaznamovala poznejši razvoj habsburške monarhije. Novonastali Kraljevina Italija in Kraljevina Prusija sta sklenili protiavstrijsko vojaško zavezništvo, ker sta na tak način računali na uresničitev svojih načrtov: pruski kancler Bismarck je želel izločiti habsburško monarhijo iz nemških dežel; Italija je ciljala na priključitev Benetk (Macartney, 1981, 611). Avstrija je bila kljub zmagam na italijanskem bojnem polju odločilno poražena od pruske vojske pri Königrätzu in se je morala odpovedati Benetkam in prevladi v nemških deželah (Macartney, 1981, 612).

Nova meja je po eni strani dajala italijanskemu elementu v Trstu upanje, da bi lahko v prihodnosti prišlo do novih sprememb in torej tudi do priključitve Trsta Kraljevini Italiji; po drugi strani pa je priključitev Veneta Italiji pomenila, da se je teža italijanskega elementa znotraj cesarstva zmanjšala. Ob avstrijskem porazu in posledični možnosti, da bi se avstrijsko-habsburška meja premaknila proti vzhodu, je *Ilirski Primorjan* ostro obsodil pismo nekega italijanskega Tržačana, ki je v italijanskem časniku *Perseveranza* iz Milana trdil, da je napočila ura za priključitev Trsta Italiji (Ilirski Primorjan, 5. 8. 1866, 2). Aprila 1867 je naslednik *Ilirskega Primorjana*, *Primorec*, navajal novico, da je italijanski admiral Persano načrtoval med vojno upor v Istri in Dalmaciji, *Primorec* pa je izražal prepričanje, da bi bil tak upor neuspešen zaradi odpora "*primorskih in dalmatinskih Slovanov*" (Primorec, 21. 4. 1867, Zunanje države, 2).

V istem obdobju sta se *Primorec in Slovenski Primorec*, ki je izhajal samo leta 1868, večkrat ukvarjala z vprašanjem nove notranje ureditve monarhije ter s tem povezanimi vprašanji.

Zaradi poraza v vojni proti Prusiji in Italiji je postal sporazum med cesarsko oblastjo in Madžari nujen, saj so se notranje razmere v cesarstvu poslabšale do take mere, da bi lahko celo razpadlo. Kompromis, ki sta ga Dunaj in Budimpešta dosegla s tako imenovanim *dualizmom*, je predvideval razdelitev monarhije na avstrijski in ogrski del, združena sta bila v Avstro-Ogrsko monarhijo preko cesarjeve osebe in treh skupnih ministrstev, za obrambo, zunanje zadeve in skupne finance. Dualizem je pomenil dogovor med cesarsko oblastjo in Madžari znotraj cesarstva, ki so si na tak način zagotovili daljšo okrepitev svoje premoči nad drugimi komponentami tako v Cislitvaniji kot v Translitvaniji (Taylor, 1956, 151–157). Kann poudarja, da so po uveljavitvi dualizma vsi nadaljnji reformistični poizkusi propadli ravno zaradi razmerja sil oz. državne strukture, ki je nastala z dogovorom med cesarsko oblastjo in Madžari in se je ohranila vse do padca cesarstva (Kann, 1950, 18).

Odobritev nove ureditve cesarstva je povzročila precej polemik v slovenskem taboru, saj so slovenski poslanci, ki so se do zadnjega zoperstavljali dualizmu v korist federalizmu, zadnji hip spremenili svoje stališče (Melik, 2002a, 300). Ker je avstrijska vlada obljubila Poljakom in drugim slovanskim narodom v Cislitvaniji široko avtonomijo v primeru podpore dualizmu, so poljski poslanci spremenili svoje stališče in s tem tudi stališče slovenskih poslancev v dunajskem parlamentu. Politiki slovenskih poslancev,

ki so pripadali taboru Staroslovencev, so nasprotovali liberalnejši Mladoslavenci, ki so uvedli na slovensko politično sceno radikalnejšo usmeritev (Zwitter, 1962, 147).

Primorec, ki je sledil tudi debati o dualizmu v hrvaškem deželnem zboru (*Primorec*, 10. 5. 1867, V Trstu, 17. maja, 1²), je izrazil zaskrbljenost, da bi lahko glasovanje slovenskih poslancev v podporo dualizmu zabilo klin v slovansko vzajemnost, v odnosih do Čehov in še posebno do Hrvatov, ki so se upirali podrejenemu stanju v ogrskem delu monarhije (*Primorec*, 16. 6. 1867č, 1). *Primorec* je poročal tudi o sporih med Italijani, Madžari in Hrvati na Reki (*Primorec*, 2. 6. 1867, Druge avstrijske dežele, 1). V tem sklopu je *Primorec* tudi objavil pismo nekaterih reških Italijanov, ki so ostro napadali Hrvate in Srbe, ki bi morali čim prej postati Madžari, ter Ruse in ruskega carja, ki so podpirali panslavistične težnje (*Primorec*, 7. 7. 1867, Druge avstrijske dežele, 2). V februarju 1867 pa je *Cittadino* objavil številne članke iz Reke, ki so poudarjali prednosti priključitve mesta Hrvaški ali pa avtonomije v sklopu Ogrske, ki jih je časopis objavljial s pripisom, da s tem ni nameraval opuščati stališč, ki jih je ponavadi zagovarjal.

Primorec je v oktobrski številki, ob novicah o poskusu osvojitve Rima s strani gari-baldincev, izrazil zaskrbljenost, da bi lahko Italija skušala osvojiti “*tudi takraj Adrije lep kos slovenske dežele*”. Nujno naj bi bilo zadušiti agitacije na italijanskih mejah in združiti “*slovenski narod v politično celoto*” (*Primorec*, 20. 10. 1867, V Trstu, 20. oktobra, 1).

Zadnja številka *Primorca* iz leta 1867 pa vsebuje na prvi strani obsežno razmišljanje o novici, da so italijanski poslanci v dunajskem parlamentu izoblikovali poslanski klub. Članek je povezal to novico na druge, o katerih je časopis poročal v prejšnjih številkah: poitalijančevanje šol, prevlada italijanščine v pisarnah, prisotnost propagandistov iz Kraljevine Italije in italijansko nakupovanje zemljišč na Primorskem. K vsem tem zaskrbljujočim elementom je avtor dodajal novega, zahtevo po italijanski pravni akademiji v Gorici, ki bi tako postala središče poitalijančevanja, ki bi za Slovence in posredno za habsburško cesarstvo pomenilo “*izgubo dostopa na morje in torej pravo katastrofo*” (*Primorec*, 15. 12. 1867, Slovenci pozor!, 1). Avtor je s temi besedami podpiral stališče, da bi se cesarskim oblastem splačalo podpreti slovenske zahteve, ker bi Slovenci lahko šteli habsburške interese na jadranski obali pred nemškimi ambicijami in italijanskim irendentizmom. Ista številka je v duhu jugoslovanske vzajemnosti tudi poročala o zasedanju slavonskega deželnega zbora, kjer ni bilo nobenega zastopnika hrvaških interesov, saj so bili vsi poslanci “madžaroni”, ki so torej podpirali budimpeško politiko v škodo hrvaških nacionalnih interesov (*Primorec*, 19. 1. 1868, Memento Slovincem, 1–2).

Slovenski Primorec je v dveh marčnih številkah objavil zelo obsežen članek z naslovom “*Srbija v pogledu na južno Slavenstvo*”. Članek je vseboval precej pomembnih in za tisti čas drznih trditev, saj je v njem med drugim pisalo, da Srbija “*v narodnem smislu mora biti nositeljica idej našega veka. Ona ne more hladnokrvno gledati, kako se je Italija zjedini-la, ona ima enako stanje, enako nalogo na slavenskem jugu; njena je dolžnost, da idejo to čuva i razprostira, i s časom dovrši*” (*Primorec*, 8. 3. 1868,

2 Tu gre verjetno za tiskarskega škrate. Časopis je v resnici izšel 19. maja, na prvi strani pa je natisnjen stavek “Pri Sv. Ivanu v Trstu, 10. maja 1867”. V vseh citatih, ki se nanašajo na to številko, sem uporabil datum 10. maja, ker je tako tiskano na časopisu.

Srbija v pogledu na južno Slavenstvo, 1; Primorec, 22. 3. 1868, Srbija v pogledu na južno Slavenstvo, 1):

Članek se na skoraj odkrit način zavzema za tesnejše sodelovanje, tudi politično, ne le med Slovenci in Hrvati v habsburškem cesarstvu, temveč tudi s Srbijo, še posebno močno pa je videti primerjanje med Srbijo in združitvijo Italije. Le malo pozneje je *Slovenski Primorec* posvetil nekaj pozornosti tudi situaciji na Hrvaškem, kjer bi lahko madžarsko ravnanje privedlo do razpada same Ogrske (Slovenski Primorec, 10. 5. 1868, Hungariam no nest vita, si est vita, non est ita, 1).

DOGODKI V TRSTU LETA 1868

Med poletjem 1868 je prišlo v Trstu do hudih izgrediv, v katere je bil vpleten tudi okoliški bataljon, ki so ga sestavljali Slovenci. Naj tu spomnim, da je glede vojaških obveznosti Trst užival poseben status, saj je bilo mesto oproščeno vojaške službe na podlagi posebnega odnosa med Trstom in Habsburžani vse od leta 1382 dalje (Merku, 2002, 38). Enako ni veljalo za okolico, ki je bila zadolžena za oblikovanje bataljona, ki so ga iz narodnega vidika sestavljali Slovenci, kot posledica dejstva, da mesto ni bilo vanj vključeno. Naj tu še opozorim, da je že pred začetkom vojne leta 1866 v Trstu potekala razprava glede oproščanja vojaške službe za Trst in okolico.

Povod za nemire leta 1868 je bil nov šolski zakon, s katerim so cesarske oblasti hotele odvzeti Cerkvi kontrolo nad šolskim izobraževanjem. Razmere so se tako zaostrele, da je v nemirih, ki so dosegli vrhunec 13. julija 1868, prišlo do dveh mrtvih in več ranjenih (Apih, 1988, 60). *Primorec* in *Slovenski Primorec* sta posvetila veliko pozornost tem dogodkom in izpostavila odgovornosti italijanskega tabora. Izredno visoki napetosti zaradi šolskega zakona, ki je že povzročila nemire in manifestacije v mestnem središču, so se pridružili novi nemiri zaradi istočasne otvoritve nove slovenske čitalnice v Rojanu, 12. julija. Pevci iz Sv. Ivana, ki so sodelovali pri otvoritvi s svojimi narodnimi zastavami, so bili po poročanju *Primorca* tarča besednega, nato tudi fizičnega obračunavanja na poti domov. Obseg nemirov se je še povečal in povzročil, kot že rečeno, poseg okoliškega bataljona. Tako je *Primorec* poročal o dogodkih v tržaškem mestnem središču preko pisma županov in delegatov tržaške okolice, ki ga je objavil na prvi strani (Primorec, 20. 7. 1868, Dogodbe v Trstu v preteklem tednu. Okolični zastopniki prebivalcem v okoliški tržaški in v Trstu, 1).

Časopis je tudi opozoril na to, da je spomenica, ki jo je mestno svetovalstvo nasloвило cesarskim oblastem, nalašč molčala o kateri koli odgovornosti italijanske strani in krivila za vse Slovence, hkrati pa tržaški županski namestnik ni hotel sprejeti spomenice županov in poslancev tržaške okolice. *Primorec* in *Slovenski Primorec* (Slovenski Primorec, 26. 7. 1868, Rabuka v Trstu, 1–2) sta torej skušala dokazati tezo, da je bila italijanska stran kriva za nemire.

Slovenski Primorec je avgusta ostro kritiziral delovanje mestnega magistrata in mestnega sveta ter splošno stanje v mestu, ki so ga povzročali italijanski skrajneži (Slovenski Primorec, 9. 8. 1868, Rabuka v Trstu, 1–2). *Slovenski Primorec* je tudi očital mestnemu svetu, da ni pravočasno sporočil okolici o odločitvi, s katero je 14. julija odvezl

okoliškemu bataljonu vlogo nočne mestne straže. *Primorec* in *Slovenski Primorec* sta namenila v naslednjih številkah veliko pozornost tržaškemu deželnemu zboru, v katerem so slovenski predstavniki očitali županovemu namestniku, dr. Giovanniju de Baseggu, da ni sprejel dokumenta predstavnikov okolice v slovenskem jeziku.³ Protest okoliških poslancev je mestni svet obravnaval 2. septembra, županov namestnik in italijanski poslanci pa so te kritike zavrnil (Primorec, 6. 9. 1868, Drobtine, 1).

Slovenski Primorec je v svoji zadnji številki zavrnil vse teze poročila komisije mestnega sveta in jih obravnaval kot laži ter izrazil zaupanje v modrost in pravičnost sodstva. Nadaljevale pa so se tudi polemike med slovenskimi in italijanskimi časopisi, saj je *Slovenski Primorec* očital *Cittadinu*, da je napadal prebivalce okolice ter rojansko čitalnico.

Politični boj v mestu se je v naslednjem obdobju osredotočil predvsem na odnose med mestnim središčem in okolico: zaradi tega je *Primorec* objavil obsežno poročilo, katerega namen je bil dokazati, da mestni svet ni smel odvzemati pravice okolici (Primorec, 20. 9. 1868, Mesto Trst in okolica, 1–2). *Primorec* je tudi naštel vrsto razlogov, zaradi katerih bi se moralo ločiti okolico od Trsta, med temi je bil prvi in najpomembnejši različna narodnost.

V isti številki je *Primorec* polemično navedel trditve poslanca Hermeta, ki je predstavil deželnemu zboru prošnjo po razpustitvi okoliškega bataljona, ki jo je podpisalo 11.213 občanov, ter izjavil, da so *de facto* bili vsega krivi slovenski klerikalci, ki so zagovarjali narodne utopije.

Nemiri 1. 1868 so močno pogojevali razvoj dogodkov v naslednjih mesecih. Italijanska stran je dosegla, da je vlada 10. avgusta 1869 razpustila okoliški bataljon (Jadranska zarja, 5. 9. 1869, Ukaz državnega vojaškega ministerstva, 2). Še večjo pomembnost pa so imele volitve za nov deželni zbor, ki so se odvijale spomladi leta 1869, saj so potrdile premoč italijanske stranke, ki se je ohranila vse do prve svetovne vojne. Volilna komisija ni odobrila izvolitve petih slovenskih poslancev, ker naj bi pri volitvah sodelovali tudi ljudje, ki niso imeli volilne pravice. Preurejene volilne liste pa so mnogim prebivalcem okolice odvzele pravico do glasovanja. Potrjena je bila le izvolitev Nabergoja.

Tudi *Il cittadino* je namenil veliko pozornosti dogodkom poletja 1868 in objavil rekonstrukcijo celotnega dogajanja (*Il cittadino*, 15. 7. 1868, *Corriere del mattino*, 2). 10. julija se je sestal občinski svet, da bi razpravljal o novem šolskem zakonu. Seja je bila nesklepčna, ker veliko občinskih poslancev ni bilo prisotnih, kar naj bi povzročilo jezo javnega mnenja, ki je priredilo manifestacije ter vzklikalo proti papežu in baronu Bachu, cesarsko-kraljevemu namestniku. 11. julija se je odvijala velika skupščina slovanskega tabora, v katerem so bili, tako je trdil *Cittadino*, tudi mnogi klerikalci. Takoj po izgredih naj bi mnogi meščani podpisali peticijo za razpustitev okoliškega bataljona. Dogodki iz prejšnjih dni naj bi dokazovali, da sta se v Trstu spopadla dva tabora: liberalni ter klerikalni, ki naj bi izkoriščal revne in nevedne okoličane. *Cittadino* je sklenil svoje

3 Primorec, 2. 8. 1868, Dopisi iz tržaške okolice, 1–2 in 6. 9. 1868, Drobtine, 1; Slovenski Primorec, 26. 7. 1868, Rabuka v Trstu, 1 in 9. 8. 1868, Rabuka v Trstu, 2.

poročanje z oceno, da sta bila tako cesarsko-kraljevi namestnik baron Bach kot direktor policije Kraus neprimerna za svoje odgovornosti.

Dne 19. julija je tudi *Cittadino* poročal o že omenjenem sestanku predstavnikov okolič, ki se je dan prej odvijal na Opčinah (Il cittadino, 19. 7. 1868, Notizie dal territorio, 3). V kasnejših dneh se je *Cittadino* ukvarjal s poročanjem italijanskim dnevnikom o tržaških dogodkih. *L'opinione* iz Firenc je namreč objavila članek, v katerem je pisalo, da so okoliški bataljon sestavljali Slovani, ki niso bili sovražniki le Italijanov, temveč nasploh liberalne stranke, ki je v Trstu prevladovala. *Cittadino* se s tako razlago ni strinjal. Slovani naj bi prisluhnili daljnemu klicu panslavizma in se povezali z Nemci, ki so se po mnenju avtorja bali, da bi jim nove ustavne svoboščine in spoštovanje nacionalnih pravic odvzeli oblast. *Cittadino* je zaključil svoj članek s trditvijo, da so zavezništvo podprli tudi klerikalci in jezuiti in naj bi to zavezništvo v resnici povzročilo tržaške izgrede (Il cittadino, 21. 7. 1868, Trieste, 20 luglio, 1).

V prvih dneh avgusta je *Cittadino* komentiral proglas novega cesarsko-kraljevega namestnika, barona Karla Moehringa. Tržaški dnevnik je pohvalil novega namestnika zaradi jasnosti in odkritosti njegovega proglasa, po drugi strani pa je izrazil skrb, da bi se lahko Moehring obnašal kot neke vrste vojaški guverner. Prav je bilo torej, tako je menil dnevnik, da nov cesarski namestnik ni razlikoval med Italijani, Nemci in Slovani, treba pa je bilo priznati, da so obstajale razlike med temi tako različnimi narodnostmi (Il cittadino, 6. 8. 1868, Corriere del mattino-Trieste, 6 agosto, 2).

Konec avgusta je tržaški dnevnik objavil daljši članek, ki je razlagal zgodovino in vlogo okoliškega bataljona v preteklosti ter razloge, zaradi katerih je bila nujna njegova ukinitve (Il cittadino, 30. 8. 1868, Del battaglione territoriale, 1–2). Treba je poudariti, da je dnevnik navajal ne le pravne razloge, temveč tudi "moralne": začetno naj bi bili člani okoliškega bataljona v glavnem kmetje, postopoma pa so mnogi izmed njih začeli opuščati poljedelstvo in raje iskali službo v mestu. Alkohol, prostitucija, izguba prvotnih kmečkih dolžnosti naj bi spremenili člane bataljona iz kmetov v nesposoben in pokvarjen proletariat. V naslednjih dneh je *Cittadino* obrazložil, da so julijski dogodki dokazovali, kako slab vpliv so imele čitalnice, slovanska duhovščina in na žalost tudi nekateri predstavniki javnih funkcij nad okoličani (Il cittadino, 4. 9. 1868, Del battaglione territoriale, 2).

Dne 15. oktobra 1868 je *Cittadino* objavil manifest slovenskega tabora pri Šempasu (Il cittadino, 15. 10. 1868, Trieste, 15 ottobre, 1) in kritiziral poslanca Nabergoja, ki je izrazil skrb Slovencev tržaškega ozemlja zaradi italijanizacije, ki naj bi jo izvajala mestna uprava (Il cittadino, 20. 10. 1868, Il meeting sloveno, 1).

Zadnji meseci leta 1868 in začetek leta 1869 so bili namenjeni volilnemu boju za tržaški mestni svet ter polemiki glede zahteve okolice, da bi prišlo do ločitve od mesta. *Cittadino* je trdil, da ni bilo res, da se je večina volivcev okolice prepoznavala v slovenskem taboru. (Il cittadino, 16. 3. 1869, Articoli comunicati-Sulle elezioni del Consiglio Municipale nel Territorio, 3).

Cittadino je v naslednjih dneh apeliral na volivce okolice, da bi vsekakor zbrali med domačini in ne bi podprli "tujih" kandidatov (Il cittadino, 19. 3. 1869, Le elezioni del Territorio, 1). *Cittadino* je objavil poročilo volilne komisije, ki je razveljavila izvolitev

petih slovenskih poslancev, brez komentarjev (Il cittadino, 17. 4. 1869, Notizie locali e fatti diversi-Elezioni del Territorio, 2), ter pozitivno ocenil novico o razpustitvi okoliškega bataljona, saj naj bi predstavljala prvi korak na poti k normalizaciji odnosov med mestom in okolico, nujni pa naj bi bili tudi ukrepi proti tujim agitatorjem, ki so povzročali nemire v okolici (Il cittadino, 16. 6. 1869, Ultime notizie, 2).

ISTRA IN DALMACIJA

Leta, v katerih se je razvil nacionalni spor med Slovenci in Italijani v Trstu, so tudi leta vseh močnejših nacionalnih trenj v Istri, Reki in Dalmaciji. V istrskem deželnem svetu je skozi vse obravnavano obdobje prevladal, s pomočjo volilnega zakona, italijanski tabor. Stanje na Reki je bilo popolnoma drugačno. Hrvaški tabor se je zavzemal za priključitev mesta Hrvaški, Italijani pa so od sprejetja dualizma do zadnjih let stoletja podpirali budimpeško vlado, ker je slednja spoštovala mestno avtonomijo (Volpi, 2003, 53–61).

Politično življenje v Dalmaciji se je odvijalo po še bolj drugačnih tirih. Italijanski tabor je podobno kot v Istri ohranil dolgoletno premoč s pomočjo volilnega zakona in oviral hrvaške poskuse, da bi Dalmacijo priključili Hrvaški. Proti koncu stoletja pa se je njegova moč začela krhati: leta 1882 so italijanski avtonomisti, ki jih je vodil dolgoletni splitski župan, deželni in državni poslanec Antonio Bajamonti (Monzali, 2004, 30–31, 38–39, 72), izgubili splitske občinske volitve.

Cittadino je predvsem v prvih letih objavil številne članke, v katerih je zagovarjal stališča hrvaškega nacionalnega tabora in kritiziral stališča dalmatinskih avtonomistov (Il cittadino, 16. 10. 1866, Carteggi particolari-Dalla Dalmazia 11 ottobre, 2; 11. 1. 1867, Carteggi particolari-Dalla Dalmazia il 6 gennaio, 1). Stališče, ki ga je *Cittadino*, glasnik italijanskega nacionalnega tabora, zavzel februarja 1867, je izredno zanimivo: uredništvo časopisa je izrekalo podporo jugoslovanskemu nacionalnemu načelu (Il cittadino, 10. 2. 1867, Carteggi particolari, 2). Prvotno podporo hrvaškim zahtevam za priključitev Dalmacije Hrvaški pa je sčasoma nadomestila nova linija, potrebovala je precej let, da bi se dokončno uveljavila, ki se je sklicevala na stališča Bajamontijevih avtonomistov. Tako lahko še novembra 1874 zasledimo članek, katerega avtor je trdil, da je v Dalmaciji večina govorila "slovanski jezik", ki so ga vsekakor razumeli vsi, vključno z manjšino, ki je uporabljala italijanski jezik (Il cittadino, 25. 11. 1874, La lingua italiana in Dalmazia, 1).

Ravno na koncu obravnavanega obdobja lahko zasledimo v *Cittadinu* članek, ki kaže, v kolikšni meri se je spremenil pogled tržaškega dnevnika na dalmatinsko stvarnost: avgusta 1882 je časopis poročal o občinskih volitvah v Splitu, kjer je bil Bajamonti premagan (Il cittadino, 7. 8. 1882, Elezioni di Spalato, 1–2). Članek se je zaključil s trditvijo, da poraz avtonomistične stranke in Bajamontija ni bil dokončen zaradi neenotnosti njegovih nasprotnikov, na strani avtonomistov pa so bili vsi pošteni možje. O volitvah v Splitu je poročala tudi tržaška *Edinost*, ki se je veselila hrvaške zmage v "starodavni trdnjavi lahonov" (Edinost, 26. 7. 1882, Zmaga Slovanov v Spljetu, 1).

Istrska stvarnost se razlikuje od Dalmacije, pa tudi od Trsta. Poudariti velja dejstvo, da je glavna politična razmejitev v Istri potekala skozi stoletja na osi sever-jug in je ločevala beneško od habsburške Istre. Šele v drugi polovici 19. stoletja se je jasneje oblikovala vodoravna etnična meja med Slovenci in Hrvati na podlagi narodne zavesti (Žitko, 2002, 30). V Istri sta si torej stala nasproti na eni strani italijanski tabor, na drugi pa slovensko-hrvaški.

Istrski deželni zbor, ki se je sestajal v Poreču, je sestavljalo 30 poslancev: 27 je bilo izvoljenih, poleg teh pa so bili člani zbora še tržaško-koprski, poreško-puljski in krški škof (*virilisti*). S spremembo zakona leta 1870 se je število izvoljenih poslancev povečalo na 30, po novem zakonu je deželni svet torej sestavljalo skupno 33 članov (Žitko, 2002, 32). Volitve so potekale na podlagi kurialnega volilnega telesa, v katerem so bili volivci razdeljeni na podlagi cenzusa. Tretjina (deset poslancev – leta 1870 je zakonska sprememba povečala število na trinajst) je pripadala mestom in trgovsko-obrtni zbornici, dvanajst jih je pripadalo kmečki kuriji, pet poslancev je pripadalo veleposestnikom, k tem je bilo treba še dodati tri viriliste. Kmečko kurijo je torej zastopalo 40 % poslancev, čeprav je zajemala 70 % prebivalcev dežele (Melik, 1999, 635). Italijanska stran je lahko na podlagi takega sistema ohranila solidno večino v deželnem zboru, čeprav so Slovenci in Hrvati na osnovi ljudskih štetij iz let 1857, 1869 in 1880 skupno predstavljali dve tretjini prebivalstva (Žitko, 2002, 32).

Najpomembnejši lik hrvaškega tabora je bil v prvih letih delovanja deželnega zbora poreško-puljski škof Juraj Dobrila, ki je bil od leta 1861 do 1873 tudi državni poslanec na Dunaju (Žitko, 2002, 32–35), nadaljeval pa je s svojim trudom za krepitev slovenskega in hrvaškega tabora tudi v svoji novi vlogi tržaško-koprškega škofa od leta 1875 dalje. Dobrila je bil že pred tem glavni pobudnik nastanka časopisa v hrvaškem jeziku *Naša sloga*, ki je začel izhajati v Trstu leta 1870. Slovenska in hrvaška duhovščina je igrala bistveno vlogo v prvem obdobju istrskega političnega življenja, saj se je uveljavila kot izobraženo vodstvo narodnega gibanja (Žitko, 2002, 33). Italijanski tabor je od samega začetka zavračal možnost enakopravnosti med italijanščino na eni strani in slovenščino in hrvaščino na drugi strani. Na prehodu iz 19. v 20. stoletje je italijanska večina v deželnem zboru začela podpirati ustanavljanje ne le javnih italijanskih šol, temveč tudi zasebnih in v ta namen finančno pomagala združenju *Lega nazionale* (Ostaneč, 91, 220).

Na začetku sedemdesetih let so se slovenski in hrvaški predstavniki tudi v Istri trudili, da bi razširili programe in stališča jugoslovanskega kongresa, ki je potekal leta 1870 v Ljubljani in na katerem so sodelovali slovenski, hrvaški in srbski predstavniki. V ta namen se je v Kastvu odvijal maja 1871 tabor, ki pa se ni mogel posvečati vprašanju zedinjenja južnih Slovanov zaradi prepovedi oblasti in je posvetil največjo pozornost odporu Slovencev in Hrvatov proti priključitvi Istre Trstu (Melik, 2002b, 354; Žitko, 2002, 35). V drugi polovici sedemdesetih let je močnejši pritisk italijanskega iredentističnega gibanja v času vzhodne krize in berlinskega kongresa vplival na odločitev političnega društva Edinost, da je priredilo tabor v Dolini pri Trstu, o katerem poročam v drugem poglavju. Tabor je bil tudi priložnost za potrditev sodelovanja med Slovenci in Hrvati, saj so pri njem sodelovali tudi hrvaški predstavniki iz Istre (Žitko, 2002, 36).

Tudi za Istro predstavlja začetek osemdesetih let uvod v novo politično obdobje. V teh letih je vodstvo hrvaškega tabora v Istri prevzela mlajša generacija pravaških politikov, ki pa so iz skrbi do italijanske nevarnosti izbrali pot tesnega sodelovanja s Slovenci in zagovarjali politični program, ki je sovpadal z zahtevami slovenskega političnega društva Edinost iz Trsta. Mnogi izmed teh predstavnikov, kot npr. Matko Leginja in Matko Mandić, so na začetku osemdesetih letih prevzeli vodilne vloge v časopisu *Naša sloga* in podprli društvo Edinost, ki se je od leta 1878 uveljavilo kot enotna politična organizacija Slovencev in Hrvatov v Istri (Žitko, 2002, 37), od leta 1884 pa je nastal v istrskem deželnem zboru "Hrvaško-slovenski" poslanski klub (Žitko, 2002, 38).

Za razliko od Dalmacije je *Cittadino* od samega začetka prepričano zagovarjal stališča italijanskega tabora glede Istre. V novembru 1867 je *Cittadino* objavil obsežno poročilo, ki ga je pripravil Pietro Kandler na zahtevo istrskega deželnega zbora in je vsebovalo dolg pregled zgodovine Istre z namenom, da bi dokazalo njeno ločenost od Kranjske.⁴ Časopis se je v istem obdobju zavzemal za spremembo učnega jezika v pazinski gimnaziji iz nemščine v italijanščino in v ta namen podprl pobude, ki so stremele k temu. *Cittadino* je trdil, da bi bila ustanovitev gimnazije v slovanskem jeziku nepotrebna, saj je prebivalstvo ni potrebovalo, bila bi torej popolnoma nekoristna. Raba italijanskega jezika naj ne bi ciljala na asimilacijo slovanskega prebivalstva, kateremu je bilo treba priznati vse pravice (Il cittadino, 25. 4. 1874, Il ginnasio di Pasino, 1).

Velja omeniti, da je tej debati pazljivo sledila tudi tržaška *Naša sloga*. Gimnazija v Pazinu naj bi morala uporabljati hrvaški učni jezik, upoštevajoč 19. člen ustave, ki je vseboval pravico vseh narodov, da bi se izobraževali v materinem jeziku. *Naša sloga* je utemeljevala zahtevo z ugotovitvijo, da so Hrvatje predstavljali absolutno večino prebivalcev Istre (145.000 od skupnih 250.000 prebivalcev) (Naša sloga, 16. 7. 1874, Hrvatska gimnazija v Pazinu, 2–3).

Cittadino je v teh letih zagovarjal združitev Istre in Trsta in s pozornostjo sledil vsem pobudam, ki so podpirale to stališče. Leta 1877 je objavil obsežno razmišljanje pod naslovom "Italijani in Slovani", ki je obravnavalo istrsko situacijo. Članek je izhajal iz trditve, da je bila Istra italijanska iz najstarejših časov, le med stoletji naj bi se na podeželju naselilo nekaj slovanskega prebivalstva. Slovani, ki so se preselili v mesta, naj bi se takoj poitalijančili, le tisti, ki so prebivali v najbolj oddaljenih predelih, so ohranili prvotni značaj. V obmejnih deželah se je večkrat dogajalo, da je bilo hkrati prisotnih več narodnosti, le ena pa naj bi lahko igrala dominantno vlogo in skrbeti naj bi torej bilo treba, da bi čim več napredovala (Il cittadino, 7. 9. 1877, Dall'Istria settembre 1877, 1). Članek je vseboval tudi zelo močno tezo o podrejenosti podeželja mestom, saj je trdil, da tako, kot je podeželje naravno podrejeno odgovarjajočim mestom, se mora podeželsko prebivalstvo privaditi na kulturo mestnega prebivalstva (Il cittadino, 7. 9. 1877, Dall'Istria settembre 1877, 1). *Cittadino* je decembra 1882 objavil članek iz tednika *L'istria* pod naslovom "Hrvatizem v Istri". Avtor članka je trdil, da se je v Istri že dalj časa dogajalo,

4 Il cittadino, 5. 11. 1867, Varietà dell'Istria e della Carsia rispetto alla Carniola, 2–3; 6. 11. 1867, Varietà dell'Istria e della Carsia rispetto alla Carniola, 3; 13. 11. 1867, Varietà dell'Istria e della Carsia rispetto alla Carniola, 3–4; 14. 11. 1867, Varietà dell'Istria e della Carsia rispetto alla Carniola, 3.

da so nesramni pisci stalno napadali italijanski element preko panslovanskih časopisov iz Ljubljane, Trsta, Reke in Zagreba. Istrani niso še nikoli odgovorili lažem teh tujcev: pokrajina je do takrat živela v miru, razmere pa bi se lahko spremenile, če bi ti pisci nadaljevali po taki poti (Il cittadino, 11. 12. 1882, Il croatismo nell'Istria, 1).

Tudi drugi tržaški italijanski dnevniki so sledili dogodkom v Istri: *Il progresso* je leta 1873 posvetil precejšnjo pozornost volitvam za dalmatinske in istrske poslance v državni zbor. Oktobra 1873 je opozoril na dejstvo, da zmaga liberalnega tabora v Istri še ni pomenila, da je bila bitka končana (Il progresso, 30. 11. 1873, Carteggi particolari-Dall'Istria, 28 ottobre, 2). *Il nuovo tergesteo* je leta 1877 objavil kratek članek, v katerem je ironiziral s Hrvati, ki so v Zagrebu priredili ples za "bratsko zvezo z Istro" (Il nuovo tergesteo, 18. 1. 1877, Amori croati, 2).

Indipendente, ki je že v prvem letu izdaje večkrat obravnaval razmere v Istri in Dalmaciji, je posvetil marca 1880 veliko člankov volitvam v Istri. Leto pozneje je dnevnik objavil članek o praktičnem udejanjenju narodne enakosti v Istri (L'indipendente, 5. 2. 1881, Sulla pratica attuazione dell'eguaglianza nazionale nell'Istria, 1). Tržaški dnevnik je primerjal italijansko in "slovansko" narodnost: prva naj bi se lahko opirala na tisočletno kulturo, druga naj ne bi imela zgodovine, ni razpolagala z mestnimi središči in naj bi se zavedala svoje podrejenosti italijanskemu delu prebivalstva. Praktična enakost naj bi torej bila neuresničljiva (L'indipendente, 5. 2. 1881, Sulla pratica attuazione dell'eguaglianza nazionale nell'Istria, 1).

ŠOLSTVO, JAVNA UPRAVA, ODNOSI V TRŽAŠKEM MESTNEM SVETU TER SLOVENSKE ZAHTEVE

Šolstvo je bilo v teh letih v samem središču političnega konflikta tako v Istri kot v Dalmaciji. Podobna situacija je veljala tudi za Trst, kjer se je večkrat pojavilo vprašanje slovenskih šol. Liberalnacionalni tabor je nasprotoval gradnji šol s slovenskim učnim jezikom v mestnem središču. Upošteevajoč premoč liberalnacionalcev v tržaškem občinskem svetu je jasno, da je lahko italijanska večina brez težav zavrnila slovenske zahteve (Pirjevec, 2008, 36).

Cittadino je junija 1869 objavil članek o odnosih med mestom in okolico ter izrazil prepričanje, da je večina okoliškega prebivalstva nasprotovala "tujim panslavističnim agitatorjem". Novi mestni svet bi moral po mnenju avtorja skrbeti za slovenske osnovne šole v okolici, promovirati nastanek novega tednika v slovenskem jeziku in skrbeti za gospodarstvo okolice, še posebno z znižanjem carin (Il cittadino, 15. 6. 1869, I nostri territoriali, 1).

Tržaški italijanski dnevnik je redkokdaj neposredno obravnaval slovenska stališča in v teh primerih je ponavadi zagovarjal popolnoma nasprotne pozicije. Izjemo predstavljata dva primera, prvi iz leta 1870, drugi iz leta 1878. *Jadranska zarja* je maja 1870 objavila kratek članek o politiki nemške liberalne stranke Karla Rechbauerja, katere cilj je bil ponemčevanje Slovencev. Stranka je v ta namen širila govornice o nevarnosti, ki so jo Slovenci predstavljali za Italijane zaradi nove dunajske vlade, ki jih je podpirala. Na tak način bi se Slovenci in Italijani medsebojno ošibili. *Jadranska zarja* je temu odgovarjala

ter opozarjala italijanski tabor na neresničnost teh govoric (Jadranska zarja, 15. 5. 1870, Rechbauerjeva i njegove stranke politika, 1).

Il cittadino se je kmalu odzval na članek o Rechbauerju. Italijanski dnevnik je objavil (*Il cittadino*, 18. 5. 1870, *Ultime notizie*, 2) skoraj celoten prevod iz nemščine⁵ in napisal, da k takemu razmišljanju ni bilo treba ničesar dodati, saj je izražalo točno iste misli, ki jih je *Cittadino* večkrat izrazil.

Cittadinovo poročanje o govoru poslanca Nabergoja v državnem zboru leta 1878 je še zanimivejši primer. Nabergoj je posegel med debato o reformi hišnega obrestnega davka. *Cittadino* je pohvalil Nabergojev govor, saj je imel Nabergoja za političnega nasprotnika, njegov govor pa je bil vreden objave (in res ga je *Cittadino* tudi objavil v celoti), ker naj bi okoliški poslanec zelo uspešno branil tržaške interese (*Il cittadino*, 22. 5. 1878, *Il casatico e l'on. Nabergoi*, 1).

Gre pa vsekakor za dva osamljena primera, saj je *Cittadino* npr. odkrito zagovarjal priključitev dela okolice mestu ter reformo volilnega zakona za tržaški občinski svet.

Med dogodke, ki so pritegnili pozornost tudi italijanskih tržaških dnevnikov, sodi tabor v Dolini, ki se je odvijal leta 1878. O njem sta poročala tako *Cittadino* kot *Indipendente*. *Cittadino* je komentiral zahteve, ki so jih prisotni na taboru predstavili: ni nasprotoval zahtevi po slovenskih šolah v tržaški okolici, zahteva po ustanovitvi slovenskih šol v tržaškem mestnem središču ali v istrskih središčih pa naj bi bila popolnoma nelogična (*Il cittadino*, 1. 11. 1878, *Il Tabor di Dolina*, 1).

Indipendente je posvetil taboru manjšo pozornost, zato pa ga je napadel s toliko večjo surovostjo: zahteva prebivalcev Krasa, da bi uvedli v Trst "svoj nerazumljiv in tuj jezik", naj bi bila nesprejemljiva in smešna. Slovenci naj bi po mnenju avtorja članka spet začenjali z nesprejemljivim izzivanjem, tržaška mladina pa bi lahko znova poskrbela za "hujšo lekcijo tistim, ki so skušali pokvariti dobre odnose med mestom in okolico" (*L'indipendente*, 29. 10. 1878, *Gazzettino di città - Il "tabor" di Dolina*, 2).

BERLINSKI KONGRES IN ZASEDBA BOSNE IN HERCEGOVINE

Berlinski kongres leta 1878 sodi med najpomembnejše dogodke na mednarodni ravni v drugi polovici 19. stoletja, njegovi rezultati pa so učinkovali tako v notranji kot v zunanji politiki dvojne monarhije. Avstro-ogrska zasedba Bosne in Hercegovine je pomenila okrepitev južnoslovanskega elementa v cesarstvu, zaradi tega ji zagovorniki močnejše vloge južnoslovanskih narodov v preurejeni monarhiji z ukinitvijo dualizma niso nasprotovali (Gestrin, Melik, 1966, 200–202). Berlinski kongres je tudi povzročil spremembo v dunajski vladi. Vlado nemških liberalcev, ki so nasprotovali zasedbi Bosne in Hercegovine zaradi povečanega števila slovanskega prebivalstva v cesarstvu, je nadomestila nova vlada, ki ji je predsedoval grof Eduard Taaffe in so jo podpirali nemški konzervativci ter skoraj vsi slovanski poslanci, vključno s Čehi (Gestrin, Melik, 1966, 200–202; Macartney, 1981, 701).

5 Članek *Jadranske zarje* je namreč objavil tudi *Triester Zeitung* v nemščini.

Bosanski dogodki so odmevali tudi v tržaški stvarnosti in v odnosih med Dunajem in Rimom. Italijanska diplomacija je upala, da bi lahko širitvi avstrijskega cesarstva na Balkanskem polotoku sledile določene koncesije v korist Italiji. Potek berlinskega kongresa je pokazal, da je bilo to upanje neutemeljeno, saj se je Italija znašla osamljena in se s kongresom ni okoristila (Chabod, 1965, 721–728).

Zasedba Bosne in Hercegovine pa je imela neposredne posledice tudi v Trstu. Guglielmo Oberdank, prihodnji "mučenik" italijanskega iredentizma, je leta 1878 zbežal v Italijo (Apih, 1988, 63–64), z namenom, da bi se izognil vpoklicu v cesarsko-kraljevo vojsko, ki se je odpravljala v Bosno. V jadranskem mestu je prišlo do nemirov in manifestacij zaradi vpoklica velikega števila rezervistov (Riosa, 2009, 88–89).

Cittadino je še pred začetkom berlinskega kongresa objavil članek o možni avstro-ogrski zasedbi Bosne in Hercegovine (Il cittadino, 5. 3. 1878, L'occupazione austro-ungarica della Bosnia ed Erzegovina, 1). Avstrija bi morala po mnenju avtorja članka podpreti osamosvojitve slovanskih ljudstev na Balkanskem polotoku ter njihovo združitev v močno zvezo, ki bi imela Avstro-Ogrsko za zaveznico, se osvobodila ruskega pritiska in se mu uspešno zoperstavila. Tržaški časopis se je vrnil k istemu vprašanju aprila 1878, z zanimivo tezo: če bi Avstrija zasedla Bosno in Hercegovino, bi lahko Rusija upravičeno obdržala kot protiutež svojo vojsko v Bolgariji ter razširila svoj vpliv v Romuniji. Če bi se to zgodilo, tako je trdil tržaški dnevnik, bi padla nemško-madžarsko-romunska zavesa, ki je ločevala slovanske narode: avstro-ogrška zasedba Bosne in Hercegovine bi torej lahko nudila enkratno priložnost pristašem panslavizma (Il cittadino, 17. 4. 1878, L'occupazione della Bosnia e dell'Erzegovina, 1).

Zanimivo je *Cittadinovo* poročanje o tržaških oktobrskih manifestacijah proti vojaški intervenciji v Bosni in Hercegovini. *Cittadino* je, podobno kot dnevniki iz Italije, zagovarjal tezo, da so bile manifestacije italijansko govorečega prebivalstva nepomembne, saj je šlo le za kakšno "petardo". Posvečal pa je veliko pozornost skupini mornarjev avstrijske vojne mornarice, ki naj bi po mestnih ulicah vzklikala protiitalijanska gesla. Teza, ki jo je zagovarjal italijanski tržaški časopis, je torej bila, da so manifestacije sprožila protiitalijanska gesla (Il cittadino, 8. 10. 1878, Notizie locali e fatti diversi-Cronaca triestina, 2).

Ni naključje, da je ravno v istih dneh *Edinost* objavila dolg članek, v katerem je poudarjala potrebo po oživitvi programa Zedinjene Slovenije. Slovensko glasilo je trdilo, da naj bi Trstu in Gorici grozila italijanska poplava in tudi situacija na južni meji monarhije naj bi bila bila "silno zaskrbljujoča". Zato naj bi bilo treba zgraditi nasip, ki naj bi "obvaroval slovenske dežele pred poplavo". *Edinost* je tako predlagala organiziranje shoda narodnjakov iz Primorja in Kranjske v Trstu (*Edinost*, 12. 10. 1878, Kdor je moder, v suši zida jez, 1). Kmalu zatem so se te želje udeležile z že omenjenim taborom v Dolini pri Trstu, ki se je odvijal 27. oktobra 1878.

TROZVEZA, OBERDANK IN KONEC OBDOBJA

Leto 1882, s katerim se zaključuje obdobje, ki ga obravnavam, sta zaznamovala dva dogodka, ki sta odločilno pogojevala poznejši razvoj tržaškega vprašanja. Prvi izmed

dveh je bil podpis trozveze med Avstro-Ogrsko, Italijo in Nemčijo. Tajni podpis tega obrambnega zavezništva je privedel do izboljšanja rimsko-dunajskih odnosov ter zmanjšal vpliv tržaških iredentističnih krogov v Kraljevini Italiji. Italijanska diplomacija je ciljala na vzpostavitev mreže zavezništev, ki bi rešila Italijo diplomatske osamljenosti, ki ji je škodila tako na berlinskem kongresu kot leta 1881, ko je Francija zasedla Tunizijo (Chabod, 1965, 722–728). Avstrija je na podpis pristala predvsem pod pritiskom Bismarcka, ki je dunajsko vlado prepričal z željo, da bi čim bolj okrepil obroč protifrancoskega zavezništva (Macartney, 1981, 682–683). Podpis trozveze je privedel do izboljšanja italijansko-avstrijskih odnosov, ker si italijanska vlada ni mogla več dovoliti, da bi podpirala ali vsaj skrito odobravala delovanje iredentističnih krogov (Apih, 1988, 64–65). Vprašanje Trenta in Trsta pa je ostalo za italijansko politiko odprto: Rim je upal v prihodnjo rešitev teh vprašanj na podlagi diplomatskega dogovora z Avstro-Ogrsko (Chabod, 1965, 535–540).

Avgusta 1882 se je v Trstu odvijala mednarodna trgovska razstava v sklopu proslav za petstoletnico vladanja Habsburžanov jadranskemu mestu. Med proslavami za odprtje razstave pa je prišlo do bombnega atentata, ki je terjal tudi nekaj žrtev, septembra pa je cesarska policija aretirala Guglielma Oberdana (Oberdanka) ter ga osumila, da je načrtoval atentat na cesarja, ki je prišel v Trst za proslave ob petstoletnici. Oberdank je bil močno osumljen tudi septembrskega atentata, decembra 1882 pa je bil usmrčen (Apih, 1988, 64). *Cittadino* se je v teh mesecih javno opredelil proti iredentizmu, še posebno z dvema člankoma, ki sta izšla oktobra 1882. Tržaški dnevnik je poudarjal italijanstvo tržaškega prebivalstva, kljub slovanski propagandi, ki se je širila v okolici, iredentistični program pa naj bi bil popolnoma napačen, ker naj bi bil popolnoma neuresničljiv: nemogoče bi bilo, da bi se Avstrija odpovedala Trstu. *Cittadino* je nadaljeval s tezo, da je bil iredentizem neuresničljiv tudi na podlagi nacionalnega principa: večina prebivalstva avstrijskega Primorja naj bi bila slovanskega porekla in bi lahko "na enak način zahtevala uveljavitev nacionalnega principa sebi v prid" (Il cittadino, 6. 10. 1882, L'irredentismo, 1). Tržačani bi morali torej po *Cittadinu* biti *realisti*, morali bi se zbrati okrog občinske zastave in ohraniti ali kvečjemu izboljšati svoj položaj, saj je Trst imel avtonomijo in statut. Trst bi se moral zavedati, da se brez prihoda Habsburžanov leta 1382 ne bi verjetno nikoli razvil iz majhnega ribiškega naselja v "kraljico Jadranskega morja" (Il cittadino, 6. 10. 1882, L'irredentismo, 1).

Decembra 1882 je *Cittadino* poročal o pogumni držbi, s katero je Oberdank dočakal smrt, a ni zavzel posebnih stališč o njegovi figuri, polemiziral pa je s časopisi, kot npr. *Triester Zeitung*, ki so Oberdankovo smrt opisali v vseh detajlih, tudi najkrutejših.

Januarja 1883 je *Cittadino* objavil nov članek, ki je postavil *Irredento* na notranjo politično sceno v Italiji. Dnevnik je v imenu Tržačanov, ki da so "Italijani po rojstvu, kulturi, jeziku in šegah", izražal prepričanje, da bi lahko *Irredenta* zelo škodila Italiji ter jo spravila v hudo krizo. Kdor je zagovarjal njena stališča, če je res imel pri srcu prihodnost Italije, bi se moral po mnenju *Cittadina* tega zavedati in torej nehati s takim ravnanjem (Il cittadino, 14. 1. 1883, I veri nemici dell'Italia, 1).

Indipendente je v teh mesecih posvetil manjšo pozornost tem dogodkom. Šele po Oberdankovi usmrtitvi je objavil dva članka. V prvem je na retorični način poročal o

Oberdankovem življenju ter o njegovi pokončni drži pred usmrtnitvijo (*L'indipendente*, 21. 12. 1882, *Gazzettino di città e cronaca varia*-Guglielmo Oberdank, 2). V naslednji številki je tudi *Indipendente*, tako kot *Cittadino*, polemiziral z drugimi tržaškimi časopisi ter jih označil za moralne krvnike ter tiskarske grobarje (*L'indipendente*, 23. 12. 1882, *Gazzettino di città e cronaca varia*-L'ombra del patibolo, 2).

SKLEP

V šestnajstletnem obdobju, ki ločuje vojno leta 1866 od podpisa trozveze leta 1882, so se razmere v avstrijskem Primorju precej spremenile. Poudariti je treba, da je na razvoj tržaške stvarnosti vplival splet različnih dejavnikov. Avstrijsko-italijanski odnosi so neposredno pogojevali tržaško stvarnost in nasploh dogodke v cesarskih obmorskih deželah in v Trentu. Odprtje Sueškega prekopa in posledične spremembe, ki so mu sledile v razvoju sredozemske trgovine, so ustvarili razmere za velik razvoj tržaškega pristanišča v zadnjih letih 19. stoletja. Spremembe v notranji ureditvi cesarstva, kot npr. uveljavitev dualizma ali nastanek Taaffejeve vlade, so neposredno pogojevale tudi tržaške dogodke. Ne gre pa zanemariti sprememb, ki sta jih doživela tako slovenski kot italijanski tabor v teh letih. Na italijanski strani se je utrdila premoč liberalnacionalcev, ki so si po dogodkih leta 1868 zagotovili prevlado v tržaškem mestnem svetu. Na slovenski strani so nastanek društva *Edinost* in istoimenskega časopisa, pojav čitalnic in taborov kot posledica sorodnih procesov, ki so se takrat odvijali v celoti slovenskih dežel, povezava z drugimi južnoslovanskimi narodi in s Češko omogočili bolj vidljivo in učinkovitejše delovanje.

Iz analize obravnavanih časopisov, predvsem *Cittadina*, jasno izstopa pomembnost dogodkov leta 1868. Italijanska družba ni bila sposobna oz. ni hotela sprejeti, da se je končalo stoletno obdobje asimilacije slovenskega prebivalstva v Trstu (Apih, 1988, 61).⁶ Zaostritvi nacionalnega spora pa ni sledila takojšnja prevlada iredentistične ideje. Skrajnejša stališča pa so se že začenjala pojavljati, kot kažejo članki novega časopisa *Indipendente*. Proces pa ni bil premočrten in zahteval je nekaj časa. Na to kažejo članki *Cittadina*, ki so sledili Oberdankovi aretaciji in usmrtnitvi, v katerih je tržaški dnevnik poudarjal nevarnosti, ki jih je iredentistična misel vsebovala tako za Trst kot za samo Italijo. Dejstvo pa je, da je spomin na Oberdankovo smrt postal glavni kohezijski element za iredentistično idejo v Trstu, in predvsem v Kraljevini Italiji, kjer je podpis zavezništva z Avstro-Ogrsko le delno omilil vpliv in glasnost teh krogov.

Istrska in predvsem dalmatinska stvarnost sta se v teh letih tudi precej spremenili. Italijanskemu taboru je uspelo ohraniti premoč v Istri, kar pa ne velja tudi za Dalmacijo, kjer je ravno v tem obdobju prišlo do odločilnega preobrata. Razmere so se spremenile, ko so Hrvati po oblikovanju bolj naklonjene Taaffejeve vlade na Dunaju prevladali v

6 "Era in atto, insomma, l'esautoramento del secolare processo di assimilazione degli Sloveni subalterni nella società italiana di Trieste, e questa non solo stenta a rendersene conto, ma per lo più rifiuta di ammetterlo, di accettare la cultura popolare, talora povera e frammentata, come legittimazione di coscienza nazionale."

dalmatinskem deželnem zboru in v splitskem mestnem svetu (Zwitter, 1962, 164). V tem okviru velja poudariti razvoj stališč tržaškega italijanskega tiska, predvsem *Cittadina*, v podporo avtonomistom glede dalmatinskega vprašanja med temi leti. Začetek osemdesetih let predstavlja tudi uvod v tesno slovensko-hrvaško sodelovanje v Istri v sklopu Edinosti.

Leta 1882 so bili mnogi izmed dejavnikov, ki so igrali odločilno vlogo v poznejšem razvoju dogodkov v Trstu in v širšem prostoru, že prisotni. S podpisom trozveze so se odnosi med Kraljevino Italijo in habsburškim cesarstvom izboljšali, čeprav je delovanje iredentističnih krogov v Italiji ostalo zelo močno. V tržaškem občinskem svetu sta se soočala italijanski liberalnacionalni tabor in slovenski predstavniki *Edinosti*. Smrt Oberdanka je dala italijanskim iredentistom neko legendarno figuro. V italijanskem taboru se je leta 1881 pojavil *Il Piccolo*, ki se je kmalu uveljavil kot najbolj razširjen časopis v italijanskem jeziku v Trstu. Šele vse večja moč socialdemokratov v zadnjih letih 19. stoletja ter postopna širitev volilne pravice za državnozborske volitve sta privedli do novih sprememb političnih razmerij v glavnem pristanišču cesarstva.

Iz analize omenjenih časopisov lahko opazimo nekatere spremembe v izrazoslovju in v vsebinah ter med stališči *Cittadina* in drugih dnevnikov, ki so začeli izhajati pozneje. Kritika slovenskih zahtev se je z leti postopoma okrepila. Razvoj izrazoslovja ter vsebine člankov v italijanskih dnevnikih kažejo vsekakor na postopno stopnjevanje napetosti med italijanskim liberalnacionalnim tiskom ter slovenskim taborom.

Procesi, katerih razvoj se je začel v obdobju, ki sega od leta 1866 do leta 1882, so bistveno pogojevali tudi dogodke v poznejših letih: naj tu spomnim le na vprašanje šol s slovenskim učnim jezikom v Trstu (Apih, 1988, 81). Treba pa je vsekakor poudariti, da je bilo vprašanje šolstva kamen spotike v celotni Cislitvaniji, ne le v Trstu.

Leta ob koncu 19. stoletja in do izbruha prve svetovne vojne predstavljajo hkrati obdobje največjega gospodarskega razcveta tržaškega pristanišča in vse močnejšega nacionalnega spora v Trstu in v avstrijskem Primorju nasploh. Razumevanje tega obdobja je bistvene pomembnosti tudi za raziskovanje dogodkov, ki so sledili pozneje, tudi po prvi svetovni vojni. Nacionalno vprašanje se v Trstu začne z letom 1848 in se, v določenem smislu, nadaljuje še danes. Dojemanje celote pa lahko dosežemo le preko poznavanja njenih posameznih delov in obdobj.

SLOVENIAN-ITALIAN AND CROATIAN-ITALIAN RELATIONS AS COVERED BY TRIESTE NEWSPAPERS IN THE PERIOD BETWEEN 1866 AND 1882

Štefan ČOK

Strada per Longera 406, 34128 Trst, Italy

e-mail: info@stefancok.eu

SUMMARY

In the period from the end of the war between the Austro-Hungarian empire and the Prussian-Italian alliance of 1866 to the signing of the Triple Alliance between the Habsburg Monarchy, the Kingdom of Italy and the German Empire in 1882, the city of Trieste had seen many changes that fostered the gradual escalation of the national conflict in the last decades of Habsburg rule. The news as reported by the Italian and Slovenian press of that period are an important source of information about the changing conditions in the city. The article deals with the consequences of the war in 1866 and the introduction of dualism, the riots in Trieste in July 1868, the abolition of the Okoličanski bataljon, the newspaper coverage of events happening in Istria and Dalmatia, the Italian-Slovenian conflict within the Trieste City Council, the Congress of Berlin, the occupation of Bosnia-Herzegovina, the execution of Oberdank and the secret signing of the Triple Alliance agreement in 1882.

*When analysing the various newspapers in the city of Trieste during this period, we must take into account some of their main characteristics. The Italian side had already been regularly publishing several newspapers, among which the *Il Cittadino* is the most notable example, as it was the only liberal-national newspaper that was issued throughout the period dealt with in this article. The Slovenian side, on the other hand, was only just beginning to develop their own magazines and newspapers and during these sixteen years, there were several newspapers in the Slovenian language, before the newspaper *Edinost* began publication in 1876. As a result, the Italian newspapers of the period provide a much richer source of information, compared to Slovenian newspapers, which were mostly only issued every fourteen or fifteen days.*

*The Italian victory in 1866 had two opposing effects on the liberal-national elites of the city of Trieste. On one hand, the outcome of the war gave rise to hopes that in the future, Trieste, Trentino, and Istria could become part of Italy. On the other hand, this prospect stirred the fear that the Italian element within the Kingdom of Italy would lose some of its weight and consequently caused the emergence of a sense of threat, which intensified as the Slovene population in the city was becoming more organised. This process also permeates the headlines of the Italian daily newspapers, which became more and more critical of the Slovenian presence in Trieste and its surroundings and used increasingly hostile terms, as in the occasion of the *Dolinski tabor* in 1878. The emergence of a new newspaper, *L'Indipendente*, which almost openly supported the irredentist position, represents an important factor in this process.*

Key words: *national issue, Trieste, newspapers, Italian-Slovenian relations, Habsburg Monarchy, irredentism*

VIRI IN LITERATURA

Il cittadino. Trst, 1866–1893.

Edinost. Trst, Ivan Dolinar, 1876–1928.

Ilirski Primorjan. Trst, Ivan Piano, 1866.

L'Indipendente. Trst, 1877–1922.

Jadranska zarja. Trst, Gašper H. Martelanec, 1869–1870.

Naša sloga. Trst, A. Karabaić, 1870–1915.

Il nuovo tergesteo. Trst, 1876–1877.

Primorec. Pri Sv. Ivanu v Trstu, Ivan Piano, 1867–1869.

Il progresso. Trst, 1871–1873.

Slovenski Primorec. Trst, Ivan Piano, 1868.

Apih, E. (1988): Trieste. Bari, Editori Laterza.

Apollonio, A. (2007): Libertà-autonomia-nazionalità, Trieste, l'Istria e il Goriziano nell'impero di Francesco Giuseppe: 1848–1870. Vol. XV. Trst, Fonti e studi per la Storia della Venezia Giulia.

Borruso, G., Finzi, R., Panjek, G. (ur.) (2001): Storia economica e sociale di Trieste. Trieste, Lint.

Cattaruzza, M. (1995): Trieste nell'Ottocento. Le trasformazioni di una società civile. Videm, Civiltà del Risorgimento, 38.

Cattaruzza, M. (ur.) (2003): Nazionalismi di frontiera: identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale 1850–1950. Soveria Manelli, Rubbettino.

Chabod, F. (1965): Storia della politica estera italiana: dal 1870 al 1896. Bari, Editori Laterza.

Gestrin, F., Melik, V. (1966): Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Kann, R. (1950): The multinational empire. Nationalism and national reform in the Habsburg monarchy. New York, Columbia University Press.

Macartney, C. A. (1981): L'impero degli Asburgo 1790–1918. Milano, Garzanti.

Mammarella, G., Cacace, P. (2010): La politica estera dell'Italia. Dallo stato unitario ai giorni nostri. Bari, Laterza.

Melik, V. (1965): Volitve na Slovenskem 1861–1918. Ljubljana, Slovenska matica.

Melik, V. (1999): Istrski deželni zbor. V: Sistemi oblasti in oblasti institucij, teorija in praksa držav evropskega Sredozemlja v novem veku s posebnim ozirom na jadransko območje. Acta Histriae, VII, 633–638.

Melik, V. (2002a): Slovenska politika ob začetku dualizma. V: Melik, V.: Slovenci 1848–1918. Razprave in članki. Maribor, Litera, 290–323.

Melik, V. (2002b): Slovensko narodno gibanje za časa taborov. V: Melik, V.: Slovenci 1848–1918. Razprave in članki. Maribor, Litera, 351–364.

Merku, J. (2002): Okoličanski bataljon: "fatti di luglio 1868": gradivo za zgodovino Trsta. Trst, Mladika.

- Millo, A. (1989):** L'elite del potere a Trieste. Una biografia collettiva 1891–1938. Milano, Franco Angeli Storia.
- Monti Orel, S. (1976):** I giornali triestini dal 1863 al 1902. Trst, Lint.
- Monzali, L. (2004):** Italiani di Dalmazia-Dal Risorgimento alla Grande Guerra. Firenze, Le lettere.
- Ostanek, F. (1991):** Slovensko-hrvatska jezikovna meja v Istri. Annales, I, 213–221.
- Pirjevec, J. (2002):** Serbi, croati, sloveni. Bologna, Il Mulino.
- Pirjevec, J. (2007):** "Trst je naš!" Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.
- Riosa, A. (2009):** Adriatico irredento. Italiani e slavi sotto la lente francese (1793–1918). Neapelj, Guida.
- Sturman, R. (1996):** Le associazioni e i giornali sloveni a Trieste dal 1848 al 1890. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Taylor, A. J. P. (1956):** Habsburška monarhija 1809–1918. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Visintini, C. (2001):** La crescita urbana. V: Finzi, R., Panjek, G. (ur.): Storia economica e sociale di Trieste. Vol. I. La città dei gruppi 1719–1918. Trst, Lint, 239–269.
- Vivante, A. (1912):** Irredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti italo-austriaci. Firenze, Libreria della voce.
- Vivante, A. (1984):** Irredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti italo-austriaci. Trieste, Edizioni "Italo Svevo" - Dedolibri.
- Volpi, G. (2003):** Fiumani, ungheresi, italiani. La formazione dell'identità nazionale a Fiume nell'epoca dualistica (1867–1914). V: Cattaruzza, M. (ur.): Nazionalismi di frontiera: Identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale. Soveria Mannelli, Rubbettino, 47–72.
- Vrbnjak, V. (ur.) (2002):** Melik, V.: Slovenci 1848–1918: razprave in članki. Maribor, Litera.
- Zwitter, F. (1990):** Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike. V: Zwitter, F.: O slovenskem narodnem vprašanju. Ljubljana, Slovenska matica, 228–314.
- Zwitter, F., Šidak, J., Bogdanov, V. (1962):** Nacionalni problemi v habsburški monarhiji. Ljubljana, Slovenska matica, 1962.
- Žitko, S. (2002):** Slovensko-hrvaški politični odnosi v Istri v času ustavne dobe 1861–1914. Annales - Series Historia et Sociologia, 12, 29–50.

received: 2010-01-19
original scientific article

UDK 323.14:070(497.472+497.571)''1896/1897''

„VIVA!“ ALI „ŽIVIMO!“? SLOVENSKO IN ITALIJANSKO ČASOPISJE O MEDNACIONALNIH KONFLIKTIH V ISTRI V LETIH 1896 IN 1897

Meta REMEC

Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: meta.remec@inz.si

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja problematiko pristranskega poročanja slovenskega in italijanskega časopisja o mednacionalnih trenjih v Istri ob koncu 19. stoletja. Izkoriščanje časopisja v politične namene je prikazano na primeru dveh banalnih in popolnoma nepomembnih dogodkov v letih 1896 in 1897, ki pa sta ju obe strani izkoristili za medsebojno obračunavanje. Boj za oblast in politično prevlado je namreč v največji meri potekal prav skozi javna občila, ki so v teh sporih odigrala vlogo političnih trobil in so služila za širjenje nacionalistične ideologije, kar je vodilo v vedno nove nasilne obračune in ideološke konfrontacije. Takratni mediji so se pri svojem pisanju opirali na izjave stalnih in občasnih poročevalcev, ki so bili priče dogajanja, ali pa so podatke o dogajanju zbrali med neposrednimi udeleženci dogodkov in naključnimi pričami, ki so bile večinoma anonimne in mnogokrat verjetno tudi popolnoma izmišljene. Slika dogodkov, ki jo s svojo sovražno retoriko ponuja takratno nacionalistično časopisje, je tako izrazito pristranska, hujskaška in tendenciozna in zato ne more služiti kot verodostojna priča dogodkov, lahko pa pomaga pri ustvarjanju splošnega vtisa o ozračju v družbi v času, ko je nacionalistična ideologija že prodrla v vse njene pore.

Ključne besede: Istra, 19. stoletje, mednacionalni boji, nacionalizem, časopisje, pričevanja

„VIVA!“ O „ŽIVIMO!“? LA STAMPA SLOVENA E ITALIANA SUI CONFLITTI TRANSNAZIONALI IN ISTRIA NEGLI ANNI 1896 E 1897

SINTESI

L'intervento tratta la problematica delle notizie riportate in modo parziale dai quotidiani sloveni ed italiani nel periodo delle tensioni interetniche in Istria alla fine del XIX secolo. Per studiare lo sfruttamento della stampa a scopi politici, l'autore si basa sull'esempio di due eventi completamente irrilevanti e banali accaduti negli anni 1896 e 1897, che entrambe le parti hanno sfruttato per attaccarsi a vicenda. La lotta per il potere e la supremazia politica si è svolta, per la maggior parte, attraverso i mass media, che in questi scontri hanno svolto il ruolo di divulgatori dell'ideologia nazionalista, che ha portato a nuovi violenti scontri e confronti ideologici. I media di quel periodo basavano

le proprie comunicazioni su contributi di collaboratori permanenti e non, che avevano assistito di persona agli eventi in questione, oppure che avevano raccolto testimonianze di terzi, in gran parte anonime e probabilmente spesso del tutto fabbricate. La copertura degli eventi da parte della stampa nazionalista del periodo, con la sua retorica infiammatrice, è fortemente polarizzata e tendenziosa, e quindi non può fornire una testimonianza attendibile degli eventi, ma può aiutarci a dipingere un quadro generale della società in un periodo in cui l'ideologia nazionalista aveva già penetrato ogni aspetto della vita quotidiana.

Parole chiave: Istria, XIX secolo, conflitti transnazionali, nazionalismo, stampa, testimonianze

UVOD

Po obnovi ustavnega življenja so se v Avstriji sprostile spone absolutističnega režima. Novo politično vzdušje je hitro pokazalo rezultate. Zaradi ponovne uvedbe parlamentarne demokracije so avstrijski „narodi“¹ lažje zadihali. V obdobju legalnega političnega izražanja so začeli oblikovati (oziroma izpopolnjevati) svoje nacionalne programe nenemški „narodi“, prav tako pa tudi Nemci. S takšno politiko so se začele postopoma krepiti nacionalne ideje, ki so jih sprva zagovarjali izobraženci v ozkih izbranih krogih. Auer-sperg-Lasserjeva vlada, ki je izvajala v 70-ih letih velik pritisk na nenemške „narode“, je delno zavrla te „premike“, toda zaradi nestrinjanja z avstrijsko okupacijo Bosne in Hercegovine je morala konec 70-ih let zapustiti vladno krmilo (Čuček, 2008b, 8–9), Franc Jožef pa je svoje upe položil v roke svojega mladostnega prijatelja Eduarda Taaffeja, ki je leta 1879 sestavil koalicijo iz slovanskih poslancev in nemških konservativcev. Tudi zaradi spremembe političnih razmer je nacionalna ideja pospešeno „osvajala“ vedno večje množice in prodirala v najmanjše spone javnega in družabnega življenja. Novo vlado, v kateri so imeli vsi partnerji (Poljski, Češki in Hohenwartov klub, v katerem so bili slovenski poslanci, istrski in dalmatinski Hrvati, del bukovinskih Romunov in nemški konservativci) popolnoma različne politične cilje, je povezoval skupni strah pred ponovno nemško-ustavoverno oblastjo (Čuček, 2008b, 23). Z volilno reformo leta 1882 je Taaffe uspel „pridelati“ nov korpus volivcev (okrog 400.000), ki so v glavnem glasovali za obstoječo vlado in mu zagotovili nadaljnji mandat. Z znižanjem pogojnega volilnega cenzusa z 10 na 5 goldinarjev neposrednega davka v kmečki in mestni kuriji je vlada uspela dodatno oslabiti položaj nemških liberalcev, ki so bili sploh v razsulu. Kljub vsem poskusom pa Taaffeju ni uspelo doseči notranje konsolidacije, zato so nacionalna nasprotja preraščala prejšnje okvirje (Čuček, 2008b, 167). Slovenci so prav v času Taaffejeve vlade začeli jasno izražati svoje zahteve po enakopravnosti v šolah in uradih, vendar pričakovanih koncesij ni bilo. Taaffejev sistem „sporazuma in sprave“

1 Narod kot etnična skupina v Avstriji; do oblikovanja narodov kot modernih nacionalnih entitet je prišlo šele na prelomu stoletja.

se je izkazal za preveč neodločnega in s Taaffejem tako ni bil po njegovem padcu novembra 1893 zadovoljen pravzaprav nihče (Čuček, 2008b, 294). Na drugi strani pa je ravno ta politika privedla do točke, ko se je nacionalizem dokončno izoblikoval in utrdil med množicami. Ekscesni dogodki, ki so se od začetka 90-ih let stopnjevali in postali del vsakdana, še posebej v jezikovno mešanih območjih, so potrjevali, da je slovansko-nemško (oziroma italijansko) sobivanje pravzaprav nemogoče. Padec Windischgraetzove vlade leta 1895 zaradi sprejete postavke v finančnem odseku dunajskega parlamenta glede slovenskih paralel na celjski gimnaziji (več o tem gl. v Cvirn, 1997), odpor proti Badenijskim reformam dve leti kasneje ali sprejeti binokosni program leta 1899 so zgolj kazali na dejstvo, da je nacionalizem in medsebojni boj na vseh frontah dobil že naslutene dimenzije (Cvirn, 2006b, 279–282).

Boj za jezikovno enakopravnost je bil v slovenski politiki po obnovi ustavnega življenja vseskozi na prvem mestu, s krepitvijo nacionalnih idej pa je dobival vedno širšo podporo tudi med preprostim prebivalstvom, ki so postali del mednacionalnih bojov in nasilnih obračunov. Nacionalizem ob koncu 19. stoletja ni bil več le abstraktna ideologija v domeni političnih elit. Popolnoma je prepočil družbo in bistveno vplival tudi na vsakdanje življenje ljudi. Nacionalno sobivanje je tudi na Slovenskem postajalo vedno bolj nemogoče. Slovenska stran je tako morala zastaviti vse sile za kakšen uspeh. Če je bila Kranjska v Taaffejevi dobi priznana za slovensko deželo, pa tega ne moremo trditi za ostale dežele. Zaradi drugačnega položaja je bil mednacionalni konflikt na Štajerskem ali Goriškem mnogo težji, na Koroškem pa je bilo slovensko politično vodstvo popolnoma onemogočeno (več o tem: Cvirn, 2006a; Čuček, 2008a; Matić, 2002). Med dežele, ki so bile še posebej „na udaru“, pa lahko prištevamo tudi Istro.

NACIONALNE RAZMERE V ISTRI V DRUGI POLOVICI 19. STOLETJA

19. stoletje je bilo v Istri čas velikih gospodarskih in političnih sprememb. V tem obdobju so se formirala predvsem tri pomembnejša mesta; Trst, Pulj in Reka, ki so diktirala razvoj celotni regiji. Ekonomskemu razvoju je s precejšnjim zamikom sledil tudi kulturni razvoj, predvsem v Trstu pa so se oblikovale različne struje, ki so zagovarjale vsaka svoje stališče glede nadaljnjega razvoja mesta. Poleg nemško usmerjene struje je obstajala tudi skupina, ki se je sicer zavzemala za priznanje italijanske identitete Trsta in ostro nasprotovala Metternichovemu absolutizmu, ni pa se zavzemala za priključitev Trsta in Istre k Italiji. Celo tvorca združene Italije Camillo Cavour Benso in Giuseppe Mazzini sta mejo med Avstrijo in Italijo – po prvotnih zahtevah, ki so segale vse do Postojne – postavila na reko Sočo. Težnje po priključitvi Trsta in Istre k Italiji so se pravzaprav začele šele po italijanskem porazu v Abesiniji leta 1896, ko je bilo konec italijanskih kolonialnih sanj in so zato svoje ozemeljske težnje raje usmerili na Balkan (Darovec, 2008, 185–188).

Še v 18. stoletju je jezikovna pripadnost v Istri pomenila bolj socialni status kot narodno zavest (Darovec, 1992, 53) in še v predmarčni dobi so bili novi pogledi v Istri, v primerjavi s Kranjsko, precej bolj šibki (Rahten, 2005, 105). Po obnovi ustavnega življenja se je razlika med jezikovno in narodnostno zavestjo postopno manjšala, etična meja, temelječa

na narodni zavesti, pa se je dokončno utrdila do konca 19. stoletja (Žitko, 2002, 30). Pred letom 1848 tako ne moremo govoriti o sovražnem razpoloženju proti Slovanom v Istri, v tem letu pa so državljani z ukinitvijo fevdalizma prvič dobili priložnost, da na volitvah v avstrijski parlament izrazijo svoje politične težnje. V tistem trenutku se je prvič pojavila bistvena razlika med Italijani na eni strani in Slovenci na drugi. Prvi so že imeli izdelan svoj nacionalni program, drugi pa so precej zaostajali, kar so jasno pokazale tudi junijske volitve leta 1848. Od petih poslancev so bili kar štirje Italijani (Antonio Madonizza, Michele Fachinetti, Carlo de Franceschi in Francesco Vidulich). Ti so že konec avgusta podali uradno zahtevo po priznanju celotne Istre zahodno od Učke (razen za podgrajski okraj) za italijansko pokrajino, kar bi jim omogočalo uveljavitev italijanskega namesto nemškega jezika v upravi in šolstvu. Svojo zahtevo so utemeljevali z argumenti, ki so bili dejansko resnični: italijanska mesta so imela skoraj izključno italijanski značaj, italijanščina je bila popolnoma uveljavljena kot jezik kulture, šolstva, sodstva, uprave pa tudi trgovine in obrti. Njihovo zahtevo je vlada sicer zavrnila z utemeljitvijo, da večino prebivalstva Istre predstavljajo Slovani, kar pa ni ustavilo intenzivnega procesa poitalijančevanja (Darovec, 1992, 63–64). Ta je bil viden predvsem pri slovenskih priseljencih v mesta, ki so navadno še v isti generaciji prevzeli italijanščino, pritiskom pa je bilo povrženo tudi slovensko oz. hrvaško zaledje mest. Poitalijančevanje takrat sicer še ni bilo posledica nacionalističnega nasilja, temveč bolj odraz želje posameznikov, da bi se čim prej in čim bolje vklopili v novo družbeno okolje (Granda, 1989, 67).²

Politično uveljavljanje Slovencev in Hrvatov se je začelo šele z letom 1848. Sprva je bilo postopno, saj je bila Istra resda dežela s slovansko večino, vendar nacionalno precej pomešana in ekonomsko, politično in kulturno popolnoma odvisna od italijanskega prebivalstva. Slovenci in Hrvati v Istri so bili sprva manj narodno zavedni kot v Trstu ali na Goriškem ter pod neprimerno večjim italijanskim nacionalnim pritiskom, ki je želel doseči postopno italijanizacijo in asimilacijo slovanskega ljudstva (Darovec, 2008, 194).³ V času revolucije 1848 so Slovenci in Hrvati vzpostavili prve tesnejše stike s hrvaškim narodnim gibanjem v Zagrebu in gibanjem za Zedinjeno Slovenijo, saj je Majarjev program vseboval tudi zahtevo po vključitvi Istre in Trsta, medtem ko je hrvaški sabor od cesarja zahteval, da se ob ostalih slovenskih pokrajinah tudi Istra združi skupaj s Hrvaško, Slavonijo in Dalmacijo v skupno enoto. Hrvaško-slovensko zavezništvo v Istri je tako od vsega začetka povezoval predvsem skupni sovražnik, saj so se oboji bali hitro napredujočega nacionalizma italijanskih političnih elit (Rahten, 2005, 105–106). Nacio-

- 2 Iredentistična misel je bila tudi v Istri še kako živa, eden njenih najpomembnejših nosilcev pa je bil Koprčan Carlo Combi (1827–1884), publicist, politik ter ena od vodilnih figur političnega življenja v Istri, ki je začel zelo zgodaj z bojem za združitev Istre s sosednjimi pokrajinami v enonacionalno državno skupnost. Slovence in Hrvate na tem področju je štel za necivilizirane, barbarske prišleke, ki bi se lahko civilizirali le, če bi sprejeli italijansko kulturo (Strčić, 1991, 155).
- 3 Načrtna italijanizacija istrskih občin je postala bolj očitna po letu 1886, ko je začel veljati novi zakon o občinah, po katerem je območje današnje slovenske Istre skoraj v celoti sovpadalo z območjem koprškega glavarstva, ki je obsegalo osem občin: Piran, Izolo, Koper, Pomjan, Milje, Dolino, Buzet in Roč. Slab položaj Slovencev je razviden tudi iz dejstva, da 3.000 Slovencev v koprski občini nikoli ni dobilo lastnega predstavnika (Kramar, 1991, 81), uradni jezik uprave in šolstva je bila italijanščina, tudi v popolnoma slovenski občini Dolina (Milanović, 1973, 247).

nalno vrenje se je na tak način okrepilo, nacionalna zavest se je začela hitreje razvijati, nacionalni antagonizmi pa so začeli dobivati nove, radikalnejše razsežnosti, čeprav je bilo uveljavljanje nacionalnih idej zaradi ekonomsko-družbene nerazvitosti Slovencev in Hrvatov počasnejše kot npr. na Kranjskem (Podgoršek, 2009, 194).

Istra s Kvarnerskimi otoki je s februarskim patentom leta 1861 postala avtonomna dežela, imenovana mejna grofija Istra (Margraviato d'Istria). Dobila je lasten deželni zbor v Poreču, upravno pa je postala podrejena c. k. namestništvu v Trstu, kot del Avstrijskega primorja. V razpravah istrskega deželnega zbora je popolnoma prevladal italijanski jezik, saj je namesto nacionalne pripadnosti odločala politična in ekonomska moč posameznih kurij (Žitko, 2002, 31–33).⁴ Decembrska ustava iz leta 1867 je na papirju sicer določala jezikovno enakopravnost vseh narodov monarhije (Milanović, 1967, 289), dejansko pa se v resničnem življenju njene določbe niso uresničile. Slovenske in hrvaške šole so bile v podrejenem položaju v odnosu do nemških in italijanskih šol in so se sčasoma ukinjale ali pa se spreminjale v italijanske šole (Žitko, 2002, 33–34). Slovenci na državni ravni niso uspeli uresničiti svojih želja niti na šolskem področju niti glede vprašanja zunanjega jezika v upravi in na sodiščih, kjer so bile še naprej opazne razlike med „zgodovinskimi“ in „nezgodovinskimi“ narodi in njihovimi jeziki. Hrvati so si kljub temu uspeli zagotoviti srednje šolstvo v Dalmaciji in kasneje v Istri in se tako izenačiti z Italijani, ki tudi niso uspeli pridobiti trajnega visokošolskega pouka v svojem jeziku, medtem ko so Slovenci dosegli le nekaj utrakvističnih srednjih šol, ne pa tudi popolnoma slovenskih srednjih šol (Čuček, 2008b, 49). Nepismenost, ki je iz tega izhajala, je bila eden od osnovnih problemov narodnega gibanja. Hude posledice je imela zlasti zato, ker je omejevala doseg rodoljubnega tiska, kar se je odražalo na kulturno-prosvetnem področju in na gospodarskem razvoju (Podgoršek, 2009, 194).

Slovenci in Hrvati v Istri so se najprej uspeli uveljaviti v posameznih občinah, nato pa so začeli zahtevati tudi pravičnejšo zastopanost v deželnem zboru, kar je izzvalo precejšnje reakcije na italijanski strani. Boj za enakopravnost na jezikovnem področju se je dejansko začel šele z nastopom Taaffejeve vlade leta 1879. Že leta 1883 pa je bila priznana enakopravnost slovenskega, hrvaškega in italijanskega jezika na sodiščih, v deželnem zboru pa je z načrtno politiko število slovenskih in hrvaških poslancev iz prvotnih dveh predstavnikov in podpore treh škofov virilistov postopno naraslo na 9 (Darovec, 1992, 66–67). Kljub manjšinski zastopanosti je bil istrski deželni zbor v tem času eno glavnih prizorišč bojev glede uporabe slovenskega in hrvaškega jezika v upravi in sodstvu, čeprav je deželnozborska večina vztrajno zavračala zahteve slovenskih in hrvaških poslancev. Matko Laginja je tako leta 1883 v deželnem zboru prvi spregovoril v hrvaščini in s tem izzval hude reakcije italijanske strani (Bratulić, 1954, 34).⁵

Do dejanske uveljavitve enakopravnosti na jezikovnem področju pa je bilo še precej daleč, saj je že odlok o postavitvi dvojezičnih napisov na stavbe sodišč v letu 1894 izzval

4 Natančneje o volitvah in volilnih rezultatih v Melik, 1965, 253–259.

5 Deželni zbor je imel sprva vpliv predvsem glede gospodarskih vprašanj, njegov sedež pa se je večkrat premikal, saj Istra ni imela glavnega mesta. Do leta 1897 je bil sedež v Poreču, leta 1898 so zasedali v Pulju, nato pa celo v Kopru (Milanović, 1973, 10).

tako nasilne reakcije, da je morala posredovati celo vojska.⁶ Razmere se po teh dogodkih pravzaprav nikoli niso več čisto umirile, saj je bilo ves čas prisotno latentno vrenje, ki je najbolj vidno iz pisanja medijev. Spori so se največkrat začeli z navidezno nedolžnim izzivanjem, petjem pesmi in žaljenjem, ki pa je kmalu preraslo v grožnje, metanje kamnov ter v pravo fizično obračunavanje. Časopisni mediji so zelo pomembno vplivali tudi na nacionalne spore v Istri, saj so bili ves čas orodje, ki je služilo širjenju nacionalističnih idej.⁷ Način komunikacije je bil pravzaprav na obeh straneh enak, spreminjali so se le akterji. Krepitvi italijanskega iredentizma, ki je za namene političnega in nacionalnega boja uporabljal tudi teroristične akcije, se je prilagodil tudi časopisni besednjak, ki se je nato popolnoma izoblikoval do konca 19. stoletja. Sprti strani sta druga drugi preko medijev obljubljali maščevanje ter grozili z dokončnim obračunom. Tudi slovenski tisk je poskušal predvsem diskvalificirati nacionalnega nasprotnika, sebe pa so predstavljali predvsem kot zgled lojalnosti državi in dinastiji, zelo pogosto pa so nastopali tudi v vlogi žrtve. Prevladovalo je prepričanje, da slovenski nacionalni boj temelji na legalnih in legitimnih pravicah, zato je medijski diskurz postajal vse bolj prežet z mesijanskim duhom, medtem ko so nasprotnika poskušali na vsak način moralno diskvalificirati (Verginella, 2002, 457–461).

Pri slovenskem in hrvaškem narodnem gibanju, ki se je začelo po letu 1860, je časopisje odigralo bistveno vlogo. Časopisi Primorec, Jadranska Zarja, Tržaški Ljudomil so bili pomembni predhodniki Političnega društva Edinost, ki je bilo ustanovljeno z namenom utrjevati in širiti narodno in gospodarsko zavest, braniti pravice naroda ter širiti narodno omiko in duha (Kramar, 1991, 116).⁸ Uspeh društva, ki sta ga zaznamovala predvsem Ivan Nabergoj⁹ in Ivan Dolinar,¹⁰ je izviral zlasti iz dejstva, da se na

6 Več o zapletih pri postavljanju dvojezičnih napisov na stavbe sodišč v Istri v: Apollonio, 1992; Holz, 2005; Holz, 2007; Černigoj, 2007.

7 Takratne razmere v Istri zagotovo niso bile nikakršna izjema. Na celotnem današnjem slovenskem ozemlju, še posebej pa na narodnostno mešanih območjih, je bilo izkoriščanje časopisja v politične namene del vsakdanje prakse. Tako lahko v Mariboru, na Ptuj ali pa v Celju opazujemo podobna nacionalna trenja med Nemci in Slovenci. Takšno dogajanje je bilo za takratno časopisje odličen izgovor za širjenje lastne nacionalistične ideologije in za novačenje novih privržencev, kar je bilo še posebej pomembno v času, ko so si Slovenci vse bolj odkrito prizadevali za prevlado na Štajerskem, Nemci pa so se zaradi tega počutili vse bolj ogrožene in so poskušali braniti, kar je še ostalo od nekoč popolnoma nemškega značaja mest. Več o tem: Cvirn, 2006a.

8 Glavni nasprotniki Slovencev in Hrvatov v istrskem deželnem zboru so bili ob koncu 19. stoletja zlasti M. Campitelli, A. Tomasi, I. Cherisich, F. Costantini, N. Venier, F. Bennati ter seveda Lodovico Rizzi in Matteo Bartoli, italijanska istrska poslanca v parlamentu in člana Coroninijvega kluba. Ob krizi z dvojezičnimi napisi sta zagrozila z izstopom iz kluba ter tako povzročila krizo v vladi grofa Windischgrätzta. Tudi italijanski poslanci so se sicer delili na desno in liberalno usmerjene, povezovali pa so jih isti nacionalni cilj (Kramar, 1982).

9 Po Josipu Bizjaku je Edinost pozneje več let vodil Ivan Nabergoj (1835–1902), politik in veleposestnik, dopisnik Bleiweisovih Novic. Nabergoj je sodeloval v čitalniškem in taborskem gibanju na Primorskem, prizadeval si je predvsem za slovensko šolstvo v tržaški okolici. Bil je večkrat izvoljen v državni zbor na Dunaju (1873, 1879, 1885, 1891). Čeprav je bil po usmeritvi bližje mladoslovenskim liberalcem, se je zaradi tržaških razmer odločil za slogaštvo, ki v Trstu in okolici ni polariziralo političnega življenja. Večkrat so mu očitali narodnostno mlačnost (ES, 1993, 259). Glej tudi Rustja, 1999.

10 Ivan Dolinar (1840–1886), časnikar in politik. Je eden od soustanoviteljev in prvi predsednik Delavskega podpornega in bralnega društva, soustanovitelj političnega društva Edinost in odgovorni urednik časopisa

Tržaškem nikoli ni kazala politična razdvojenost, ki je bila sicer značilna za ves ostali slovenski prostor (Marušič, 1985, 128). Svojo politično dejavnost je društvo Edinost v osemdesetih letih 19. stoletja razširilo tudi v Istro in tako postalo enotna hrvaško-slovenska politična organizacija za Hrvate in Slovence v Istri in v Trstu. Od takrat naprej so bili tudi formalno združeni v enotni politični organizaciji, ki je izdajala dva lista Našo slogo¹¹ (1870–1915) v hrvaškem in Edinost¹² (1876–1928) v slovenskem jeziku (Žitko, 2002, 37). Do večjih sprememb na političnem prizorišču je prišlo po letu 1882, ko je tja stopila skupina pravaško usmerjenih hrvaških politikov, med katerimi velja omeniti posebej Matka Laginja, Vjekoslava Spinčiča in Matka Mandiča, ki je v politični diskurz vnesla radikalnejše besedišče.¹³

Pomembno vlogo pri zaostitvi nacionalnih razmer v Istri in v Trstu je odigralo tudi italijansko časopisje. Vodilna iredentistična časopisa tistega obdobja sta bila *Il Piccolo*¹⁴ in politično-kulturni list *L'Indipendente*,¹⁵ podobne vsebine pa je prinašal tudi politični tednik *L'Istria*.¹⁶ Nekoliko drugačna stališča je prinašal le časopis *L'Osservatore Triestino* (1784–1933), ki se je ukvarjal z gospodarskimi, pravnimi, političnimi in vprašanji ter literaturo, predvsem pa je ostajal ves čas zvest Avstro-Ogrski državi in njeni dinastiji (IE, 2005, 557–558).¹⁷

Edinost v letih 1876–1880. Istočasno je bil dopisnik Novic in Slovenca, dejaven pri društvu Sokol, čitalnici in drugih slovenskih društvih na Tržaškem (ES, 1988, 299).

- 11 Naša sloga je v skladu s svojim narodno-preporodnim programom največ pozornosti namenila vsakokratnim volilnim zapletom, predvsem pa šolstvu. Sledila je namreč poti, ki jo je začrtal že škof Dobrila s svojo vero v prosveto kot sredstvu ustvarjanja nacionalne svobode, v katoliška načela in v sodelovanje z liberalno stranjo z namenom boja proti skupnemu sovražniku (IE, 2005, 526–527). Poskušala je spodbuditi istrske kmete k sodelovanju v politiki in s tem k boju za boljši gospodarski in narodni položaj, predvsem pa je igrala povezovalno vlogo med Istro in ostalimi hrvaškimi pokrajinami (Podgoršek, 2009, 193).
- 12 List Edinost je začel izhajati leta 1876, vključeval pa je celotno območje avstro-ogrškega Primorja, vključno z Istro (Kramar, 1991, 117–121). Od začetka je razglašal, da želi biti neodvisen, svobodoljuben, miroljuben in naroden, z verskimi vprašanji pa se načeloma ni želel ukvarjati. S svojim programom si je nakopal sovražnike tako v klerikalnem kot tudi v socialističnem taboru, pa tudi med liberalci iz drugih slovenskih pokrajin. Časopis je dejansko ves čas sledil poti slovenskih elastikov, zato so mu očitali vladni oportunizem (ES, 1988, 415). Ves čas je načrtno širil slovensko domoljubje in spodbujal Slovence v Trstu in v Istri k boju za lastne pravice.
- 13 Matko Laginja (1852–1930), Vjekoslav Spinčič (1848–1933) in Matko Mandič (1849–1915) so bili pripadniki mlajše generacije pravaško usmerjenih istrskih hrvaških politikov, ki pa so se zavzemali za skupni nastop s Slovenci proti italijanskemu nacionalizmu. Sooblikovali so časopis Naša sloga, Mandič je bil med letoma 1883 in 1900 tudi njen urednik (IE, 2005, 436, 467, 740). Glej tudi Strčić, 1996.
- 14 *Il Piccolo* izhaja od leta 1881, ko ga je ustanovil tržaški Jud madžarskega rodu Teodor Mayer. Časopis, ki se je na začetku nameraval ukvarjati predvsem z gospodarskimi temami, je kmalu postal glasnik tržaških iredentistov in najbolj razširjen časopis v mestu (IE, 2005, 586).
- 15 *L'Indipendente* je začel izhajati leta 1877. Veljal je za uradno glasilo italijanskih iredentistov. Redno je prinašal tudi novice iz Istre in redno kritiziral razmere v Avstro-Ogrski (IE, 2005, 317).
- 16 Izhajal je med leti 1882 in 1903 v Poreču. Veljal je za nadaljevanje koprškega izrazito iredentističnega časopisa *L'Unione* (1874–1881) in je predstavljal poglede italijanskih liberalnih krogov (IE, 2005, 342).
- 17 Poleg tega je izhajala še cela vrsta listov, revij in časopisov, ki so podpirali politiko italijanske liberalne stranke: *L'Eco di Pola* (1886–1896), *Il Giovane Pensiero* (1889–1897), *L'Idea Italiana* (1896–1913), *Il Popolo Istriano* (1900–1906), *Il Giornaleto* (1900–1918), *L'Unione Nazionale* (1913–1914), *La Provincia dell'Istria* (1867–1894), *Archeografo Triestino* (od 1869 dalje) ter drugi (Kramar, 1982, 30).

Skozi medije se je vzdrževal občutek sovražnosti in napetosti, ki je takrat očitno že prepočil vse družbene sloje, mediji pa so bili enako nacionalistični in hujskaški na obeh straneh. To dejstvo je še posebej očitno v ekscesnih situacijah, kot sta npr. dva nasilna obračuna, ki sta se zgodila v letih 1896 in 1897 in ki bosta predstavljena v nadaljevanju. Banalna dogodka, ki sta minila brez večjih žrtev in škode, saj je bil v obeh primerih ranjen le nacionalni ponos, sta postala sredstvo za medsebojno obračunavanje na lokalni in celo na državni ravni. Časopisje se je v teh dveh primerih iz poročevalca in opisovalca razmer dejansko spremenilo v generatorja nacionalistične ideologije, iz katere sta se v nacionalno mešanem okolju rodila nasilje in sovraštvo. Dogodka sta zanimiva pokazatelja subjektivnosti poročanja in pričanja še zlasti zato, ker je v prvem primeru nasilje izzvala italijanska, v drugem pa slovenska stran.

BRODOLOM SLOVENSKIH IN HRVAŠKIH POSLANCEV V PIRANU LETA 1896 IN NJIHOV KRIŽEV POT DO KOPRA

Leto 1896 se je začelo precej burno, z bojkotom slovenskih poslancev v tržaškem deželnem zboru, ki so se odločili, da se zaradi neizpolnjevanja njihovih narodnih zahtev ter zaradi nenehnega zasramovanja, ki so ga bili deležni, ne bodo več udeleževali zasedanj (Slovenski narod, 9. 1. 1896, 1). Tudi v istrskem deželnem zboru je bila prevlada italijanskega jezika v razpravah popolna. Italijanski poslanci so ob tem trdili, da je tako ravnanje popolnoma racionalno, saj naj bi razpravljanje zgolj v italijanskem jeziku prineslo hitrejši način dela in sprejemanja odločitev (L'Istria, 11. 1. 1896, Cronaca dietale, 1). Slovani naj bi ob tem popolnoma neupravičeno igrali vlogo žrtve, saj naj jim ne bi bile kršene nobene pravice, še več, v primeru razprav v enem od slovanskih jezikov naj bi bile pravice kršene italijanskim poslancem, ki teh jezikov ne razumejo, medtem ko slovenski in hrvaški poslanci vsi po vrsti razumejo in govorijo italijansko (L'Istria, 11. 1. 1896, Le manovre degli slavi in Dieta, 3–4). Druga stran je trdila, da slovenski in hrvaški poslanci napadov niso bili deležni samo na sejah deželnega zbora, temveč so bili večkrat žrtve izzivanja in žalitev tudi v vsakdanjem življenju. Edinost je tako obširno poročala o nasilju nad slovenskimi in hrvaškimi poslanci v Piranu, o „najnovejšem junaškem činu sinov avite colture v Piranu proti našim poslancem mučenikom“, ko so se ti 10. januarja 1896 vračali iz Poreča (Edinost, 4. 2. 1896, 1–2), na dogodke pa sta se z obsežnimi prispevki odzvala tudi Slovenec¹⁸ in Slovenski narod,¹⁹ ki je objavil pismo osmih prisotnih poslancev in ki tudi najlepše opisuje razmere v Piranu.

18 Slovenec (1873–1945), vodilni časnik političnega katolicizma na Slovenskem, izhajati začne v Ljubljani kot protitež liberalnemu Slovenskemu narodu, najprej izhaja trikrat tedensko, od 11. 7. 1883 postane tednik. V Slovincu objavlja A. Mahnič, Slovenec pa objavlja tudi referate in resolucije slov. katoliških shodov, podpira programe Katoliške narodne stranke in SLS (ES, 1997, 295).

19 Slovenski narod (1868–1943), politični dnevnik in vodilno liberalno glasilo pred 1. svetovno vojno. Izhajati začne v Mariboru trikrat tedensko, od leta 1872 izhaja v Ljubljani, leta 1873 postane dnevnik. Zasnovali so ga mladoslovenci, v prvem obdobju zagovarja radikalni liberalizem, podpira pobude za Zedinjeno Slovenijo, v obdobju slogaštva pa se nagiba h kompromisom. Poudarja slovansko povezovanje in zbliževanje z jugoslovanskimi narodi. Zavzema se za narodno avtonomijo in splošno volilno pravico, po ustanovitvi Narodno napredne stranke (1894) postane njeno vodilno glasilo (ES, 1998, 48).

Osem slovenskih in hrvaških poslancev – Cosulich, Jenko, Kompare, Mandić, Spinčić, dr. Stanger, dr. D. Trinajstić in dr. M. Trinajstić – je potovalo iz Poreča v Trst, ko je moral parnik „Quieto“, na katerem so potovali zaradi „silne viharne burje“ (Slovenski narod, 5. 2. 1896, 1–2) pristati ravno v Piranu.²⁰ Poslanci so si že ob pristanku najeli „omnibus“, ki jim ga je ponudil voznik Dolce, najeli pa so tudi dva nosača. Že na pomolu jih je pričakala večja skupina vročekrvnežev, med njimi tudi N. Fragiacomu, brat župana Domenica Fragiacomu²¹ in N. Parenčan, brat občinskega odbornika (Kramar, 1982, 47). Jezna množica je vanje metala kamenje in jih nato spremljala celo pot do mesta in jim ob tem kričala: „In mar con loro!“, „Farabutti!“, „abasso Spinčić!“, „Pereat Mandić!“ („V morje z njimi!“, „Podleži!“, „Dol s Spinčićem!“, „Konec Mandiću!“). V takem položaju so se odločili, da se v mestu ne bodo ustavljali, ampak da bodo nadaljevali pot, saj v mestu ni bilo mogoče najti straže, ki bi jih zaščitila, na zaščito župana Fragiacomu pa po izgredih zaradi uradnih napisov tudi niso mogli računati. Voznika so morali kljub burji počakati kar na prostem ob piranskem obzidju. Ob tem pa jih je čakal nov zaplet. Po daljšem čakanju so dečka, ki jim je nosil prtljago, poslali preveriti, če bo šofer sploh prišel, vendar se je ta nato vrnil s sporočilom: „No, ma vien i siori.“ („Ne, prihajajo pa gospodje.“). Ko so se ti „gospodje“ res približali, so se razmere še bolj zaostrele. Poskušali so jim zapreti pot, sledili so žvižgi, zmerjanje, ko pa so jih začeli pri Portorožu obmetavati še s kamenjem, sta si premislila še nosača, tako da so si prtljago morali naprej nositi sami. Kot poroča Slovenski narod, naj bi ob tem starejši nosač izjavil: „Go quasi riguardo tornar in città“ („Skoraj se bojim vrniti v mesto.“). Kmalu za tem sta jih ob poti prehiteli dve kočiji, v katerih se je vozilo pet ali šest zamaskiranih oseb, ki so potem očitno poročale časopisu Il Piccolo, kako so slovenski in hrvaški poslanci ponižani nosili svojo prtljago na ramenih. Pot so nadaljevali peš do Strunjana, vendar pa tudi tam niso dobili prevoza. Vsi vozniki naj bi jim namreč le osorno odgovarjali, da „danes ne naprežejo“ (Slovenski narod, 5. 2. 1896, Demonstracija v Piranu proti hrvatskim in slovenskim poslancem isterskega dež. zbora in njihov odmev, 1–2). Zato so poslanci pešali še do Izole, kjer so pustili prtljago, pot pa nato peš nadaljevali še do Kopra, „v mraku, po cesti ob morju, v vedni nevarnosti“ (Edinost, 4. 2. 1896, Demonstracija v Piranu, 1–2). Celo pot naj bi jih spremljali huligani iz Izole, ki so jim grozili in kričali: „Fora i sciavi!“ Podobno neprijazen sprejem jih je čakal v Semedeli, zato so se odločili, da se Kopru izognejo in raje hodijo še kak kilometer dlje, do vojašnice finančne straže pri Sv. Nazariju pri Kopru. Po štirih urah in pol hoje naj bi bili popolnoma izčrpani in prestrašeni, zato so se šele drugo jutro odpeljali s kočijami iz Kopra v Trst. Takoj po dogodku so protestirali pri c. kr. okrajnem glavarstvu, kjer pa so se na njihove obtožbe odzvali precej mlačno. Pričakovali so namreč, da bodo še isti večer zaslišani in da bodo lahko uradno podali svoje izjave, vendar se to ni zgodilo niti v naslednjih dneh (Sloven-

20 Dogodek je v zgodovininapisu že bil obravnavan. Glej: Barbalić, 1952, 73–74.

21 Domenico Fragiacomu (1848–1929), odvetnik, pesnik, novinar in odločen zagovornik italijanske prevlade v Piranu, je bil decembra 1893 že četrtič izvoljen za piranskega župana. Njegova politična pot se je končala leta 1896, vendar ne zaradi januarskih dogodkov, temveč zaradi vsebine njegove zdravice ob postavitvi spomenika Giuseppeju Tartiniju v Piranu poleti 1896 (Apollonio, 1992, 20, 120).

ski narod, 5. 2. 1896, 1–2). Po pisanju Slovenca naj okrajno glavarstvo, ki ga je takrat vodil Guido Perinello (Handbuch, 1896, 524), ne bi našlo povoda za preiskavo, zato so se poslanci s telegramom obrnili po pomoč na „uradni“ Dunaj (Slovenec, 15. 1. 1896, Barbarske razmere v Istri, 1).²² Obračun s hrvaškimi in slovenskimi poslanci je odmeval tudi v Kopru, kjer so ga označili z izrazom „sciagura nazionale“ (PAK-KP-7, t. e. 87, a. e. 178, Zapisniki zasedanj mestne deputacije 1894–1898, 156. zasedanje, 9. 4. 1896).

Dogodek je bil v italijanskih medijih pričakovano deležen precej manjše pozornosti, kot v slovenskih. Il Piccolo je sicer poročal, da se je po pristanku parnika v Piranu po mestu hitro razširila novica, da so med potniki tudi deželnozborski poslanci, vendar naj bi to izzvalo le radovednost med prebivalstvom, saj naj bi si vsi želeli od blizu ogledati te „manjšinske poslanca.“ Prav tako je zanikal, da bi bilo nacionalno sovraštvo razlog, da so poslanci ostali brez najetega prevoza. Il Piccolo je navajal besede kočijaža, ki naj bi, ko je želel vpreči voz, opazil, da je eden od njegovih konjev zbolel in zaradi tega ni mogel na pot. Kot prava zgleda domoljubja pa je Il Piccolo opisal oba nosača, ki sta, ko sta videla, kdo ju je najel, mirno odložila prtljago na tla in jih nista hotela spremljati do Izole, pač pa sta, prav po kavalirsko, odklonila tudi plačilo za delo, ki sta ga prevzela in ga nista dokončala. Il Piccolo tako ni poročal o nikakršnem zmerjanju, vsi pogovori naj bi potekali na miren in civiliziran način, zaplet pa naj bi se končal tako, da so si poslanci svojo prtljago naložili na ramena ter odšli proti Izoli, ne da bi jim radovedna množica kar koli storila (Il Piccolo, 11. 1. 1896, Cronaca locale e fatti vari: I deputati croati a Pirano, 2). Nadaljnjih odmevov na dogodek pa niso več objavljali. Na dogodke se je odzval tudi tednik L'Istria, ki je podal podobno interpretacijo dogodkov kot Il Piccolo. Po njihovem pisanju naj bi prihod slovanskih poslancev v Piran ostal popolnoma neopažen, dokler niso ti začeli opazovati dvojezičnega napisa na sodišču in se pri tem smejeti in ga glasno komentirati. Šele po takem izzivanju naj bi se pojavilo okrog 12 mladeničev, ki so začeli žvižgati in kričati proti skupini poslancev. Poletel naj bi tudi kakšen kamen, ki pa jih zaradi prevelike razdalje zagotovo ni zadel. Poslanci naj bi brez prevoza ostali ne zaradi sovražne nastrojenosti Pirančanov do njih, temveč zato, ker je prevozniku pač zbolel konj. Po mnenju L'Istrie naj bi torej šlo za manjši zaplet, ki pa ga je slovansko časopisje napihnilo preko vsake mere (L'Istria, 18. 1. 1896, 4). Drugačno mnenje o piranskih dogodkih je izrazil L'Osservatore Triestino (L'Osservatore Triestino, 14. 1. 1896, Cronaca. I fatti di Pirano, 1), ki je najstrožje obsodil surovost in nasilna dejanja proti izvoljenim poslancem, ki predstavljajo precejšen del deželnega prebivalstva. L'Osservatore Triestino je tudi neposredno priznaval, da so bili poslanci žrtve nasilnega obračuna, ki kar kliče tudi po uradni obsodbi.

Slovenski in hrvaški poslanci so tak javni protest poskušali predstaviti tudi na seji deželnega zbora, ki se je odvijala 17. januarja 1896, vendar naj bi se ob tem vnelo tolikšno ogorčenje, da razprava ni bila mogoča. Posebej glasen naj bi bil poslanec Venier, ki je kričal: „Rispettate Pirano!“ („Spoštujte Piran!“), pa tudi poslanca Benatti in Vergottini,

²² Gradivo Okrajnega glavarstva Koper hrani Državni arhiv v Trstu (AST-CDC, bb. 213 e regg. 239 (1868–1918, con docc. fino al 1926), Inventario 1985 je za leto 1896 preveč pomanjkljiv, da bi bilo trditve časopisa Slovenec mogoče preveriti.

ki sta kričala: „Avete avuto quello che meritate! In altro paese vi avrebbero ucciso!“ („Dobili ste, kar si zaslužite! V kakšnem drugem kraju bi vas ubili!“), zato je poslanec Spinčič zahteval, da se te grožnje vpišejo tudi v uradni zapisnik zasedanja. Vladni komisar je ob tem dogajanju ves čas molčal ter ni niti poskušal opomniti poslušalcev na galeriji, ki so glasno ploskali in z odobravanjem vzdikali „bravo!“, „bene“ ter „si, si!“ (Slovenski narod, 5. 2. 1896, 1–2).

Dogodek je kljub temu imel precejšnje posledice vsaj za mesto Piran. V mestu so po odločitvi Ministrstva za notranje zadeve morali sprejeti okrajnega komisarja. Okrajno glavarstvo jih je 24. 4. 1896 z dekretom št. 80/P namreč obvestilo, da je Ministrstvo za notranje zadeve 8. 4. 1896 z odlokom št. 1584 sprejelo odločitev, da začne s 1. 5. 1896 v Piranu delovati okrajni komisar. Izvedeli so tudi, da bo na mesto političnega komisarja imenovan neki Rubelli, sicer dalmatinskega porekla, star 36 let, ki je v preteklosti že bil okrajni komisar v Pulju, takrat pa je bil zaposlen na Namestništvu v Trstu. V piranskem mestnem svetu so sicer trdili, da je ideja o taki funkciji obstajala že od nemirov v letu 1894, da pa se je spet obudila prav zaradi zadnjih dogodkov, kar so razumeli kot poskus nadzora nad njihovim mestom. Kljub temu jim ni preostalo drugega, kot so sami izjavili, da se navadijo na njegovo prisotnost na zasedanjih mestnega sveta (PAK-PI-36, t. e. 2, Zapisniki zasedanj mestne reprezentance 1894–1903, 5. zasedanje, 26. 4. 1896, 3. točka), njihov odnos do novega funkcionarja pa je razviden tudi iz vprašanja, ki ga je dobil januarja 1897, ko jih je zanimalo, kdaj bo odstranil „quel permanente insulto al nostro indelibile carattere nazionale italiano che è la tabella bilingue sull'i. r. Giudizio“ („dvojezičen napis na c. k. sodišču, ki predstavlja konstantno žalitev našemu neizbrisljivemu italijanskemu značaju.“), na kar pa je podal precej suhoparen odgovor, da vprašanje ni v njegovi pristojnosti (PAK-PI-36, t. e. 2, Zapisniki zasedanj mestne reprezentance 1894–1903, 11. zasedanje, 2. 1. 1897, 3. točka). Badenijeva vlada je želela, da bi Giacomo Rubelli von Sturmfest, ki je bil imenovan na mesto političnega komisarja, vzpostavil nadzor nad mestnimi organi. Rubelli se je sicer redno udeleževal vseh zasedanj mestne reprezentance, vendar v razprave ni posegal. V nekaj primerih je preklical nekatere odločitve mestnih oblasti, kar bi sicer lahko storil okrajni glavar, zato je bila funkcija političnega komisarja za Piran ukinjena že po enem letu (Apollonio, 1992, 119).

Nasilni obračun s slovenskimi in hrvaškimi poslanci naj bi simboliziral tipične razmere v Istri, zato mu je precej pozornosti namenil tudi časopis Slovenec (Slovenec, 15. 1. 1896, Barbarske razmere v Istri, 1), ki članek Barbarske razmere v Istri začelja z besedami: „Navajeni smo že iz Istre poročati o vsakdanjih nasilstvih, s katerimi po Istri Italijani napadajo Slovence in Hrvate, a tako nečuvenih barbarstev, kakor se nam te dni poročajo iz Istre, ki je vendar del Avstrije, ne bi bili pričakovali. Surova italijanska druhal je namreč napadla na cesti osem slovanskih poslancev na tako surov način, da je le mogoč v Istri.“ Slovencu se je zdelo sporno zlasti dejstvo, da so uradni listi poskušali dogodek prikriti, ob tem pa so z zadovoljstvom ugotavljali, da so kljub temu le morali priznati, da „slovanski poslanci niso bili življenje varni v Piranu, da so morali bežati iz mesta, da so jih tam italijanski kričarji napadli in s kamenjem ometavali, da so jim prevzeli vozove; dalje priznavajo, da so morali peš v Koper in šele tam, da so dobili vozove, s katerimi so se odpeljali v Trst.“ Slovenec je po Edinosti povzel tudi

sodbo, da „najnovejši barbarski čin glasovitih Pirancev nadkriljuje vse drugo, kar smo doživeli do sedaj v Istri v pogledu narodne nestrpnosti in – surovosti“. Razmere so slikali z dramatičnimi besedami: „Cele 4 ure in pol so morali naši poslanci, zastopniki naroda, nositi peš svojo prtljago, v najhujši besneči burji, ker jim divjaška besnost ni dovolila ni stana, ni vozov, ni nosačev.“ Zanimivo je tudi, da se je Slovenec v istem članku s precejšnjo odločnostjo odzval tudi na pisanje časopisa *Il Piccolo*, saj pravi: „Le pobalinski cinizem, s kojim je naš „*Il Piccolo*“ opisoval ali prav za prav hvalil tako barbarstvo s strani piranske sodrge, v rokavicah in brez rokavic, le ta brezvestni cinizem nadkriljuje morda še gnusnost čina samega in pa po istem povzročeno nevoljo.“ To, čemur je *Il Piccolo* pravil „maloprisrčna demonstracija“, je Slovenec označil za „grda zasramovanja in naglo nasilstvo“, Slovenec pa je o pisanju *Il Piccola* zapisal tudi: „Težaka, ki sta kar ostavila naše poslance, dasi sta bila dobro plačana za svoj trud, sta seveda vrlini, da malo takih, voznik, ki je, prisiljen po javnem nasilstvu, prelomil dano besedo, je poštenjak od nog do glave; „popolane“, ki so drli za poslanci po mestu in potem cele pol ure po cesti zunaj mesta, metaje kamenje in psovaje, te „popolane“ postavlja „*Il Piccolo*“, nekako mej vrstami, kot vzgled patriotizma.“ Slovenec se je z vprašanjem: „Ali mera še ni polna?“ obrnil celo na vlado, saj je bil prepričan, da razmer v Istri ne moreta rešiti ne policija ne orožništvo, še manj pa, da lahko kaj pričakujejo od sodstva. Edino rešitev je Slovenec videl v tem, da „vlada iztrže nikakor ne opravičeno politiško nadvaldje iz rok intelektualnih provzročiteljev takih barbarstev!!“ Slovencu se je zdelo pozitivno le to, da se je dogodek končal brez najhujših posledic, Slovence in Hrvate v Istri pa je pozval, da „svojim poslancem z brezpogojno udanostjo povrnejo to pravo mučeništvo“.

PRIHOD SLOVENSКИH NABORNIКOV V KOPER LETA 1897 IN UNIČEN PRIDELEK GRAHA

V letu 1897 je bilo zaradi volitev ozračje precej razgreto. Incidenti so se vrstili drug za drugim. L'Istria tako poroča, da je do nemirov prišlo v Pazinu, ko naj bi Hrvati izzivali Italijane, kričali „Zivio Hervasca“ in peli hrvaško himno, medtem ko naj bi se italijansko prebivalstvo obnašalo povsem vzorno; mirno naj bi prenašali žalitve in se ne odzivali na izzivanja (L'Istria, 24. 4. 1897, 2–3). V Kopru so bili verjetno najodmevnejši dogodki ob prihodu nabornikov iz Dekanov. Časopis *Edinost* (*Edinost*, 9. 4. 1897, Dogodki v Kopru, 1) je po italijanskem tisku povzel obtožbe, da so „razdejali na potu v mesto, kamor so prihajali k naboru, lepo malo kapelo ob cesti, lastnino g. Lampicha iz Trsta; vrgli so nekega moža, ki je jezdil na polje z osla, so grdo ravnali ž njim in so ga prisilili, da se je vrnil. Na posestvu gospodov gimnazijskega ravnatelja Babudra, Martissa-Carbonaio in drugih so popolnoma razdejali nasade graha; obkrožili so branjevke, katere so srečali zunaj mesta in so jih prisilili kričati „Živio!““ *Il Piccolo*, ki se je ob teh dogodkih najbolj angažiral, je slovensko stran obtožil, da neprestano igra vlogo žrtve in da ne prizna svoje resnične vloge pri koprskih izgredih. Pri opisovanju dogodkov v Kopru so se naslonili na poročanje časopisa *Il Piccolo della Sera* in zapisali: „Ove da quattro o cinque giorni i coscritti sloveni fanno i sacrificanti, passeggiano per il paese armati e con le bandiere

russe spigliate; tirano revolverate contro gli italiani, bastonano vecchie inarmi, perchè si rifiutano di gridare „Viva“ nel loro linguaggio, scagliano sassate contro gli italiani che passano per le strade comunali e contro le case di campagna ove dimorano italiani, di più minacciano di appiccare il fuoco a quelle case e intanto guastano orti e vigneti, e recano oltraggio a immagini consacrate, solo perchè furono poste da devoti italiani. Il moto d'ordine però è sempre questo: „fare la parte di vittime.“²³

Igrati vlogo žrtve za vsako ceno naj bi bil tudi glavni namen slovenskih gojencev sicer trojezičnega učiteljsišča v Kopru, ki naj bi vsako priložnost izkoristili za provokacije in žalitve večinskega prebivalstva v mestu. Il Piccolo je kot popolnoma lažne in izmišljene označil trditve, da se slovenski dijaki niso počutili dovolj varne, da bi mogli k pouku. Incident naj bi zaigrali zato, da so lahko vladi poslali novo interpelacijo, „per chiedere protezione per gli sloveni bastonatori di vecchie donne inermi, guastatori di campagne e lanciatori di ciottoli, „vittime“, secondo l'interpellanza, degli italiani“ (Il Piccolo, 10. 4. 1897, 2).²⁴ Il Piccolo je poročal, da je Italijanski klub v parlamentu na to dejanje odgovoril tako, da je takoj sestavil svojo interpelacijo, v kateri je grofu Badeniju predstavil nemire in vandalske incidente, ki so se dogajali v povezavi z volitvami leta 1897 (Il Piccolo, 11. 4. 1897, 1), s posebnim zadovoljstvom pa so poročali tudi, da interpelacija, ki jo je pri vladi v povezavi z nasiljem nad slovenskimi dijaki vložila slovenska stran, ni uspela, saj jo je tudi vlada ocenila za lažno (Il Piccolo, 15. 4. 1897, 2). Il Piccolo je poročal, da se je oblast po teh dogodkih odločila urediti razmere v Istri in zato izvedla obsežen zaseg nelegalnega orožja. Zasegli so več kot 3.000 kosov orožja, vendar pa je bil Il Piccolo prepričan, da so Slovenci in Hrvati večino novejših kosov orožja še pravočasno zakopali v gozdovih in na poljih zato, da bi jih ob naslednjih volitvah lahko spet potegnili na dan (Il Piccolo, 17. 4. 1897, 1).

O dogodkih ob prihodu slovenskih nabornikov poroča tudi L'Osservatore Triestino, ki poroča o že znanih dejstvih – uničeni kapelici Sv. Križa, o popolnoma uničenem pridelku na posestvih gospoda Babuderja in gospoda Martissa-Carbonaio, poleg tega naj bi naborniki neke stare ženice prisilili kričati „Živio!“ ter da so nekega moža vrgli iz njegovega osla (L'Osservatore Triestino, 8. 4. 1897, 2). Prebrati je mogoče tudi mnenje, da je sloge med Slovenci in Italijani, ki so toliko časa mirno živeli drug ob drugem, dokončno konec. L'Osservatore je poročal, da so bile razmere tik pod vreliščem predvsem zato, ker so si Slovenci drznili prizadeti tisto, kar je bilo ljudem najbolj drago – njihova zemlja, prepojena s potom in krvjo. Ljudje, ki so torej zemljo ljubili toliko ali še bolj kot svoje družine, naj bi bili prizadeti že, če se jim uniči en sam sadež, gorje pa, če jim uniči rastline in ves pridelek, kot se je to zgodilo v opisanih dogodkih (L'Osservatore Triestino, 12. 4. 1897, 2).

23 „Že štiri ali pet dni se ti predrzni Slovenci oboroženi sprehajajo po mestu z razvitimi ruskimi zastavami, streljajo s samokresi na Italijane, s palicami napadajo stare in neoborožene ženice, ker te nočejo kričati „Živio!“ v njihovi govorici, mečejo kamenje v mimoidoče Italijane in v hiše, kjer živijo Italijani, grozijo celo, da bodo v teh hišah podtaknili ogenj, uničujejo vrtove in vinograde ter žalijo in uničujejo svete podobne zgolj zato, ker so jih postavili italijanski verniki. Namen pa je vedno isti: igrati vlogo žrtve.“

24 „[D]a bi prosili zaščito za Slovence, nasilnike, ki tepejo stare ženice, uničevalce polj, metalce kamenja, ki naj bi bili, kot piše v interpelaciji, „žrtve“ Italijanov.“

L'Istria se je s kratko novico na dogodke odzvala že 10. aprila, v njej poročajo o uničenem pridelku, poškodovani kapelici in ruski zastavi. Po poročanju L'Istrie naj bi po koncu napada žandarji pospremili Slovence iz mesta, zaradi izzivanj pa naj bi jih bilo več tudi aretiranih (L'Istria, 10. 4. 1897, 3). Dogodku so tudi v naslednjih številkah posvečali veliko pozornosti. Po njihovem mnenju naj bi bili pravzaprav duhovniki tisti, ki nekaznovano ščuvajo slovansko prebivalstvo in ga zalagajo z ruskimi zastavami (L'Istria, 17. 4. 1897, 1). L'Indipendente je zapisal, da so meščani v Kopru želeli zgolj dokazati, kdo je gospodar v mestu ter zahtevali spoštovanje do lastne kulture in lastne preteklosti. Popolnoma prijateljsko so tako sprejeli nabornike iz Pomjana, Šmarij in Gažona, ki so kot zgledni Istrani vzklikali „Evviva L'Istria italiana, Evviva Capodistria, Evviva Pagnano, Monte, Gason“. Ponudili so jim celo pijačo v gostilni „Al buon vetturino“ ter se od njih poslovili z vzkliki „Evviva!“, stiski rok ter z iskrenim „nasvidenje“, na ustih in v srcih. Vse to naj bi dokazovalo, da je mirno sožitje v Istri mogoče, če se le vsak zaveda svojega mesta, svoje preteklosti in je pripravljen narediti vse za mir in harmonijo (L'Indipendente, 10. 4. 1897, 2).

Dogajanje ob prihodu slovenskih nabornikov je postalo celo predmet večkratnih razprav koprskega mestnega odposlanstva, saj niso natančno vedeli, kako naj se odzovejo na nasilna dejanja, ki so jih slovenski naborniki zagrešili na poti v mesto in ob vrnitvi domov (PAK-KP-7, t. e. 87, a. e. 178, Zapisniki zasedanj mestne deputacije 1894–1898, 23. zasedanje, 7. 4. 1897, 6. točka). Ko so to vprašanje obravnavali že drugič, so se dogovorili, da je kršitev tako huda, da mora o njej razpravljati tudi občinska reprezentanca (PAK-KP-7, t. e. 87, a. e. 178, Zapisniki zasedanj mestne deputacije 1894–1898, 24. zasedanje, 13. 4. 1897, 1. točka). Ta se je na dogodke odzvala zelo odločno in takoj protestirala pri okrajnem glavarstvu. Dogodka namreč niso mogli kar tako spregledati, saj naj bi šlo za napad na imetje ljudi in na vse tisto, kar jim je bilo najbolj drago, glavni namen protesta pa naj bi bil osvetliti vlogo slovenskih poslancev pri tem dogajanju, saj naj bi prav oni zanetili nemire (PAK-KP-7, t. e. 87, a. e. 178, Zapisniki zasedanj mestne deputacije 1894–1898, 6. zasedanje, 6. 5. 1897). Ohranjen je tudi osnutek protestnega pisma, ki so ga poslali ob tej priložnosti okrajnemu glavarstvu, deželnemu zboru, istrskemu političnemu društvu in poslancem Italijanskega kluba v državnem zboru, saj naj bi njihovo mesto pretresli: „Sotto pretesto delle recenti elezioni politiche la sfrenata passione, l'odio di razza e gl'insulti brutali di rozzi contadini slavi [...]“ („po zadnjih volitvah, nebrzdane strasti, rasno sovraštvo in brutalne žalitve neotesanih slovanskih kmetov [...]“) (PAK-KP-7, t. e. 263, l. 1897, kat. III/969). V svoji prošnji poskušajo dogodka opisati čim bolj natančno, zato opišejo njihova dejanja ob prihodu v mesto, napišejo pa tudi, da „osarono attraversare cantando nel loro gergo le vie principali“ („medtem ko so prečkali glavne ulice, so si drznili peti v svoji govorici.“). Poročali so, da se je v mestu ustvaril preplah takoj, ko so začele prihajati prve novice o nasilnih obračunih dekanskih nabornikov z miroljubnimi ljudmi ob poti. Priznavevali pa tudi, da so se novice, ob tem, ko so potovale od ust do ust, precej napihnile, kar je spravilo celotno populacijo v stanje strahu. Da bi dokazali resničen obseg nasilnega dogajanja, so pismu priložili tudi natančen popis škode in prizadetih ljudi, ki so poročali, da so bili žrtve groženj, pa tudi čisto fizičnega obračunavanja. Vsem naslovnikom so izrazili poziv, naj

poskušajo posredovati, da bodo krivci za dogajanje primerno kaznovani, predvsem pa, da se taki dogodki ne bi več ponavljali.

Slika, ki jo dobimo o teh dogodkih, je seveda popolnoma nasprotna pisanju Edinosti, ki je vse obtožbe zavrnila z veliko odločnostjo: kapelica naj bi bila poškodovana že veliko pred prihodom nabornikov, o zločinskem uničenju nasadov graha niso želeli izgubljati besed, „o dogodbi z možem, ki je jezdil na oslu, in o babah, ki so morale kričati „Živio““, pa naj ne bi dobili poročil. Prave žrtve naj bi bili v resnici naborniki, saj naj bi jim drhal nasilno odvzela trobojnico, mladeniče pa obmetavala s kamenjem (Edinost, 9. 4. 1897, Različne vesti, Izgredi v Kopru, 3). Podobno sliko si lahko ustvarimo tudi na podlagi pisanja časopisa Slovenec (Slovenec, 9. 4. 1897, 3), ki je dogodke prikazal popolnoma drugače od časopisa Il Piccolo, ki je poročal o divjanju z rusko zastavo, uničenju nasadov gospoda Babuderja, razdejanju kapelice pri sv. Mihaelu in celo o streljanju. Slovenec se je pri poročanju opiral na besede očividca, ki je trdil, da so slovenski fantje v mesto prišli s slovensko zastavo, pred nabornim uradom pa naj bi jih pričakalo večje število Koprčanov nižjega sloja, ki so jim skušali nasilno odvzeti zastavo in „radi tega je prišlo do nekolike praske“. Slovenec je zapisal tudi: „Kdo pa je bil pri tem agresiven, je razvidno iz tega, da so orožniki morali braniti novince, ko so le-ti odhajali iz mesta.“ Očiten je poskus, da bi zmanjšali pomen nasilnega obnašanja slovenskih nabornikov, saj so poudarili izjave koprskih kmetov, da „je bila jedna šipa poškodovana že poprej“. Še več, Slovenec je prešel celo v napad in italijanski strani očital napad „koperske sodrge na slovenske učiteljišnike“, saj naj bi pred šolo „sodrga napadla naše gojence in jih na ulici obdelovala s pestmi!“ Slovenec se je strinjal celo z izjavo nekega neznanega očividca, ki je trdil: „Kar se dostaje namišljenega poškodovanja kapelice po naših novincih, vam morem zatrditi, da je to storila laška sodrga, da bi tem lažje hujškala svoje ljudstvo na naše, češ: vidite, kakošni so.“

Na dogajanje pa so se, poleg slovenskega časopisja, odzvali tudi slovenski in hrvaški politiki. Na pobudo Vjekoslava Spinčiča so se z brzojavko obrnili neposredno na ministrskega predsednika, v kateri poročajo o več hudo ranjenih slovenskih profesorjih in gojencih učiteljišča v Kopru, prav „razbojniški“ pa naj bi bili napadeni tudi slovenski naborniki, nekateri naj bi le izgubili klobuke na begu, drugi pa so bili tudi ranjeni (Edinost, 11. 4. 1897, 1–2). Opaziti je torej mogoče, da so tudi slovenski in hrvaški politiki poskušali preusmeriti pozornost iz ravnanja slovenskih nabornikov na nasilje nad slovenskimi dijaki. Še več, v brzojavki celo odkrito trdijo, da so bili slovenski naborniki žrtve italijanskih meščanov.

Še korak dlje od Slovenca in Edinosti je šel pri pisanju Slovenski narod, ki o obnašanju slovenskih nabornikov niti ni poročal, omenil je le trobojnico, ki so jo ti prinesli s sabo v Koper in ki naj bi bila razlog za krvav obračun z gojenci slovenskega učiteljišča, ki so mu seveda posvetili precej pozornosti (Slovenski narod, 14. 4. 1897, 2).²⁵ S tem se seveda ni strinjal tednik L'Istria, ki je obtožil Slovence in Hrvate, da vsak nepomemben prepir in žvižge napihnejo preko vseh meja ter jih potem javnosti prikazujejo kot nemire,

25 O napadu na slovenske dijake v Kopru natančno poroča Slovenski narod v člankih Slovenski narod, 8. 4. 1897, 1; Slovenski narod, 10. 4. 1897, 1; Slovenski narod, 12. 4. 1897, 3.

preganjanja in nasilne obračune neizmernih razsežnosti. Slovenski in hrvaški voditelji naj bi bili izredno spretni pri odvrčanju pozornosti, saj so uspeli doseči, da vsi govorijo zgolj o ogroženih slovenskih in hrvaških dijakih, ki so bili očitno nahujskani, nihče pa se ne ukvarja s preganjanjem tistih, ki so topli in žalili nemočne ženske, uničevali vinograde in sadovnjake, onečastili svetinjo, streljali in mahali z rusko zastavo (L'Istria, 17. 4. 1897, 1).

Dogodki niso bili pozabljeni niti v letu 1898, ko je slovenski predstavnik Kompare na zasedanju deželnega zbora, ki je potekalo 5. 2. 1898, podal interpelacijo, v kateri je zahteval, da bi nabor opravili kje drugje, ker se je bal ponovitve nasilja, ob tem pa tudi obtožil okrajnega glavarja, da ni storil nič za preprečitev izgrediv. Kompare se je opiral na prošnjo županov Doline, Dekanov, Pomjan, Klanec in Milje, ki so jo ti poslali 20. 1. 1898, vendar se je moral zadovoljiti zgolj z zagotovilom, da bo okrajni glavar storil vse, da do ponovitve izgrediv ne bi prišlo, za javni red in mir pa naj bi ob naboru skrbelo kar 15 orožnikov (Kramar, 1982, 122–123).

SKLEP

Konec 19. stoletja je bilo v Istri obdobje nacionalnega obračunavanja in neprestano razgretega ozračja, zato niti ne preseneča dejstvo, da si iz časopisnih virov ne moremo ustvariti prave ali vsaj bolj objektivne podobe o takratnem dogajanju. Časopisje v tem obdobju vsekakor ni igralo nevtralne vloge, saj je pri časopisih, kot so *Il Piccolo*, *L'Istria* in *L'Indipendente* na eni strani in *Edinost*, *Slovenec* in *Slovenski narod* na drugi, opredeljenost jasna in nedvoumna. Tako na italijanski kot na slovenski strani je opazna težnja, da bi zmanjšali pomen lastne krivde za nastale dogodke ter poskus povečanja krivde nasprotni strani. Vse od deželnozborskih volitev leta 1882, ko so slovenski in hrvaški poslanci zaostriili svoje zahteve in se začeli glasno zavzemati za pravico do uporabe lastnega jezika med zasedanji deželnega zbora, so se radikalizirali tudi odnosi med ljudmi v vsakdanjem življenju, saj Slovenci in Hrvati niso bili več pripravljeni popuščati v boju za svoje pravice zgolj zato, ker so bili ekonomsko podrejeni italijanskemu prebivalstvu. Italijani so bili medtem še vedno trdno zaverovani v večvrednost lastne kulture in prepričani ter se niso želeli sprijazniti z novimi političnimi razmerami. Občutek ogroženosti na eni in na drugi strani je vodil do vse bolj skrajnega vedenja, verbalnega in fizičnega obračunavanja. Slovenci in Hrvati so sebe videli kot edine pravične branike države in dinastije, čeprav tudi nasilje s slovenskim in hrvaškim predznakom ni bilo vedno le obrambnega značaja, v Italijanih pa je rasel iracionalni strah pred slovanskimi barbari. Če so se z nacionalistično ideologijo na sredini 19. stoletja ukvarjale le elite, so bili na prelomu stoletja z njo prepojeni že vsi sloji prebivalstva, saj je sovražstvo, ki je temeljilo na nacionalnih razlikah, prodrlo že v vse pore družbe. Časopisje je opravljalo funkcijo političnih trobil ter je te ideje širilo, s tem pa proizvajalo tudi nova sovražstva in nove spore. Oboji so poskušali povečati pomen teh konfliktov, zato je poročanje časopisov o mednacionalnih trenjih v letih 1896 in 1897 dober primer manipuliranja z javnostjo in subjektivnega poročanja medijev o nasilju, ki sta ga bili sposobni obe strani. Dogajanje v teh letih je bilo pod močnim vplivom razgretega ozračja po nasilnih obračunih zaradi

dvojezičnih napisov v letu 1894, za katere je bil Piran kaznovan pravzaprav šele po napadu na slovenske in hrvaške poslance v letu 1896, ko naj bi do obračuna prišlo zato, ker naj bi si ti po prihodu v Piran izzivalno ogledovali dvojezični napis na sodišču. Šele dogodki v letu 1896 so tako prinesli pravi epilog nasilnemu dogajanju v Piranu v letu 1894, ki je zagotovo pomenil prelomnico v odnosih med narodi v Istri, Piran pa je z napadom na slovenske in hrvaške poslance še enkrat več dokazal svoj primat v nacionalni zavednosti in pripadnosti italijanski ideji. Dogodek je vreden pozornosti tudi zato, ker so bili žrtve nasilja najvišji izvoljeni predstavniki Slovencev in Hrvatov. Kljub dejstvu, da je v tem primeru šlo za veliko več kot za navaden obračun razgretih glav, žrtve dogodka niso bile deležne nobene podpore s strani višjih oblasti. Zapleti ob naboru v letu 1897, ki so bili sicer plod volilnih sporov in vse močnejšega občutka ogroženosti Slovencev in Hrvatov, pa so zanimivi že zaradi dejstva, ker gre za primer evidentiranega odkritega nasilja Slovencev, ki so nastopali vse bolj odločno in se niso več želeli podrežati ekonomsko in politično privilegiranemu italijanskemu prebivalstvu. Radikalizem se je v zadnjih letih 19. stoletja torej razširil tudi med Slovenci, ki so iz obrambe prešli tudi v napad. Nasilje nad slovenskimi in hrvaškimi poslanci v Piranu ter vandalsko obnašanje slovenskih nabornikov v Kopru sta bila zgolj dogodka lokalnega pomena, ki sta se v obeh primerih končala brez žrtev, sta pa zelo dobro služila kot sredstvo medsebojnega obračunavanja, ki se je v veliki meri odvijalo prav skozi medije. Časopisi so se pri svojem poročanju ves čas opirali na izjave stalnih ali občasnih dopisnikov ter naključnih prič, ki včasih nastopajo z imeni in priimki, še večkrat pa so popolnoma anonimne. Tudi če sicer verjamemo v njihov obstoj, pa negotovost o tem, kakšna pričevanja nam nacionalistično časopisje sploh lahko ponudi, ostaja. S svojo pompozno in napihnjeno retoriko zagotovo ne more biti realna priča nekih dogodkov, lahko pa služi kot ogledalo družbenega ozračja v nekem prostoru in času. Izrazito sovraštvo med Slovenci in Hrvati na eni in Italijani na drugi strani, nepripravljenost na sodelovanje in želja po prevladi enega naroda nad drugim v tem obdobju pa so bili odlična podlaga za nacionalistično nasilje in nasilna obračunavanja med narodi v 20. stoletju.

“VIVA!” OR “ŽIVIJO!”? SLOVENIAN AND ITALIAN PRESS ON THE INTERNATIONAL CONFLICTS IN ISTRIA IN 1896 AND 1897

Meta REMEC

Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: meta.remec@inz.si

SUMMARY

This contribution presents the problem of biased reporting by the Slovenian and Italian press regarding the national conflicts in Istria at the end of the 19th century. Using the press for political purposes is clearly demonstrated in the example of two trivial and entirely unimportant events in 1896 and 1897 which both sides used for the settling of accounts. The reason for this is that the struggle for power and political dominance was mainly conducted through the public media, which played the role of political trumpet and served to propagate the nationalist ideology, leading to increasingly violent clashes and ideological confrontations. The media of the time relied on the statements of permanent and temporary reporters, who witnessed the events or collected information on the events from among the direct participants and chance witnesses, most of whom were anonymous and oftentimes also entirely invented. The portrayal of events by the nationalistic press with its hostile rhetoric is thus explicitly biased, instigative and tendentious, and can therefore not serve as a credible witness to the events. It can, however, help create a general impression on the social atmosphere at the time when the nationalist ideology had already permeated all its pores.

Key words: Istria, 19th century, national conflicts, nationalism, press, testimonies

VIRI IN LITERATURA

AST-CDC – Archivio di Stato di Trieste (AST), Capitanato distrettuale di Capodistria (CDC).

Edinost. Trst, Ivan Dolinar, 1876–1928.

L'Indipendente. Trst, 1877–1923.

L'Istria. Poreč, 1882–1903.

L'Osservatore Triestino. Trst, 1784–1933.

PAK-KP-7 – Pokrajinski arhiv Koper (PAK), enota Koper (KP), f. 7: Občina Koper.

PAK-PI-36 – PAK, enota Piran (PI), f. 36: Občina Piran.

Il Piccolo. Trst, S.P.E., 1881–.

Slovenec. Ljubljana, Ljudska tiskarna, 1873–1945.

Slovenski narod. Ljubljana, Narodna tiskarna, 1868–1943.

- Apollonio, A. (1992):** Aununno istriano: la rivolta di Pirano del 1894 e i dilemmi dell'“irredentismo“. Trieste, Italo Svevo.
- Barbalić, F. (1952):** Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine. Zagreb, JAZU.
- Bratulić, V. (1954):** Pregled povijesti Istre. Rijeka, Izdavačko poduzeće “Otokar Keršovani”.
- Cvirn, J. (1997):** Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893–1895). Kronika, XLV, 1–2, 102–111.
- Cvirn, J. (2006a):** Aufbiks!: nacionalne razmere v Celju na prelomu 19. v 20. stoletje. Celje, Visual Production.
- Cvirn, J. (2006b):** Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji: Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918). Ljubljana, Filozofska fakulteta - Oddelek za zgodovino.
- Černigoj, M. (2007):** Boj za dvojezične napise v Istri v letu 1894. Zgodovina za vse: vse za zgodovino, XIV, 2, 69–88.
- Čuček, F. (2008a):** Jezikovne “težave” na Spodnjem Štajerskem v Taaffejevi dobi. Prispevki za novejšo zgodovino, XLVIII, 2, 7–21.
- Čuček, F. (2008b):** Uspehi spodnještajerskih Slovencev v Taaffejevi dobi: gospodarske, socialne, kulturne in politične razmere na Spodnjem Štajerskem v času Taaffejeve vlade (1879–1893). Celje, Zgodovinsko društvo.
- Darovec, D. (1992):** Pregled zgodovine Istre. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko: Primorske novice.
- Darovec, D. (2008):** Kratka zgodovina Istre. Koper, Univerza na Primorskem - Znanstveno-raziskovalno središče - Založba Annales.
- ES (1988):** Enciklopedija Slovenije. Vol. 2: Ce-Ed. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- ES (1993):** Enciklopedija Slovenije. Vol. 7: Marin-Nor. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- ES (1997):** Enciklopedija Slovenije. Vol. 11: Savs-Slovenska. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- ES (1998):** Enciklopedija Slovenije. Vol. 12: Slovenska N-Sz. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Granda, S. (1989):** Prepis o nacionalni in državno pravni pripadnosti Istre v revolucionarnem letu 1848/49. Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino, XXXIII, 1–2, 66–75.
- Handbuch (1896):** Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für 1896. Wien, Druck und Verlag der k.k. Hof- und Staatsdruckerei.
- Holz, E. (2005):** Češki časopis Politik in revolucija v Piranu leta 1894. Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino, LIII, 2, 209–222.
- Holz, E. (2007):** „Krik Istre ne bo ostal neopažen“: časopisi in časopisni članki ter telegrami in pisma o dogodkih v Piranu jeseni leta 1894, ki jih je zbiral tedanji piranski župan dr. Domenico Fragiaco. Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino, LV, 3, 429–448.
- IE (2005):** Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Kramar, J. (1982):** Marezige – trdnjava slovenstva v Istri: 1861–1930. Koper, Lipa.
- Kramar, J. (1991):** Narodna prebujala istrskih Slovencev. Koper, Lipa.

- Marušič, B. (1985):** Primorski pretekli čas: prispevki za zgodovino Primorske. Koper - Trst - Gorica, Lipa - Založništvo tržaškega - Goriški muzej.
- Matić, D. (2002):** Nemci v Ljubljani: 1861–1918. Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Melik, V. (1965):** Volitve na Slovenskem: 1861–1918. Ljubljana, Slovenska matica.
- Milanović, B. (1967):** Hrvatski narodni preporod u Istri. Knj. 1, 1797–1882. Pazin, Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda.
- Milanović, B. (1973):** Hrvatski narodni preporod u Istri. Knj. 2, 1883–1947. Pazin, Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda.
- Podgoršek, N. (2009):** Slovensko-hrvaška vzajemnost: zgodovina slovensko-hrvaških političnih odnosov v drugi polovici 19. stoletja (1848–1903). Maribor, Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča.
- Rahten, A. (2005):** Zaveznštva in delitve: razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji 1848–1918. Ljubljana, Nova revija.
- Rustja, P. (1999):** Med Trstom in Dunajem: Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873–1897). Trst - Ljubljana, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček - Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Strčić, P. (1991):** Prilog poznavanju iredentističke djelatnosti Carla Combija petdesetih i šestdesetih godina 19. stoljeća. Annales, I, 1, 155–160.
- Strčić, P., Strčić, M. (1996):** Hrvatski istarski trolist: Laginja, Mandić, Spinčić. Rijeka, Izdavački centar.
- Verginella, M. (2002):** Govorica nasilja v slovensko-italijanskem nacionalnem konfliktu. Acta Histriae, X, 2, 455–464.
- Žitko, S. (2002):** Slovensko-hrvaški politični odnosi v Istri v času ustavne dobe 1861–1914. Annales – Series historia et sociologia, XII, 1, 29–50.

received: 2012-02-06
original scientific article

UDK 930.85:061.2(497.571)''1860/1914''

DELOVANJE SLOVENSKO-HRVAŠKIH DRUŠTEV V PAZINU

Barbara RIMAN

Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva c. 26, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: barbara.riman@gmail.com

IZVLEČEK

V prispevku je skozi študij primarnih in sekundarnih virov prikazan del delovanja različnih hrvaško-slovenskih društev v Pazinu. Tu omenjena društva, ki so nosila slovensko-hrvaška imena, so vplivala na ohranjanje hrvaške in slovenske kulturne identitete na območju celotnega Istrskega polotoka. Pogosto so imela ta društva, ki so nastala v času pestrega ustanavljanja društev v Istri, poleg kulturniške dimenzije tudi zelo močan politični vpliv. Aktivno vlogo pri ustanavljanju in različnih dejavnostih so imeli pomembni hrvaški in slovenski narodni buditelji.

Ključne besede: Istra, Slovenci, Hrvati, društva, 19. in 20. stoletje

L'ATTIVITÀ DELLE ASSOCIAZIONI CROATO-SLOVENE A PISINO

SINTESI

Il presente contributo si propone di esaminare in parte l'attività delle varie associazioni croato-slovene a Pisino, attraverso lo studio di fonti primarie e secondarie. Queste associazioni, che portavano un nome croato-sloveno, hanno avuto un importante ruolo nella conservazione dell'identità culturale slovena e croata su tutta la penisola istriana. Diversi protagonisti del risveglio nazionale croato e sloveno hanno partecipato attivamente alla fondazione delle associazioni e alle loro attività. Le associazioni hanno influenzato fortemente la gente dell'Istria e la storia istriana, come la conosciamo oggi.

Parole chiave: Istria, sloveni, croati, associazioni, XIX e XX secolo

V času med 60. leti 19. stoletja in 20. leti 20. stoletja se je na celotnem Istrskem polotoku odvijalo narodno gibanje, ki je močno vplivalo na delovanje slovenskih in hrvaških intelektualcev, duhovnikov in ostalih narodnih buditeljev. Vpliv Hrvatov in Slovencev se je počasi krepil zaradi izjemno pestrega delovanja različnih političnih in kulturnih društev, ki so s svojimi javnimi shodi in drugimi kulturnimi aktivnostmi vplivali na prebivalstvo in ga usmerjali na volitve (Mirković, 1969, 283–285). Zelo močno je na formiranje nacionalne zavesti ter na ohranjanje identitete vplival tudi slovanski tisk. Tako je bil že 1854. leta v Trstu tiskan molitvenik "*Otče budi volja tvoja*" škofa Jurja Dobrile, na njegovo pobudo sta bili izdani tudi dve številki koledarja v hrvaškem jeziku "*Istran*" za 1869. in 1870. leto (Manin, Šetić, 2007, 713). Leta 1870 je začela izhajati Naša sloga, eno od najpomembnejših glasil za območje hrvaške Istre. Besedila, objavljena v njem, so vplivala na različne segmente slovanskih narodov v Istri (IE, 2005, 526–527). Poleg Naše sloge je pomemben tudi časopis Edinost, politično glasilo tržaških in primorskih ter istrskih Slovencev in Hrvatov.

O delovanju različnih slovensko-hrvaških društev v Pazinu v luči hrvaško-slovenskih odnosov do zdaj ni bilo veliko napisanega. Dela, ki so obravnavala aktivnosti društev, so temeljila pretežno na delovanju hrvaških in slovenskih posameznikov (M. Laginja, D. Trinajstić itn.) ter na vplivu društev na istrsko narodno prebujenje.

V tej luči je nekatera društva omenila V. Kržišnik-Bukić, ki navaja Hrvaško-slovensko katoliško društvo "Dobrila", Hrvaško-slovensko akademsko ferialno društvo "Istra" in Istrsko planinarsko društvo (Kržišnik-Bukić, 1995, 140). Tu omenjena društva in njihovo delovanje omenja tudi J. Kramar v svojih delih (Kramar, 1991, 134; Kramar, 1982, 96–100). Različni zapisi o njihovem delovanju pa so prikazani tudi v drugih delih, ki se nanašajo na zgodovinske kontekste, v katerih so ta društva delovala.

Podatki o tu predstavljenih društvih so zbrani v različnih fondih Državnega arhiva v Pazinu in v Državnega arhiva v Trstu, osnovni vir podatkov pa so bila besedila iz glasil Naša sloga in Edinost. Besedila, objavljena v Naši slogi, so bila pisana izključno v hrvaščini, tista v Edinosti pa v glavnem v slovenščini. Izjema so besedila, ki so pisala o Hrvaško-slovenskem akademskem ferialnem društvu "Istra" in Hrvaško-slovenskem akademskem ferialnem društvu "Dobrila" za Istro, ki so bila v hrvaščini.

S koncem 19. stoletja je Pazin postal pomembno središče hrvaškega in italijansko-italijanaškega gibanja. V Pazin so v tem času, prav zaradi majhnega števila pismenih oseb, začeli prihajati intelektualci in narodni buditelji iz Kastavščine, Krka ter iz slovenskih krajev. Eden od glavnih ciljev hrvaške borbe je bila finančna pomoč istrskemu kmetu. Prav zato je bila leta 1895 ustanovljena Istrska posojilnica, v naslednjih letih pa so bile ustanovljene posojilnice tudi v Boljuni, Lindarju, Karjbi itn. V Pazinu so bila ustanovljena tudi različna italijanska in hrvaško-slovenska politična in druga društva (Strčić, 1999, 23–24). Pomembno je bilo ustanavljanje prve uradne hrvaške gimnazije. Pri njenem ustanavljanju in delovanju so pomagali profesorji z območja današnje Slovenije. Nastala je v Pazinu leta 1899, njeno odprtje in delovanje profesorjev sta močno vplivala na ohranjanje hrvaške in slovenske narodne identitete ter na upiranje italijanizaciji in germanizaciji. Vodilni ljudje tistega časa so z odprtjem take šole želeli ustvariti inteligenco, ki bi ostala na območju Istre in bi stremela k izboljšanju položaja

istrskega kmeta in celotnega Istrskega polotoka. Gimnazija je delovala do leta 1918, ko je bila po italijanski okupaciji Istre zaprta. V njej so poučevali znameniti hrvaški in slovenski profesorji; izpostaviti velja naslednje slovenske profesorje: A. Bobnar, L. Brolih, A. Burgar, E. Dovgan, M. Govekar, Z. Hribar, A. J. Jošt, A. Kers, J. Koletič, I. Kos, A. Majžer, I. Pregelj, R. Pregelj, R. Rabfeld, A. Schaup, F. Stökl, A. Šantel in F. Zajec (Čop, 1999, 103; Juričić-Čargo, 1999, 371–373).

V Pazinu je bilo mogoče opaziti izredno močno hrvaško-slovensko povezovanje. Enotno nastopanje Hrvatov in Slovencev v nacionalnih spopadih z Italijani in Nemci v Istri in slovenskem Primorju pa je predstavljalo primer sodelovanja slovanskih narodov (Bratulić, 1969, 289). Evidentirana so različna društva, ki so delovala za blaginjo Slovencev in Hrvatov v celotni Istri. Ustanovljene so bile čitalnice in izdana številna glasila. Pomembno je omeniti, da je bilo od 1901. do 1906. leta ustanovljenih 56 zadrug, hranilnic, gospodarskih društev, 11 čitalnic, 10 kulturno-prosvetnih društev, 6 narodnih domovih, tri šole, družbe sv. Cirila in Metoda itn. (Manin, Šetić, 2007, 726). V teh društvih so bili aktivni tako Slovenci kot tudi Hrvati. Med društvi, ki so delovala v Pazinu, pa – zanimivo – ni zabeleženo nobeno društvo, ki bi v svojem nazivu vsebovalo izključno slovenski pridevnik, čeprav je bil Pazin v začetku 20. stoletja veliko slovensko kulturno središče v hrvaški Istri (Kržišnik-Bukić, 1995, 140).

Na ustanavljanje in delovanje tu predstavljenih društev je močno vplivalo tudi Hrvaško katoliško gibanje.¹ To gibanje je spodbujalo ustanavljanje različnih katoliških društev v Pazinu. Prav ta struja klerikalizma, ki se je pojavila v političnem življenju Istre, je močno vplivala tudi na delovanje posameznih društev in na medsebojni antagonizem, kot na primer pri delovanju Hrvaško-slovenskega katoliškega društva "Dobrila" in Hrvaško-slovenskega akademškega ferialnega društva "Istra".

Po vzoru slovanskih "izobraževalnih" društev je bilo 31. januarja 1909 ustanovljeno Hrvatsko pučko sijelo. V decembru istega leta je bilo ustanovljeno tudi Katoliško podporno društvo "Obrana", potem pa še Tiskovno društvo z župnikom J. Grašičem na čelu.² S temi društvi so sodelovali tako hrvaški in slovenski študentje kot tudi duhovniki in intelektualci. Društva so vplivala na ohranjanje nacionalne zavesti, kulturnega narodnega izročila in katoliških življenjskih načel (Troglić, 1997, 198).

Poleg katoliškega nacionalnega gibanja je bil izjemno pomemben tudi vpliv Političnega društva Edinost iz Trsta, ki je svojo politično dejavnost v osemdesetih letih 19.

1 Hrvaško katoliško gibanje je bilo del širšega katoliškega gibanja v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja. Njegov idejni začetnik in pobudnik je bil škof Anton Mahnič. Začetek tega gibanja se datira različno (EJ, 1980, 394). Že med prvimi hrvaškimi katoliškimi študenti je bilo nekaj Istranov, eden od njih je bil tudi Ivan Defar. Prav to gibanje je vplivalo tudi na idejo o ustanavljanju društva za istrsko dijaštvo in leta 1908 je tako nastalo *Hrvatsko katoličko akademsko ferialno društvo "Dobrila"* (Milanović, 1992, 31).

2 Josip Grašič, duhovnik (Ječene Goriče pri Kranju, 4. marec 1863 – Spodnji Brnik, 6. maj 1949). Bil je velik zagovornik hrvaškega jezika in slovanskega prebivalstva v Istri. Imel je zgledno urejeno župnijsko in cerkveno posest, tako da je lahko služila kot odlična vzgojna poljedelska šola kmetom. V Beramu je ustanovil mlekarno, hranilnico in posojilnico. Leta 1914 ga je škof Karlin imenoval za častnega kanonika. Ko je Istra pripadla Kraljevini Italiji, je tudi J. Grašič občutil težave; že od leta 1923 je bil zabeležen v popisu za Kraljevino nevarnih oseb (Klen, 1955, 17–18, 36). Vse do leta 1929 je deloval kot župnik, predvsem zaradi stalnega zavzemanja škofa A. Bartolomajsa in A. Fogarja.

stoletja razširilo tudi na Istro. Prav tedaj je uredništvo Naše sloge Istranom priporočilo, naj vstopijo v Politično društvo Edinost in dodalo, da je odslej le-to slovensko-hrvaško in ne samo slovensko, kot je bilo do tedaj (Žitko, 2002, 37). Politično društvo Edinost je postalo enotna hrvaško-slovenska politična organizacija ne le za Hrvate in Slovence v Istri, temveč tudi za tržaške Slovence. Od tedaj dalje so Hrvati in Slovenci nastopali formalno združeni v enotno politično organizacijo (Bratulić, 1969, 306). V Političnem društvu Edinost ter tudi za slovensko politično sodelovanje je bila pomembna Mandičeva vključenost v tržaško politično življenje, poleg tega pa je on sam postal živa vez med tržaškimi Slovenci in istrskimi Hrvati. Poleg njega sta se v delo vključila tudi V. Spinčič in M. Leginja (Žitko, 2002, 38). Ko se je v Pazinu ustanovilo Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri, se je vpliv Političnega društva Edinost zmanjšal. Po desetletjih skupnega in vzajemnega dela so se istrski Hrvatje končno odločili, da si osnujejo lastno politično društvo z utemeljitvijo, da Edinost iz Trsta ne more več uspešno voditi političnega delovanja v Istri, kjer so razmere in mentaliteta ljudi precej drugačne kot na Tržaškem (Žitko, 2002, 45).

Društvo, ki je najdlje delovalo na območju Istrskega polotoka in je imelo močan vpliv tudi na politična dogajanja, je bilo Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri. Delovalo je od leta 1902 do 1914 (Klarić, 2001, 84–89), ustanovljeno je bilo na skupščini, ki se je odvijala v prostorih *Čitalnice* v Pazinu,³ in to v dogovoru med Hrvaško-slovensko narodno stranko in vodstvom Političnega društva Edinost, zaradi želje po večji aktivnosti in učinkovitosti tudi v vaseh (Manin, Šetić, 2007, 722). Za predsednika je bil izbran D. Trinajstić, za podpredsednika pa Gj. Červar. Na ustanovni skupščini se je včlanilo 61 oseb, izbranih pa je bilo 9 odbornikov in njihovih namestnikov.⁴ Med njimi ni bilo nikogar iz slovenske Istre. Edini Slovenec je bil K. Janežič,⁵ odvetnik iz Voloskega (AST-IRL, Presidiali, b. 247), kot sklepa tudi J. Kramar (1991, 149) in drugi avtorji, ki so pisali o delovanju društva. Istega leta so odborniki poslali v Trst v potrditev svoja pravila, ki so bila podobna pravilom vseh kulturnih in političnih društev, ki so se v tem času ustanavljala. Pod namenom društva je pisalo: "[...] *buditi i širiti nacionalnu svijest medju Hrvat i Slovenci u Istri te braniti i promicati njihove političke, prosvjetne i gospodarstvene*" (AST-IRL, Società, b. 7).

- 3 Do tedaj je (od 1884 do 1902) delovala politična organizacija Hrvatov in Slovencev v Istri. Imenovala se je *Hrvatsko-slovenska narodna stranka*. Ustanovljena je bila leta 1884 na seji kluba *Hrvatsko-slovenski klub zemaljskog istarskoga sabora*, ki je usklajeval delovanje hrvaških in slovenskih političnih svetnikov. V. Zamlić je bil izvoljen za predsednika, A. Jenko za tajnika. *Hrvatsko-slovenska narodna stranka* ni obstajala kot močna politična organizacija, ampak kot izborna koalicija hrvaških in slovenskih politikov. Pravo politično delovanje se je začelo leta 1902, ko je bilo v Pazinu ustanovljeno Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri (IE, 2005, 311–313).
- 4 Odborniki so bili: A. Antončić (Krk), Gj. Červar (Pulj), F. Flego (Buzet), F. Grunt (Motovski Novaki), K. Janežič (Volosko), Š. Kurelić (Pazin), L. Sloković (Sv. Petar), D. Trinajstić (Pazin), I. Zuccon (Pula).
- 5 Potrditev tega najdemo tudi v družinski knjigi župnije Volosko. Tako se v *Status animarum XIX–XX. st.* nahaja podatek, da je Conrad Janežič prišel iz Radovljice skupaj s svojo ženo Barbaro Medved, ki je bila rojena v Kamniku; tam sta se leta 1894 tudi poročila. Konrad Janežič je bil rojen 16. 2. 1867 (DAR, DVD 3, MO 1796615).

Delovanje društva je bilo pod močnim osebnim pečatom predsednika društva, D. Trinajstića. Iz pregleda njegovih aktivnosti je razvidno, da je društvo delovalo po celotni hrvaški Istri, je pa sčasoma vpliv razširilo tudi na slovensko Istro (Kramar, 1991, 149).

V letu 1906 je bilo prvič sklicanih nekaj javnih sestankov,⁶ ki so bili sestavni del predvolilne kampanje. Prvi javni shod je bil sklican v Tinjanu v maju 1906 (HRDAPA-KKP, kut. 101, 18. maj 1906). V juliju pa sta bila organizirana še dva javna sestanka, in sicer v Boljunu in v Gračišću (HRDAPA-KKP, kut. 101, 28. maj 1906). Razpravljalo naj bi se o "*izborni preosnovi*"; verjetno je šlo za angažiranje prebivalstva za sodelovanje na volitvah. S takimi javnimi sestanki se je želelo slovansko prebivalstvo Istre prebuditi iz politične apatičnosti. Od leta 1861 do 1914 je bilo namreč na območju Istre za Istrski sabor organiziranih 11 volitev. To je bila posledica kurialnega volilnega sistema in tudi apolitičnosti hrvaško-slovenskega volilnega organa. Leta 1907 pa se je deloma spremenil volilni zakon, zato so člani Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri organizirali različne javne sestanke ter tako propagirali nove načine volitev (Naša sloga, 18. 10. 1906, Odbor političkog društva, 3).

Javne shode so sklicevali tudi v slovenski Istri, in sicer v juniju v Marezigah in pri Sv. Antonu, v Dekanih pa v juliju 1906. Prošnje za dovoljenje sestankov so bile napisane v hrvaščini. Slovenski poslanec J. Kompare je zaprosil za dovoljenje za javne shode v Plavjah junija leta 1906 in na Miljskem hribu novembra 1906. Na vseh navedenih shodih je bil tudi M. Mandić. Številni poslušalci se niso strinjali z govorom, ki ga je imel na shodu pri Sv. Antonu. K. Šiško iz Črnega Kala je poslal poročilo o Mandićevem govoru, v katerem izraža mnenje, da političnemu društvu ni mar za koristi istrskih Slovencev. Slovenci podgrajskega in koprškega okraja so želeli, da bi nekdo izmed tržaških odvetnikov prevzel poslanski mandat. To so s podpisom potrdili številni poslušalci (Kramar, 1991, 149–150).

V tej neposredni komunikaciji, ki je potekala na javnih sestankih, pa so poslanci pogosto izvedeli, s kakšnimi težavami se soočajo ljudje v Istri, ki so se glede tega lahko obrnili na poslance. V juniju leta 1906 je potekal shod v Kršanu z naslednjim dnevnim redom: "[...] 1. *izborne preosnove*, 2. *protivnici izborne preosnove u obće, a napose držanje istarskih Talijana naspram istoj* in 3. *zaštita domaćih vina*" (HRDAPA-KKP, kut. 101, 11. 7. 1906).

Nimamo informacije, kako so vsi omenjeni javni sestanki potekali. Obstaja prikaz javnega sestanka v Kaštelirju, ki je bil objavljen v Naši slogi; prisostvovala sta mu Gj. Červar in M. Mandić (Naša sloga, 27. 9. 1906, Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri, 3). Oba sta imela govor, nato pa se je razvila diskusija. Ljudje so izpostavili predvsem težave, s katerimi so se vsakodnevno srečevali. Ob koncu sestanka so sprejeli resolucijo, ki se je glasila: "[...] *Sakupljeni narod na javnom sastanku v Kašteliru dne 9/ IX. 1906. moli c. kr. vladu, da pospješi urejenjem rijeke Mirne i njenih pritoka, jer oko-*

6 Javni shodi in taborska gibanja so se začeli v 70-tih letih 19. stoletja v Istri, ko so se Hrvati začeli organizirati po vzoru Slovencev. Na območju Istre so 1870. leta v Kubeđu Slovenci organizirali prvi shod, na katerem je sodelovalo 4.000 oseb. Prvi hrvaški tabor je bil organiziran 1871. leta pri cerkvi sv. Mihovila blizu Kastva, njegova pobudnica pa je bila kastavska čitalnica.

lišni narod trpi ogromnu štetu kad nastane poplava” (Naša sloga, 4. 10. 1906, Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri, 3). To je dober primer, ki pove, na kakšen način so poslanci komunicirali z ljudstvom v Istri in zakaj so bili javni sestanki pomembni. Podoben sestanek je bil organiziran v Sv. Martinu pri Buzetu (Naša sloga, 18. 10. 1906, Odbor političkog društva, 3).

S podobnimi aktivnostmi so člani društva nadaljevali tudi v letu 1907. Aprila tega leta so organizirali tri javne sestanke, in sicer v Pazinu, Žminju in Boljunu, na njih pa so razpravljali tudi o volitvah (HRDAPA-KKP, kut. 103, 24. 4. 1907). V maju so nadaljevali z organiziranjem shodov, in sicer v Borutu (HRDAPA-KKP, kut. 103, 5. 5. 1907), Žminju (HRDAPA-KKP, kut. 103, 5. 5. 1907), Sv. Lovreču, Vetvi, Čepiću (pri Plominu), Vozilićih, Pazu, Boljunu, Šušnjevići in Vranji (HRDAPA-KKP, kut. 103, 6. 5. 1907).

Organiziranje javnih sestankov ni bil edini način delovanja Političnega društva za Hrvate in Slovence. Iz dopisa, poslanega c.-kr. okrožnemu glavarstvu v Pazin maja 1907 je razvidno, da so prosili za dovoljenje za lepljenje in deljenje propagandnih materialov (HRDAPA-KKP, kut. 103, c. k. kot. Poglavarstvu u Pazinu). Tako veliko aktivnost lahko pojasni dejstvo, da so člani Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri kandidirali za poslance v Istrskem zboru.⁷ Leto 1908 je bilo zelo pestro, saj so potekale volitve. V oktobru in v začetku novembra so bile volitve za deželni zbor, zato je bilo treba ponovno spodbuditi ljudi, da gredo na volišča in glasujejo za hrvaške in slovenske poslance.

Prvi dogodek v letu 1908 je bila glavna letna skupščina v pazinskem Narodnem domu, kjer je društvo izbiralo nov odbor, ki se je konstituiral takoj.⁸ Za predsednika je bil izvoljen M. Mandić, za podpredsednika Š. Kurelić, tajnik je postal N. Baričević, blagajnik pa J. Mandić (HRDAPA-KKP, kut. 108, 27. 6. 1908). Poleg volitev novega odbora so se na skupščini odprla še nekatera vprašanja. Prvič je bilo izpostavljeno vprašanje uporabe staroslovanskega jezika v bogoslužju.⁹ Izpostavljena so bila tudi vprašanja o spremembi volilnega načina za cesarski svet. Tretjič, šlo je za volilne spremembe za deželni volilni red. Iskali so tako razmerje, ki bi izključevalo “[...] *parlamentarno nadglašavanje jedne narodnosti nad drugom*” (Naša sloga, 2. 7. 1908, Glavna skupština političkog društva za Hrvate i Slovence u Istri, 2).

Redna letna seja je potekala v začetku avgusta leta 1908 (Naša sloga, 30. 7. 1908, Sjednica odbora političkog društva za Hrvate i Slovence u Istri, 3; Naša sloga, 6. 8.

7 Tako je M. Mandić kandidiral za IV. volilni okraj – Podgrad, M. Leginja pa za V. volilni okraj – Pazin, in V. Spinčić za VI. volilni okraj – Volosko (Naša sloga, 28. 2. 1907, 4). Za I. volilni okraj – Buje-Piran pa je bil izbran J. Kompare (HRDAPA-KKP, kut. 103; Istrani hrvatskog i slovenskog roda. Volilni plakat).

8 V odbor pa so bili izvoljeni I. Zuccon, I. Pošćić, J. Červar, A. Andrijić, J. Pangerc in F. Flego.

9 V decembru leta 1906 je Kongregacija za svete obrede izdala dekret, v katerem je izpostavljeno, da je bil privilegij uporabe staroslovanskega jezika dan samo nekaterim cerkvam. Tiste, ki so se neupravičeno okoriščale s to posebno pravico, ter uporabljale in uvajale liturgijske inovacije, pa naj bi bile suspendirane od obhajanja sv. maš, dokler od Vatikana ne bi dobile dovoljenja za to. Staroslovanski jezik se je lahko uporabljal samo v tistih cerkvah, kjer se je to počelo že od leta 1868 brez prekinitev. Poreško-puljski škof Flapp je že v januarju leta 1907 prepovedal staroslovanski jezik v liturgiji v vseh župnijah v tej škofiji. Ta problem je kmalu postal tudi nacionalno-politično vprašanje.

1908, Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri, 3). Na seji društva so se njegovi člani verjetno dogovorili, kako bodo delovali v prihodnje, da bi bili na volitvah čim uspešnejši. Tako so imeli 23. avgusta 1908 javni shod v Boljuncu pri Trstu (Edinost, 22. 8. 1908, Vabilo, 4). Tam je imel, poleg predsednika društva M. Mandića, ki je prišel iz Trsta, svoj govor še J. Pangerc, občinski načelnik. Po govorih in diskusijah se je v Boljuncu nadaljevalo z veselo ljudsko zabavo (Naša sloga, 3. 9. 1908, Javni sestanek u Boljuncu, 1). Iz dopisa o poteku tega shoda je razvidno, da je bila udeležba velika. Zabeleženo je, da so M. Mandiću *“prirejali zborovalci burne ovacije”* (Edinost, 24. 8. 1908, Javni shod v Boljuncu, 2). O shodu v Boljuncu je Edinost še nekajkrat poročala. Zabeležene so bile različne provokacije političnih nasprotnikov (Edinost, 25. 8. 1908, O shodu pol. društva za Hrvate in Slovence, 2), predstavljen je bil tudi govor M. Mandića (Edinost, 27. 8. 1908, Javni shod v Boljuncu, 1).

V drugi polovici leta 1908 pa so delovanje Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri obeležile dejavnosti, povezane z volitvami v Istrski deželni zbor. Tako je bil v Narodnem domu v Pazinu 6. 9. 1908 organiziran odbor Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri. V časopisu je bila poudarjena pomembnost te seje (Edinost, 7. 9. 1908, Odbor pol. društva za Hrvate in Slovence, 2), o čemer priča čas njenega trajanja, in sicer od 2. do 7. ure popoldne (Edinost, 8. 9. 1908, Odbor pol. društva za Hrvate in Slovence, 3). Tudi na tem sestanku se je poudarila pomembnost volitev *“[...] da se ustvari garancija uspešnem delovanju hrvatsko-slovenskih poslancev”* (Edinost, 19. 9. 1908, K predstoječim volitvam v Istri, 2).

Društvo je nadaljevalo z organiziranjem volilnih shodov, na katerih so prirejali predstavitev volilnih kandidatov. Tako je bil 11. 10. 1908 napovedan shod v Narodnem domu v Podgradu, kjer se je načrtovalo predstavljanje kandidatov, ki naj bi poročali o delovanju državnega in deželnega zbora (Edinost, 10. 10. 1908, Javen shod v Podgradu, 4), toda shod je bil odpovedan, razlogi za to pa niso znani. V Edinosti je zabeleženo, da bodo v Podgradu *“[...] volili tista poslanca, ki nam ju priporoči politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri”*. Napovedan je bil tudi shod v Kastvu (Edinost, 9. 10. 1908, Volilni shodi v Istri, 4).

Kot je razvidno iz prej omenjenih aktivnosti Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri, so oktobra predstavili kandidate za mestne (Naša sloga, 8. 10. 1908, Izbornici Hrvati i Slovenci u Istri, 1–2) in občinske (vaške) kurije (Naša sloga, 15. 10. 1908, Birači Hrvati i Slovenci u Istri, 1–2).

Člani društva so bili aktivni tudi v začetku novembra 1908. leta. Tako je bil volilni shod organiziran v Šmarjah nad Koprom, kjer je bila enoglasno sprejeta resolucija *“[...] da se glede kandidatov za istrski deželni zbor zlagajo in soglašajo z odborom Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri kakor sledi: za splošno kurijo g. župnik Matevž Škrbec, za kmete občine pa g. nadučitelj Josip Valentič in g. župan Josip Pangerc”*. V besedilu je predstavljen tudi celoten potek shoda (Edinost, 14. 10. 1908, Volilno gibanje v Istri, 2). Ko so se bližale volitve, je odbor političnega društva v Edinosti tudi v posebnih oglasih predstavljal volilne kandidate (Edinost, 4. 11. 1908, Hrvatje in Slovenci v Istri, 2; 10. 11. 1908, Deželnozborske volitve v Istri, 2).

Po volitvah se je aktivnost Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri nekoliko zmanjšala (Milanović, 1971, 34–45). V letu 1909 je zabeležena še ena javna skupščina, na kateri se je govorilo o škofijski odredbi glede uporabe jezika v Cerkvi in o zakonski osnovi za obdavčevanje vina (HRDAPA-KKP, kut. 111, 16. 12. 1909). Shoda v Pazinu se je udeležilo približno 1.000 oseb in na predlog poslanca dr. Laginje so sprejeli resolucijo proti odredbi škofa Nagla glede odprave hrvaščine iz cerkve. Škofovo odredbo je na shodu branil župnik Kopka, ki pa je v tem ostal osamljen (Edinost, 20. 12. 1909, Brzojavne vesti, 1).

Dve leti slabšega političnega delovanja lahko razložimo tudi z mirovanjem Istrskega zbora. Zadnja seja je bila organizirana 19. 10. 1910; na njej je bilo opaziti veliko nezadovoljstvo hrvaških in slovenskih poslancev, ker so se na predlog predsednika Istrskega sabora F. Salate iz proračuna pokrili stroški Prve istrske pokrajinske razstave v Kopru (IE, 2005, 652), katere namen je bil prikazati italijanski značaj Istre. Razdraženi slovanski poslanci so prevrnili predsednikovo mizo in razmetali oblastne spise poslancev. Od tega dogodka se zbor ni sestel nekaj let.¹⁰

Vseeno pa so bili zabeleženi shodi in njihov glavni namen je bil seznaniti istrsko prebivalstvo z ljudskim štetjem. Javni shod je bil organiziran v Pazinu v Narodnem domu (Edinost, 1. 11. 1910, Javni shod v Pazinu, 2), v Miljskih hribih v gostilni Škerjan pri Božičih (Edinost 3. 11. 1910, Javni shod v Miljskih hribih, 4), v Šmarjah pri Kopru (Edinost, 30. 11. 1910, Javni shod v Šmarjah na Pomjanščini, 1–2) ter v Bertokih pri Kopru v dvorani Združene krčme (Edinost, 8. 12. 1910, Ljudsko štetje v Istri, 3). O javnem shodu v Šmarjah je poročilo podal samo časopis Edinost, iz njega pa je videti, da so poslanci poročali o delovanju v deželnem zboru (Edinost, 30. 11. 1910, Javni shod v Šmarjah na Pomjanščini, 1–2).

Kritiko in obžalovanje zaradi relativno skromne dejavnosti društva je izrazilo tudi Hrvaško-slovensko akademsko ferialno društvo "Istra" iz Pazina. Ta kritika na pasivnost Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri je nekoliko pomagala in je člane društva spodbudila k ponovni organizaciji shodov. Drugi razlog za aktivnejše delovanje pa je treba iskati v dejstvu, da se je društvo začelo pripravljati na deželnozborske volitve leta 1911. Nekaj javnih shodov je bilo organiziranih v maju, in sicer v Loki in Pobegih, v juliju pa so organizirali sestanke v Novi vasi pri Pučah, Sv. Mariji na Krasu, Novi vasi na Krasu, Sp. Škofijah, Jelarjih in v Dolini. Predsednik okrajnega volilnega odbora je bil koprski odvetnik F. Černe, govorniki na shodih pa deželni poslanci M. Mandić, J. Valentič in J. Pangerc (Kramar, 1991, 152). Društvo je priredilo skupno zborovanje Slovencev in Hrvatov 30. julija 1912 v Kaštelirju. Iz Kort sta prišla slovenska godba in pevski zbor s slovensko zastavo pod vodstvom nadučitelja F. Orla.

V letu 1912 je društvo zaprosilo za spremembo dotedanjih pravil. Nova pravila, ki so jih sprejeli leta 1913, lahko razumemo kot demokratizacijo društva. V drugem členu pravil društva je pisalo: "*Društvo nije vjersko, ali u koliko to utječe u njegov djelokrug stoji na pozitivnim kršćanskim načelima*" (AST-IRL, Società, b. 7, Pravila političkog

¹⁰ Leta 1914 ga je car s patentom razpustil in zatem na novo razpisal volitve. Sabor se ni sestel, ker se je začela prva svetovna vojna.

društva za Hrvate i Slovence u Istri). Drugi razlog za spremembo pravil pa je treba iskati tudi v krščanskih socialnih tokovih, ki so tedaj zaživel na območju Istre in so se pojavljali tudi v drugih društvih. Društvo se je uspelo obdržati, in čeprav je bilo na videz idejno enotno, je v njem prihajalo do nesoglasij prav zaradi krščansko-socialne struje (Marušič, 2005, 35). Sprememba drugega člena je bila najverjetneje narejena zato, da bi se obdržalo člane, ki so pripadali krščansko-socialnemu toku. Vse nesporazume pa so uspeli zgladiti.

Društvo je s svojimi aktivnostmi nadaljevalo tudi v letu 1913. Tako so člani izdali *Priopćenje*, ki je nastalo na shodu 4. septembra 1913 v Dekanih v prostorih "Komsunnega društva".¹¹ Na shodu so govorili M. Mandić, J. Valentič, J. Pangerc, J. Andrijašič, K. Šiškov, dekan I. Škrbec, E. Venturini, A. Urbančič, M. Turko, R. Mahnič, A. Kraškovec, K. Šiškov, R. Pečarič, I. Medoš in J. Bertok (Edinost, 16. 9. 1913, Shod zaupnikov, 1). Govorci so poudarili zelo težko situacijo Hrvatov in Slovencev v Istri. Zato so se po sestanku visokega cesarskega kraljevskega namestništva odločili poslati naslednjo resolucijo, ki jo je podpisal predsednik D. Trinajstić: "*Pozivlje se Vlada, da odmah providi shodno za odstranjenje štete od pokrajine, koja joj šteta prijeti, usljed nemogućnosti saborskoga djelovanja*" (AST-IRL, Presidiali, b. 376, 10. 9. 1913). Shod je bil organiziran tudi v Podgradu 18. 9. 1913. Omenjenega sestanka se je udeležilo 50 mož. Poročilo o delovanju poslancev je bilo enako kot tisto v Dekanih. Po številnih govorcih je kaplan Herščak predlagal, da se sprejme resolucija, kot je bilo to storjeno v Dekanih (Edinost, 26. 9. 1913, Iz Podgrada, 4).

V letu 1914 je osrednja skupščina potekala 2. marca, ko je bil izvoljen nov društveni odbor (HRDAPA-KKP, kut. 126, Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri, 1913). Za predsednika je bil ponovno potrjen D. Trinajstić, podpredsednik je bil Š. Kurelić iz Pazina, tajnik in blagajnik pa I. Prudan.¹² O tem je poročala tudi Edinost, ki je zabeležila, da "[...] do lanskega leta je *"Polit. dr."* spalo spanje pravičnega. Le ob času volitev je prirejalo nekoliko shodov". Iz poročila je razvidno, da je imelo društvo na samem začetku delovanja 70 članov, 1914. leta pa več kot 800 (Edinost, 13. 3. 1914, Občni zbor "Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri", 2), število članov pa je nato še raslo. Za ilustracijo velja omeniti, da se je v aprilu v društvo včlanilo 74 novih članov z območja celotne Istre (HRDAPA-KKP, kut. 126, 2. 4. 1914).

Sestavni del predvolilne kampanje je bilo tudi organiziranje javnih sestankov. Aprila so organizirali shod v Škofijah, kot razlog zanj pa se je omenjal pogovor o prihajajočih volitvah (Edinost, 11. 4. 1914, Sestanek volilcev, 4). Maja so organizirali shode v Sv. Ivancu, Sv. Križu, Gari in Sv. Katarini (HRDAPA-KKP, kut. 126, 22. 5. 1914), Kršanu, Sv. Nedelji Labinski, Sv. Martinu, Čepiću in Borutu, v juliju pa sestanek v Sv. Lovreču Labinskem (HRDAPA-KKP, kut. 126, 29. 5. 1914). Zadnji podatek o organiziranem

11 Dnevni red je bil sledeč: "I. Poročilo o delovanju državnega zbora, II. Poročilo o delovanju deželnega zbora, III. Določitev zaupnikov in delovnih moči v vsaki občini in temeljitejša organizacija društva."

12 Odborniki so bili Gjuro Červar (Volosko), Janko Ante (Pulj), Matko Laginja (Pulj), Milko Šašel (Klanac), Liberat Sloković (Sv. Petar u Šumi), Josip Valentič (Sv. Anton pri Kopru), Ivan Zuccon (Pulj) (HRDAPA-KKP, kut. 126, 14. 3. 1914).

shodu je s konca julija, in sicer je bil organiziran v Zuberlinih (HRDAPA-KKP, kut. 126, 16. 6. 1914). Kot vsebina sestankov so navedeni *“Pokrajinski izbori”*.

O tem priča tudi besedilo, v katerem je mogoče prebrati, da se društvo *“[...] popolnoma zaveda borbe, ki nas čaka: borbe, ki bi mogla prinesiti kako zmago, vsaj moralno, če tudi ne materialno vidno”*. Številna besedila, objavljena v Edinosti, pa so opisovala težak položaj Slovencev in Hrvatov in vabila na udeležbo na volitvah (Edinost, 15. 3. 1914, Naše narodno politično delo v Istri, 9; 22. 3. 1914, Jeremlje v ozadje!, 2; 30. 3. 1914, Pozor volilci Istre!, 2; 5. 4. 1914, Javna prošnja, 3; 10. 5. 1914, Deželnozborske volitve v Istri, 2). Poleg teh so objavljali tudi oglase s popisi volilnih kandidatov (Edinost, 5. 5. 1914, Deželnozborske volitve v Istri, 2; 7. 5. 1914, Hrvatsko-slovenski kandidati za istrski deželni zbor, 2).

Društvo je med I. svetovno vojno postopoma zamrlo. Avtorji, ki so pisali o Političnem društvu za Hrvate in Slovence, navajajo, da je društvo delovalo do leta 1914. J. Kramar omenja, da je Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri delovalo tudi v letu 1917 (Kramar, 1991, 153). Delno obnovitev društva v 20-tih letih 20. st. omenja tudi B. Milanović. V tem je sodeloval tudi Š. Červar. Obnovljeno društvo je ostalo samo na papirju, ker v tem času njegovo delovanje ni bilo možno (Milanović, 1992, 141).

Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri s središčem v Pazinu je bilo družbeno-politične narave, saj se je ukvarjalo z gospodarskimi in versko-religioznimi problemi. To delovanje so krepili konflikti, ki so jih imeli z italijansko stranjo in njihovim političnim društvom (Società Italiana Politica Istriana). Voditelji Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri so bili hkrati tudi zastopniki Hrvatov in Slovencev v Istrskem zboru. Društvo je bilo pomembno, ker je: prvič, uspelo spodbuditi veliko število ljudi, da so sodelovali na volitvah, ki so bile za slovanske narode v Istri zelo pomembne; drugič, društvo je skozi svoje delovanje, organiziranje javnih shodov in skrbi za istrske kmete močno vplivalo na spremembo položaja istrskih kmetov; v neposredni komunikaciji na javnih shodih so politiki in drugi narodni buditelji jasno zaznali težave, s katerimi so se ljudje srečevali. To društvo je pokazatelj uspešnega sodelovanja slovenskih in hrvaških intelektualcev, duhovnikov in politikov. Prva leta je društvo delovalo predvsem na območju današnje hrvaške Istre, postopoma pa je razširilo območje svojega delovanja tudi na slovensko Istro. V prvih letih je bilo delo usmerjeno prvotno v istrski deželni zbor, kjer so se njegovi člani borili proti asimilacijskim težnjam Italijanskega istrskega političnega društva. Po volilni zmagi leta 1907 so se istrski deželni zastopniki angažirali predvsem pri pripravi deželnozborske volilne reforme. Društveno delovanje so slabila notranja in zunanja trenja (Žitko, 2002, 46).

Tudi druga društva, ki so delovala na istrskem območju, so pomembna in tvorijo istrski mozaik društev. Skozi njihovo delovanje lahko vidimo medsebojno podporo Hrvatov in Slovencev. V nekaterih društvih so včasih v ospredje prišli ljudje s slovenskimi koreninami, ki so pomembno delovali na območju današnje hrvaške Istre.

Eno od društev, ki je imelo svoje središče v Pazinu, je bilo Istrsko planinsko društvo, ustanovljeno leta 1906 kot podružnica Slovenskega planinskega društva s sedežem v Ljubljani (IE, 2005, 597). To je pomemben podatek, saj kaže na različne vezi med Pa-

zinom in Ljubljano, po drugi strani pa je imelo Slovensko planinsko društvo podružnice tudi drugje po Sloveniji in območju današnje hrvaške Istre.

Prvi podatek o ustanavljanju podružnice društva najdemo v Naši slogi. V besedilu je zapisano, da so se na poziv D. Trinajstića zbrali ljudje, ki so enoglasno odločili, da se ustanovi planinsko društvo. Obenem so povabili vse istrske planince naj pridejo na ustanovitveni sestanek, ki je potekal v gostilni na Veliki Učki (Naša sloga, 28. 6. 1906, Istarsko planinsko društvo, 4). Določena so bila tudi pravila, podobna tistim, ki jih je imelo Slovensko planinsko društvo v Ljubljani. Cilj društva pa je bilo spoznavanje *“istrskih krajev, gora in planin”*, kot uradno glasilo pa je bila določena Naša sloga (HRDAPA-KKP, kut. 101, 5. 7. 1906). V avgustu je izšlo obvestilo, da je c. k. namestništvo v Trstu potrdilo pravila društva (Naša sloga, 23. 8. 1906, 3; Edinost, 5. 8. 1906, Novo društvo, 3; HRDAPA-KKP, kut. 101, “Istarsko planinarsko društvo” Vereinsanzeige). Na ustanovitveni seji so bili izvoljeni predsednik, tajnik ter odborniki (Naša sloga, 25. 10. 1906, Istarsko planinsko društvo u Pazinu, 3; HRDAPA-KKP, kut. 101, Slavno c. kr. kotarsko poglavarstvo u Pazinu). Za predsednika je bil izvoljen L. Brolih,¹³ tajnik je bil Lj. Tomašić, odbornika pa M. Mrevlje in N. Črnja (HRDAPA-KKP, kut. 101, c. k. Kotarsko Poglavarstvo Pazin). Obenem so se dogovorili tudi, da bo organiziran prvi društveni izlet, in sicer v Roč (HRDAPA-KKP, kut. 101, Slavno kotarsko poglavarstvo u Pazinu). O tem izletu je pisalo tudi v Edinosti, in sicer v sklopu poročila o odpiranju Narodnega doma v Roču 1908. leta. Na proslavi je bil zabeležen prihod Slovenskega pevskega društva iz Trsta in *“[...] izletniki ‘planinskega društva’ iz Pazina, ki so iz Lupoglave napravili izlet na ‘Črni grad’* (Edinost, 6. 11. 1906, Otvoritev narodnega doma v Roču, 2). Drugi izlet društva je bil obisk Žminja (Naša sloga, 8. 11. 1906, Istarsko planinsko društvo, 2).

Zadnje obvestilo o delovanju tega društva je iz januarja leta 1907, ko je bilo oznanjeno, da bo potekala prva skupščina v prostorih Narodnega doma v Pazinu, z dvema točkama dnevnega reda: *1. Izvješće odbora*, *2. Slučajnosti* (Naša sloga, 17. 1. 1907, Istarsko planinsko društvo, 3). Našli smo podatke, da je društvo delovalo tudi v letu 1910. V Planinskem vestniku je zabeleženo, da so imeli člani Istrske podružnice v Pazinu 5. marca 1910 skupščino. Na njej so ponovno izbrali Luko Broliha za predsednika, za tajnika je bil izvoljen Josip Motik-Sandar, za blagajnika pa Robert Premierstein (Planinski vestnik, št. 5., 1910, Občni zbor, 111). Možno je sklepati, da je društvo delovalo le kratek čas ali z zmanjšano aktivnostjo zaradi drugih planinskih društev, ki so bila aktivna v Pazinu. Že leta 1909 je bilo v Pazinu ustanovljeno drugo planinsko društvo z imenom *Società Escursionisti Istriani Monte Maggiore*, v njegovem statutu pa je pisalo, da je ustanovljeno zaradi spoznavanja Istre in njenih planinskih predelov ter da se ne bo ukvarjalo s političnim ali verskim delovanjem (IE, 2005, 597).

13 Luka Brolih je bil eden od slovenskih profesorjev, ki je dolgo (od leta 1902 do 1918) deloval na pazinski gimnaziji. Predaval je zemljepis, nemščino in zgodovino. Pogosto je imel v šoli in izven nje še različna predavanja, s čimer je vplival na ohranjanje vseslovanske, hrvaške ali slovenske nacionalne identitete in kulture, predvsem v Pazinu. Za teme teh predavanj je izbiral posamezna dogajanja, za katera je menil, da bi lahko bila zanimiva za širši krog ljudi. Bil je aktiven v različnih istrskih društvih (Hammer, 1999a, 303).

V Pazinu je delovalo društvo pod imenom Katoliško podporno društvo "Obrana", ustanovljeno leta 1909 (Edinost, 17. 11. 1909, Novo društvo, 4). To je bilo eno od prvih katoliških društev, ki so bila sestavni del Hrvaškega katoliškega gibanja v Istri. Društvo je skrbelo za materialno in moralno pomoč hrvaškim in slovenskim katoliškim študentom (IE, 2005, 309), pod pogojem, da se po končanem študiju vrnejo v Istro. Vir prihodkov so bili denarni prispevki članov. Društvo je delovalo do začetka prve svetovne vojne, njegov prvi predsednik pa je bil L. Sloković, župnik v Sv. Petru u Šumi (HRDAPA-KKP, kut. 111, Katoliško podporno društvo "Obrana" in Pisino, Statutenbescheinigung, 1908). Drugih podatkov o delovanju društva nismo našli ne v novicah ne v arhivskih fondih. Zaradi slabe materialne osnove društvo ni pustilo opaznejših sledi. B. Milanović je zabeležil, da zaradi pomanjkanja denarja nihče, razen enega učenca, ni imel materialne podpore tega društva (Milanović, 1992, 34). Razlog za pomanjkanje denarja in slabo delovanje je treba iskati v dejstvu, da je v tistem času v Pazinu obstajalo več katoliških društev, v katera so bili včlanjeni isti člani. Velik pomen je društvo dajalo izgradnji dijaškega doma v Pazinu, ki ga je vodilo *Đačko pripomočno društvo* (prim. Štoković, 1999, 399–412; Čop, 1999, 79–136; Hammer, 1999b, 299–341; Kešac, 2009, 79–99).

Dve najpomembnejši društvi, ko gre za odpiranje čitalnic, knjižnic, različnih organizacij mladinskih društev, organiziranja tečajev in poučevanja, sta Hrvaško-slovensko akademsko katoliško ferijalno društvo "Dobrila" in Hrvaško-slovensko akademsko ferijalno društvo "Istra". Aktivnosti teh dveh društev je treba obravnavati skupaj in primerjati njuno delovanje. Obe sta bili združeni hrvaških in slovenskih študentov Istre. Ustanovljeni sta bili na isti dan, 22. avgusta 1908.¹⁴ Njun nastanek je bil posledica nesoglasja glede odredbe v statutu, po kateri naj bi delo oblikovanega društva temeljilo na katoliških načelih (Edinost, 30. 8. 1908, Ustanovni občni zbor, 2). I. Cukon je branil "*čist narodni temelj*" proti katoliškemu temelju, za katerega se je zavzemal S. Brajša. Po diskusiji, ki jo je spodbudil predlog S. Brajše, da se spremeni člen, v katerem se govori o namenu društva, je ob koncu seje 6 študentov odstopilo in še isti večer so ustanovili Hrvaško-slovensko katoliško akademsko ferijalno društvo "Dobrila" za Istro, večina prisotnih pa je ustanovila Hrvaško-slovensko akademsko ferijalno društvo "Istra" (Naša sloga, 27. 8. 1908, Ustanovna skupština hrv. slov. akad. ferijalnog društva za Istru, 2–3).

Od samega začetka se je med "Dobrilo" in "Istro" ustvarjal prepad, čeprav so si oboji prizadevali za odpiranje čitalnic (IE, 2005, 6). To rivalstvo prikazujejo tudi različni članki v novicah, prek katerih je prihajalo do medsebojnih obtoževanj. Tajnik društva "Dobrila" je odgovarjal na obtožbe v časopisih Edinost in Riječki novi list, pri tem pa sta bili izpostavljeni nacionalna in verska nota. Odgovor se zaključuje takole: "[...] *konflikt nije apsolutno nužan, ali da ćemo strogo nad njima paziti, kakav će biti njihov rad s vjerskog stanovišta, a oni nek nas prate u našem narodnostnom radu*" (Naša sloga, 24. 9. 1908, Izjava, 3). Konflikt je bil omenjen tudi v drugih objavah (Edinost, 8. 9. 1908,

14 V Naši slogi je besedilo o ustanovni seji hrvaško-slovenskega akademskega društva za Istro. V njem je predstavljen dogodek o ustanovitvi teh dveh društev 22. avgusta leta 1908. Po Istrski enciklopediji naj bi bilo *Hrvatsko-slovensko akademsko ferijalno društvo "Dobrila"* ustanovljeno 28. avgusta leta 1908 (Naša sloga, 27. 8. 1908, Ustanovna skupština hrv. slov. akad. ferijalnog društva za Istru, 2–3; IE, 2005, 6).

Akademično fer. društvo "Istra", 2; 20. 9. 1908, Iz akademiških krogov, 2; 30. 9. 1908, Protuizjava, 3). Iz časopisnih besedil in ohranjenega arhivskega gradiva se zdi, da je bilo društvo "Istra" dejavnejše od društva "Dobrila".

Hrvaško-slovensko akademsko ferialno društvo "Istra" je bilo ustanovljeno in organizirano po zgledu Tržaškega slovenskega akademskega ferialnega društva "Balkan" (Edinost, 24. 12. 1908, Tržaškim Hrvatom!, 2). Prvi predsednik tega društva je bil F. Sloković. Podpredsednik je bil J. Agneletto, tajnik I. Prudan, blagajnik M. Brnčić, odborniki D. Erman, T. Turato, E. Kajin, L. Lazarić, I. Frančetić, B. Mogorović (Edinost, 2. 9. 1908, Ustanovni občni zbor, 1).

O aktivnosti društva se je pisalo v časopisu že od samega začetka njegovega delovanja. Kot enega glavnih ciljev delovanja društev se navaja "*snovanje ljudskih knjižnic*". Prek časopisov so od samega začetka delovanja iskala pomoč za uresničitev ciljev in donacije, bodisi v knjigah ali denarju (Edinost, 8. 9. 1908, 2). Z realizacijo svojih ciljev so začela hitro in že 22. 11. 1908 so v Štrpedu pri Buzetu ustanovila ljudsko čitalnico "*Izvorska vila*" (Edinost, 19. 11. 1908, Izjava, 4).

Hrvaško-slovensko akademsko ferialno društvo "Istra" je v aprilu leta 1909 dobilo dovoljenje za svoje delovanje (HRDAPA-KKP, kut. 111, 9. 9. 1909), potrjena so bila tudi pravila, 8. aprila pa so na seji izvolili odbor (HRDAPA-KKP, kut. 111, 5. 4. 1909). Ponovno izbrani predsednik F. Sloković je prebral pravila, ki so bila enoglasno sprejeta (HRDAPA-KKP, kut. 111, Hrvatsko slovensko akademsko ferialno društvo za Istru "Istra" in Mitterburg, Vereinsgründung, 1909). Nekaj mesecev kasneje je bila na Voloskem sklicana glavna skupščina društva,¹⁵ v avgustu pa je bil izbran nov odbor. Predsednik je ostal F. Sloković, za podpredsednika je bil izvoljen I. Sušan, tajnik je bil M. Kajin, blagajnik R. Stanger, knjižničar in arhivar S. Culja, odbornika sta bila I. Prudan in M. Ružić, revizorji pa J. Agneletto, J. Virant in M. Bokatić (HRDAPA-KKP, kut. 111, Zapisnik ustanovne skupščine hrv.-slov. ak. fr. društva "Istra" za Istru, 1909). Iz časopisnih vabil pa izvemo, da je imela skupščina tudi kulturni in ne samo društveni značaj (Edinost, 30. 7. 1909, Glavna skupščina akad. fer. društva "Istra", 3).

Hrvaško-slovensko akademsko ferialno društvo "Istra" je delovalo med letoma 1908 in 1913. Poleg sestankov in skupščin so organizirali tudi različne zabave, denarni prispevki s teh zabav pa so bili namenjeni hrvaškim in slovenskim študentom. Med njegovimi cilji je bilo ustanavljanje knjižnic, ljudskih čitalnic, potujočih knjižnic, vse z namenom ohranjanja nacionalne zavesti, ohranjanje jezika in kulture ter izobraževanja istrskega, v prvi vrsti kmečkega prebivalstva. Njihovo delovanje pa so prepoznala tudi druga društva in različne institucije ter istrski akademski krogi, ki so to delovanje tudi podpirali. Tako se pogosto v dnevnem časopisju pojavljajo popisi donatorjev (Edinost, 4. 2. 1909, Zahvala, 3; 15. 5. 1909, Otvoritev ljudske knjižnice v Istri, 4; 19. 10. 1909, Za ljudske knjižnice v Istri, 4). To ni posebnost samo v letu 1909, temveč tudi v naslednjih letih njihovega delovanja. Javne zahvale, kjer so bile vedno še dodatno omenjene njihove

¹⁵ Tu je pomembno omeniti, da so na skupščino v Volosko prihajali iz različnih delov Istre. Iz južne, srednje in zahodne Istre so na primer prihajali peš od Lupoglava čez Učko ob spremljavi godbe (Edinost, 8. 8. 1909, 9).

potrebe (prošnje za denarne prispevke, dodatne knjige itn.) pa so bile zelo pomembne z več vidikov. Tako je zabeleženo, da se društvo "[...] obrača do vseh rodoljubov, ki jim je na srcu izobrazba naroda, da bi blagovolili doposlati kako knjigo ali kak denarni prispevek, da bo moglo društvo uspešno nadaljevati svoje delo na prosvetnem polju" (Edinost, 20. 4. 1909, Za ljudske knjižnice v Istri, 4). Prvič, posamezniki so dobili javno zahvalo za dobrodelnost in drugič, javno je bilo oznanjeno, kdo podpira delovanje društva. V času, ko so prav prek časopisnih objav pogosto polemizirali s Hrvaško-slovenskim katoliškim akademskim društvom "Dobrila" v Istri, je bilo pomembno prikazati, da so tudi ti aktivni in uspešni v doseganju svojih ciljev. Iz popisov donatorjev se zdi, da je istrska inteligenca odpiranje čitalnic doživljala kot pomemben dogodek.

Z zbranimi knjigami je društvu v letu 1909 uspelo ustanoviti ljudske knjižnice v Pazinu, Štrpedu, Boljuncu (Naša sloga, 22. 4. 1909, Za pučke knjižnice u Istri, 2), Dekanih, Lovranu in Marezigah.

V februarju leta 1909 so v pazinskem Narodnem domu organizirali koncert in zabavo ob odprtju *Pučke knjižnice* v Pazinu (Edinost, 2. 2. 1909, Nova ljudska knjižnica, 4). K organizaciji so pripomogli tudi profesorji s pazinske gimnazije, in sicer T. Novljan, A. Šantel, M. Zgrabljč in N. Žic, v predstavi pa je sodeloval tudi M. Brajša. Predsednik društva je imel otvoritveni govor, predavanje "*O narodnoj prosvjeti*" pa je izvedel F. Novljan. Nastopili so moški pevski zbor, tamburaški zbor in dramska sekcija.¹⁶

Knjižnico so 9. 5. 1909 odprli tudi v Boljuncu in ob tej priložnosti organizirali tudi zabavo (Edinost, 15. 5. 1909, Otvoritev ljudske knjižnice, 4) na Boljuncem polju pri J. Juretiću (HRDAPA-KKP, kut. 111, 5. 5. 1909). V Dekanih je bila knjižnica odprta 26. 9. 1909 v prostorih tamkajšnje čitalnice. Omaro zanjo je podarila občina, knjižničar pa je bil A. Mahnič. V Lovranu je bila knjižnica odprta 10. 10. v hiši Ilijašiča, ki je bil sicer po poklicu mizar, a je opravljal vlogo knjižničarja (Edinost, 19. 10. 1909, Za ljudske knjižnice v Istri, 4). Ustanovili so tudi knjižnico v Marezigah, in sicer 31. 10. 1909. Otvoritev je bila združena z zabavnim večerom (Edinost, 28. 10. 1909, V Marezigah, 4), ki ga je organiziralo Pevsko in bralno društvo "Svoboda" pri A. Babiću (Kramar, 1982, 167).

Zabeleženo je, da so v letu 1909 člani društva poleg ustanavljanja knjižnic organizirali zabave in predavanja na različne teme. Za ilustracijo lahko navedemo predavanja v Narodnem domu v Pazinu "[...] o narodnih in socijalnih odnošajih našega naroda v Istri, 2) o sestavi kompetencij drž. zbora in 3) o svetovnih vprašanjih človeka na početku XX. stoletja" (Edinost, 21. 1. 1909, Akad. fer. društvo "Istra" in njega predavanja, 4). V juniju 1909 so člani društva organizirali proslavo v čast Cirila in Metoda v pazinskem Narodnem domu (Edinost, 8. 7. 1909, Iz Pazina, 4); nastopali so mešani pevski zbor, tamburaški zbor, godalni sekstet in moški pevski zbor, na sporedu pa je bila tudi dramska

16 "Raspored zabave. 1.) Pozdrav predsjednika akad. fer. društva "Istra", 2.) O narodnoj prosvjeti govori g. prof. Franjo Novljan, 3.) Zajc: "U boj, u boj" pjeva muški zbor, 4.) Na obali Save - valcer- udara tamburaški zbor, 5.) XXX. solo, 6.) Hajdrih: Morje adrijansko. Pjeva muški zbor, 7.) Weber: lovački zbor iz opere "Strijelac", 8.) M. Laginja: Šilo za ognjilo. Šaloigra iz istarskog narodnog života. Ples" (HRDAPA-KKP, kut. 111, 3. 2. 1909).

solo igra. V najavi koncerta ni omenjeno, da bi bili izvajalci člani drugih društev, zato lahko sklepamo, da sta v okviru Hrvaško-slovenskega akademskega ferialnega društva "Istra" delovali tudi glasbena in dramska sekcija (HRDAPA-KKP, kut. 111, 2. 7. 1909).

Člani društva so bili vključeni v vsakodnevna politična dogajanja. Tako so se vključili tudi v akcijo proti ustanavljanju univerze v Trstu in na tem sestanku so med drugim sprejeli naslednje zaključke "[...] 1. protestuje proti ustanovitvi italijanskega vseučilišča v Trstu; 2. zahteva popolno priznanje izpitov položenih na zagrebškem vseučilišču, v Avstriji ter ustanovitev slovenskega vseučilišča v Ljubljani; 3. zahteva, da se našemu hrvatsko-slovenskemu narodu v Istri in v Trstu dade ljudskih in srednjih šol, ki so temeljni pogoji ohranitvi in napredku našega naroda v teh krajih; 4. zahteva, da vlada v Istri in Dalmaciji podeljuje podpore slušateljem iz teh dežel tudi za obisk zagrebskega vseučilišča in da jih ne silijo v obiskovanje avstrijskih nemških vseučilišč" (Edinost, 7. 1. 1909, Akademsko fer. društvo "Istra" in italijansko vseučilišče, 2). V septembru 1909 pa so v Zarečju v prostorih tamkajšnje šole organizirali javno predavanje z naslovom "*O školi i moralnoj prosvjeti sa tamburanjem i pjevanjem*" (HRDAPA-KKP, kut. 111, 15. 9. 1909).

S podobnimi aktivnostmi so člani društva nadaljevali tudi v naslednjem letu. Njihova želja je bila še naprej ustanavljati ljudske knjižnice, vendar je velik problem predstavljalo pomanjkanje knjig in denarne pomoči. Zaradi tega so začeli razmišljati o ustanovitvi "*potovalne ljudske knjižnice*", za realizacijo te ideje pa so zaprosili tudi za nasvete (Edinost, 4. 2. 1910, Zahvala, 4). Potrditve, da je ta knjižnica dejansko začela delovati, ni bilo mogoče najti. Čeprav so člani društva načrtovali ustanavljanje potujoče knjižnice že meseca maja (Edinost, 20. 5. 1910, 4), so v drugi polovici leta 1909 le uspeli ustanoviti knjižnici v Rovinjskem selu in Kaštelirju. V Rovinjskem selu je bila knjižnica (ki je bila že sedma društvena) odprta 4. 9. 1909. Ob tej priložnosti je bila prirejena tudi zabava, F. Sloković pa je predaval o pomembnosti prosvete in ljudskih knjižnic. Njen knjižničar je bil tajnik Hrvaške čitalnice I. Podkrajac (Edinost, 10. 9. 1909, 3).

Poleg omenjenega je društvo nadaljevalo z rednimi dejavnostmi. Glavna skupščina je potekala 14. 8. 1910 v Pazinu, udeležilo se je 60 dijakov. Poleg poročanja odbor-nikov je bil izvoljen nov upravni odbor (I. Prudan predsednik, S. Rodić podpredsednik, F. Klarić tajnik, I. Banovac blagajnik in odbornika A. Kalkura in M. Bokatić) (Edinost, 21. 8. 1910, Shod istrskih visokošolcev v Pazinu, 1).

Aktivnost društva v letu 1910 je bila zelo pestra, a se je zmanjšala v letu 1911. Iz poročila o skupščini, ki je bila avgusta, je videti, da sta bili od ustanovljenih knjižnic najaktivnejši knjižnici v Pazinu in Rovinjskem selu. Knjižničar v Dekanah pa je poudaril, da bi bilo mogoče bolje, če bi se knjižnica iz tega mesta preselila kam drugam in bila tako bolje izkoriščena.¹⁷ Izvoljen je bil tudi nov odbor, katerega predsednik je bil M. Kajin. Na skupščini je bilo tudi poudarjeno, da "[...] je društvo nazadovalo" (Edinost, 13. 8. 1911, Hrvatsko-slovensko istrsko dijaštvo, 1–2). Ta trditev je potrjena tudi ob pregledu njegovega delovanja v letu 1911, ki je bilo v primerjavi s prejšnjimi leti skromnejše.

¹⁷ Knjižnica iz Dekanov je bila kasneje preseljena v Spodnje Škofije (Edinost, 23. 9. 1913, Vesti iz Istre, 4).

V začetku leta 1912 je bila v Edinosti objavljena informacija o tem, da je društvo odprlo še tri knjižnice. To so bile knjižnice v Malem Brgradu, Sv. Mateju (danes Viškovo zraven Reke) in Klani. Prošnja za odpiranje teh knjižnic pa je bila sprejeta na skupščini v letu 1911. Društvo je imelo tudi tri *“analfabetske tečaje”* in sicer v Račicah, Danah in Roškem polju, vodili pa so jih tamkajšnji učitelji. V besedilu je še bilo poudarjeno, da *“[d]okler pa nedostaja sredstev, kakor tudi vnanje pomoči [...] je društvo onemogočeno z vspehom vršiti nalogo, ki si jo je nadelo”* (Edinost, 16. 1. 1912, Vesti iz Istre, 4). Iz poročil skupščine leta 1913 je razvidno, da je bilo delo članov društva aktivnejše na otokih. V Dobrinju so dijaki priredili štiri predavanja (od tega tri v Draguču ter poučni tečaj v Grimaldi), tri zabave za ljudstvo ter dva izleta za mlade. Ustanovljeni sta bili tudi dve knjižnici, ena v Kastvu in druga v Premanturi pri Pulju. Redna skupščina je bila v sredini avgusta v Narodnem domu v Pazinu, bil je izvoljen tudi nov odbor. Poleg tega je bilo v Hrvaško-slovensko akademično društvo *“Istra”* spremenjeno ime društva (Edinost, 27. 8. 1913, V. redna skupščina hrvatsko slovenskega akad. društva *“Istra”*, 4).

Zadnji podatek o delovanju tega društva pa je iz septembra leta 1913, ko so njegovi člani v Cerovlju organizirali sejo odbora in *“[...] pouzdani sestanek sa učiteljima iz okolice Cerovlja”* v prostorih Narodne čitalnice. Tema diskusije je bila *“O zajedničkom radu učitelja i akademičara na pučkoj prosvjeti”* (HRDAPA-KKP, kut. 122, 26. 9. 1913).

Opaziti je prizadevanja članov Hrvaško-slovenskega akademškega ferialnega društva *“Istra”* na področju ohranjanja nacionalne zavesti slovanskih narodov v Istri. Zaradi nepopolnih virov ni bilo mogoče pridobiti nekaterih relevantnih informacij, kot so število članov in njihova imena, razen tistih, ki so bili v upravnem odboru. Nekaj let je bil član upravnega odbora tudi J. Agneletto, za katerega se zdi, da je bil edini Slovenec v upravnem odboru Hrvaško-slovenskega akademškega ferialnega društva *“Istra”*. Če bi obstajal popis vseh članov, bi verjetno našli večje število Slovencev. Iz tu prikazanega delovanja je razvidno, da je bil cilj društva ustanavljanje čitalnic. Vodenje teh knjižnic so pogosto prevzemale nestrokovne osebe, ki so verjele v iste ideale kot vodstvo društva. Vprašanje je, ali so te knjižnice izpolnile namene in želje ustanoviteljev. Člani društva so organizirali tudi tečaje, kjer so se nepismene ljudi učili osnov branja. Člani društva so se torej zavedali, da same čitalnice brez poučevanja nimajo veliko učinka, zato so tudi organizirali predavanja in ljudske zabave, da bi na ta način privabili čim več ljudi. Iz zadnjih oglasov, ki jih je v časopisih vse manj, pa je razbrati, da se je društvo vse od samega začetka borilo s pomanjkanjem denarja in knjig. Vsekakor je bilo njihovo delo koristno, brez dodatnih konfliktov s podobnimi društvi na območju Istre pa bi verjetno še močnejše vplivalo na tiste, ki jim je bilo delovanje društva tudi namenjeno.

Podobne aktivnosti in dogajanja so organizirali tudi v društvu Hrvaško-slovensko katoliško akademsko ferialno društvo *“Dobrila”* za Istro. Eden od ciljev društva je bilo ustanavljanje in delovanje v smislu napredka kmečkih mladinskih društev v Istri (Milanović, 1992, 37). V času delovanja društva je bilo v Istri ustanovljeno 19 takih društev (Milanović, 1976, 13).

Glavno sejo je imelo društvo novembra leta 1908; njegov predsednik je bil S. Brajša, podpredsednik M. Glavić, tajnik A. Defar, revizorja A. Matanić in C. Brajša (HRDAPA-KKP, kut. 108, 22. 11. 1908). Vsi v upravnem odboru so bili študenti in so študirali na

Dunaju, le M. Glavić je študiral v Gorici. Število članov društva se je gibalo med 15 in 20 (IE, 2005, 6), kar je bilo malo, to pa je vplivalo tudi na manjšo aktivnost, o kateri priča obvestilo okrožnemu glavarstvu v Pazinu. Na glavni skupščini za leto 1909 je bil izvoljen nov odbor, manjši kot v letu pred tem. Za predsednika je bil izvoljen A. Defar, I. Ujčić je postal podpredsednik, tajnik pa S. Brajša (HRDAPA-KKP, kut. 111, 24. 8. 1909).

Na glavni skupščini društva v Marčani leta 1911 je bil za predsednika izvoljen J. Sironić. Istega leta je društvo v Trvižu ustanovilo združenje *Seljačka sloga* s pomočjo župnika iz Trviža. Na podlagi tega podatka lahko sklepamo, da se je tudi omenjeno društvo trudilo razvijati nacionalno zavest, tako kot so trdili sami, da "[...] vjera u Boga i seljačka sloga donijeti će [...] izgradnji bolje budućnosti hrv. naroda u Istri, jer – na mladeži ostaje svijet" (Naša sloga, 14. 12. 1911, Jedan uspjeh akad. prosvj. društva "Dobriale", 2). V šolskem letu 1912/13 je bil predsednik društva bogoslovec B. Milanović (IE, 2005, 6). V svojih spominih piše o proslavi v Tinjanu ob stoti obletnici rojstva škofa Dobriale. Zabeleženo je, da je društvo dalo na rojstno hišo postaviti ploščo (Milanović, 1992, 38).

V avgustu leta 1913 so imeli svojo glavno skupščino v Pazinu (HRDAPA-KKP, kut. 122, 14. 8. 1911). Dopis, ki je bil poslan c. kr. okrožnemu glavarstvu, pa ni vseboval dnevnega reda. Sklepamo lahko, da se je govorilo o tečaju, ki ga je organiziralo društvo za 40 fantov. Program tega tečaja je prikazan v Tabeli 1.

Iz tabele je razvidno, da so bili zajeti vsi segmenti vprašanj, od zakonodajno-pravnih, organizacijskih, zabavnih, poučnih, gospodarskih, do vloge mladinskih društev v kulturno-prosvetnem in političnem življenju Istre. Pridobljeno znanje naj bi mladi ljudje uresničevali v praksi v svojih vaseh, vse to s ciljem, da bi istrski kmet postal zgleden katolik, rodoljub in dober gospodar (Trogrlić, 2002, 365). Med spomini na ta tečaj je B. Milanović zabeležil: "*Tada smo imali pred očima visok cilj: udružiti u mladenačkim društvima u vrijeme od nekoliko godina do 3000 mladića i odgojiti tako vojsku za kulturni i gospodarski preporod Istre*" (Milanović, 1992, 39).

V septembru istega leta je imelo društvo izredno skupščino, na kateri je bil izvoljen nov odbor. Tako je bil za predsednika izbran V. Gortan, za podpredsednika A. Gabrovšek, za tajnika I. Dukić, za blagajnika I. Variola, za knjižničarja O. Pavlinić, za odbornika P. Pavlinić in V. Sironić, za revizorja pa J. Kocijan in B. Milanović (HRDAPA-KKP, kut. 122, 16. 10. 1913). V oktobru leta 1913 je društvo spreminjalo svoja pravila. Nova pravila je poslalo okrožnemu glavarstvu v Pazin, ki jih je potrdilo (HRDAPA-KKP, kut. 122, Hrvatsko-slovensko katoličko akademsko prosvjetno društvo "Dobrila" in Mitterburg, Vereinebildung, 1913). Med razlogi za to je bilo navedeno, da se časi spreminjajo in da je za lažje delovanje društva treba spremeniti tudi njegova pravila (HRDAPA-KKP, kut. 122, 16. avgust 1913). Društvo je delovalo do začetka prve svetovne vojne (IE, 2005, 6).

V upravnem odboru omenjenega društva ni bilo Slovencev. V glavnem so bili v njem študentje, ki so delovali tudi na Dunaju. Vsekakor pa je društvo delovalo neposredno tudi pri ohranjanju slovenskega jezika in kulture na Istrskem polotoku. Poleti so obiskovali istrska mesta, imeli stike z župniki, organizirali so predavanja in pomagali pri ustanavljanju in usmeritvi dela katoliških mladinskih društev. Na nacionalno-verske značilnosti je nakazovala sama obrednost ustanavljanja novega društva. Pozdravni nagovor je imel

Tabela 1: Podatki o tečaju Hrvaško-slovenskega akademskega ferialnega društva "Dobrila" (HRDAPA-KKP, kut. 122, 16. 8. 1911).

Table 1: Information about the course of the Croatian-Slovenian academic ferial association "Dobrila" (HRDAPA-KKP, kut. 122, 16. 8. 1911).

Program tečaja za mlad. društva				
Dan	Ura	Predavatelj	Predmet	Okvirna tema
18. VIII. Ponedeljek	8.		<i>Sv. Misa</i>	
	9.	<i>Predsjednik</i>	<i>Otvorenje</i>	
	9.30	Josip Bačić, prof.	<i>Organizacija</i>	<i>Dojam, jakost, potreba, vrsti org.</i>
	10.	Dr. Čiro Brajša	<i>Društveni zakon</i>	<i>Postupanje prema oblastima</i>
	11.–12.		<i>Pregledovanje</i>	<i>Mjesta</i>
	15.	Janez Kalan	<i>Alkoholizam</i>	<i>(Možda sa skioptikonom)</i>
	16.–19.	F. Trampuž	<i>Razumno gosp.stvo</i>	<i>Izlet na uzorno gospodarstvo</i>
19. VIII. Torek	8.	Prof. I. Butković	<i>Prosvjetni rad u mlad. društ.</i>	<i>Predavanja, čitanja, novine...</i>
	9.	Vj. Gortan, pravnik	<i>Knjigovodstvo</i>	<i>Knjige tajnika, blag. pred... vođenje</i>
	10.	Lj. Šp.....	<i>Tiskara</i>	<i>Pregledavanje i tumačenje</i>
	11.	Aćim Pilat	<i>Štampa</i>	<i>O štampi uopće i kod nas napose</i>
	15.	Šime Picinić	<i>Zabavni rad u ml. društvima</i>	<i>Izleti, pjevanje, zabave, igra</i>
	16.–19.	Tomašić, učitelj	<i>Pčelarstvo</i>	<i>Uz prakt. pokazivanje na uzor. gospod.</i>
20. VIII. Sreda	8.	Dr. A. Gržinić	<i>Higijena</i>	<i>Izvor bolesti, čuvanje zdravlja, prva pomoć</i>
	9.	J. Grašić	<i>Mladenačka dr. i istrijanska politika</i>	<i>Talijani i mi, liberali i mi, ml. dr. i politika</i>
	10.		<i>Odmor</i>	<i>Možda pregledavanje čega</i>
	11.	Dr. Krck	<i>Zadružništvo</i>	<i>Zadruge, rajfajzenarke, posujilnice uz osobiti obzir na naše prilike.</i>
	15.	Vj. Gortan	<i>Društveni sastanak</i>	<i>Skupštine, sjednice, sijela, vođenje, rad.</i>
	16.	O. Pavlinić	<i>Naš kat. Pokret</i>	<i>Naš narod jednom i sada, početak, razvoj i stanje pokreta.</i>
	17.–19.		<i>Pregledava se gimnazija</i>	<i>(kabineti), zajednička večera, odlazak.</i>

župnik, ki je govoril o verskem temelju društva, vas je bila okrašena z različnimi zastavami. V takih društvih so organizirali predvsem tečaje za nepismene, socialno-gospodarska predavanja, zabave, širili katoliški tisk itn. To prikazuje tudi 3-dnevni tečaj za vzgojo vodij mladinskih društev v Narodnem domu v Pazinu.

Društvi je mogoče v njunem delovanju primerjati; nastali sta iz enake pobude in z istimi nameni. Vodstvom enega in drugega se ni uspelo dogovoriti glede načel delovanja,

zato sta delovali neodvisno eno od drugega. Ko z distanco pogledamo na njuno delovanje in situacijo, bi lahko sklepali, da bi njuni napor pustili večje sledi, če bi delovali kot eno društvo. Hrvaško-slovensko akademsko ferialno društvo "Istra" je bilo aktivnejše kot Hrvaško-slovensko katoliško akademsko ferialno društvo "Dobrila"; razloge za to je treba iskati v strukturi članov prvega, ki so bili starejši, z več izkušnjami in z večjo avtoriteto. V katoliškem društvu so bili v glavnem študentje, ki so imeli svoje obveznosti na Dunaju ali v drugih mestih, kjer so študirali, zato niso bili ves čas prisotni v Istri.

Vsa tu omenjena društva imajo nekatere svojevrstne značilnosti, ki so bile pogojene s posebnostmi prostora, v katerem so ta društva nastala; šlo je namreč za kontekst narodnostnega prebujanja istrskega prebivalstva. Nekateri avtorji trdijo, da se je samo med leti 1911 in 1913 ustanovilo vsaj 19 hrvaških katoliških mladinskih društev. Sem niso všteta društva, ki niso nastala na katoliških načelih. Ta porast društev pa ni vedno pozitivno vplivala na celotno situacijo. Kot je potrdil B. Milanović: *"Tada je bilo po državnim zakonima lako osnovati društvo. Trebalo je kotarskoj političkoj oblasti naprije prijaviti ustanovnu skupštino tri dana unaprijed, a poslije joj poslati pravila. Kada je vlast potvrdila pravila, ili ako se u vrijeme od mjesec dana nije usprotivila, smatralo se to društvo zakonito ustanovljenim"* (Milanović, 1992, 31–32).

Tako so imela vsa ustanovljena društva podobna pravila in tudi njihovi nameni so bili pogosto enaki. Pogosto so bili člani upravnih odborov in predavatelji iste osebe, ki so delovale v različnih društvih. Zaradi veliko obveznosti verjetno niso uspeli v vseh društvih delovati z enako intenzivnostjo, kot bi si želeli. To je velikokrat pripeljalo do iztrošenosti in tako so nekatera društva aktivno delovala le nekaj let. Na relativno majhnem geografskem območju je nastalo veliko društev, kar je vplivalo tudi na samo učinkovitost le-teh. Prav zaradi tako velikega števila je bilo medsebojno nerazumevanje močnejše, saj so člani podobnih društev drug na drugega gledali kot na tekmece; namesto da bi nastopali s skupnimi močmi, so pogosto škodovali drug drugemu in na ta način tudi istrskemu prebivalstvu, zaradi katerega so pravzaprav začeli delovati.

Realni in objektivni prikaz njihovega delovanja je močno odvisen od virov podatkov. Pridobljeni arhivski dokumenti prikazujejo raznolike aktivnosti, vendar pa se iz njih ne da razbrati realne situacije na terenu, kot so npr. število udeležencev posameznega javnega shoda ali reakcije prebivalcev na akcije članov določenega društva. Tudi iz tiskanih medijev so samo delno razvidne aktivnosti društva. Težavo predstavlja tudi politični entuziazem urednikov in dopisnikov, v tem primeru Naše sloge in Edinosti, saj so imela besedila pogosto tudi afirmativno vlogo v predstavitvi različnih dogodkov. Pogosto je bilo v pravilih društev izrecno zabeleženo, da bodo vse informacije in dogodke oglaševali v Naši slogi in Edinosti. Vprašanje je, ali so to tudi res počeli ali so uporabljali še druge načine informiranja (letaki ipd.).

Na območju Istre je bilo ustanavljanje različnih društev kot oblika samoorganizacije odgovor na germanizacijo in kasneje italijanizacijo. Ta društva so pripomogla tudi k izobrazbi ruralnega prebivalstva. Po prvi svetovni vojni, ko je Istra spadala pod Kraljevino Italijo, so bila ustanovljena še nekatera nova društva, ki so delovala vse do leta 1927, ko so bila vsa slovanska društva prepovedana. Nekatera od njih so se po drugi svetovni vojni obnovila, takrat pa so imela že bolj razvito kulturniško dimenzijo. Težila so k

ohranjanju kulture določene geografske regije, k oživljanju mesta ter tudi k ozaveščanju prebivalstva o pomenu izobrazbe. Podobna situacija kot v obmejnem območju v hrvaški Istri je bila tudi v obmejnem območju kvarnerskega zaledja.

Iz prikaza dela slovensko-hrvaških društev, ki so imela svoje središče v Pazinu in so delovala na območju celotnega Istrskega polotoka, je razviden njihov pomen, kljub pogosti konfliktnosti in nesoglasjem. Društva so namreč delovala pri ohranjanju nacionalne zavesti na različne načine. Ustanavljala so knjižnice, organizirala različne tečaje za mlade ljudi, podpirala študente pri študiju in skušala vplivati na njihovo vrnitev v Istro, saj so se zavedala, da so šolani in učeni ljudje nujno potrebni za izboljšanje življenjske ravni (slovenskega/hrvaškega/italijanskega) človeka.

THE ACTIVITIES OF THE SLOVENIAN-CROATIAN SOCIETIES IN PAZIN

Barbara RIMAN

Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: barbara.riman@gmail.com

SUMMARY

This paper deals with the operations of the Slovenian-Croatian societies in Pazin, up to the First World War. What was typical of these societies is that they had both a Slovenian and a Croatian name and that they played a significant role in the preservation of Croatian and Slovenian cultural identity in the entire Istrian peninsula. In addition to the cultural dimension of their activities, these societies often exerted a strong political influence. Both the cultural and political dimensions of the societies were shaped by some of the most important historical figures in Istrian history – the so-called Slovenian and Croatian national awakeners.

Using primary and secondary sources, the paper examines the activities of the following societies: Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri (Political Society of Croats and Slovenes in Istria), Hrvatsko-slovensko katoličko društvo "Dobrila" (Croatian-Slovenian Catholic Society Dobrila), Hrvatsko-slovensko akademsko ferijalno društvo "Istra" (Croatian-Slovenian Academic and Vacation Society "Istra"), Katoliško podporno društvo "Obrana" (Croatian-Slovenian Catholic Society Obrana) and Istarsko planinarsko društvo (Istrian Hiking Society). Upon an examination of the activities of these societies, it becomes clear that they were founded during a period when these types of societies and associations were appearing throughout the Istrian peninsula in great numbers. Their active members and founders were often involved in the activities of other, similar societies, which had an impact on the intensity of their activities as well as their longevity.

All the societies mentioned in this study were extremely active in their beginnings, but their activities slowly tapered off, until they eventually stopped. This was a consequence of their active members and founders being involved in various activities in other societies. Different societies often had the same mission or purpose and instead of acting

in unison, they often stood in each other's way, which lead to misunderstandings. The societies presented in this paper, which were active on the Istrian peninsula, had many shortcomings. Nevertheless, because of the impact they had on the Istrian people, especially the youth, they represent an important chapter in the history of Istria.

Key words: Istria, Slovenes, Croats, societies, 19th and 20th centuries

VIRI IN LITERATURA

AST-IRL – Archivio di stato di Trieste (ast), I. R. Lugotenenza del Litorale (IRL).

Edinost. Trst, Ivan Dolinar, 1876–1928.

HRDAPA-KKP – Hrvatski državni arhiv u Pazinu (HRDAPA), Kotarski kapetanat u Pazinu (KKP).

Naša sloga. Trst, A. Karabaić, 1870–1915.

Bratulić, V. (1969): Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda. V: Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. Zagreb, Matica Hrvatska, 280–334.

Čop, M. (1999): Carsko-kraljevska velika državna gimnazija u Pazinu od 1899 do 1918 godine. V: Šiklič, J.: Hrvatska gimnazija u Pazinu. Pazin, Gimnazija i strukovna škola Jurja Dobrile, 79–136.

Darovec, D. (1997): Pregled istarske povijesti. Pula, C.A.S.H.

Darovec, D. (ur.) (1999): Josip Agneletto – slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije.

Darovec, D. (2008): Kratka zgodovina Istre. Koper, Univerza na Primorskem Znanstveno-raziskovalno središče – Založba Annales.

Dobrníč, B. (1996): Čitaonički i knjižnični pokret u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću: zbornik radova sa znanstvenog skupa. Pula, Sveučilišna knjižnica.

Dukovski, D. (2004): Istra, kratka povijest dugog trajanja, od prvih naseobina do danas. Pula, Istrarski ogranak Društva hrvatskih književnika.

EJ (1980): Enciklopedija Jugoslavije. Vol. 4. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod.

Hammer, M. (1999a): Članovi uprave Hrvatske čitaonice i drugih hrvatskih društava u Pazinu na kraju 19. i početkom 20. stoljeća. V: Tončinić, F.: Spomen-knjiga Hrvatske gimnazije u Pazinu: 1899.-1969.-1999., 299–316.

Hammer, M. (1999b): Društveni rad profesora u Pazinu. V: Šiklič, J.: Hrvatska gimnazija u Pazinu. Pazin, Gimnazija i strukovna škola Jurja Dobrile, 299–341.

IE (2005): Istarska enciklopedija. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

Juričić-Čargo, D. (1999): Slovenci na Hrvatskoj gimnaziji u Pazinu od 1899. do 1918. godine. V: Šiklič, J.: Hrvatska gimnazija u Pazinu. Pazin, Gimnazija i strukovna škola Jurja Dobrile, 367–382.

- Kešac, G. (2009):** Društveni okvir izgradnji konviktra (Đačkog doma) za učenike Hrvatske gimnazije u Pazinu na početku 20. stoljeća. *Problemi sjevernog Jadrana*, 9, 79–99.
- Klarić, Ž. (2001):** Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri. *Istarska Danica*, 84–89.
- Klen, D. (1955):** Neki dokumenti o svećenstvu Istre. Zagreb.
- Kramar, J. (1982):** Marezige. Trdnjava slovenstva v Istri. Trst, Založba Lipa.
- Kramar, J. (1991):** Narodna prebujala istrskih Slovencev. Koper – Trst, Lipa – Založništvo tržaškega tiska.
- Kržišnik-Bukić, V. (1995):** O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju. V: Kržišnik-Bukić, V.: *Slovenci v Hrvaški*. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 133–188.
- Labinjan, G., Ujčić, T. (1973):** Spomen-knjiga gimnazije u Pazinu 1899–1969. Pazin, Gimnazija “Otokar Keršovani”.
- Marušić, T. (2001):** Šest znamenitih tržaških odvjetnikov in politikov. *Odvjetnik: glasilo Odvjetniške zbornice Slovenije*, 5, 36–40.
- Milanović, B. (1971):** Hrvatska i Istra jedno su! V: *Istarska Danica*. Zagreb – Pazin, Kršćanska sadašnjost, 34–45.
- Milanović, B. (1976):** Moje uspomene. Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda u Pazinu. Pazin, Kršćanska sadašnjost u Zagrebu.
- Milanović, B. (1992):** Istra u dvadesetom stoljeću. Knjiga 1. Pazin, Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“.
- Mirković, M. (1969):** O smislu i sadržaju narodnog preporoda u Istri. V: Ravlić, J.: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*. Zagreb, Matica Hrvatska, 283–285.
- PSBL (1981):** Primorski slovenski biografski leksikon. Vol. 6. Gorica, Goriška Mohorjeva društva, 473–474.
- Riman, B. (2010):** Doseljavanje slovenskog stanovništva s današnjeg prostora Republike Slovenije u Pulu do 1918. godine. *Razprave in gradivo*, 64, 68–85.
- Sironić, V. (1975):** Dr. Vjekoslav Gortan. V: *Istarska danica*, Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Pula, 71–74.
- Strčić, P. (1999):** Deset značajki povijesti Istre s Pazinom u drugoj polovici 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća. V: Šiklič, J.: *Hrvatska gimnazija u Pazinu*. Pazin, Gimnazija i strukovna škola Jurja Dobrile, 13–40.
- Štoković, A. (1999):** Đačko pripomoćno društvo. Najbitnija udruga pri ustrojavanju Hrvatske gimnazije u Pazinu. V: Šiklič, J.: *Hrvatska gimnazija u Pazinu*. Pazin, Gimnazija i strukovna škola Jurja Dobrile, 399–412.
- Trogrlić, S. (1997):** Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda (1907.–1914.). *Nova Istra*, 3, 193–200.
- Trogrlić, S. (2002):** Vjersko i nacionalno u hrvatskom i talijanskom katoličkom pokretu. V: Matijević, Z.: *Hrvatski katolički pokret: zbornik radova*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 359–371.
- Žitko, S. (2002):** Slovensko-hrvaški politični odnosi v Istri v času ustavne dobe 1861–1914. *Annales*, 12, 29–50.

OCENE

RECENSIONI

REVIEWS

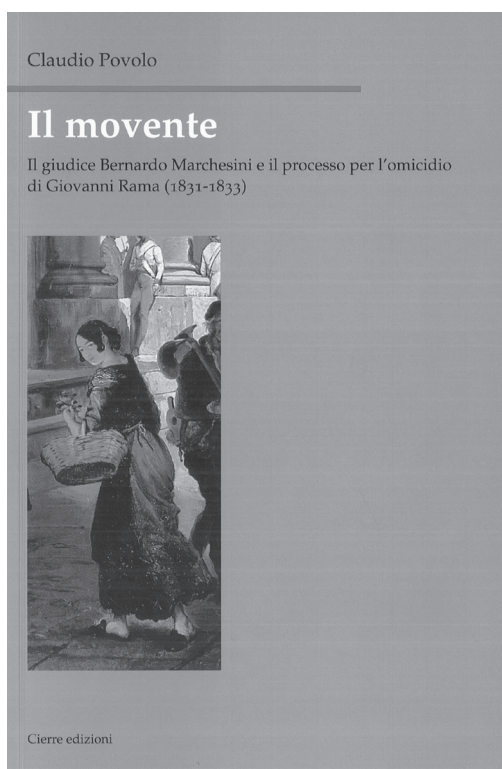
Claudio Povoło: IL MOVENTE: Il giudice Bernardo Marchesini e il processo per l'omicidio di Giovanni Rama (1831–1833), Verona, Cierre edizioni, 2011, 515 str.

Cierre edizioni je v lanskem letu izdala enega zadnjih uspešnih knjižnih izdelkov rednega profesorja Claudia Povola, ki se v svojem delovnem opusu ukvarja predvsem s pravno zgodovino od 15. do vključno 19. stoletja, na območju severnoitalijanskih regij Veneto in Friuli-Venezia Giulia, vključujoč območje istrskega polotoka. Njegovo področje raziskovanja se tako dotika dveh nekdanjih velesil, Beneške republike in avstrijskega imperija, ki sta se med svojim obstojem nenehno borili za nadvlado na območju celotnega Jadrana.

Povoło usmerja svoje raziskovanje v teme oziroma zgodbe in ljudi, ki so na svojevrsten način vplivali na okolje, v katerem so živeli. Njegov interes je usmerjen predvsem na posameznike, ki so s svojimi dejanji pozitivno izstopali in tako tudi oblikovali okolico, predvsem pa ljudi, s katerimi so bili v stiku. Avtor opozarja na posamezne dogodke, skozi katere so se zrcalile najpomembnejše ideje, razmišljanja in vrednote omenjenih posameznikov. In tako je storil tudi pri svojem delu *Il movente: il giudice Bernardo Marchesini e il processo per l'omicidio di Giovanni Rama (1831–1833)*.

Glavni akter Povołove monografije Bernardo Marchesini (Ala di Trento, 1787–Vicenza, 1862), sodnik v Vicenzi, enem večjih mest v regiji Veneto, je izhajal iz majhne vasice pri Trentu in si je kariero zgradil na področju sodstva. Njegov največji uspeh je bila selitev v Vicenzo k skupini sodnikov in svetovalcev pri pravnih zadevah na tedanjem sodišču. V času Marchesinijevega službovanja je Vicenza prešla pod avstrijski imperij in tamkajšnje sodstvo je moralo delovati po avstrijskih zakonih. Bernardo Marchesini je v knjigi predstavljen kot pošten človek in objektiven sodnik, ki nobene sodbe ne prepusti čustvom ali subjektivnim vzgibom, temveč postavlja zakon in pravila na prvo mesto ter ne izkorišča moči za osebne namene ali prirejanje resnice.

Monografija je razdeljena na dva dela: (daljšo) avtorjevo spremno študijo in transkripcijo celotnega poteka procesa za primer umora Giovannija Rame. V uvodu spoznamo razloge za izbor sodnika Bernarda Marchesinija za osrednjega akterja, njegove predho-

dne reference in dogodke, ki so skoraj uničili njegovo sodniško kariero zaradi njegovega neomajnega upoštevanja zakonov, odločnosti in pravičnosti, ki so močno prisotni tudi pri procesu za omenjeni umor, kjer je bilo med osumljenci težko ugotoviti pravi motiv za hudodelstvo.

Avtor izpostavi nekatere dogodke, ki so Marchesinija skoraj stali službe in ugleda. Na tem mestu predstavi neskladje med Marchesinijem in njegovim nadrejenim (Bizzozzerom) pri veliki aferi, v katero so bili vključeni bolnišnica v Padovi, njen direktor in lekarnar, ki jo je zalagal z zdravili. Šlo je za veliko prevaro, ki pa so jo želeli nekateri vplivni akterji, vključno z Bizzozzerom, skriti in prepustiti času. Predvsem pa celotno dogajanje v povezavi z afero prikriti pred javnostjo in se izmuzniti sodni dvorani. Problem je nastal, ko Marchesini ni želel sodelovati, kar ga je nazadnje privedlo v veliko težav. Celotna afera se je zaključila v korist Marchesiniju, saj sta njegova lojalnost pravici in pomoč nekaterih vplivnih akterjev v višjih krogih sodne sfere pripomogli k izbrisu vseh obtožb glede njegovega 'nesodelovanja' (ki so mu ga očitali nadrejeni in sodelavci, vpleteni v afero).

Z omenjeno zgodbo je želel Povolo izpostaviti trdno pravičnost, ki jo je gojil Marchesini in ki je bila pomembna pri obtožbi nekaterih akterjev znotraj procesa za umor Giovannija Rame. Delo se, kar je nakazano že v njegovem naslovu, osredotoča na primer umora, ki se je pripetil 6. marca 1831 približno ob treh zjutraj na cesti v bližini vasi Durlo. Žrtev je bila ustreljena, a nihče ni našel orožja ali videl koga, ki bi ga bilo mogoče z gotovostjo povezati z umorom. Maja istega leta je z vsemi zbranimi pričevanji in dokaznimi gradivi primer prevzel Marchesini. Vse priče so pokazale na Lucio Graizzaro, pokojnikovo ženo, kot glavno osumljenko in pobudnico za umor lastnega moža. Pri naklepanju in izvedbi pa naj bi ji pomagal Celeste Dalla Bona, ki so ga priče ves čas predstavljale kot njenega ljubimca. Za sodnika so dejstva in pričevanja kazala na krivdo žene, vendar je po sodnih postopkih želel tudi sam zaslišati pomembnejše priče, predvsem pa glavno osumljenko. Po dveletnem pregledovanju zbranega gradiva, analiziranju pričevanj ter samih prič je sodnik ugotovil, da za obsodbo prvotne osumljenke navsezadnje ni dovolj dokazov, četudi je na to napeljevalo veliko prič. Sodnik se ni prepustil subjektivnim nagibom in osebnim mnenjem prič ter tako presodil, da je nedolžna in da naklepanja ni mogoče dokazati, za umor pa je bil januarja 1833 obsojen Celeste Dalla Bona.

Z uvodom nas avtor popelje tudi v čas tridesetih let devetnajstega stoletja, ko se postavljajo temelji za revolucije leta 1848 in obdobje, ko narodi pod avstrijsko oblastjo niso podpirali imperija. Ponekod so za potencialne podpornike imperija veljali tudi vladni uslužbenci, med katere je sodil Marchesini, ki je na lastni koži občutil srditost upornikov, ki so začasno zasedli Vincenzo in začeli s 'čiščenjem' morebitnih političnih nasprotnikov. Avstrijska vlada je upor po nekaj mesecih zadušila in ponovno vzpostavila *status quo*. Marchesini je lahko spet nemoteno opravljal svojo službo, vendar je bila cena za to visoka, saj je v uporniških dejanjih izgubil sina.

Uvodna študija se tako zaključuje z zadnjimi pomembnejšimi dogodki, ki so precej vplivali na življenje Marchesinija in prihodnost njegove kariere. Drugi del knjige pa predstavlja transkripcija procesa o umoru Giovannija Rame, vključno z vsemi podrobnostmi,

ki so botrovale k dokončni odločitvi sodišča glede krivca in njegovega kaznovanja. Na ta način nam avtor ponudi možnost dodatnega vpogleda v sam proces, v dogodke in razmišljanje, tako sodnega aparata kot vključenih prič, pri reševanju pomembnega primera, ki je bil sprva videti kot preprosta odločitev o kazni, vendar se je izkazal za zelo kompleksnega in hkrati intrigantnega, tako za pravno kot za zgodovinsko stroko. Claudio Povoło ponudi izčrpno študijo in transparenten pregled primera, ki sam po sebi ni bil posebej izjemen za svoj čas in okolje. Primer je sicer vključeval pomembnega akterja sodne sfere, ki pa je bil premalo izpostavljen kot človek, na katerega bi se ljudje lahko zanesli in ki je s svojim delom ter odločitvami dokazoval, da so pred pravico vsi enaki.

Pri zgodbi procesa se lahko osredotočimo na več pojmov. Med prvimi je zagotovo pojem motiva. *Movente* v prevodu pomeni motiv, ta pa je v sodnem procesu zelo pomemben element. Je hkrati gonilo, ki človeka žene v določeno dejanje. V primeru Lucie Graizzaro je motiv odločal o njeni vpletenosti in nedolžnosti ter je pod taktirko vseh ostalih akterjev, ki so motiv prilagajali lastnim vzgibom in že skoraj pozabljenim spominom na daljni dogodek, velikokrat spremenil svojo obliko.

Naslednja dva pojma, ki sta v tem primeru tesno povezana z motivom in ju je treba izpostaviti, sta pravica in pričevanje, ki sta prisotna skozi celotno monografijo. Pravica je po svoje logično izpostavljena, saj gre za sodni proces. Pojem pričevanja pa se pojavlja v preobleki zgodb, ki jim lahko sledimo prek zasliševanj. Pričevanja na sodnih ali policijskih zaslišanjih so zelo kočljiva zadeva. Težko je dobiti več podobnih različic pripovedi, ki bi slonela na konkretnih in objektivnih dejstvih. Zgodba ni verodostojna, dokler ni večkrat preverjena. *'Il movente'* prikaže vpliv subjektivnosti ljudi, predvsem pa vaške miselnosti, ki je bila v obdobju novega veka še zmeraj pod vplivom moralnih zadržkov vere in podkrepljena z negotovimi vaškimi govoricami.

Monografija predstavi zgodbo sodnika in njegovo vpetost v izbran primer procesa za kaznivo dejanje, ki bralca, predvsem zgodovinarja, opozori na vse težave, do katerih lahko pride pri iskanju podatkov, resnice ali celo potrjevanju pridobljenih hipotez, vezanih na določen zgodovinski dogodek. Preciznost in skepsa sta edini orodji, ki lahko raziskovalca privedeta do skorajšnje 'resničnosti' dogodka – dvom kot vodilo, motivacija in recept za uspešno raziskovalno delo ter kot ključ do resnice.

'Il movente' vzbuja željo po dodatnem raziskovanju zgodovinskih dogodkov in zgodb; tudi avtor neprenehoma teži po novih zgodbah, ki jih na pripoveden način oblikuje in ponudi javnosti. Morda pa je najpomembnejše sporočilo knjige prav nujnost vpetosti manjših zgodb in 'malih' ljudi v zgodovino.

Erik Toth

Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch (ur.): DIE HABSBURGERMONARCHIE 1848–1918. Band IX/1. Von der Feudal-Agrarischen zur Bürgerlich-industriellen Gesellschaft; Teilband 1/1: Lebens- und Arbeitswelten in der industriellen Revolution. Teilband 1/2: Von der Stände- zur Klassengesellschaft, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010, 2 XXIV + 1822 str.

Čeprav je obsežna zbirka *Habsburger Monarchie* nastala tudi zaradi navdušenja zgodovinarjev po padcu železne zaves, ki je zaživel po desetletjih na pol zamrlega znanstvenega sodelovanja med zgodovinarji na eni in drugi njeni strani, predstavljajo najnovejša dela konsistenten pregled zgodovine Avstro-Ogrske monarhije. Predstavljeni deveti zvezek se osredotoča na rekonstrukcijo socialnih struktur in je sestavljen iz dveh delov: prvi del predstavljajo obsežni prispevki, drugi del pa natančno dodelane grafične in slikovne priloge.

Zaradi razvoja zgodovinske znanosti prihaja zvezek o socialnih strukturah relativno pozno, šele kot deveti zvezek, kar pa še zdaleč ne pomeni marginalnosti tematik, s katerimi se ukvarjajo avtorji v njem. Skladno z uveljavljenim načelom sledi izbiri uveljavljenih znanstvenikov, med katerimi seveda ne sme manjkati niti pisec temeljnega dela o socialni zgodovini Ernst Bruckmüller. Struktura zbornika do določene meje sledi postulatu E. Hobsbawmna, kaj naj bi vsebovala klasična zgodovina socialnih struktur: demografski razvoj, transformacijo družbe (začenši z modernizacijo, industrializacijo, socialnimi gibanji in socialnim), družbene razrede in razvoj mest. Uredniki zbornika sicer zastopajo tudi stališče, da uporabijo sistematizacijo, na katero ne bo vplivala nobena idejna usmeritev in da bodo rdečo nit vseh prispevkov predstavljale strukturne spremembe v industrijski družbi v obdobju med leti 1850 in 1914. Zbornik sicer že s podnaslovom *Življenjski in delovni svetovi v industrijski revoluciji* namiguje na predstavitev v maniri zgodovine vsakdanjega življenja, ki izhaja ravno iz avstrijske historične šole, a so sami prispevki vsaj v prvem delu orientirani na preučevanje socialnih struktur s pomočjo kvantitativnih metod in preučevanja prava ter različnih diskurzov. Tako lahko rečemo, da so mnogi avtorji v veliki meri uporabljali zlasti diskurze in mentalitetni svet vodilnega socialnega in kulturnega okolja 19. stoletja – meščanstva. Med izrazito v meščansko kulturno okolje usmerjeno poglavje zagotovo sodi poglavje o začetkih modernega komunikacijskega in medijskega sveta. Do določene meje se analize socialnih in kulturnih svetov prepletajo tudi s splošno analizo političnih in pravnih razmer.

Fenomeni, ki so v prvem, veliko bolj splošnem delu predstavljeni zgolj v osnovnih konturah, so v drugem delu (*Od stanovske k razredni družbi*) tega obsežnega zbornika predstavljeni po posameznih političnih tvorbah in veliko bolj kot prvi del knjige usmerjeni v preučevanje vsakdana posameznih socialnih skupin, ki se iz stanovske prelevijo v razredno družbo. Že samo navajanje posameznih podpoglavij bi pomenilo pretirano naštevaje, zato lahko zapišemo, da se drugi zvezek omenjene knjige začneja tam, kjer v prvem delu knjige ostane določen primanjkljaj – s preučevanjem kmečkega stanu. A zopet moramo zapisati, da je tudi večina druge knjige namenjena predstavitvi meščanskega kulturnega okolja, ki mu je namenjeno več kot sto strani, posebna pozornost je namenjena še določenim družbenim skupinam, ki so bile posebne tako zaradi svojega načina življenja kot zaradi svojega pravnega statusa: inteligenci, vojski, diplomatom, dvorni družbi in ura-

dništvu. V pregledu socialne zgodovine 19. stoletja pa seveda ne sme umanjkat niti socialno vprašanje, problem antisemitizma, spremembe v načinu življenja v vsakdanjiku. Ne nazadnje je v delu, sicer čisto na koncu tega obsežnega dela, pomemben metodološki prispevek o metodologiji preučevanja statističnih podatkov, vsekakor pomemben dodatek za vsakega preučevalca zgodovine 19. stoletja.

Habsburška monarhija predstavlja eno največjih multinacionalnih »držav« 19. stoletja, s svojimi raznolikostmi in neenakostmi v gospodarskem razvoju in posledično tudi v razvoju družbe. Res je, da se je socialni prelom zgodil po posameznih okoljih v različnih obdobjih in z različno hitrostjo. Največji problem pa določanju in iskanju sprememb zagotovo predstavljajo osnovni statistični podatki makro obsega, ki niso niti zbrani na enem mestu, niti niso predstavljeni na osnovi enotne metodologije pridobivanja, niti preračunavanja in analize podatkov. A kljub temu so vsi avtorji sledili osnovnemu načelu, da se zgodovino socialnih struktur lahko piše s pomočjo kvantitativnih metod. In pri tem ne padajo v statistične ekstreme »histoire serielle«.

Čeprav prispevki v knjigi predstavljajo konsistenten pregled zgodovine posameznih delov Habsburške monarhije, je iz nje zelo jasno razvidno, katere tematike so bolj raziskane: v prispevku o podeželskem in mestnem družinskem življenju (ločenim na meščanski in delavski način življenja ter samske ljudi) nam avtor posreduje številne informacije, ki izhajajo iz preučevanja socialnih struktur in preučevanja dednega in poročnega prava različnih »eko-tipov«, ki vplivajo na različne tipe podeželskih družin, čeprav so določeni tipi bolj značilni za določene dele monarhije, zato se te natančnejše podelitve drži tudi avtor dela. Neenakost in pomanjkljivost pa predstavlja popolna odsotnost predstavitev mentalitetnega sveta podeželskega prebivalstva, čeprav je po drugi strani mentalitetni svet meščanstva predstavljen precej izčrpno. Navkljub tovrstnim pomanjkljivostim pa kljub vsemu predstavlja monografija zbir zelo pomembnih kvantitativnih in kvalitativnih informacij, ki predstavljajo temelj za vse študije, ki se ukvarjajo s historično demografijo, zgodovino vsakdanjega življenja, zgodovino spolov in druge. Tako recimo čisto po naključju in brez posebnega poudarka avtor sicer zelo enostransko – in samo s preučevanjem moškega dela samskega prebivalstva – dokaže, da v 19. stoletju niso ostajale samske samo ženske, ampak v zelo velikem deležu tudi moški. Vendar pa so bili prostori dela in

preživetja moških drugačni od prostorov preživetja žensk. Tako sicer ne moremo ovreči teorije o feminizaciji poselskih služb v 19. stoletju, zagotovo pa ne moremo govoriti o večjem deležu neporočenih žensk, ki so bile v feministični terminologiji »zapisane« celibatu. Prav temu je namenjeno celo poglavje knjige, ki se zaključi z verskimi razlikami znotraj monarhije, različnim kulturnim svetovom in načinom življenja, ki ga je določala verska pripadnost, ki je tako kot spolna pripadnost pogosto odvisna od pripadnosti določenemu socialnemu in kulturnemu okolju. Tako je v preučevanju položaja spolov, zlasti položaja žensk, poudarek namenjen meščanskemu pogledu (npr. spol in narod, spol in pravni red, radikalizacija in politizacija spolnih vlog v modernem intelektualnem diskurzu), pa je vendar večina prispevka namenjena ideologiji odnosov do spolov, realnosti pa se avtor dotika zlasti z nizanjem kvantitativnih podatkov. Naključno, a ravno predzadnji prispevek nadvse uspešno predstavi, kako so bili moški svetovi zaradi pomembnosti moškega v ideologiji meščanstva kot vodilne kulture 19. stoletja prej opazni kot ženske. Druge precej pomembne teme niso najbolje ločene, med tematikami, ki sicer sodijo v poglavje o verskem vplivu na vsakdanje prakse, je recimo tudi poglavje o življenju v samostanih in skrbi za verski podmladek, ki sta izredno pomembni tematiki, a bi nemara zahtevali nekoliko drugačen naslov prispevka. Prav tako v okvir te analize sodi vprašanje o dobrodelnosti, ki bi glede na razvoj socialne politike v 2. polovici 19. stoletja potrebovala posebno obravnavo, ki ne bi bila združena zgolj v poglavje o verskih, socialnih in kulturnih praksah, saj pri bralcu nehote ustvarja določene, tudi napačne povezave.

In kot ugotavljajo avtorji v zaključku, navkljub že skoraj nepregledni množici del, ki se ukvarjajo s socialnim in kulturnim okoljem meščanstva in plemstva, z njihovim političnim vplivom in njihovo meščansko močjo, je socialna zgodovina 19. stoletja še vedno zgodovina otrok in mladih, ki po večini živijo v kmečkem okolju. Zato je treba temu segmentu prebivalstva, ki sicer počasi razpada in se spreminja, posvetiti ravno toliko pozornosti kot zgodovini meščanstva ali delavskega gibanja. In kljub poplavi virov, na podlagi katerih se lahko piše zgodovina 19. stoletja v primerjavi s stoletji pred tem, je prav ta segment prebivalstva skoraj popolnoma zanemarjen, lahko bi rekli, da zgodovine 19. stoletja ne pišejo zmagovalci, ampak intelektualci. In ti dostopajo do tega dela prebivalstva polni stereotipov in moralnih in intelektualnih predsodkov. Svoje pa naredi še kulturno okolje, ki zagotovo poleg politike določa odločitve posameznikov, da se odločijo za določene raziskave, zlasti tiste, katerih rezultati niso vidni takoj in do katerih se je treba posebej prebiti.

In čeprav se določene tematike v posameznih prispevkih podvajajo, so predstavljene v vsakem od prispevkov smiselno. Knjiga navkljub nekaterim drobnim napakam, ki so posledica jezikovnih zaprek med posameznimi deli monarhije in je včasih sodelovanje zaradi njih velika ovira, recimo trditvi, da v Istri bratovščine niso bile ukinjene (str. 763), predstavlja temeljni pripomoček za preučevanje zgodovine (Habsburške) avstrijske oziroma Avstro-Ogrske monarhije. Zagotovo lahko rečemo, da pregled tematik predstavlja temeljne postulate gospodarske in družbene zgodovine Habsburške monarhije, ki je glede na dostopnost določenih tematik nekoliko dopolnjena tudi z elementi iz vsakdanjega življenja.

Dragica Čeč

Jože Pirjevec, Nevenka Troha, Gorazd Bajc, Darko Dukovski, Guido Franzinetti:
FOJBE. Ljubljana, Cankarjeva založba, 2012, 384 str.

Najnovejša monografija akademika Jožeta Pirjevca, pri nastanku katere so sodelovali tudi drugi priznani poznavalci slovensko-italijanskih odnosov (Nevenka Troha, Gorazd Bajc, Darko Dukovski in Guido Franzinetti), je pravzaprav dopolnjen prevod italijanske različice knjige, ki je izšla leta 2009 pri eni izmed najbolj prestižnih in najpomembnejših založb, turinski Einaudi (*Foibe. Una storia d'Italia*). Ta je v Italiji in predvsem na območju Furlanije- Julijske krajine dvignila mnogo prahu ter požela kopico tako pozitivnih kot negativnih kritik. Zato se je skupina avtorjev odločila, da bo slovensko verzijo vsebinsko dopolnila in obogatila s fotoreprodukcijami nekaterih najpomembnejših dokumentov, ki se neposredno navezujejo na predstavljeno problematiko in jo dodatno osvetljujejo.

Knjiga *Fojbe* ni samo ena izmed serij objav o povojnih obračunih na slovensko-italijanskem obmejnem prostoru, temveč je po akademikovem mnenju prepotrebna knjiga o problemu, ki je svoj razmah in vrsto enostranskih interpretacij doživel predvsem v 90-ih letih, polemike pa se niso pomirile vse do danes. Zato nas ne čudi izbira izzi-valne naslovnice, ki je odgovor na tisti problem, ki so se mu avtorji posebej posvetili – propagandistično-politični zlorabi fojb. Na naslovnici se namreč pojavi plakat, ki je ob dnevu spomina leta 2011 razburil poznavalce slovensko-italijanske zgodovine, saj je bila fotografija na njem predstavljena v nasprotnem pomenu, kot ga v resnici ima. Prikazovala naj bi, kako partizani streljajo na italijanske talce, vsak, tudi manjši, pozna-valec pa takoj ugotovi, da je zgodba ravno obratna. V predgovoru Pirjevec tako analizira razprave in polemike, do katerih je prišlo ob izidu knjige v italijanskem jeziku, pri čemer ne pozabi omeniti niti tistih, ki so delo pozitivno sprejeli. Pomenljivo je, da se avtorji negativnih zapisov pravzaprav niso soočili s kompleksno vsebino – več avtorjev, ki so v svojih raziskavah analizirali vrsto manj znanih ali pa sploh neznanih arhivskih virov –, temveč bi lahko rekli, da jih je zmotilo predvsem dejstvo, da si je nekdo »upal« pisati v nasprotju z »institucionalno resnico«.

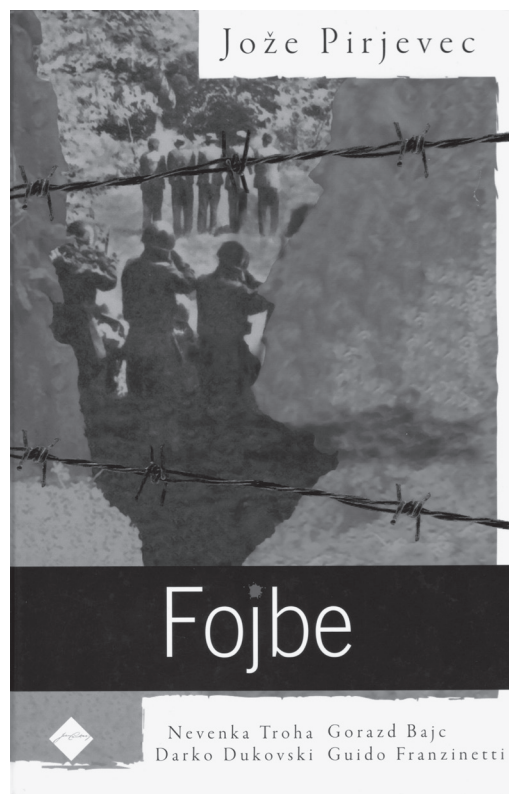
V prvem delu (*Fojbe: Katera resnica?*) akademik predstavi problem fojb v svojem širšem kontekstu, začevši z letom 1774, ko je izšlo delo naravoslovca Alberta Fortisa (*Viaggio in Dalmazia*). Ta opisuje t. i. »Morlake«, se pravi slovanski del prebivalstva Dalmacije, kot »dobre divjake«. Skozi leta, preko pomladi narodov leta 1848, se per-cepcija Slovanov preoblikuje v »hudobne divjake«, saj ti postajajo nevarni konkurenti italijanskemu iredentizmu. Nato, od priključitve dela primorskih Slovencev k Italiji leta 1866, avtor postopno odpira vprašanje pripadnosti Trsta in željo po ekspanziji, zaradi katere je Italija leta 1915 vstopila v vojno in si priborila tisto, kar naj bi ji že od nek-daj pripadalo. Nova rapalska meja je pod okrilje italijanske države potisnila velik del slovenskega in hrvaškega etničnega ozemlja. Približno 470.000 Slovencev in Hrvatov (str. 43) se je moralo spopasti z raznarodovalno politiko in fašističnim režimom, ki je novo jugoslovansko državo nato še dodatno ogrozil ob vstopu v vojno leta 1941. Tako nas Pirjevec, preko širokega zgodovinskega uvoda, pripelje do osrčja problema – fojb. Razlaga pomena in izvora samega izraza je nujen uvod, ki se mu ni mogoče izogniti, saj odkriva problematično rabo le-tega že vse od svojih začetkov. Po kapitulaciji Italije

septembra 1943 je prišlo do t. i. istrskih fojb (o njih v naslednjem poglavju piše Darko Dukovski). Oblast je nato prevzel nemški okupator, s katerim pa je sodelovalo tudi veliko število fašističnih pripadnikov italijanskega naroda. Novemu obdobju fašistično-nacistične zasedbe so maja 1945 sledile nove aretacije in poboji. Teh Pirjevec ne zanika, vendar jih skuša razložiti v njihovem kontekstu. Obširna razlaga vprašanja fojb, razlogov, zakaj je do njih prišlo, mnoga izkopavanja in špekulacije o številu in nacionalnosti žrtev, propaganda, ki se je hitro razvila okoli njih, so le ena izmed mnogih vprašanj, ki jih skuša Pirjevec razumeti in razložiti. Ta vprašanja se vedno znova odpirajo, predvsem v kriznih obdobjih, danes pa dobivajo svojo množico epilogov, bodisi v obliki nacionalnih spomenikov, sodnih preiskav, državnih praznikov, predvsem pa na naslovnica nešteti časopisov. Ali bo sploh kdaj znano, koliko ljudi (in katere nacionalnosti) je v resnici svoje končno ležišče dobilo na dnu fojbe in, če bo to kdaj znano, bo ta številka sprejemljiva na obeh straneh meje? To je vprašanje, ki si ga akademik ob vsej analizi zastavlja, in se seveda ne more izogniti niti naslednjemu: Ali je odkritje resnice sploh komur koli v interesu ali je bolj priročno nepoznavanje resnice?

V nadaljevanju se hrvaški zgodovinar Darko Dukovski posveti analizi situacije ob kapitulaciji Italije (*Istrske fojbe 1943*) in vzrokom, ki so v Istri privedli do maščevanja lo-

kalnega slovanskega prebivalstva nad italijanskim. Avtor zagovarja tezo, da so poboji v septembru 1943 posledica spontanega odpora, ki ga maloštevilni kadri komunistične partije niso bili sposobni obvladati. Pri tem ne zanika, da je prihajalo, poleg obračunavanja s pripadniki fašistične stranke in predstavniki oblasti, tudi do osebnih maščevanj. Pozneje, ob prihodu partizanov, se je nasilje preneslo tudi na ljudi, ki niso sodelovali s fašizmom. Še danes je težko določiti število oseb, ki so bile žrtve teh pobojev. Partizanska oblast naj bi po nekaterih podatkih likvidirala 381 oseb, še bolj pomenljiv pa naj bi bil podatek, da je šlo večinoma za pripadnike fašistične stranke.

V svojem delu se Nevenka Troha ukvarja z vprašanjem gradiva v slovenskih in italijanskih arhivih (*Fojbe v slovenskih in italijanskih arhivih*), a pri tem tudi navaja, da je mnogo gradiva, ki se veže na aretacije in deportacije, v nedostopnih srbskih arhivih. Nekaj pomembnih dokumentov in

depeš, ki jih Troha uporablja, je v knjigi tudi objavljenih, kar bralcu omogoča vpogled v obravnavano gradivo in priložnost lastnega razumevanja in interpretacije dokumentov. Poleg analize vprašanja jugoslovanske osvoboditve in zasedbe, aretacij, deportacij in usod ujetnikov se avtorica opredeli glede števil. Po njej dosegljivih in preučenih podatkih naj bi, zaradi 40-dnevne jugoslovanske zasedbe, na območju nekdanje Goriške pokrajine umrlo 901, na območju Tržaške pokrajine pa 601 oseb. Pri tem pa ne gre pozabljati, da niso bile vse žrtve v fojbah, temveč so nekateri umrli v ujetništvu v jugoslovanskih taboriščih in zaporih ali na poti do njih.

Gorazd Bajc, velik poznavalec londonskih in washingtonskih arhivov, v svojem delu (*Anglo-Američani in fojbe*) obravnava pogled, ki so ga imeli Anglo-Američani na Julijsko krajino ter način, kako so se spopadali z vprašanjem fojb. O tej ključni tematici smo do zdaj (presenetljivo) imeli le parcialne oziroma skromne raziskave. Gre namreč za pomemben pogled dveh zavezniških velesil, ki sta bili na tem območju neposredno prisotni in sta za Italijane predstavljali ščit pred »barbarskim« maščevanjem Jugoslovancev. Pri tem se Bajc ne omeji le na pogled, ki sta ga imeli zaveznici na problem, temveč tudi in predvsem na preiskave, ki sta jih v povezavi s fojbami in deportacijami sprožili. Različnim preiskovalnim komisijam in odborom so dali nalogo preiskati, kaj se je v resnici zgodilo, zato da bi preverili upravičenost italijanskih obtožb. Nekaj pomembnih in popolnoma neznanih dokumentov je v knjigi tudi objavljenih; prikažejo na primer, da so poglobljene preiskave Anglo-Američanov o smrti skupine zavezniških vojakov (Novozelancev) le potrdile številne govorice, dejstva pa nobenega (str. 319 in dok. 7 v 1. prilogi dokumentov), ali pa, da so zavezniki pri bazoviškem šohtu odkrili posmrtno ostanke 150-ih nemških vojakov in enega civilista (str. 320 in dok. 8 v 1. prilogi dokumentov), kar je v nasprotju s pisanjem mnogih ter ne nazadnje z vsebino komemorativnih obeležij pred fojbo v Bazovici.

Zadnji del (*Ponovno odkritje fojb*) je prispevek italijanskega zgodovinarja Guida Franzinettija, ki si je, zanimivo, izbral regresiven pristop pri obravnavi zgodovinopisno-političnega ustroja vprašanja fojb. Pri tem se najbolj osredotoča na dogajanje v zadnjih 20-ih letih in skuša, preko pomembnih etap, poiskati razloge, zakaj so fojbe danes splošno poznane v Italiji, čeprav do 90-ih let večina Italijanov zanje sploh ni vedela.

Naivno bi bilo trditi, da se je opisano poglavje slovensko-italijanske skupne zgodovine s to knjigo zaključilo in ali ga ni, morda, še dodatno spodbudilo. Kaj resnično novega nam zgodba o fojbah lahko še prinese, ostaja odprto vprašanje za zaprtimi vrati nekaterih arhivov. Kljub temu pa smo mnenja, da imamo pred seboj najbolj tehtno in najbolj dokumentirano knjigo o fojbah do zdaj.

Urška Lampe

Ilaria Porciani, Lutz Raphael (ur.): ATLAS OF EUROPEAN HISTORIOGRAPHY: The Making of a Profession 1800–2005. Palgrave Macmillan, 2010, XIX + 187 str.

Sodobno zasnovan atlas evropske historiografije (*The Atlas of European Historiography*), ki je izšel pri Palgrave Macmillan, predstavlja inovativno zasnovan pripomoček, na katerem je približno dve leti delalo več kot 80 strokovnjakov (poleg kartografov in drugih še vsaj 58 zgodovinarjev z različnih institucij). Urednika, ki sta bdela nad to številno skupino ustvarjalcev atlasa, sta profesorica Ilaria Porciani z bolonjske univerze in profesor Lutz Raphael z univerze v Trierju; oba se posvečata tudi zgodovini historiografije in sta avtorja več pomembnejših del s področja novejših zgodovine. Atlas je sicer nastal pod okriljem European Science Foundation (ESF), ki je financirala srečevanja sodelujočih strokovnjakov te velikopotezne pobude in delno tudi njihove raziskave.

V njem so prvič v velikem formatu zasnovane barvne karte, ki prikazujejo razvoj zgodovinarskega poklica ter ključnih historiografskih institucij v Evropi od začetka 19. stoletja dalje, spremlja pa jih tudi obsežnejša strokovna obrazložitev in grafične ponazoritve, ki podajajo nazoren pregled oblikovanja infrastrukture historičnih študij od arhivov, univerz itd., ter analiza splošnih trendov ter regionalne in nacionalne posebnosti zgodovinarskega poklica tudi v sodobni Evropi.

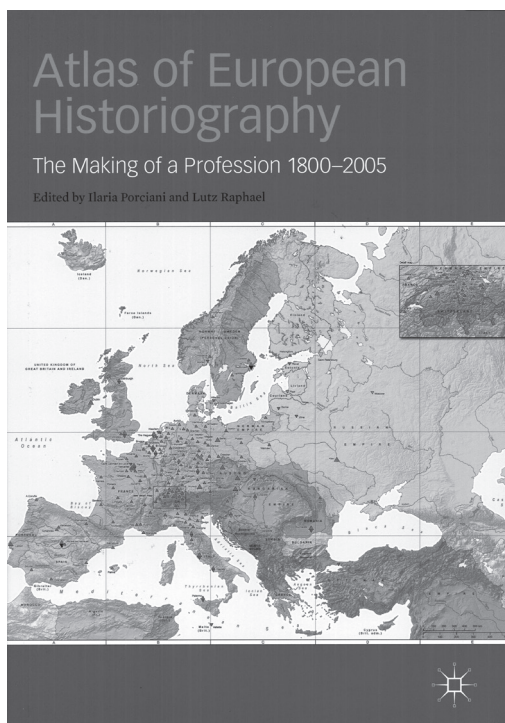
Atlas, katerega namen je predvsem kartirati razvoj historiografije (in to tudi ustrezno kontekstualizirati), je smiselno razdeljen na dva dela; prvi (širši prikaz) zaobjame Evropo v celoti, pri čemer se opazuje razvoj zgodovine kot vede in profesije (od prve polovice 19. stoletja vse do najsodobnejšega časa). To zajema več topik, med njimi oblikovanje okvirjev za to disciplino (prikaz je nazorno opremljen s kartografskimi prikazi, ki skozi naraščanje števila institucij na področju historiografije nakazujejo na njen razvoj); rojevanje izobraževalnih in nato raziskovalnih ter drugih institucij (univerze, arhivi, muzeji ...) kot kazalcev tega razvoja; družbeno plat zgodovine na eni in ukvarjanje z narodi oz. politično zgodovino na drugi strani; uokvirjanje nacionalnega spomina, zgodovinarje med vojnama, širitev profesionalizacije, razcvet historiografije, sodobni pluralizem in raznolikost pristopov ter obstoječe mreže in povezave med zgodovinarji.

Za razliko od tega pa drugi del vključuje kratke deskriptivne predstavitve opazovanega razvoja discipline po posameznih evropskih državah (avtorji so želeli 'osvetliti prav vsako od njih', da izostale ne bi bile razumljene kot nepomembne). Seveda ni izključena niti Slovenija, za katero pa je razvoj stroke predstavljen le v zelo grobih obrisih in z nekaj vrzelmi, kar najverjetneje izhaja tudi iz pomanjkanja lastne retrospektivne refleksije (sploh za najnovejše obdobje). Avtor prikaza U. Brunnbauer z inštituta za jugovzhodne evropske študije v Regensburgu, ki se sicer ukvarja s socialno zgodovino Balkana, je namreč podatke črpal iz razprav o zgodovini slovenske historiografije, pri čemer pa ni bilo mogoče ujeti vseh značilnosti in (tekočih) sprememb na tem področju, časovne in druge omejitve pa so najverjetneje pripomogle k temu, da pri oblikovanju atlasa ni prišlo do sodelovanja zgodovinarjev iz vsake posamezne države. Zato tudi ne preseneča, da manjkajo omembe vseh (za razvoj stroke sicer pomembnih) slovenskih zgodovinskih časopisov, vključno s pričujočo revijo, nekaterih društev (kakor npr. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, ...) idr.

Vsekakor pa je dragoceno predvsem besedilo iz prvega dela atlasa; prikaz se začneja v 19. stoletju, ko je, preko postopnega premika od amaterskega pisanja zgodovine k oblikovanju poklica, prišlo do institucionalizacije zgodovine. Kreacija zgodovinopisja v modernem pomenu besede je bila tesno povezana z nacionalno izgradnjo Evrope; atlas zato opazuje kulturni in politični vpliv nacionalnih držav na oblikovanje poklica, ne nazadnje pa tudi občasno preoblikovanje vede v 'politično orožje', prisotnost politične in ideološke rabe zgodovine, cenzure in nadzora nad pisanjem zgodovine idr. Vprašanja hegemonije med modernimi evropskimi državami, kakor tudi poznejša ideološka delitev Evrope na vzhodni in zahodni blok, so namreč vidno, čeprav včasih dokaj subtilno, vplivala tudi na samo historiografsko ustvarjanje, tudi skozi sodelovanje znanstvenih institucij pri konstrukciji osrednjih historiografskih narativ.

V 'dolgem 19. stol.' je, v prvi vrsti zaradi političnih interesov, zacvetela gradnja ustanov s področja zgodovinopisja, v obdobju med vojnami pa je bilo sredstev za to vlaganje v državno historično kulturo sicer manj, česar pa seveda ni mogoče posploševati na vse države. Pisci besedila pa so opazovali tudi odnos med zgodovino in politiko; prelomna leta, ki so izpostavljena, so seveda izbrana zaradi ključnih političnih dogodkov (spreminjanje meja, oblasti ...), so se pa avtorji zavedali omejitev tovrstnega markiranja. Razvoj historiografije v Evropi je tudi sicer kartiran na podlagi 'merljivih' kriterijev, v kar je v prvi vrsti vključena sama infrastruktura visokošolskega izobraževanja in raziskovanja oziroma institucionalna mreža zgodovinopisja in njena razpredenost. Avtorji sicer navajajo več vidikov, ki se opazujejo – arhivi, stolice, profesionalci na univerzah, nato raziskovalnih ustanovah, muzeji ter zgodovinski časopisi, združenja, društva idr. mreže komunikacije, poleg tega pa skušajo zajeti in reflektirati tudi pomen drugih akterjev na tem področju v širšem smislu (zbiratelji, ...), ki so ravno tako močno zaznamovali historično kulturo. Opazovane so tudi nadvse pomembne notranje diferenciacije stroke, pri čemer gre zlasti za oblikovanje specializacij za posamezne veje zgodovine ali kronološke sklope, regionalne zgodovine, ne nazadnje pa tudi razmerja med spoloma, s postopnim naraščanjem ženske prisotnosti v stroki od začetka 20. stoletja dalje.

Atlas si zadaja predvsem 'poslanstvo', da lahko ponudi podlago za na-

daljnje širše raziskave; njegova uporabnost je tudi širša, aplikativna, npr. za snovalce politik, služi pa lahko zlasti kot pregleden didaktični pripomoček oziroma priročno študijsko gradivo visokošolskega izobraževanja, tako za zgodovino poklica kot tudi za intelektualno zgodovino nasploh. Bralci lahko npr. opazujejo intelektualno-profesionalne mreže med zgodovinarji (med posamezniki, šolami, ...), spremljajo korake v karierni poti ključnih zgodovinarjev ipd. Ta atlas, napovedujeta njegova urednika, pa je pravzaprav šele začetek beleženja širših intelektualnih in kulturnih mrež(enj) – naslednja pobuda bi lahko bilo oblikovanje atlasa kulturnih institucij v Evropi. Zemljevidi iz atlasa so v pripravi tudi za spletno objavo; na voljo raziskovalcem naj bi bile tudi bogate baze podatkov (npr. sezname institucij, učiteljev, združenj, časopisov ipd.), ki so jih ustvarili snovalci atlasa in jih v knjižni izdaji ni bilo mogoče v celoti objaviti.

Urška Železnik

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ACTA HISTRIAE objavlja **izvirne** in **pregledne** znanstvene članke s humanistično vsebino, zlasti s področja zgodovinopisja. Temeljno geografsko območje, ki ga publikacija pokriva, je Istra in mediteranska Slovenija ter vsebine, ki se na podlagi interdisciplinarnih in primerjalnih preučevanj povezujejo s sredozemskimi deželami. Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimen recenzentski postopek.
2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil, uredništvo pa ima pravico članke dodatno jezikovno lektorirati.
3. Članki naj obsegajo do 36.000 znakov brez presledkov. Članek je mogoče oddati na e-naslov Annales@zrs.upr.si ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.
Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.
4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov institucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s pošto številko in naslovom elektronske pošte.
5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (cca. 10 vrstic) od povzetka (cca. 30 vrstic).
V *izvlečku* na kratko opišemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.
Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.
6. Avtorji naj pod izvleček članka pripišejo ustrezne **ključne besede (5–7)**. Zaželeni so tudi **angleški (ali slovenski) prevodi** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu. V nasprotnem primeru bo za prevode poskrbelo uredništvo.
7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri željeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 12x15 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega in arhivskega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnasloviti in zaporedno oštevilčiti.
8. **Vsebinske opombe**, ki besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.

Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor*, *leto izida* in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba *strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo. Primer: (Pirjevec, 2007, 219) ali (Pirjevec, 2007).

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Popolni podatki o tem delu v poglavju Literatura pa se glasijo:

Pirjevec, J. (2007): “Trst je naš!” Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.

Če citiramo *več del istega avtorja iz istega leta*, poleg priimka in kratice imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se navedbe med seboj razlikujejo. Primer: (Pirjevec, 2007a) in (Pirjevec, 2007b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Pirjevec, 2007a; Verginella, 2008).

9. Pri citiranju **arhivskih virov** *med oklepaji* navajamo kratico arhiva, kratico arhivskega fonda / signaturo, številko tehnične enote in številko arhivske enote.

Primer: (ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu v *opombi pod črto*, in sicer z navedbo kratice arhiva, kratice arhivskega fonda / signaturo, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratice razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu. Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

10. Pri citiranju **časopisnih virov** med tekstom navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo pod črto:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije. Kraj, založnika in periodo izhajanja:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

11. Poglavje o virih in literaturi je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić, G. M., Puhar, A., Renar, T., Šuklje, R., Verginella, M., Tavčar, L. (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma - SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je *avtorjev več kot dva*, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007)

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Žnidaršič Žagar, S. (2007): Historična perspektiva – aktualni položaj žensk na trgu dela v Republiki Sloveniji. V: Sedmak, M., Medarič, Z. (ur.): Med javnim in zasebnim. Ženske na trgu dela. Koper, Založba Annales, 11–41.

- Opis članka v **reviji**:

Avtor (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka. Kraj, strani od-do. Primer:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras. Annales, Series historia et sociologia, 19, 2. Koper, 349–360.

- opis ustnega vira:

Informator (leto pričevanja): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.

- opis vira iz internetnih spletnih strani:

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). <http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf> (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran. Če leto objave ni znano, damo v oklepaj leto pristopa na to stran:

UP ZRS (2009): Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper. Znanstveni sestanki in konference. <http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm> (2. 2. 2009).

Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več citatov istega / istih avtorja/-jev.

12. Kratice v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavijo. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.

- 13.** Pri **ocenah publikacij** navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezen opis iz točke 10).
- 14.** Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo**. Avtorji so dolžni popravljeno gradivo vrniti v enem tednu. Besedilo popravljamo s korekturnimi znamenji, ki jih najdemo na koncu Slovenskega pravopisa (2001), Ljubljana, ZRC SAZU, 24–25. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.
- 15.** Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ACTA HISTRIAE pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** relativi alla sfera degli studi umanistici, in particolare la storiografia. L'area geografica di base coperta dalla pubblicazione include l'Istria e la parte mediterranea della Slovenia, nonché tutti gli altri temi che si ricollegano al Mediterraneo in base a studi interdisciplinari e comparativi. Tutti gli articoli vengono recensiti. La recensione è completamente anonima.
2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccepibilità linguistica dei testi, la Redazione si riserva il diritto di una revisione linguistica.
3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 36.000 caratteri senza spazi. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica Annales@zrs.upr.si oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione. L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.
4. Ogni articolo deve essere corredato da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica.
5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (cca. 10 righe) del riassunto (cca 30 righe).
Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La sintesi non conterrà commenti e segnalazioni.
Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.
6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **(5–7) parole chiave** adeguate. Sono auspicabili anche le **traduzioni in inglese (o sloveno)** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle. In caso contrario, vi provvederà la Redazione.
7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg. / tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 12x15 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico ed archivistico (in virtù della Legge sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto. I **referimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*. Ad es.: (Isotton, 2006, 25) oppure (Isotton, 2006).

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo Fonti e bibliografia (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

I dati completi sulle pubblicazioni nel capitolo Fonti e bibliografia verranno riportati in questa maniera:

Isotton, R. (2006): Crimen in itinere. Profili della disciplina del tentativo dal diritto comune alle codificazioni moderne. Napoli, Jovene.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Isotton, 2006a) e (Isotton, 2006b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Isotton, 2006; Massetto, 2005).

9. Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio - numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.: (ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio - numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione "Fonti" a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

10. Nel citare **fonti di giornale** nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:
(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)
Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata *a piè di pagina*:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all'Archivio segreto del Vaticano, 26. Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale. Il luogo di edizione, l'editore ed il periodo di pubblicazione.

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo Fonti e bibliografia è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Cozzi, G., Knapton, M., Scarabello, G. (1995): La Repubblica di Venezia nell'età moderna – dal 1517 alla fine della Repubblica. Torino, Utet.

Se *gli autori sono più di due*, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Cozzi et al., 1995).

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

- Descrizione di un articolo che compare in un volume miscelaneo:

autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro. Luogo di edizione, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Clemente, P. (2001): Il punto sul folklore. In: Clemente, P., Mugnaini, F. (eds.): Oltre il folklore. Roma, Carocci, 187–219.

- Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico. Luogo di edizione, pagine (da-a). Per es.:

Miletti, M. N. (2007): La follia nel processo. Alienisti e procedura penale nell'Italia postunitaria. Acta Histriae, 15, 1. Capodistria, 321–342.

- Descrizione di una fonte orale:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Predonzan, G. (1998): Giuseppe Predonzan, a. 1923, contadino di Parenzo. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

- Descrizione di una fonte tratta da pagina internet:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www. trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso. Se l'anno di edizione non è noto si indichi tra parentesi l'anno di accesso a tale indirizzo:

UP CRS (2009): Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria. Convegni. [Http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm](http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm) (2. 2. 2009).

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.
13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.
14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedite entro una settimana alla Redazione. In questa fase, i testi corretti con segni adeguati (indicazioni in merito si trovano alla fine della pubblicazione "Slovenski pravopis" (2000), Ljubljana, ZRC SAZU, 24–25, non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.
15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ACTA HISTRIAE publishes **original** and **review** scientific articles from the sphere of humanities, historiography in particular. The basic geographic areas covered by this publication are Istria and Mediterranean Slovenia, as well as other topics related to the Mediterranean on the basis of interdisciplinary and comparative studies. All articles are reviewed. The review process is entirely anonymous.
2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language, while the editorial board has the right to have them language edited.
3. The articles should be no longer than 36,000 characters (without spaces). They can be submitted via e-mail (Annales@zrs.upr.si) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.
4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address.
5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (c. 30 lines) being longer than the latter (c. 10 lines).
The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.
The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.
6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **(5–7) keywords**, as well as the **English (or Slovene) translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables. If unprovided, the translation will be provided by the editorial board.
7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 12x15 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative and archival matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.
8. **Footnotes** providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – should contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text. E.g.: (Friedman, 1993, 153) or (Friedman, 1993).

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography).

The author should list only the works and editions cited or referred to in their article. In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Friedman, L. (1993): *Crime and Punishment in American History*. New York, Basic Books.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:

(Friedman, 1993a) and (Friedman, 1993b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same bibliographic note, individual works should be separated by a semi-colon. E.g.:

(Friedman, 1993; Frost, 1997).

9. When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document could not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

(The New York Times, 16. 5. 2009, 3)

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3.

In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher. E.g.:

Barth, F., Gingrich, A., Parkins, R., Silverman, S. (2005): *One Discipline, Four Ways*. Chicago, University of Chicago Press.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:
(Barth et al., 2005).

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In: Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Rocke, M. (1998): Gender and Sexual Culture in Renaissance Italy. In: Brown, I. C., Davis, R. C. (eds.): Gender and Society in Renaissance Italy. New York, Longman, 150–170.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number. Place, pages from-to. E.g.:

Faroqhi, S. (1986): The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600–1630). The Journal of European Economic History, 15, 2. Rome, 345–384.

- Description of an oral source:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage. E.g.:

Baf, A. (1998): Alojzij Baf, born 1930, priest in Vižinada. Oral testimony. Audio recording held by the author.

- Description of an internet source:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis). If the year of publication is unknown, you should cite the year in which you accessed the website (within the parenthesis):

UP SRC (2009): University of Primorska, Science and Research Centre of Koper. Scientific meetings. [Http://www.zrs-kp.si/konferenca/retorika_dev/index.html](http://www.zrs-kp.si/konferenca/retorika_dev/index.html) (2. 2. 2009).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should *be explained* when they first appear in the *text*. You can also add a list of their explanations at the end of the article.
13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).
14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week. When reading the proofs, the authors should use the correction

signs listed at the end of the book Slovenski pravopis (2001), Ljubljana, ZRC SAZU, 24–25.

It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.

15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

